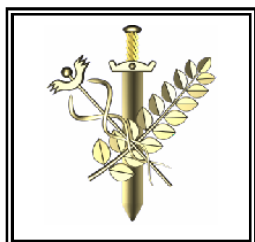

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

І БЕЗПЕКА

Науковий журнал
Scientific journal

№ 2 (57) 2015

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 8 разів на рік

Заснований у травні 2002 р.

Науковий журнал посів II місце в конкурсі
на краще наукове періодичне видання
в системі МВС України у 2010 та 2012 роках,
III місце – у 2014 році

Харків 2015

Журнал «Право і Безпека» є фаховим
з юридичних наук
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)
та із психологічних наук (спеціальність
19.00.06 «Юридична психологія»)
(наказ МОН України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку
та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 9 від 28.08.2015

Головний редактор: **Головко О. М.**, д-р юрид. наук, проф.
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Т.в.о. відповідального секретаря редколегії: **Білоус П. О.** (ХНУВС)

Редакційна колегія журналу за галузями науки:

Юридичні: **Музичук О. М.**, д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Смельянов В. П., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Комзюк А. Т., д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України (ХНУВС)

Марцеляк О. В., д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Мельник К. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Мічурін Є. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Синявська О. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Трубников В. М., д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Юхно О. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Психологічні: **Балабанова Л. М.**, д-р психол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Барко В. І., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Євдокімова О. О., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Землянська О. В., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Кузнецов М. А., д-р психол. наук, проф. (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

Тімченко О. В., д-р психол. наук, проф. (Національний університет цивільного захисту України)

Федоренко О. І., д-р пед. наук, проф. (ХНУВС)

Соціологічні: **Рущенко І. П.**, д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Бакіров В. С., д-р соціол. наук, проф., акад. НАН України, член-кор. НАПН України (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

Погрібна В. Л., д-р соціол. наук, проф. (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

Саппа М. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС)

Тягло О. В., д-р філос. наук, проф. (ХНУВС)

Хижняк Л. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

- ✓ Статті журналу рецензуються членами редколегії за відповідними галузями науки. За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо, відповідають автори публікацій. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ✓ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <http://jml2012.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ✓ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на веб-сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>), у репозиторії Харківського національного університету внутрішніх справ KhNUIAIR (<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/>).
- ✓ Журнал зареєстровано в «Polska Bibliografia Naukowa» (PBN, Польська наукова бібліографія) – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти; доступ до паспорту видання: <https://pbn.nauka.gov.pl/journals/48136>.
- ✓ Журнал зареєстровано в «Research Bible» («ResearchBib») – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій; доступ до поточної інформації про видання: <http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1727-1584>.
- ✓ Журнал включено до повнотекстової бази даних наукових журналів відкритого доступу «Open Academic Journals Index» (OAJI); доступ до паспорту видання: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=2258>.
- ✓ Доступ до профілю журналу в Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Vi9GuilAAAAJ>.
- ✓ При передруку посилання на журнал «Право і Безпека» обов'язкове.

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

ГУСАРОВ С. М.	
ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВОНАСТАТОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	7
РУЩЕНКО І. П.	
ПІДРИВНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СТРУКТУРІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	12

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БАНДУРКА А. С.	
РОЛЬ ВИБОРІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДЕРЖАВИ.....	17
БРУСАКОВА О. В.	
МОРАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	19
ДУБИНА Н. А., ТУРУТА О. В.	
ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ	23
КАЛЕНІЧЕНКО Л. І.	
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ОКРЕМИХ ВИДІВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	28
ПРОЦЮК І. В.	
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В МЕХАНІЗМІ ПОДІЛУ ВЛАДИ.....	32
СЕЛЮКОВ В. С.	
ПРАВО ДИТИНИ НА ОСВІТУ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА АВТОНОМНОСТІ.....	38

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ВІКТОРЧУК М. В.	
ІНФОРМАЦІЙНА ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПІД ЧАС АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКУ НА МАЙНО	46
ГЛУЩЕНКО О. А.	
ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ МЕДІАЦІЇ В СИСТЕМІ МЕХАНІЗМІВ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ	50
ГОНЧАРЕНКО І. Б.	
ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОНУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНЕ СТ. 160 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОНУШЕННЯ «ТОРГІВЛЯ З РУК У НЕВСТАНОВЛЕНИХ МІСЦЯХ».....	55

ЗОЗУЛЯ І. В., ШУЛАТОВА І. С.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ59

КОЛОМОЄЦЬ Н. В.

МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)66

КОМЗЮК В. Т.

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ70

ЧОРНА А. М.

ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗАВДАННЯ»
ТА «ФУНКЦІЇ» ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ75

ШКРЕБЕЦЬ Є. Ф.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АДВОКАТУРИ
В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ80

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**БАБАКІН В. М.**

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
І ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ МОЛОДІЖНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ86

КЛЕМΠΑРСКИЙ Н. Н.

УКЛОНЕНИЕ ПОТЕРПЕВШЕГО ОТ УСТАНОВЛЕНИЯ ХАРАКТЕРА
И СТЕПЕНИ ТЯЖЕСТИ ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ, ПРИЧИНЁННОГО
ПРЕСТУПЛЕНИЕМ: УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
И УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ОЦЕНКА (ОПЫТ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)92

КОРНІЄНКО В. В.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ
ТА ЗЛОЧИННИХ ГРУП У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ98

МАНЖАЙ О. В.

ОСОБЛИВОСТІ АГЕНТУРНОЇ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНИХ СУБ'ЄКТІВ
У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1922 РОЦІ102

МАРКОВ В. В.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ПРОТИДІЇ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ107

НАГОРНЮК-ДАНИЛЮК О. О.

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНОГО
ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ113

ОРЛОВ Ю. В.

ПОЛІТИЧНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ
ФЕНОМЕН: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ120

ПРОЦКИХ О. Ю.

ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИ В ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ126

**УЗЛОВ Д. Ю., СТРУКОВ В. М., ГРИГОРОВИЧ А. Б.,
ПЕТРУСЕНКО А. И., ДОСКАЛЕНКО С. Н.**

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КРИМИНАЛЬНОГО
АНАЛИЗА В РЕАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ (RICAS) ДЛЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО
СОПРОВОЖДЕНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
И ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ..... 132

ЧЕТВЕРТАК Д. Ю.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ,
ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ПРИХОВУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ..... 139

КАДРОВА РОБОТА В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЧАВИКІНА Т. І.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДСТОРОНЕННЯ ВІД РОБОТИ
ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ..... 144

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

БАТОЖСЬКА О. В., ПІХУРЕЦЬ О. В.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ЗАВДАНОЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
ПРИ ЇЇ ДОКАЗУВАННІ В СУДІ..... 148

БОРТНІК О. Г., СТЕПАНЕНКО Т. В.

ОСОБЛИВОСТІ РІШЕННЯ СУДУ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ
ТА ІНТЕРЕСІВ НЕВИЗНАЧЕНОГО КОЛА ОСІБ..... 154

Д'ЯЧКОВА Н. А., ТУЧИН Ф. А.

ЗГОДА ОДНОГО З ПОДРУЖЖА НА ВЧИНЕННЯ ПРАВОЧИНІВ
ЩОДО СПІЛЬНОГО МАЙНА..... 160

ЛИТВИН С. Й.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ НЕПРАВОМІРНИМ ВИКОРИСТАННЯМ АВТОРСЬКИХ ПРАВ..... 165

ТЕРЕМЕЦЬКИЙ В. І.

СУБ'ЄКТИ ВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПЕРСОНАЛЬНИМИ ДАНИМИ..... 171

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

АЛЕКСАНДРОВ Ю. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНИКІВ СОБАК ПОРІД РІЗНИХ ГРУП..... 177

ВІДЕНЄСВ І. О.

ОСОБИСТІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І ДЕФОРМАЦІЇ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ
СФЕРИ СПІВРОБІТНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ..... 182

ВОРОБІЙОВА І. В., МАЦЕГОРА Я. В.

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СИЛ ОХОРОНИ
ПРАВОПОРЯДКУ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ..... 186

ГІРЕНКО С. П.

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОНФЛІКТНИХ РИЗИКІВ
У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ..... 193

ГОРБАЧОВА О. В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ЕМОЦІЙ..... 198

ЖИДЕЦЬКА С. В., ЗЕМЛЯНСЬКА О. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ 202

НЕЖДАНОВА Н. В.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРОФЕСІЙНО
ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ 207

ПОМАЦАЛЮК А. Р.

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК НА АДАПТАЦІЮ У ВИПРАВНИХ УСТАНОВАХ 212

ПОСОХОВА Я. С.

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСНОВ
ЇЇ ВИВЧЕННЯ..... 217

ШИЛІНА А. А., ГРЕСА Н. В.

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ОПАНОВУЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ
З РІЗНИМ РІВНЕМ АДІКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ 221

ШТЕЙН Н. Г., ЗЕМЛЯНСЬКА О. В.

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ
НАРКОЗАЛЕЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ..... 227

ШТРИГОЛЬ Д. В., ГОРБИК Н. К.

ДИНАМІКА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ АНТИЦИПАЦІЙНОЇ
СПРОМОЖНОСТІ В ПЕРІОД КРИЗОВИХ ПОДІЙ У КРАЇНІ 232

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ
ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА» 238

СТАТТЯ НОМЕРА

УДК 340.13

С. М. ГУСАРОВ,

*заслужений юрист України, доктор юридичних наук,
ректор Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто еволюцію підходів до класифікації функцій правозастосовної діяльності. Досліджено основні концепції, вироблені з цієї проблематики. На основі проведеного аналізу запропоновано авторську класифікацію функцій правозастосовної діяльності.

Ключові слова: правозастосування, функції, індивідуальна регламентація, правозабезпечення.

Gusarov, S.M. (2015), "Problems of classification of functions of law enforcement activities" ["Problemy klasyfikatsii funktsii pravozastosovnoi diialnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 7–12.

Постановка проблеми. Питання визначення функцій правозастосовної діяльності привертало увагу численних дослідників у минулому, однак до сьогодні жоден з вироблених у процесі наукових дискусій підходів не набув загального визнання в науковому середовищі. У сучасних умовах питання правозастосування, у тому числі проблема чіткого визначення функцій такої діяльності, набувають все більшого практичного значення, втрачаючи характер суто теоретичної проблеми. Це пов'язано з радикальною зміною ситуації у правозастосуванні; реформування органів державної влади, у тому числі правоохоронних, децентралізація влади, внаслідок якої суттєво розширюються повноваження органів місцевого самоврядування, висувають підвищені вимоги до правозастосовної діяльності. Відповідно, зростає актуальність удосконалення правозастосовної техніки, врегулювання застосування правових норм органами державної влади та місцевого самоврядування. Водночас ці заходи неможливі без ґрунтового дослідження та глибокого розуміння теоретичних основ правозастосовної діяльності, передусім її функцій, в яких виявляється її основне призначення.

Стан дослідження. Проблема визначення функцій правозастосовної діяльності привертала увагу С. С. Алексеєва, Є. В. Додіна, І. Я. Дюрягіна, В. М. Горшенєва, В. П. Реутова, О. О. Ушакова та ін. Результатом їхніх досліджень стало створення кількох «функціональних» концепцій, проте жодна з них не набула загального визнання в науковому світі, що свідчить про збереження проблеми визначення функцій правозастосовної діяльності. При цьому слід відмітити дещо необґрунтоване

зниження останніми роками інтересу дослідників до цієї проблеми, що визначає актуальність обраної тематики.

Мета цієї статті – розглянути еволюцію підходів до класифікації функцій правозастосовної діяльності, дослідити основні концепції, вироблені з цієї проблематики, провести відповідний аналіз та запропонувати авторську класифікацію функцій правозастосовної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Перед безпосереднім розглядом концепцій, вироблених стосовно класифікації функцій правозастосовної діяльності, уточнимо термінологію, що використовується в цій сфері.

У науковій літературі, присвяченій правозастосуванню, поширене ототожнення понять «індивідуальне регулювання» й «індивідуальна регламентація», яке, на нашу думку, є невірним. Поняттям «індивідуальне регулювання» охоплюється процес упорядкування суспільних відносин аж до досягнення їх фактичної упорядкованості. Його результатом має бути відповідність нормативним та індивідуальним правовим приписам тих реальних суспільних відносин і станів, що є предметом регулювання. У цьому нескладно пересвідчитися, проаналізувавши численні публікації, присвячені категоріям «правове регулювання» й «механізм правового регулювання».

Так, Р. К. Русинов послідовно виділяє в механізмі правового регулювання три складові: нормативну регламентацію (створення правових норм, тобто приписів загального характеру), індивідуальну регламентацію (створення конкретизованих індивідуальних приписів на основі правових норм) і фактичну реалізацію (що доволі часто потребує додаткового забезпечення в

формі контролю, заходів примусового характеру тощо) [1, с. 278].

У свою чергу, І. О. Галаган та інші автори колективної монографії, присвяченої специфіці процесуальних норм і відносин у «непроцесуальних галузях», стверджують про наявність у структурі правового регулювання чотирьох основних стадій: правотворчої (стадії створення юридичних норм), стадії загальної (інформаційної, психологічної, ціннісно-орієнтаційної) дії норм, стадії конкретизації суб'єктивних прав та обов'язків і стадії фактичної реалізації суб'єктивних прав та обов'язків [2, с. 32–33]. С. С. Алексєєв указував, що процес правового регулювання завершується фактичною реалізацією учасниками правовідносин суб'єктивних юридичних прав і обов'язків [3, с. 171].

Натомість індивідуальна регламентація завершується виданням конкретизованих індивідуальних приписів на основі норм права. У такий спосіб відбувається передовсім «спрямування правової енергії юридичних норм на конкретних суб'єктів» [4, с. 365], а нормативні приписи загального характеру перетворюються на суб'єктивні права та обов'язки певного виду й міри. «Індивідуально-конкретні державно-владні акти, – зазначає В. М. Карташов, – пов'язані з певним казусом, мають персоніфікований (за учасниками, юридичними фактами, наслідками тощо) характер і забезпечують індивідуальну регламентацію (закріплення, охорону) відносин» [5, с. 78].

Таким чином, індивідуальне регулювання не вичерпується самою лише індивідуальною регламентацією і потребує ще й реалізації суб'єктивних прав та обов'язків у подальшій фактичній поведінці адресатів індивідуального регулятивного впливу, а подеколи – й відповідного забезпечення їх реалізації.

Існує кілька наукових класифікацій функцій правозастосовної діяльності. Провідне місце серед них посідають концепції В. М. Горшенєва та С. С. Алексєєва, решта може розглядатися як їх незначні модифікації (наприклад, концепції А. Б. Венгерова, В. П. Реутова та О. О. Ушакова, В. А. Юсупова).

Так, В. М. Горшенєв поділяє функції правозастосовної діяльності на основні й неосновні. До основних він зараховує функцію правонадання й правоохоронну функцію, неосновними вважає функцію забезпечення безперервності процесу реалізації нормативно-правових приписів у фактичній поведінці та функцію встановлення істини у справі. Сутність функції правонадання він вбачає у зміні правового ста-

ну суб'єктів конкретних правовідносин шляхом індивідуальної (піднормативної) регламентації, а також у забезпеченні контролю за розвитком суб'єктивного права (юридичного обов'язку) від стадії стану до стадії реалізації. Призначення правоохоронної функції, на його думку, полягає у сприянні подоланню перешкод на шляху реалізації суб'єктивного права, відновленні порушеного правового стану й у застосуванні заходів примусового характеру до зобов'язаного суб'єкта, який неналежно ставиться до своїх обов'язків [6, с. 167–169].

На думку С. С. Алексєєва, призначення правозастосовної діяльності знаходить своє вираження у функції індивідуального регулювання суспільних відносин і правозабезпечувальній функції. Перша з функцій реалізується тоді, коли без актів правозастосування правовідносини загалом не можуть виникнути чи зазнати змін, у контексті другої забезпечується належна реалізація вже наявних правовідносин [7, с. 10].

Узявши за основу концепцію С. С. Алексєєва, В. А. Юсупов додав до двох визначених ним функцій третю – функцію реалізації галузевих принципів [8, с. 17–18]. Натомість А. Б. Венгеров модифікував концепцію В. М. Горшенєва, децю змінивши назву однієї з функцій [9, с. 432]. Відзначивши наявність у класифікації В. М. Горшенєва охоронної, а в класифікації С. С. Алексєєва регулятивної функцій, В. П. Реутов та О. О. Ушаков пропонують за аналогією з традиційною класифікацією функцій права вважати функціями правозастосовної діяльності регулятивну й охоронну. Подібний підхід, на їхню думку, виявляє зумовленість функцій правозастосовної діяльності функціями права і є більш коректний у термінологічному плані [10, с. 13].

На перший погляд, пропозиція В. П. Реутова й О. О. Ушакова здається вельми привабливою, оскільки створює враження перманентного переходу від регулятивного й охоронного призначення норми до регулятивного й охоронного призначення права через призначення (функції) правозастосовної діяльності. Разом з тим, автори дещо непослідовні у власних міркуваннях: по-перше, з огляду на обстоюване ними розуміння функції як ролі складової, частини в структурі цілого, функції частини не можуть бути визнані функціями цілого, і навпаки, функції цілого не можуть бути визнані функціями частини; по-друге, такий підхід ґрунтується на ототожненні акту застосування норми права з правозастосовною діяльністю, що самі автори вважають неприпустимим.

Що ж до розбіжностей у поглядах С. С. Алексєєва та В. М. Горшенєва, то вони не є принциповими. Так, обидва вчені визнають існування двох основних функцій правозастосовної діяльності: у процесі реалізації першої здійснюється піднормативна індивідуальна регламентація суспільних відносин шляхом видання конкретизованих приписів, що визначають суб'єктивні права та обов'язки адресатів регулятивного впливу й відіграють роль юридичних фактів у контексті правовідносин; друга полягає у сприянні подоланню перешкод на шляху реалізації суб'єктивного права, відновленні порушеного правового стану й у застосуванні заходів примусового характеру до зобов'язаного суб'єкта, який неналежно ставиться до своїх обов'язків, чим, власне, й забезпечуються рух і розвиток правовідносин. Тобто розбіжності в наведених поглядах мають переважно термінологічний характер.

Зокрема, В. М. Горшенєв зазначав, що визначення однієї з двох функцій (яка наведена вище першою) С. С. Алексєєвим як функції індивідуального регулювання створює хибне враження, нібито правозастосовна діяльність, окрім регулювання суспільних відносин, має ще й інше призначення; а назва другої функції суперечить усталеній практиці вживання терміна «правозабезпечення» [6, с. 168]. Проте назви, надані розглянутим функціям В. М. Горшенєвим, також здатні породжувати небажані смислові колізії.

Обидва вчені зазначають, що в окремих випадках суб'єктивні права та юридичні обов'язки взагалі не можуть виникнути (змінитися) без участі наділених відповідними владними повноваженнями державних органів або громадських організацій. Участь компетентних суб'єктів у тих випадках полягає у виданні спеціальних юридичних актів, спрямованих на забезпечення розвитку загального нормативного регулювання шляхом його доповнення піднормативною індивідуальною регламентацією [3, с. 158]. Індивідуальна регламентація має на меті конкретизацію дії правових норм, адресне спрямування правового впливу певного виду й міри. У такий спосіб здійснюється індивідуалізація правового регулювання (за С. С. Алексєєвим) і зміна правового становища учасників суспільних відносин через правонадання, тобто наділення одних суб'єктивними правами, інших – юридичними обов'язками (за В. М. Горшенєвим).

Таким чином, спільним знаменником і єдиною ланкою для обох підходів є поняття

індивідуальної регламентації, яке вичерпно відображає зміст (створення конкретизованих індивідуалізованих владних приписів на основі правових норм та в їх розвиток) однієї з основних функцій правозастосовної діяльності. Отже, відповідною має бути й назва функції (функція індивідуальної регламентації).

Інша функція визначається В. М. Горшенєвим як правоохоронна, а С. С. Алексєєвим – як правозабезпечувальна. У розумінні В. М. Горшенєва зміст правоохоронної правозастосовної діяльності полягає в попередженні правопорушень, розв'язанні правових конфліктів, оцінці неправомірної поведінки й визначенні негативних наслідків за таку поведінку, реалізації заходів державного примусу.

Вчені достатньо близько трактують завдання, що потребують реалізації в рамках правоохоронної функції:

– нагляд і контроль, правозабезпечення, розгляд правових конфліктів і справ за фактами правопорушень, реалізація заходів державного примусу (В. М. Горшенєв);

– нагляд і контроль, охорона громадського порядку, розслідування фактів правопорушень, реалізація юрисдикції, виконання юрисдикційних рішень (С. С. Алексєєв).

Однак С. С. Алексєєв не вважає правоохоронну функцію рівнозначною з функцією індивідуальної регламентації суспільних відносин. На його думку, правоохоронна функція правозастосовної діяльності має службовий, факультативний характер і покликана забезпечувати реальне втілення правових приписів у фактичній поведінці учасників регульованих правом суспільних відносин [11, с. 27]. Відповідно, він розширює зміст правоохоронної функції шляхом включення допоміжних актів правозабезпечення, що передують і сприяють здійсненню основних або ж спрямовані на їх реалізацію. До числа допоміжних актів зараховується більшість актів нагляду й контролю, слідчих і виконавчих актів, а також деякі юрисдикційні акти (наприклад, ухвала про відхилення клопотання учасника процесу). Таким чином, правоохоронна діяльність розглядається ним не як функціонально самодостатня, а як один з інструментів забезпечення неухильної реалізації нормативних вимог у людській поведінці (правозабезпечення).

Уже зазначалося, що як додаткову неосновну функцію, яка «виражає призначення правозастосовної діяльності в механізмі правового регулювання», В. М. Горшенєв виділяє і функцію забезпечення безперервного руху від норми

права до реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [6, с. 182–170]. Натомість С. С. Алексєєв об'єднує обстоювані В. М. Горшеневим функції забезпечення розвитку правовідносин і правоохоронну в єдину функцію (правозабезпечувальну).

Позиція С. С. Алексєєва видається нам більш конструктивною. Річ у тому, що поточна фактографічна діяльність [12, с. 103], нотаріальна діяльність, окремі форми контролю тощо не вписуються в рамки класифікації В. М. Горшенєва. Так, нотаріальна діяльність не може вважатися ні правонаданням, ні правоохоронною в її вузькому розумінні. Фактично має місце лише офіційна констатація факту, правового стану, волевиявлення. Акт нотаріального посвідчення в більшості випадків є актом забезпечення подальшого розвитку правовідносин, як і поточна фактографічна діяльність. Аналогічне значення мають і рішення у справах окремого провадження в цивільному судочинстві. Це допоміжні акти правозабезпечення, які безпосередньо правових наслідків не породжують, але за відсутності яких належний розвиток правовідносин не є можливим.

Усвідомлення цього змушує, наприклад, В. М. Карташова поряд із правоохоронною функцією юридичної діяльності виділити так звану «реєстраційно-посвідчувальну», зміст якої полягає в «закріпленні конкретних соціальних ситуацій, посвідченні прав і законних інтересів громадян і організацій, угод, правочинів, фактів, що мають чи можуть набути юридичного значення, в офіційній реєстрації й засвідченні справжності актів, станів, документів тощо» – тобто всього того, що покликане «забезпечувати безперервний рух від норми права до реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у правовідносинах» [5, с. 137–138].

Із своїх позицій В. А. Юсупов вважає, що зміст поняття «правозабезпечення» вочевидь охоплює не лише охорону прав, але й включає діяльність зі створення належних умов для нормального розвитку правовідносин (забезпечення можливості їх реалізації) [8, с. 17–18]. Тому об'єднання функцій забезпечення розвитку правовідносин і правоохоронної (обстоюваних В. М. Горшенєвим) або ж правоохоронної та реєстраційно-посвідчувальної (обстоюваних В. М. Карташовим) у рамках єдиної правозабезпечувальної функції є цілком виправданим. Тим більше, що такий підхід дозволяє розглядати доказування (з метою «встановлення істини» щодо обставин розглядуваної справи) як правозабезпечувальний чинник, а не як

окрему функцію (субфункцію) правозастосовної діяльності.

Будь-яке правове явище може бути розглянуто в двох аспектах – з онтологічної точки зору, тобто з точки зору його буття в системі всіх інших суспільних явищ, а також із власно-юридичних позицій. Звідси вбачається логічним поділ всіх функцій правозастосовної діяльності на загальносоціальні (неосновні) і спеціально-юридичні (основні). Загальносоціальні функції відбивають зв'язок правозастосування із суспільними процесами, характеризують його як найбільш значущий засіб впливу на окремі соціальні сфери з урахуванням специфіки кожної з них. Можна виділити такі загальносоціальні функції застосування права: економічну, політичну, соціальну, екологічну та ін. До основних спеціально-юридичних функцій варто віднести функцію індивідуального регламентування суспільних відносин, функцію правонадання і правоохоронну функцію.

З позиції філософії право являє собою особливе надбудовне явище, особливу форму суспільної свідомості, поряд з мораллю [13, с. 405]. Тому, як зауважує О. В. Малько, право і всі його прояви в реальній дійсності, що охоплюються категорією «правове життя», тісно переплетені з економічним і політичним життям і більшою мірою складають їх своєрідну форму [14, с. 67]. Виходячи з усього вище сказаного, ми доходимо висновку, що право в своїх нормах покликане відображати ті чи інші явища суспільного життя, які виступають для права змістом, а право відносно них – специфічною формою.

Завдання «адекватного відображення» запитів соціальної практики, динаміки соціуму, що діють в суспільстві в історичному масштабі соціальних закономірностей, а значить, усього різноманіття суспільного життя покладено на суб'єктів правотворчості через видання ними правових норм. Відповідно, залежно від того, наскільки адекватно і правильно відображені в нормах соціальні закономірності, залежатиме якою мірою й успішний розвиток конкретного суспільства. Звідси, як вбачається, за невідповідності норм права соціальній практиці, її потребам, у разі неадекватного відображення у праві соціальних закономірностей правозастосовна практика покликана дещо згладити ці суперечності, заповнити своїми «протонормами» прогалини правового регулювання, пристосувати наявні норми та інші правові засоби до потреб суспільства, тим самим адаптувати право до інших підсистем суспільства і, отже,

виконати свою адаптаційну, або пристосовницьку, функцію, а саме функцію згладжування (зняття) протиріч між суспільним життям і наявними правовими нормами в традиційних юридичних джерелах права як прийнятих у даному суспільстві і державі офіційних формах вираження і закріплення права.

О. А. Кіреєва зазначає, що існують так звані «приховані», неявні функції правозастосування, такі, як виховна й інформаційна [15, с. 36]. Правозастосування, як і в цілому правове регулювання, являє собою процес управління за принципом зворотного зв'язку. Під час правозастосовної діяльності накопичується інформація, що передається законодавцю, який її оцінює і вносить необхідні зміни у правову систему. В цьому сенсі правозастосовна діяльність є найбільш ефективним і оперативним засобом виявлення суспільних потреб у правовому регулюванні або його зміні. Суб'єкт правозастосування першим стикається у процесі здійснення своєї діяльності зі зміною суспільних відносин і на собі відчуває наслідки соціальної еволюції. Тому в сучасних умовах при загальній тенденції посилення

ролі правозастосовної діяльності в суспільстві важливого значення набуває її інформаційна функція.

За **результатами проведеного дослідження** пропонується певна класифікація функцій правозастосовної діяльності. Первинним поділом пропонуємо визнати виділення основних та неосновних функцій. До основних функцій слід віднести:

- функцію індивідуальної піднормативної регламентації суспільних відносин;
- правозабезпечувальну функцію.

Саме реалізація цих функцій у процесі правозастосовної діяльності становить зміст індивідуального регулювання й забезпечує функціонування самого права.

До неосновних (додаткових) функцій правозастосовної діяльності пропонуємо віднести гносеологічну, сигнально-інформаційну, орієнтаційну, прогностичну та ін. Одночас слід зазначити, що проблематику функцій правозастосовної діяльності жодним чином не можна вважати вичерпаною і вона є **перспективним напрямом** подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Русинов Р. К. Теория государства и права : учеб. для вузов / Р. К. Русинов ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Норма, 2000. – 616 с.
2. Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) : монография / под ред. И. А. Галагана. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1985. – 208 с.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 188 с.
4. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
5. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие структура, ценность / В. Н. Карташов ; под ред. Н. И. Матузова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 218 с.
6. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 256 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – 300 с.
8. Юсупов В. А. Правоприменительная деятельность органов управления / В. А. Юсупов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 136 с.
9. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов. – 3-е изд. / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
10. Реутов В. П. Социально-управленческая природа применения права / В. П. Реутов, А. А. Ушаков // Применение советского права. – 1974. – Вып. 30. – С. 5–14.
11. Алексеев С. С. Функции применения права / С. С. Алексеев, И. Я. Дюрягин // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 24–29.
12. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 144 с.
13. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас : (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Ю. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – 432 с.
14. Малько А. В. Правовая жизнь / А. В. Малько // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 65–75.
15. Киреева Е. А. Применение норм права как вид социальной деятельности в современной России / Е. А. Киреева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 27 (318). Право. Вып. 38. – С. 33–37.

Надійшла до редколегії 26.08.2015

ГУСАРОВ С. Н. ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ФУНКЦИЙ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрена эволюция подходов к классификации функций правоприменительной деятельности. Исследованы основные концепции, выработанные по данной проблематике. На основе проведённого анализа предложена авторская классификация функций правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: правоприменение, функции, индивидуальная регламентация, правообеспечение.

GUSAROV S. M. PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF FUNCTIONS OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

The evolution of approaches to the classification of functions of the law enforcement activities is studied in the article. The main concepts developed on this issue are researched. Based on the conducted analysis the author's classification of functions of law enforcement activities is offered.

The primary division the author has suggested determining the allocation of core and non-core functions. Core functions include the function of individual subnormative regulation of social relations and legal security function. It is the realization of these functions in the process of law enforcement activities is the content of the individual regulation and ensures the operation of the law. Non-core (additional) functions of law enforcement activities include epistemological, signal and information, orientation, predictive and others.

Keywords: law enforcement, functions, individual regimentation, legal security.

УДК 355.01

І. П. РУЩЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПІДРИВНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СТРУКТУРІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Предметом статті, присвяченої осмисленню подій російсько-української гібридної війни 2014–2015 рр., є «підривні соціальні технології» (авторський термін, скорочено – ПСТ), що можна розглядати як специфічний різновид соціальних технологій. Зазначено, що специфіка ПСТ у тому, що на території театру воєнних дій використовується тактика «керованого хаосу», розгортаються масові антиурядові акції під прикриттям тези щодо реалізації демократичних прав громадян. Агресор заздалегідь розробляє відповідні технології, створює управлінські контури, використовує ресурсну базу – соціальну, фінансову, організаційну. ПСТ мають слабкі місця і можуть бути зруйновані за умов, що протилежна сторона застосовує засоби ранньої діагностики, виявляє «критичні точки», відбувається координація зусиль державних інституцій та патріотичних кіл. Запропоновано залучати спеціалістів соціально-гуманітарного профілю для розв'язання проблем національної безпеки.

Ключові слова: гібридна війна, підривні соціальні технології, «м'яка сила», «п'ята колона», тактика «керованого хаосу».

Rushchenko, I.P. (2015), "Subversive social technologies in the structure of a hybrid war" ["Pідryvni sotsialni tekhnolohii u strukturi hibrydnoi viiny"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 12–16.

Постановка проблеми. Гібридна війна, що нав'язана Україні північною сусідкою, все частіше стає об'єктом прискіпливої уваги науковців і політиків [1; 2]. Основна увага приділяється суто військовим аспектам і пропагандистській складовій. Однак існує, як на наш погляд, доволі виражений соціологічний аспект проблеми, який пов'язаний із масовими соціальними акціями та застосуванням так званої м'якої сили на театрі воєнних дій.

Мета статті – розкрити соціальну складову гібридної війни, до якої, на нашу думку, належать так звані підривні соціальні технології.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що російсько-українська війна проходить у такі етапи [більш докладно див.: 3]:

1) **тривала латентна фаза**, що включала в себе різнопланову підготовку агресора до війни нового типу (за класифікаціями воєнних експертів гібридна війна належить до воєн

четвертого покоління). Можна припустити, що реальні приготування до атаки на Україну керівництво Російської Федерації почало здійснювати не пізніше 2003 р. (з моменту розв'язання штучного конфлікту довкола острова Тузла);

2) **початок активної фази** воєнних дій (кінець лютого 2014 р.) із застосуванням проти України «м'якої сили» на театрі воєнних дій під прапором «парареволуції». Вона включала в себе штучно зорганізовані масові акції та заворушення, що мали на меті «м'яке» захоплення влади в регіонах, проголошення «народних республік», а у підсумку – утворення так званої Новоросії;

3) **перехід до військової фази** та ескалація збройного протистояння (із середини квітня 2014 р.) після зриву планів «мирного» захоплення українських земель від Харкова до Одеси.

«М'яка сила» є доволі широким поняттям, що застосовується для позначення різних інструментів тиску на суверенну країну без застосування зброї. До неї відносять ідеологічне протистояння (у тому числі історичні, церковні та світоглядні дискурси), відповідні пропагандистські атаки, економічні війни, інсайдерську діяльність осіб, заангажованих агресором. Зміст «м'якої сили» трансформується з початком активних дій на території країни – жертви агресії. Так, ми були свідками спроби підірвати соціальний мир у регіонах, суверенітет держави, легітимний порядок управління в містах шляхом поширення масових соціальних дій під проросійськими гаслами. Агресор не проголошував початок війни, масові заворушення повинні були здаватися стихійними внутрішньоукраїнськими процесами, спровокованими Революцією Гідності. Теза щодо випадковості або стихійності масових явищ на майданах та вулицях легко спростовується методами спостереження і кросрегіонального аналізу подій в обласних центрах Півдня та Сходу України упродовж перших двох місяців весни 2014 р. Очевидним стає наступне: 1) однаковість або схожість цілей масовок; 2) стандартність дій та засобів досягнення цілей; 3) синхронізація проведення акцій у різних містах України у часі; 4) схожість зовнішньої атрибутики, символики, ідеологічного та пропагандистського забезпечення акцій. Отже, ми були свідками того, як агресор фактично тиражував власні «ноу-хау» по адміністративних одиницях, які визначив театром воєнних дій.

З точки зору соціологічної теорії, перебіг подій на етапі «м'якої сили» містить ознаки

соціальних технологій певного типу. Теорія соціальних технологій є різновидом спеціальних соціологічних теорій і розроблялася, звичайно, на благо людства. Ідея полягала в тому, щоб ефективно використовувати соціологічне експертне знання для управління соціальними процесами. За останні десятиліття накопичилося чимало теоретичних праць з питань сутності та шляхів розробки соціальних технологій. Соціологи завжди бачили в цьому напрямку можливість зробити крок від констатації соціальної реальності до конструювання соціального світу. Надії були доволі «світлими», принаймні, ніхто не вважав можливим обернути ідею технології проти соціального порядку. Хоча з іншого боку, раціоналізувати і технологізувати можна все – війну, злочинність, проституцію, корупцію тощо.

Соціальна технологія – це раціональна стандартизація дій індивідуальних або корпоративних агентів, що забезпечує ефективне досягнення поставлених цілей. Під словом ефективне розуміється або напевне (безумовне) досягнення цілі, або скорочення витрат, термінів реалізації, або максимальне підсилення кінцевого ефекту. На практиці технологізують благочинну або волонтерську діяльність, вступ до вищих навчальних закладів, електоральний процес, призов до армії тощо. Технологія – це альтернатива хаосу, ентропії, невизначеності. Соціальна технологія виступає у двох формах: 1) як *програма*, що містить етапи, операції, процедури та засоби діяльності; 2) як *сама діяльність*, що побудована згідно з програмою. Якщо програма від загалу приховується, то друге є наочним і може бути об'єктом аналізу. Саме це ми і ставимо за **мету** – дослідити, які технології було використано проти України під час гібридної війни, спираючись на історичний матеріал (хоча історична відстань і вимірюється кількома місяцями). Основні спостереження і висновки можна укласти в три пункти.

По-перше, ми пропонуємо, спираючись на досвід російсько-української війни, ввести у науковий обіг поняття «*підривна соціальна технологія*» (далі – ПСТ). Вони є специфічним різновидом соціальних технологій, що націлені на створення ситуації «хаосу» та штучне розкручування сценарію «парареволуції» на території супротивника; мають скеровувати «м'яку силу» на досягнення тактичних та стратегічних воєнних цілей. ПСТ дозволяють перетворити масові мирні і протестні акції на зброю, що наносить супротивнику «удар ножем у спину».

По-друге, воєнний досвід, зокрема захоплення та анексія Автономної Республіки Крим, події у восьми областях – Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській – розкривають зміст основних ПСТ, підготовлених у штабах агресора для використання на територіях України. До них належать:

- технологія свавільного проголошення «народної республіки» у межах адміністративної одиниці;

- технологія «м'якого» захоплення влади у містах на користь агресора;

- технологія «живий щит» (блокування військових частин і містечок, підрозділів силовиків, бронетехніки на марші) з використанням активістів, жінок і навіть дітей;

- технологія створення та використання кримінального натовпу;

- технологія «референдум» (для остаточного закріплення захоплення влади та державного перевороту в інтересах агресора).

По-третє, вважаємо за потрібне не тільки вказати на належність дій агресора та маніпуляцій населенням до класу соціальних технологій, а й виокремити специфіку та відмінності підричних соціальних технологій. На наш погляд, варто звернути увагу на такі їх особливості:

- цілі ПТС є руйнівними за суттю, вони розраховані на незаконну зміну влади та поширення хаосу в суспільстві, розкол соціуму, гострий конфлікт та боротьбу, що відповідає планам агресора;

- ПСТ є таємними розробками, авторство програми дій, керівні документи та алгоритм ніколи не розголошуються, тому що завдання агресора – переконати громадськість у спонтанному характері процесів та «нечуваний народній творчості»;

- ПСТ розраховані на швидкоплинні процеси, вони не стають частиною соціального життя, використовуються в обмежені проміжки часу, а потім гальмуються або припиняються за рішенням керівного центру;

- ПСТ побудовані на обмані та шахрайстві, справжні керівники та ляльководи не відомі широкому загалу; незрозумілими залишаються також істинні цілі тих, хто веде гібридну війну, і тим більше – наслідки для регіону та особисто для кожного громадянина.

Для того щоб технологія «запрацювала», потрібні дві речі: 1) управлінський контур, тобто центр, де приймаються поточні рішення, аналізується ситуація та вносяться корективи;

2) ресурси, які виділяє «політичний центр». Розпорядження ресурсами покладається на управлінський контур.

Управлінський контур, очевидно, розгалужується на дві підсистеми: 1) буквально на місці подій і 2) в генштабі агресора (центрі спецоперацій), що за допомогою сучасних інформаційних технологій здатен ефективно виконувати управлінську функцію на відстані. Суб'єкти управління мусять бути наділеними владними повноваженнями. Природа такої влади є різною. У штабах – це формалізовані відносини відповідно до ієрархії службових позицій. Безпосередньо на місці подій, у натовпах важливу роль відіграють харизматичні властивості лідерів, моральний авторитет, популярність або впливовість особистості у певних колах. Велику силу має влада грошей: довірена особа, що може оперативно розподіляти кошти буквально на вулиці або майдані, набуває рис начальника.

Розгортання ПСТ потребує трьох типів ресурсів:

- **соціальні** – корпоративні та індивідуальні суб'єкти, які стануть фігурантами масових акцій і соціальних процесів;

- **фінансування** – гроші, частіше за все у вигляді готівки, хоча сьогодні використовуються і банківські платіжні картки та інші засоби безготівкових розрахунків;

- **організаційні** – наявність «менеджерів», заготовлених соціальних мереж, баз даних осіб, яких можна оперативно використати при плануванні акцій, схем оперативного зв'язку та оповіщення тощо.

Жодна технологія не може передбачити всі можливі варіанти розвитку подій, тому в неї закладається «коридорний принцип»: головне – досягнення цілі, а шляхи і засоби можуть варіюватися польовими командирами залежно від ситуації. Управління відбувається згідно із заздалегідь розробленим проектом ПСТ, який передбачає певний алгоритм дій, послідовність подій, що утворюють «соціальний ланцюг». Звернемо увагу, що зчеплення подій та проміжних результатів є критичними точками соціальних технологій. Якщо поставити завдання знайти спосіб руйнування соціальної технології, то, напевно, потрібно розірвати умовний ланцюг, аби попередня ланка не ставала базою для наступної дії. Більшість соціальних технологій будуються таким чином, щоб загальна мета розпадалася на низку локальних цілей. Успіх або неуспіх в одній ланці означає можливість або неможливість здійснення наступного

кроку. Наприклад, в анексії Криму критично важливими були такі ланки: захоплення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, примусовий збір депутатів у приміщенні та їх «голосування» за постанову про референдум, блокування активності українських силових структур на півострові, організація референдуму на місцях, проведення референдуму та пропагандистське забезпечення дій. Руйнація будь-якої ланки у «соціальному ланцюгу» мала б критичні наслідки для технології в цілому.

Отже, у структурі кожної ПСТ є одна або кілька критичних точок, де відбувається перехід до нової фази подій. Оперативне втручання у ланцюг, руйнація планів агресора у критичній точці знищує всю комбінацію. На відмінну від революційних подій, коли маси переходять певну межу конформізму, є дійсно аномально збудженими і готовими на самопожертву (це одна з так званих загадок справжньої революції), тактика «керованого хаосу» [4] базується на штучно створених тимчасових групах активістів; їх запал може скінчитися у будь-який момент, коли написаний сценарій натикається на непередбачені обставини чи розумний та енергійний опір. Саме так, очевидно, сталося в Харкові та Одесі, коли сепаратистським «тусовкам» було нанесено точкових ударів в ході відомих подій 7–8 квітня та 2 травня 2014 р. Ескалація «м'якої сили» в цих містах почала пробуксовувати та весь комплекс заготовлених ПСТ буквально розпадався на очах. Ставало зрозумілим, що агресор не досягне тут своїх цілей у той спосіб, як це робилося в Криму, Луганську, Донецьку. Проте і в Дніпропетровську, і в Харкові, і в Одесі, що уникнули долі захоплених територій, було, на нашу думку, більше імпровізації та інтуїції у справі руйнації ПСТ, ніж тверезого розуміння їх природи та слабких місць.

Можна констатувати загальну інтелектуальну неготовність України до ведення воєн четвертого покоління, принаймні так було на початку 2014 р. Зрив планів агресора у більшості областей відбувся завдяки консолідації патріотичних сил, а не через готовність державних інституцій до боротьби та потрібну якість силового блоку.

У найбільш загальному вигляді можна пропонувати такі кроки для протидії планам агресора та припинення розгортання ПСТ.

У «мирний» період:

– інтелектуальне змагання з потенційним супротивником, «розуміння» стратегічних ці-

лей та тактичних прийомів, що розробляються відповідними центрами ворога, контрпропагандистська дуель;

– боротьба з «п'ятою колоною» ідеологічними методами, контррозвідувальними заходами, політико-правовими шляхом.

Під час «м'якої фази»:

– руйнація підривних соціальних технологій на території театру воєнних дій з використанням усіх доступних засобів силового й несилового характеру, зрив оперативних планів супротивника з активізації «п'ятої колони» та розгортання ПСТ;

– соціальна мобілізація патріотичного населення на захист цілісності країни і на протиполяг акціям «п'ятої колони».

Ми вже звертали увагу на те, що Україна не використовує світовий досвід залучення до розробки питань національної безпеки, як у критичні періоди, так і у мирний час, представників гуманітарних наук [5]. Класичним залишається приклад США, де у роки Другої світової війни буквально відбулася мобілізація найвідоміших соціологів, соціальних психологів, які працювали на користь військового відомства. Вважаємо, що на спеціалістів соціально-гуманітарного профілю можуть бути покладені такі завдання:

– здійснення «інтелектуальної» розвідки та аналіз ідеологічних, політико-стратегічних аспектів та тенденцій у стані потенційного супротивника;

– рання діагностика ознак формування «п'ятої колони», моніторинг громадських настроїв;

– ідентифікація ПСТ в момент їх розгортання, знаходження уразливих (критичних) точок кожної з технологій та планування контрзаходів;

– постійна інтелектуальна дуель у сфері боротьби за уми та серця власних громадян, репрезентація національних інтересів у світі.

Висновки. Події перших фаз гібридної війни дають значний досвід щодо зовнішніх національних загроз та вірогідної тактики агресора, який є корисним у світоглядному і практичному відношенні. Потрібно усвідомити, що сучасні війни можуть вестися нетрадиційними засобами, і країна має адекватно реагувати на застосування «м'якої» сили, підступні технології пропагандистських втручань у масову свідомість і сценарії «вуличних воєн».

Список використаних джерел

1. Антонов А. В. Українсько-Російський воєнний конфлікт: сутність, передумови та зміст агресії. Ч. 1. Сутність нового формату воєнного конфлікту, його воєнно-теоретичні засади, характерні риси і ознаки : [стаття] [Електронний ресурс] / Антонов А. В., Бзот В. Б., Жилін Є. І. – Режим доступу: <http://informnapalm.org/wp-content/uploads/2014/11/Voyenni-konflikty-novogo-tipu-4GW.-CHastyna-I.pdf>.
2. Парубій А. Війна Росії проти України і світу [Електронний ресурс] / Андрій Парубій // Українська правда. – 6 серп. 2014 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/>.
3. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І. П. Рущенко. – Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.
4. Рущенко І. П. Керований хаос: від теорії до практики на теренах України / І. П. Рущенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії : матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21–22 трав. 2015 р. (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Логос, 2015. – С. 7–9.
5. Рущенко І. П. Війна і соціологія / І. П. Рущенко // Оборонний вісник. – 2014. – № 7. – С. 28–32.

Надійшла до редколегії 26.08.2015

РУЩЕНКО И. П. ПОДРЫВНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СТРУКТУРЕ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ

Предметом статьи, посвящённой осмыслению событий российско-украинской гибридной войны 2014–2015 гг., являются «подрывные социальные технологии» (авторский термин, сокращенно – ПСТ), которые можно рассматривать как особую разновидность социальных технологий. Указано, что специфика ПСТ заключается в том, что на территории театра военных действий используется тактика «управляемого хаоса», разворачиваются массовые антиправительственные акции под прикрытием тезиса о реализации демократических прав граждан. Агрессор заранее разрабатывает соответствующие технологии, создаёт управленческие контуры, использует ресурсную базу – социальную, финансовую, организационную. ПСТ имеют слабые места и могут быть разрушены при условии, что противоположная сторона использует средства ранней диагностики, выявляет «критические точки», существует координация усилий государственных институтов и патриотических сил. Предложено привлекать специалистов социально-гуманитарного профиля для решения задач национальной безопасности.

Ключевые слова: гибридная война, подрывные социальные технологии, «мягкая сила», «пятая колонна», тактика «управляемого хаоса».

RUSHCHENKO I. P. SUBVERSIVE SOCIAL TECHNOLOGIES IN THE STRUCTURE OF A HYBRID WAR

The article is devoted to understanding the events of Russian-Ukrainian hybrid war of 2014–2015. Specificity of the fourth generation war that was imposed to Ukraine is that in the first phase of active actions aggressor did not use weapons, but tried to reach the goals of the war, using the so-called «soft power». The object of the article is «subversive social technologies» (author's term shortened – SST), which can be regarded as a specific kind of social technologies. Specificity of SST is that in the theater of war the tactic of «controlled chaos» is used, massive anti-government actions are spread undercover the thesis to implement democratic rights of citizens. Aggressor develop appropriate technologies beforehand, creates management contours, uses the resource base – social, financial, organizational. The analysis of events in the Crimea and eight regions of the East and South of Ukraine made it possible to single out a number of SST:

- technology of arbitrary declaration of «people's republic» within administrative units;
- technology of «soft» seizure of power in the cities in favor of the aggressor;
- technology of «human shield» using activists, women and even children;
- technology of creation and use of criminal crowd;
- technology «referendum».

Example of Crimean events proves that the aggressor can actually achieve own goals without the direct use of weapons, if there is no clear understanding of the nature of SST and there is no plan of counter actions. SST have weaknesses and can be destroyed, if the other party uses the means of early diagnosis, reveals the «critical points», there is coordination of efforts of state institutions with patriotic organizations. The author offers to involve specialists of social and humanities to solve problems of national security that correspond international experience, namely US policy during World War II.

Keywords: hybrid war, subversive social technologies, «soft power», «fifth column», tactics of «controlled chaos».

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 324

А. С. БАНДУРКА,

кандидат філософських наук, доцент,
заступник завідувача кафедри соціології та соціальної роботи
інституту соціальних наук і самоврядування
Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ)

РОЛЬ ВИБОРІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто сутність виборів та їх роль у політичному житті держави. Висвітлено поняття виборів. Охарактеризовано основні ознаки та принципи виборів в Україні.

Ключові слова: вибори, демократія, народне волевиявлення, політичне життя, політичний інститут.

Bandurka, A.S. (2015), "The role of elections in the political life of the state" ["Rol vyboriv u politychnomu zhytti derzhavy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 17–19.

Постановка проблеми. З прийняттям Конституції України було визначено на загальнодержавному рівні, що народ України як носій суверенітету і як єдине джерело влади має безумовне і пріоритетне право на її здійснення безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а однією з основних форм безпосередньої демократії, за допомогою якої реалізується народне волевиявлення, є вибори.

На нинішніх українських землях вибори як форма волевиявлення в тій чи іншій формі існували досить давно. Вони виникли ще в первісному суспільстві, де перемагав сильніший, але кожен історичний етап розвитку нашої держави приносив нові особливості у проведення виборів, удосконалюючи і роблячи їх справді життєво важливим інститутом політичного життя суспільства, який виконує особливо важливу роль сьогодні. В сучасному світі вибори є основною формою безпосередньої демократії.

Стан дослідження. Обрана тема досліджувалась такими науковцями, як М. Бессонова, М. Бурчин, Р. Максакова, О. Мурашин, О. Новак, М. Оніщук, М. Ставнічук, В. Шаповал та інші.

Виклад основного матеріалу. Політика є невід'ємною від існування будь-якої держави. Це реальна здатність соціальних сил реалізувати свої специфічні об'єктивні інтереси, проводити свою волю в політиці й правових нормах. Політика є всезагальною організаційною основою суспільства і регулятивною сферою життєдіяльності, відносин політичних суб'єктів.

Вона поєднує в собі політичні відносини, політичну свідомість, політичний інтерес, політичну діяльність суб'єктів політики; це політична організація, що відображає роль інститутів публічної влади.

Весь процес взаємодії структурних елементів політики, їх відображення у сферах діяльності держави і є політичним життям країни, де вибори є однією з форм волевиявлення населення та ключовим моментом у формуванні політичного курсу держави.

В історії відомі різні форми здійснення безпосередньої демократії. Найдавніша з них – це збори громади, роду, племені, прошарку суспільства, де кожен міг висловлювати свою думку. Це було ще в часи первіснообщинного ладу, де на загальних зборах роду обиралися старішини, пізніше – і воєначальники. Для прийняття рішень під час таких зборів використовували різні способи голосування. У стародавніх Греції та Римі громадяни голосували піднятими руками або кидали у величезний глек чорні і білі боби. У Великому Новгороді голосували криком. Звідси походить саме поняття «голосувати» – подавати голос, кричати. Перемагав на виборах той кандидат, за якого голосніше кричали. На Запорізькій Січі, голосуючи, козаки кидали шапки на купи – «за» і «проти». З часом процедура виборів ускладнилась.

У вузькому розумінні вибори можна тлумачити як спосіб формування інститутів представницької демократії через народне голосування. Проте поняття «вибори» поєднує в собі набагато більше ознак, ніж представлено у вищевказаному визначенні.

По-перше, вибори є таким політичним інститутом, який дозволяє індивідам і соціальним групам сформулювати свої вимоги, відповідні їх реальним або уявним інтересам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, які відповідають інтересам більшості населення.

По-друге, голосування є одним з основних механізмів розв'язання політичних конфліктів, оскільки на виборах продовжується мирна конкуренція інтересів різних груп суспільства.

По-третє, вибори є надійним засобом легітимації політичного режиму, оскільки сприяють організації населення в політичні партії, клуби виборців та інші політичні організації, створені для відстоювання своїх інтересів. Кожна партія створює мережу організацій, що «пронизують» місцеві співтовариства, і тим допомагає посилити інтегруючий початок існуючого політичного режиму.

По-четверте, вибори є засобом політичної соціалізації, оскільки загальне виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для пропаганди передвиборних програм політичних партій і платформ кандидатів сприяють політичній освіті виборців і дають можливість індивідам активно втручатися в політичний процес [1].

Вибори розглядають також як процес завоювання, оновлення або підтвердження повноважень на певний визначений термін представницьких органів влади, що відбувається у правових межах, визначених конституцією і законами; як соціальну технологію демократичного суспільства, що сприяє легітимації і стабілізації політичної системи; як механізм участі громадян в управлінні державою [2, с. 8–9].

У статті 71 Конституції України, а також у законах про вибори закріплено принципи виборчого права – керівні ідеї, які покладені в основу регламентації цього конституційно-правового інституту [3]. Конституція України закріплює принципи виборчого права як універсальні, вони відносяться до всіх видів виборів, а їх проголошення як конституційної основи виборчої системи свідчить про справді демократичний характер формування виборних органів державної влади і місцевого самоврядування України та є вагомою передумовою демократизму конституційного ладу. Деталізація цих конституційних принципів здійснюється у виборчому законодавстві.

Сьогодні важко уявити демократичну державу, в якій би не проводилися вибори. Вони є стрижньовим механізмом, головною формою прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. Вони служать також

найважливішим каналом виявлення та врахування органами влади суспільних груп. Загальні вибори припускають право участі в них кожного громадянина. Для багатьох, а в деяких країнах і для більшості громадян вони є єдиною формою їх реальної участі в політиці. Вибори дозволяють здійснювати реальний вплив на владу: зберігати або змінювати парламенти й уряди, забезпечувати їх відповідальність перед народом, змінювати політичний курс та інше.

Сучасне розуміння виборів ґрунтується на міжнародному визнанні того факту, що державна влада є надбанням усього народу. Таке положення разом із визнанням інших невід'ємних прав людини є наріжним каменем теорії суспільного договору та всієї сучасної світової демократії. Природне право народу на владу здійснюється в конкретних формах народовладдя шляхом вибору тієї чи іншої політичної програми як курсу подальшого державотворення, персонального складу того чи іншого органу державної влади. При цьому вибори спираються на відповідні організаційно-правові засади та процедури передачі владних повноважень від громадянина до представницького органу публічної влади. В. В. Кравченко відзначає, що вибори – це: державотворча функція суспільства та інститут безпосередньої демократії, джерело легітимності влади, за допомогою якого відбувається інституціонування органів державної влади; механізм делегування народом своїх владних повноважень обраним представникам та контролю за органами державної влади; інститут виявлення та формування політичних лідерів [4, с. 9].

Відіграючи у житті будь-якої держави, в тому числі України, важливу роль, вибори є вихідним принципом організації державного механізму та системи місцевого самоврядування. За їх допомогою формуються парламент, представницькі органи місцевого самоврядування, заміщується пост Президента України та посади сільських, селищних, міських голів. У демократичній державі з республіканською формою правління взагалі не може бути органів, які б набували владних повноважень іншим шляхом, ніж пряме або опосередковане волевиявлення народу.

Вибори, проведені з дотриманням вимог Конституції України та міжнародних стандартів, виступають необхідним засобом надання владі легітимного характеру. За їх допомогою народ визначає своїх представників в органах державної влади й органах місцевого самоврядування, наділяє їх мандатом на здійснення у визначених Конституцією межах своїх суверенних прав.

Вибори відіграють визначальну роль у формуванні політичної еліти суспільства. Саме за допомогою виборів відбувається процес селекції політичних виборів – громадяни наділяють владними повноваженнями тих осіб, яким вони довіряють визначати основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики держави, яких вважають гідними здійснювати керівні функції.

У **висновку** зазначимо, що особливості сучасного розвитку політичних виборів полягають у тому, щоб на основі історичного минулого

українського народу й міжнародних надбань виборчої теорії і практики створити таку виборчу систему, яка б сприяла консолідації суспільства на вирішення проблем державотворення й запобіганню конфліктів між народом і владними структурами та між різними гілками державної влади. Вибори є не тільки найбільш поширеною формою безпосередньої реалізації народного суверенітету, а й показником рівня розвитку громадянського суспільства, правової держави, прав та свобод людини і громадянина тощо.

Список використаних джерел

1. Шкурат І. В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Шкурат Іван Вікторович. – Київ, 2002. – 22 с.
2. Радченко О. В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Радченко Олександр Віталійович. – Харків, 2004. – 20 с.
3. Конституція України : прийм. на 5-й сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – Київ : Преса України, 1997. – 80 с.
4. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Київ : Атіка, 2005. – 512 с.
5. Нуденко Л. А. Непосредственная демократия: проблемы теории и практики / Л. А. Нуденко // Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине : сб. науч. тр. / Рос. акад. правосудия ; Нац. ун-т «Юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого». – Харьков : Право, 2012. – С. 222–244.
6. Стрижак А. А. Выборче право в Україні: історія та сучасність / А. А. Стрижак. – Київ : Логос, 2012. – 448 с.
7. Чуб О. О. Різноманіття форм політичної активності громадян України як чинник демократичності державної влади / О. О. Чуб // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 460–465 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_3_67.pdf.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

БАНДУРКА А. С. РОЛЬ ВЫБОРОВ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ

Рассмотрена сущность выборов и их роль в политической жизни страны. Освещено понятие выборов. Охарактеризованы основные признаки и принципы выборов в Украине.

Ключевые слова: выборы, демократия, народное волеизъявление, политическая жизнь, политический институт.

BANDURKA A. S. THE ROLE OF ELECTIONS IN THE POLITICAL LIFE OF THE STATE

The essence of elections and their role in political life of the state, and also the concept of elections are considered. The main features and principles of elections in Ukraine are characterized.

Keywords: elections, democracy, popular will, political life, political institution.

УДК 340.12

О. В. БРУСАКОВА,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

МОРАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто основні аспекти впливу морального і правового виховання на процес становлення громадянського суспільства в Україні. Основну увагу приділено виховній роботі у навчальних закладах.

Ключові слова: право, мораль, освіта, виховання, громадянське суспільство.

Brusakova, O.V. (2015), "Moral and legal education as the factors of civil society formation" ["Моральне і правове виховання як чинники конструювання громадянського суспільства"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 19–23.

Постановка проблеми. Розвиток демократії висуває нові вимоги до політичного і правового виховання молоді. Громадянське суспільство само виступає потужним генератором виховних практик, що формують свідомого громадянина-патріота. Однак це можливо лише за умов наявності в суспільстві високого рівня культури свободи. Участь в ініціативах громадянського суспільства сама собою є виховним заходом. Проте таке виховання є функціональним і без системи інтерціонального виховання в школах та вищих фрагментарним, не формує резистентності молоді до політичних і соціальних дезорієнтирів, що може спричиняти появу правового та аксіологічного нігілізму. Публічність як спостереження ззовні (Н. Луман) також конструює симулякр освітньої реальності, висвітлюючи її патології та зони ризику [1, с. 185]. На сьогоднішньому етапі формування громадянського суспільства в нашій державі на першому місці знаходиться проблема виховання громадянина України, здатного жити у правовій державі. Саме тому сьогодні багато науковців та викладачів звертаються до проблеми визначення психолого-педагогічних засад правового виховання та правової освіти дітей та молоді.

Стан дослідження. Цій проблематиці присвятили свої наукові розвідки вчені різних напрямків: педагоги, психологи, соціологи, юристи, зокрема Ю. Ю. Калиновський, І. М. Евхутіч, О. В. Дручек, А. Я. Азаров, С. В. Шефель, О. В. Фатхутдінова, А. А. Тігова, О. В. Татаринцева, В. О. Сухомлинський, С. К. Костючков та багато інших.

Метою статті є висвітлення впливу морального та правового виховання молоді на становлення громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблема становлення демократичної культури в Україні є надактуальною і базується, перш за все, на конституційних положеннях як пріоритетах загальнонаціонального розвитку. Простежується взаємообумовленість існуючих конституційних норм в Україні та процесу становлення демократичної правової культури вітчизняного суспільства. Це віддзеркалюється і в сьогоднішніх диспутах щодо підходів до розуміння права, закону як форми його існування тощо. Основою демократичного ладу в правовій державі є людина, для якої демократія є природним середовищем задоволення її особистих та суспільних потреб. Сучасна демократія вимагає від особистості високий рівень моральних цінностей, знання правових основ, законів і законодавчих норм та усвідомлення нею власної ролі

і значення в житті суспільства, відповідальності за долю своєї держави.

Виховання громадянина та формування морально-правових відносин у державі повинно починатися, перш за все, в освітньому просторі. У межах сучасних соціокультурних контекстів, які, зокрема, характеризуються і репрезентаціями моралі і права в освіті, особливого значення набуває питання про співвідношення моралі і права у педагогічних відносинах. Тому мораль і право – це аксіологічні константи буття сучасного освітнього простору та чинники конституювання освітньої спільноти. Проблема осмислення аксіологічної площини буття освітнього феномена є дуже актуальною, завжди затребуваною і апіорі терміновою, адже освіта є центром життя (в суб'єктивному аспекті осмислення цього феномена) і центром буття (в об'єктивному зрізі рефлексії та обґрунтування). Саме освіта є відображенням людського погляду на світовий простір, вектором його розуміння та духовним аспектом відчуття і уявлення. Вона є неповторним варіантом самоосвіти з одного боку, і індивідуальною версією втілення ціннісних надбань людського простору буття – з іншого аспекту розуміння її феномена і загадки [2, с. 78]. Мораль і право повинні відігравати значну роль у конструюванні освітньої реальності в Україні.

В умовах становлення української державності особливо актуальним є запровадження морально-правових відносин у сучасних освітніх спільнотах та вивчення моралі та права в освітньому вимірі з метою ефективного використання їхнього виховного потенціалу. Необхідно підкреслити, що головна функція моралі – це формування духовності особистості та духовної культури нації. Певна відчуженість від загальносвітової культури, знецінення престижу освіти та інтелектуальної креативної діяльності, заниження моральних критеріїв своєї та чужої поведінки складають невирішені проблеми при формуванні активно-позитивної життєвої позиції підростаючого українського покоління.

Для того, щоб посісти гідне місце поряд з високорозвинутими державами світу й конкурувати у сучасному світовому співтоваристві, Україна за допомогою системи освіти має не тільки готувати кваліфікованих фахівців, але й формувати соціально зрілих, відповідальних, культурних, духовно розвинених громадян. Саме такі особистості становлять питоми тло громадянського суспільства, сприяють розвитку правової держави.

Підготовка спеціаліста передбачає виховання особистості, яка зуміє правильно обрати

свій шлях у житті, спираючись на власні можливості; ставитиме перед собою завдання самовдосконалення та саморозвитку; позитивно впливатиме на життя та розвиток суспільства. Але цей вплив можливий тільки на основі високого професійного рівня отриманих знань та морально-правової свідомості фахівця. Безумовно, духовність і мораль – це взаємопов'язані регулятори суспільних відносин, які традиційно є чинниками організації взаємин і зв'язків, у процесі яких виявляється ставлення особистості до людей та до самої себе. Моральне виховання формує в людині характерні для суспільства норми поведінки на основі правових взаємовідносин. Відповідно до цього, професійна підготовка майбутнього фахівця у вищих навчальних закладах повинна включати й виховання духовно-моральної та правової компетентності, що надасть йому можливість бути гідним суб'єктом громадянського суспільства.

Людина може бути компетентною як юрист, але відсутність у неї належно розвинених власних особистісних компетенцій (комунікативність, презентабельність, повага до людей, толерантність, моральність, високий рівень правосвідомості, гнучкість тощо) значно зменшує результативність та ефективність її роботи і ступінь гармонізації з правовим суспільством. Саме особистісні компетенції дають можливість досягти успіху в професійній діяльності та задовольнити суспільний запит на фахівця як носія знань, моралі та права. Бути компетентним фахівцем – означає бути всебічно обізнаною у всіх сферах своєї професійної діяльності особистістю, вміти на основі здобутих знань і навичок кваліфіковано орієнтуватися у будь-якій неординарній ситуації і приймати нестандартні рішення, не порушуючи моральні та правові імперативи буття.

Сукупність духовно-моральних уявлень складає концептуальну модель професійної підготовки майбутнього фахівця. Розглядаючи духовно-моральну підготовку як частину професійної підготовки у ВНЗ, варто зазначити, що така компетентність визначається рівнем свідомості та самосвідомості, духовними ціннісними орієнтаціями, які проявляються у колективі. Особистісна культура майбутнього фахівця визначається рівнем набуття ним системи моральних знань, духовно-моральних переконань, оволодіння знаннями щодо тлумачення та застосування моральних норм у житті з глибокими ціннісними установками, вольовими компетентнісними якостями, які координуватимуть правосвідому професійну діяльність [3, с. 135].

Сучасне українське суспільство вже визначилося з тим, що демократичні та моральні цінності відображають гуманістичні, тобто загальнолюдські, абсолютні цінності. Отже, перед вітчизняною освітою необхідно поставити завдання виховання підростаючих поколінь на принципах громадянського суспільства, що втілюють ідеали гуманізму. Зазначимо, що зараз активно обговорюється в суспільстві проблема модернізації освіти. Розглядаються та проєктуються різні моделі цієї модернізації – від радикальних до помірних. Все це, безперечно, вписується у контекст формування громадянського суспільства в нашій країні. На нашу думку, суб'єкти громадянського суспільства повинні більш активно та системно впливати на покращення морально-правового клімату в освітніх закладах.

Піднявшись з руїн тоталітарної системи, Україна прагне побудувати повноцінне громадянське суспільство, в якому держава гарантує усі права і свободи, а громадяни, в свою чергу, відтворюють демократичні цінності й користуються ними. У цьому контексті актуалізується необхідність подолання успадкованих від бюрократичної командно-адміністративної системи фундаментальних відмінностей між політичною та соціальною владою, публічним та приватним правом, санкціонованою державною інформацією та громадянською думкою, й утвердження переходу до сталого гуманістичного за своєю суттю розвитку. Отже, утвердження демократичного ладу, основою якого є людина, допоможе розкрити її потенціал, що сьогодні розглядається як один з найважливіших національних пріоритетів [4, с. 97].

Саме при демократії розквітає громадянське суспільство як система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що покликані сприяти реалізації інтересів індивідів та їх колективів. Ці інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, релігія, система освіти, наукові та професійні об'єднання, організації, асоціації, що здійснюють свою діяльність на основі реального самоврядування [5, с. 39]. У концепції громадянського суспільства ключовими є такі елементи, як людина, родина, народ, держава, які, передусім, стають предметами політичної діяльності. Найвищою соціальною цінністю громадянського суспільства є людина, яка потребує створення гідних умов для розвитку та самореалізації. Отже, права та свободи особистості визначають зміст діяльності соціальної держави і громадянського суспільства.

На тлі суспільних перетворень та їх впливу на трансформації у системі освіти важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Питання «громадянської освіти» постає в даному аспекті одним з ключових. Особливу роль у характеристиці «громадянської освіти» відіграють ті процеси, що пов'язані з інтеграцією України в європейський та світовий освітній простір. Адже пріоритетом нашої країни проголошується саме формування свідомого, активного, демократичного громадянина, здатного жити та діяти у громадянському суспільстві, що постійно оновлюється і розвивається.

Такі фактори, як низький рівень правових знань та правових очікувань, готовність і спроможність користуватися лише частиною проголошених прав, перш за все трудовими правами, нехтуючи при цьому загальними природними правами і свободами людини, правовий нігілізм та правовий інфантілізм, на жаль, характеризують правосвідомість сучасного українського суспільства. Це явні або завуальовані риси та стереотипи, які залишилися у спадок від тоталітарного минулого. Завданням педагога є врахувати та подолати їх. Хоча, як зазначає сучасний дослідник Ю. Ю. Калиновський, ці характеристики «впливають на загальний рівень правосвідомості та правової культури

українських громадян, а їх «викорінення» є складним, поступовим процесом, який обумовлений не стільки індивідуальним розвитком окремих громадян, скільки утвердженням демократичних, правових норм та цінностей у сучасній Україні» [6, с. 168].

Висновок. Демократія вимагає більше, ніж ухвалення законів і заснування демократичних установ. Зрештою, вона, щоб працювати, повинна бути в серці та розумі громадян. Демократії потрібна політична, моральна та правова культура, яка її підтримує. Інституційне оформлення відкритого демократичного громадянського суспільства, захищеного й підтримуваного державною владою, відповідальною перед суспільством, можливе за умови виховання демократично налаштованих громадян як обов'язкової складової сталої демократії [4, с. 104]. Генеза демократичних засад суспільного буття, трансформації, що відбуваються в економіці, суспільному і духовному житті та в ціннісних орієнтаціях українського соціуму, спрямування інтеграційного вектору України у бік європейського простору (політичного, економічного, освітнього) зумовлюють розвиток відповідної системи освіти, яка за своїм змістом і методологією покликана формувати високоморальну особистість з високим рівнем правої культури, справжнього громадянина країни з європейською самоідентифікацією.

Список використаних джерел

1. Luhmann N. Gibt es in unserer Gesellschaft noch unverzichtbare Normen / Niklas Luhmann. – Heidelberg : Klett, 1993. – 440 s.
2. Куріто О. В. Методологія осягнення аксіології в сучасній філософії освіти / О. В. Куріто // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 1. – С. 78–85.
3. Мачинська Н. І. Теоретичні аспекти духовно-моральної компетентності майбутніх фахівців / Мачинська Н. І. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2012. – Вип. 21 : Духовно-моральне виховання молодого покоління. Вітчизняний і зарубіжний досвід. – С. 131–136.
4. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія / В. О. Огнев'юк. – Київ : Знання України, 2003. – 447 с.
5. Костючков С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії / С. К. Костючков // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: Політологія. – 2012. – Т. 182, вип. 170. – С. 38–40.
6. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Харків : Право, 2008. – 288 с.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

БРУСАКОВА О. В. МОРАЛЬНОЕ И ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФАКТОРЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Рассмотрены основные аспекты влияния морального и правового воспитания на процесс становления гражданского общества в Украине. Основное внимание уделено воспитательной работе в учебных заведениях.

Ключевые слова: право, мораль, образование, воспитание, гражданское общество.

BRUSAKOVA O. V. MORAL AND LEGAL EDUCATION AS THE FACTORS OF CIVIL SOCIETY FORMATION

The article deals the main aspects of the influence of moral and legal education on the process of civil society formation in Ukraine.

The state performs an important task of forming a high morality, respect for law, legal culture of the society aiming to build a constitutional state with a developed civil society free from legal disregard, contemptuous attitude towards state law and indifference to the rights and freedoms of a man and a citizen. One should ensure the legal equality of all members of the society, stimulate and cultivate legal culture, which will affect the level of lawfulness, justice, integrity and respect for the rights of all participants of legal relations and the development of civil society. Apparently, such positive steps taken in the direction of a developed legal society is impossible without the participation of the state in legal education of the citizens. Therefore, a lot of attention should be given to educational work in educational institutions.

Keywords: law, morality, education, civil society.

УДК 340.134(477)

Н. А. ДУБИНА,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ТУРУТА,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Здійснено систематизацію поглядів стосовно причин виникнення юридичних колізій. Сформульовано негативні та позитивні аспекти їх існування. Визначено роль вказаного явища у національній правовій системі. Наведено перелік умов, необхідних для забезпечення ефективності законодавства. Проаналізовано вплив суспільної думки на правотворчий процес.

Ключові слова: законодавство, юридичні колізії, правові норми, причини колізій, правове регулювання, суспільство.

Dubina, N.A. and Turuta, O.V. (2015), "Problems of the efficiency of Ukrainian legislation" ["Problemy efektyvnosti zakonodavstva Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 23–27.

Постановка проблеми. Основою державного й суспільного життя є законодавство. Ефективність принципів та норм законодавства формує гармонійне соціально-правове суспільство, зменшує конфліктність і сприяє процвітанню. Без нього неможливі проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень, а також інтеграція нашої країни до Європейського Союзу. Тому важливого науково-теоретичного й практичного значення набуває сьогодні проблема ефективності законодавства України.

Розв'язання значущих проблем у різних сферах суспільного і державного життя супроводжується створенням великої кількості різноманітних нормативно-правових актів та внесенням змін до вже існуючих. Проте кількісні досягнення не завжди є запорукою високої якості. Вочевидь, це і є причиною низької оцінки суспільством чинної правової бази.

Процес правоутворення не є простим. Він передбачає виявлення об'єктивної потреби у врегулюванні певної сфери суспільних відно-

син, формування правових поглядів, науковий аналіз, оцінку дійсності, врахування позицій громадськості та політичних сил. Нинішні зміни в законодавстві характеризуються складністю, суперечливістю, нестабільністю, що призводить до збільшення та виникнення не відомих раніше колізій. Визначення різних колізій у законодавстві і процес їх правового регулювання особливо актуальні в регулюванні нових правових відносин. За таких умов постає питання, пов'язане з причинами появи юридичних колізій та їх існування в законодавстві України.

Стан дослідження. Проблема колізій викликає постійний інтерес фахівців-практиків, неодноразово ставала предметом наукових пошуків з теорії права багатьох вітчизняних учених (С. П. Погребняк, О. Ф. Скакун, Д. Д. Лилак, О. В. Майстренко, Н. А. Власенко) та іноземних авторів (М. І. Матузов, В. В. Денисенко, Ю. О. Тихомиров, Е. В. Сухов, О. Ю. Буяков, О. Р. Лаврентьев та інші). Однак, незважаючи на наявність відповідних робіт та

значний інтерес до цієї теми, на сьогодні окремі аспекти мають дискусійний характер, а тому потребують комплексного дослідження даного феномена з метою подальшої розробки рекомендацій для їх суттєвого зменшення і попередження у правотворчій діяльності.

Метою нашої наукової праці є систематизація поглядів стосовно юридичних колізій та виділення причин і природи їх виникнення.

Виклад основного матеріалу. Колізія завжди породжує певний конфлікт між явищами і процесами, які важко примирити. Недаремно у словниках слів іноземного походження латинський термін «*collisio*» трактується як зіткнення протилежних сил, намагань та інтересів.

Саме поняття юридичних колізій не є по суті чимось абсолютно новим. Аналіз літератури свідчить, що сьогодні нема загальноприйнятого погляду щодо його визначення. Деякі автори під колізією розуміють одночасну дію кількох норм права щодо одного питання [1, с. 9], другі – розбіжність, яка виражена у вимогах й оцінках конфліктуючих законів, що взаємовключають один одного, інші розглядають її як протиріччя, що виникає при регулюванні однорідних суспільних відносин [2], або ототожнюють дане поняття із зіткненнями між окремими нормативними актами [3] тощо. Варто зазначити, що до юридичних колізій деякі автори відносять не будь-які невідповідності та суперечливі моменти правової дійсності, а такі ситуації, коли певні положення і рішення не можуть бути погоджені, об'єднані без відповідних негативних наслідків для врегульованих правом суспільних відносин через свою логічну несумісність [4].

Тобто юридичними колізіями можуть вважатися будь-які суперечності – як між нормативно-правовими приписами, так і діяльністю, пов'язаною з їх реалізацією, застосуванням, тлумаченням та іншими видами юридичної діяльності (останні будуть виявлятися у правозастосовних, правоінтерпретаційних та інших актах) [5, с. 10].

Узагальнюючи дослідження стосовно обґрунтування категорії «юридична колізія», можна сказати, що єдиного визначення для цього явища не існує. Тому варто розділити позицію М. І. Матузова щодо поділу юридичних колізій на чотири групи:

1) колізії між нормативними актами або окремими правовими нормами;

2) колізії у правотворчості (безсистемність, дублювання, прогалини у праві, видання взаємовиключних норм, логічна недосконалість правових конструкцій);

3) колізії у правозастосуванні (безладдя у практиці реалізації одних і тих самих правових розпоряджень, неузгодженість управлінських дій);

4) колізії повноважень та статусів державних органів, посадових осіб, інших інститутів і структур влади [6].

Досліджуючи таке явище, як юридичні колізії, варто звернути увагу на їх роль у правовій системі. Одні дослідники переконані в тому, що колізії слід розглядати як негативне явище, оскільки вони заважають нормальній, злагодженій роботі правової системи, створюють умови для порушення прав громадян, позначаються на ефективності правового регулювання, стані законності і правопорядку, правосвідомості і правовій культурі суспільства [7, с. 231], а також породжують конфлікти та конституційні кризи, створюють напругу в суспільстві [8, с. 368]. Інші автори акцентують увагу на позитивних функціях колізій. Наприклад, В. К. Бабаєв вважає, що колізія має позитивне значення для розвитку системи права, якщо вона є формою вираження справедливого посягання на новий правопорядок, являє собою протистояння свавілля, порушенню конституційних прав і свобод громадян [9, с. 469].

Звичайно, не існує жодної правової системи, в якій не було б юридичних колізій, оскільки діюча система правових норм потребує постійної підтримки її нормального функціонування. Наше сучасне законодавство, як ніколи, є колізійним за своїм змістом. Це пов'язано з вадами юридичної техніки, недосконалістю процесу нормотворчості, невиправдано великою кількістю органів, які діють у цій галузі, недостатньою координацією їх діяльності тощо. Ці колізії можуть виникати як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин [10, с. 5].

І. Виходячи зі специфіки фактичних суспільних відносин, виділяють такі об'єктивні причини виникнення колізій:

1) дія суспільних відносин у часі: виникнення протиріч у національній системі права обумовлюється тим, що постійно змінюються темпи розвитку суспільних відносин, у той час, коли право залишається незмінним, тобто за зміною суспільних відносин повинні змінюватися й правовідносини, але в реальному житті цього не відбувається. Такий вид колізій виявляється у невідповідності положень норм права вимогам правового регулювання суспільних відносин, які необхідні для ефективної правової дії в певний період часу;

2) дія суспільних відносин у просторі: деякі суспільні відносини мають складну структуру,

є такими, що тривають в тому значенні, що починаються на одній території, продовжуються на іншій, припиняють свою дію на третій [11, с. 14].

Проте суспільні відносини мають не тільки характеристики протяжності у часі та просторі, але й деякі особливості, які виявляються у певних ситуаціях, що регламентуються різними за юридичною силою нормами права, які можуть вступати в колізію.

II. Серед суб'єктивних причин виникнення юридичних колізій в науці виділяють такі:

- 1) велика кількість нормотворчих органів;
- 2) багаторівнева ієрархічна структура правотворчих органів;
- 3) необґрунтоване розширення меж правового регулювання;
- 4) спеціалізація правового регулювання;
- 5) невизначеність компетенції правотворчих органів;
- 6) недотримання правил законодавчої техніки і недостатнє закріплення їх у законодавстві;
- 7) непроінформованість нижчестоящих правотворчих органів про норми права, прийняті вищими органами, вузьковідомчі інтереси, низький рівень правової підготовки розробників нормативно-правових актів;
- 8) нерівномірний розвиток галузей права, правових інститутів, складових однієї галузі права;
- 9) нівеляція ролі закону і збільшення ролі відомчої нормотворчості;
- 10) відмінність у рівні правосвідомості людей і правовий нігілізм;
- 11) відсутність зворотного зв'язку між практикою застосування норм права і нормотворчістю;
- 12) рецепція норм іноземного права й оцінювальні поняття [11, с. 15–17].

До суб'єктивних причин виникнення юридичних колізій також можна віднести недосконалість законотворчого процесу, наприклад, недостатня правова кваліфікація уповноважених суб'єктів такої діяльності, низька ефективність інституту експертизи нормативно-правових актів тощо. Зазначені фактори мають вагомий вплив на виникнення протиріч між нормами права. Законотворчий процес є важливим елементом механізму взаємодії держави та суспільства. Отож він повинен будуватись на чітких публічних процедурах, забезпечувати можливість створення узгодженої системи законодавства.

Причини існування колізій у правовій сфері характеризують їх наявність в законодавстві будь-якої держави. Однак саме їх кількість та

наявність обґрунтованих шляхів подолання колізій і свідчить про рівень ефективності національного законодавства.

Враховуючи вищевикладене, можна навести перелік умов, які є необхідними для забезпечення ефективності законодавства.

➤ Основоположним фактором у зазначеній сфері є відповідність змісту правових норм сучасним умовам суспільного життя. В іншому випадку може виникнути ситуація, коли правова норма де-юре є діючою, але де-факто не здійснює позитивний вплив на суспільні відносини, не забезпечує необхідний результат, тобто є малоефективною або й зовсім неефективною.

➤ Із зазначеним фактором тісно пов'язаний такий, як якість нормотворчої діяльності, оскільки норми права не можуть здійснювати ефективний вплив на суб'єктів, залишаючись при цьому в незмінному вигляді тривалий час. З цього випливає, що їх необхідно постійно удосконалювати відповідно до сучасного стану суспільних відносин шляхом внесення змін у діючі нормативно-правові акти або скасування застарілих та прийняття нових.

Одним із якісних показників нормотворчої діяльності є рівень юридичної техніки. Остання покликана забезпечити повноту і точний виклад волі, що міститься в тексті нормативно-правових актів, її повне розкриття й ефективну реалізацію, виключаючи можливість неоднозначного тлумачення [12].

Під юридичною технікою розуміють сукупність загальносоціальних, спеціально-юридичних і технічних засобів (прийомів, методів, способів), що використовуються при створенні, реалізації, систематизації нормативно-правових, правозастосовних, інтерпретаційних (правотлумачних) актів для найбільш ефективного регулювання суспільних відносин [13, с. 74].

➤ На ефективність законодавства також впливає урахування суспільної думки в законотворчому процесі. Цей феномен є дуже складним явищем, тому щодо нього існують протилежні точки зору. Багато хто вважає, що суспільна думка у створенні нормативних актів виступає обмежуючим фактором – беручи її до уваги, можна уникнути прийняття ряду недуманих рішень, інші дотримуються такої позиції, при якій вона виступає безпосереднім джерелом прийняття норм права.

Однак суспільній думці присутній ряд недоліків, які можуть бути перешкодою в процесі правотворення:

- а) суб'єктивізм та поверховість сприйняття тих чи інших соціальних процесів, що потребують законодавчого врегулювання;

б) протиріччя у поглядах та судженнях представників різних соціальних груп;

в) залежність від поглядів авторитетних людей, державних та громадських діячів.

Попри існуючі недоліки впливу суспільної думки на правотворчий процес вона має важливе значення, оскільки для законодавця необхідно володіти об'єктивною інформацією про інтереси та потреби конкретних соціальних груп населення та правильно використовувати її у законотворчому процесі задля попередження виникнення конфліктних ситуацій.

Легітимність нормативного акта з формальної точки зору означає прийняття його в установленому порядку, а зі змістової – позитивне сприйняття та реальне виконання його приписів громадянами. Крім того, необхідною умовою для виконання нормативно-правового акта є його матеріально-технічне забезпечення. Зазвичай під ефективністю нормативного акта розуміють співвідношення між поставленою метою та отриманим результатом під час його реалізації. Нормативно-правовий акт не може бути ефективним, якщо інтереси однієї категорії людей у ньому виражені, а іншої – ігноруються або порушуються.

Тобто законотворчий процес знаходиться у певній залежності від суспільних відносин: поперше, нормативно-правові акти приймаються під впливом змін останніх, а по-друге, спрямовані на їх урегулювання у певній сфері.

➤ Ще одним важливим фактором, що впливає на ефективність законодавства, є узгодженість правових норм, відсутність між ними протиріч. Суперечності між нормативно-правовими приписами властиві сьогодні всім рівням системи законодавства. Причиною цього називають порушення процедури прийняття нормативно-правових актів, вторгнення суб'єкта правотворення у сферу компетенції інших суб'єктів, ігнорування правил законодавчої техніки [14, с. 77] (правил формування змісту закону (концептуальні помилки, прогалини у законі тощо); правил щодо структури закону; логічних правил; мовних правил; формальних правил; процедурних правил [15, с. 151]) тощо. Вивчаючи протиріччя правових норм, можна сказати, що саме неналежна увага до вимог

процедури запобігання й усунення юридичних колізій призводить до їх появи.

Варто погодитись із С. П. Погребняком, який вказує на необхідність запровадження комплексу заходів, що сприяють попередженню усіх видів колізій, зокрема: формування єдиного концептуального праворозуміння на засадах визнання принципу верховенства права і базованих на ньому принципів верховенства Конституції і закону; подолання правового нігілізму; посилення ролі науки в законодавчому процесі; суворе дотримання правил законодавчої техніки; інформатизація законодавчого процесу [16, с. 12].

Висновки. Можна відмітити, що нема і не буде правових систем, яким не було б притаманне таке явище, як юридичні колізії. Безумовно, що законодавець зацікавлений в їх усуненні, оскільки вони дестабілізують та порушують роботу системи права, негативно позначаються на суспільних відносинах, які регулюються ними, певним чином впливають на рівень ефективності правового регулювання та на правопорядок у державі в цілому. Однак їх наявність не завжди є чимось негативним, таким, що свідчить про недоліки у правовій системі та в практиці застосування законів й інших нормативно-правових актів. Слід зазначити, що юридичні колізії відображають зміни в правовій системі або в її окремих елементах, об'єктивну модернізацію державних інститутів, а також виступають свідченням нормального процесу розвитку і функціонування правової системи.

Отже, ефективність національної правової системи залежить від цілого комплексу факторів. Що стосується конкретних правових норм, то вклад кожного з них у досягнення поставленої мети може бути різним. На низьку ефективність правової норми може впливати: поперше, її невідповідність наявній системі суспільних відносин; по-друге, негативна оцінка правової норми суспільством; по-третє, протиріччя новопринятої норми права з уже діючою, а також між процесуальними нормами, котрі наділені різною або однаковою юридичною силою. Але виявляючи «головний фактор», не варто забувати про системний зв'язок з іншими. Тільки таким чином можна досягти належної ефективності всього законодавства в цілому.

Список використаних джерел

1. Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем : монография / А. А. Рубанов ; отв. ред. Мозолин. – М. : Наука, 1984. – 159 с.
2. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве : монография / Н. А. Власенко ; науч. ред. А. Ф. Черданцев. – Иркутск. : Изд-во Иркутск. ун-та, 1984. – 96 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.
4. Волошенюк О. В. Сутність і обсяг поняття «юридичні колізії» [Електронний ресурс] / О. В. Волошенюк // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 35. – [С. 15–20]. – Режим доступу: <http://visnyk.univd.edu.ua/?controller=service&action=download&download=10081>.

5. Косович В. М. Недоліки нормативно-правових актів України: загальнотеоретична характеристика та шляхи боротьби з ними / В. М. Косович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 8–23.
6. Матузов Н. И. Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 225–245.
7. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – Київ : Знання, 2008. – 333 с.
8. Тодька Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография / Ю. Н. Тодька. – Харків : Факт, 2000. – 608 с.
9. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
10. Шемшученко Ю. С. Теоретичні і практичні проблеми розвитку правової системи України / Ю. С. Шемшученко // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 3. – С. 3–6.
11. Коцан Ю. Я. Причины виникнення правових колізій / Ю. Я. Коцан // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 12–18.
12. Коваль А. А. Причины і наслідки недотримання вимог юридичної техніки формування кримінально-процесуальних норм [Електронний ресурс] / А. А. Коваль // Право і Безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 179–185. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2010_5_43.pdf.
13. Шаган О. В. Загальна характеристика видів юридичної техніки / О. В. Шаган // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 72–79.
14. Чміль В. В. Наукові проблеми колізійності законодавства / В. В. Чміль // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 77–82.
15. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учеб. для вузов / Т. В. Кашанина. – М. : Норма – Инфра-М, 2011. – 496 с.
16. Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Погребняк Станіслав Петрович. – Харків, 2001. – 19 с.

Надійшла до редколегії 04.08.2015

ДУБИНА Н. А., ТУРУТА Е. В. ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ

Систематизированы взгляды относительно причин возникновения юридических коллизий. Сформулированы негативные и позитивные аспекты их существования. Определена роль исследуемого явления в национальной правовой системе. Перечислены необходимые условия для повышения эффективности законодательства. Проанализировано влияние общественного мнения на правотворческий процесс.

Ключевые слова: законодательство, юридические коллизии, правовые нормы, причины коллизий, правовое регулирование, общество.

DUBINA N. A., TURUTA O. V. PROBLEMS OF THE EFFICIENCY OF UKRAINIAN LEGISLATION

Studying the problems of the efficiency of Ukrainian legislation is very relevant taking into account the current stage of development of the society, which is characterized by its integration into European political, economic and legal space. All this requires adaptation of Ukrainian legislation to European Union law. The current amendments in the legislation are characterized by complexity, inconsistency, instability that lead to the growth and occurrence of conflicts not previously known. Under such conditions there is an urgent issue related to the reasons for the emergence of legal conflicts and their existence in the legislation of Ukraine.

The points of view concerning legal conflicts are systematized in this paper; the causes of their origin are singled out; their place and role in the national legal system are defined.

The list of conditions that are necessary to ensure the effectiveness of the legislation is provided.

It is noted that there is no and there will not be legal systems, which would be inherent such a phenomenon as legal conflicts. They reflect changes in the legal system or in its individual elements, objective modernize of government institutions and act as evidence of the normal process of development and functioning of the legal system.

It is concluded that the effectiveness of the national legal system depends on a complex of factors. It is stated that to the low efficiency of legal norm may lead: first, its discrepancy to existing system of social relations; secondly, a negative evaluation of legal norm by the society; thirdly, contradictions of the newly adopted legal norm with already active, and between procedural norms, which are endowed with different or the same legal force.

Keywords: legislation, legal conflicts, legal norms, reasons for conflicts, legal regulation, society.

УДК 340.0;340.1

Л. І. КАЛЕНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ОКРЕМИХ ВИДІВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Встановлено підходи до розуміння сутності поняття «соціальна відповідальність». Проаналізовано основні критерії поділу соціальної відповідальності на види, що існують в юридичній літературі. Уточнено підстави класифікації соціальної відповідальності та окремі її види.

Ключові слова: соціальна відповідальність, відповідальність, юридична відповідальність, відповідальність особистості, відповідальність суспільства.

Kalenichenko, L.I. (2015), "Debates about the classification of certain types of social responsibility" ["Diskusiiini pyttannia klasyfikatsii okremykh vydiv sotsialnoi vidpovidalnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 28–32.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності в цілому, відповідальності особистості, відповідальності соціальної групи, суспільної відповідальності завжди цікавила людство. На сучасному етапі становлення української державності, реформування державного апарату та системи органів місцевого самоврядування, діяльності військово-цивільних адміністрацій у зоні проведення АТО проблема соціальної відповідальності є однією з найактуальніших.

Зважаючи на те, що соціальна відповідальність є складним багаторівневим правовим явищем, отримання цілісного й одночасно структурованого знання про її сутність, на нашу думку, вимагає окремого дослідження проведених за різними критеріями класифікацій соціальної відповідальності.

Стан дослідження. У науковій літературі окремі аспекти відповідальності досліджували Л. І. Білецька, Л. І. Грядунова, А. А. Кравченко, Є. М. Мануйлов, А. Ф. Плахотний, Н. А. Ткаченко, Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян та ін. У роки незалежності України не обійшли своєю увагою питання відповідальності в загальній теорії права такі вчені-правознавці, як В. К. Гришук, О. І. Іванова, І. І. Михайленко, Л. О. Остапенко, І. Г. Фурман, В. Г. Чорна та ін. Однак слід відзначити, що ряд питань, які стосуються найтипівіших видів соціальної відповідальності, на сьогодні залишаються не вирішеними, а отже потребують додаткового спеціального теоретико-правового дослідження.

Зважаючи на це, метою статті є на підставі аналізу існуючих класифікацій соціальної відповідальності уточнити її найбільш поширені види.

Виклад основного матеріалу. Аналіз поглядів щодо змісту поняття «соціальна відповідальність» в юридичній науковій літературі

дає підстави виокремити три основні *підходи до розуміння* її сутності.

Перший підхід слід репрезентувати як «широке» розуміння соціальної відповідальності. Прихильники такого підходу під соціальною відповідальністю розуміють соціальний механізм контролю, за допомогою якого суспільство існує у злагоді. При цьому вона має дуалістичний характер: з одного боку на терезах правопорядку «лежить» соціальна відповідальність соціуму (суспільства), а з іншого – соціальна відповідальність особистості.

Характерною рисою цього підходу є те, що його прихильники пропонують розрізнити дві форми соціальної відповідальності – позитивну (зобов'язання добровільно виконувати приписи норм права) і негативну (обов'язок притерпіти несприятливі наслідки за невиконання приписів соціальних норм) [1; 2].

Другий підхід полягає у розумінні соціальної відповідальності як ставлення суб'єкта до норм суспільства (соціальних норм). Прихильники цього підходу визначають, що саме характер ставлення індивіда до вимог соціуму визначає суспільну корисність або протиправність його майбутньої поведінки. Окремо зауважимо, що ці вчені не розрізняють позитивний і негативний аспекти соціальної відповідальності [3; 4].

Третій підхід робить акцент на тому, що соціальна відповідальність є корпоративною, тобто відповідальністю фірм, корпорацій, організацій за свої рішення, дії перед суспільством і своїми членами. Прихильники цього підходу вважають, що соціальна відповідальність – це відповідальність лише корпорацій, організацій, фірм, а не соціуму перед індивідом та особи перед суспільством [5–7]. Крім цього, характерною рисою корпоративної відповідальності, на

їхню думку, є те, що соціальна відповідальність – це обов'язок притерпіти несприятливі наслідки за невиконання приписів корпоративних норм.

Зважаючи на суперечливість наукових позицій щодо змісту поняття соціальна відповідальність, з метою з'ясування і розуміння її природи ми провели окреме наукове теоретико-правове дослідження цієї категорії [8].

Аналіз особливостей соціальної відповідальності свідчить, що вона:

- має об'єктивний характер (виникає і розвивається разом із суспільством);

- має певні форми реалізації і може бути представлена через сукупність двох підсистем відносин (ретроспективні відносини і відносини, засновані на свідомому виконанні вимог суспільства);

- є родовим складним системним поняттям (її проявами є моральна, політична, професійна, юридична та інші види відповідальності);

- має такі структурні компоненти: 1) суб'єкт соціальної відповідальності; 2) об'єкт соціальної відповідальності; 3) інстанція, яка здійснює оцінку, регулювання, контроль за діями суб'єкта соціальної відповідальності;

- може бути представлена як на особистому, так і на суспільному (колективному) рівнях;

- має нормативний характер.

Враховуючи викладене, маємо підстави відзначити, що соціальна відповідальність є багатоаспектною і різносторонньою правовою категорією. З одного боку вона може виступати одним із критеріїв характеристики суспільних відносин, а з іншого – соціальна відповідальність існує на всіх рівнях взаємодії суб'єктів права, у всіх сферах суспільного життя.

Учені-правознавці неодноразово намагалися упорядкувати знання про сутність соціальної відповідальності за допомогою її класифікації. Наприклад О. Ф. Плахотний залежно від суб'єкта виокремлює особисту та суспільну відповідальність [4, с. 54].

Л. І. Грядунова підтримує позицію О. Ф. Плахотного і залежно від суб'єкта пропонує розрізнити суспільну і особистісну відповідальність. Розкриваючи зміст виокремлених видів соціальної відповідальності, авторка зазначає, що особистісна відповідальність за своїм змістом є вужчою, ніж суспільна. Даний факт пояснюється тим, що окрема особистість обмежена конкретними умовами діяльності, середовищем та рівнем свого розвитку, а отже не може мати вирішального впливу на дійсність [9, с. 33].

На відміну від О. Ф. Плахотного та Л. І. Грядунової, І. І. Михайленко за масштабністю

суб'єкта виокремлює особистісну, групову, державну, суспільну та загальнолюдську відповідальність. Вона зазначає, що у запропонованій О. Ф. Плахотним і Л. І. Грядуною класифікаціях «пропущено одну з ланок, а саме – особливе» [10, с. 241].

На думку науковця, який, керуючись принципом сходження від абстрактного до конкретного, досліджує закономірності переходу від загального через особливе до одиничного, залежно від суб'єкта відносин окремими видами соціальної відповідальності слід визнати індивідуальну, колективну та суспільну. Індивідуальна відповідальність являє собою рівень одиничного (в процесі реалізації принципу сходження від абстрактного до конкретного), колективна – рівень особливого, суспільна – рівень загального. Також до індивідуальної, колективної та суспільної відповідальності вчений-правознавець додає як окремі самостійні види державну і загальнолюдську відповідальність.

Ми погоджуємось із наведеними поглядами і вважаємо, що позиція І. І. Михайленко щодо необхідності доповнення видів соціальної відповідальності за критерієм «залежно від суб'єкта» є обґрунтованою та логічно зваженою. Однак, на наш погляд, під час викоремлення окремих видів соціальної відповідальності за вказаним критерієм доцільно в основу поділу покласти загальноновизнану класифікацію суб'єктів права.

Укладачі юридичної енциклопедії всю сукупність суб'єктів права поділяють на *індивідуальні та колективні*. До першої категорії, на думку А. П. Заєць, належать громадяни України, іноземці, особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди), до другої – держава в цілому, державні та недержавні організації [11, с. 680].

Беручи за базис цю класифікацію, ми вважаємо, що за суб'єктом доцільно розрізнити такі види соціальної відповідальності: 1) індивідуальну; 2) колективну або групову (до даного виду слід відносити відповідальність соціальних груп, колективів, державних і недержавних організацій); 3) суспільну відповідальність.

У зв'язку з тим, що держава є найвищою організацією суспільства, на наш погляд, державну відповідальність слід визнати однією із форм суспільної відповідальності. Загальнолюдську ж відповідальність на наш погляд, необхідно віднести до підвидів суспільної відповідальності.

Л. І. Грядунова, окрім виокремлення суспільної та особистісної відповідальності, пропонує розрізнити *соціальну відповідальність за сферами прояву*. Тут слід виокремлювати:

– політичну відповідальність (відповідальність особи чи групи осіб за дії, що торкаються соціально важливих класових, державних, національних або інших суспільних інтересів);

– громадянську відповідальність (проявляється у сфері взаємовідносин держави і громадянина, передбачає дотримання громадянином конституції, відданість країні та готовність її захищати);

– виробничу відповідальність (відповідальність особистості за результати своєї праці);

– професійну відповідальність (відбиття інших форм відповідальності під кутом зору професійних вимог);

– правову відповідальність (проявляється у сфері взаємовідносин особи та суспільства);

– моральну відповідальність (усвідомлена особистістю необхідність узгоджувати і творчо спрямовувати свою поведінку в інтересах суспільства);

– відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин (проявляється у стосунках подружжя та відносинах батьків і дітей) [9, с. 31–38].

На відміну від Л. І. Грядунової О. Ф. Плахотний не виокремлює види соціальної відповідальності за сферами прояву. Він пропонує розрізняти види соціальної відповідальності за способами регулювання та забезпечення – моральну та правову відповідальність. За видами соціальних ролей, що виконує особа у процесі своєї діяльності і кожній з яких відповідає певна форма відповідальності, вчений поділяє соціальну відповідальність на політичну, громадянську, партійну, виробничу, професійну та сімейну [4, с. 54].

На нашу думку, зазначені критерії класифікації соціальної відповідальності, з одного боку, збагачують наші знання про досліджуване явище, а з іншого – вимагають певного уточнення та удосконалення.

Так, поділ Л. І. Грядуновою соціальної відповідальності на види за сферами життя має низку неточностей.

По-перше, критерієм поділу соціальної відповідальності на види є сфери життя. За логікою речей і різновиди соціальної відповідальності залежно від сфер життя, на наш погляд, мають бути тісно пов'язані зі сферами життя.

У такому контексті більш логічно зваженою є класифікація І. І. Михайленко, яка залежно від сфери діяльності виокремлює політичну, економічну, духовно-культурну, екологічну, освітньо-наукову, технологічну відповідальність та відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин [10].

По-друге, на думку Л. І. Грядунової, права відповідальність проявляється у сфері взає-

мовідносин особи та суспільства [9, с. 31–38]. Вважаємо такого роду формулювання сутності правової відповідальності деякою мірою неточним. У разі, коли аналізується правова відповідальність, мова має йти про взаємовідносини особи та *держави*. Такий стан речей пояснюється тим, що право являє собою систему загальних, загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються і санкціонуються державою.

По-третє, виробнича і професійна відповідальність є різновидами одного виду соціальної відповідальності – виробничо-професійної. Виробнича відповідальність пов'язана з результатами праці особистості, соціальної групи, колективу. У свою чергу професійна відповідальність пов'язана з реалізацією фахових обов'язків особи перед особистістю, соціальною групою, колективом, суспільством. Таким чином, виробнича і професійна відповідальність з різних боків характеризує один і той самий вид соціальної відповідальності.

Слід окремо відзначити, що в юридичній науковій літературі існують також інші критерії поділу соціальної відповідальності на види. Наприклад, О. Ф. Плахотний залежно від часового виміру пропонує поділяти соціальну відповідальність на відповідальність за минуле, вже вчинене діяння (ретроспективна) і відповідальність за майбутнє діяння (перспективна) [4, с. 54]. І. І. Михайленко пропонує доповнити зазначені види соціальною відповідальністю теперішнього. Автор зазначає, що «відповідальність теперішнього – це відповідальність за подію, яка відбувається у конкретний теперішній проміжок часу» [10, с. 244].

Така позиція, на наш погляд, є певним чином обґрунтованою. Якщо є минулий і майбутній часи, то є і теперішній. Відповідно, якщо є дії, які вчинені у минулому (ретропективні), і дії, які суб'єкт права планує здійснити (проспективні), то за логікою є і дії, які здійснюються у даний момент, у теперішньому часі.

Проте аналіз ознак, змісту та сутності соціальної відповідальності дає підстави стверджувати, що все ж таки слід виокремлювати дві підсистеми відносин:

1) відносини ретроспективні (виникають за вчинені дії);

2) відносини перспективні (виникають на підставі свідомого ставлення суб'єктів права до потреб суспільства, певної соціальної групи, окремих осіб. Тобто відносини, що виникають на підставі дій, які суб'єкти права планують здійснити у майбутньому).

Виходячи із зазначеного, на наш погляд, *залежно від часового виміру* слід розрізняти такі

види соціальної відповідальності, як *ретроспективна та перспективна*.

Додатково до названих критеріїв поділу соціальної відповідальності на види, ми вважаємо за доцільне залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства в цілому розрізняти: *моральну відповідальність* (настає за порушення норм моралі), *релігійну відповідальність* (настає за порушення релігійних норм) та *юридичну відповідальність* (настає за порушення норм права).

Звернімо увагу на те, що наведений перелік критеріїв поділу соціальної відповідальності на види не є вичерпним і усталеним. З огляду на те, що класифікація є логічною операцією поділу певного явища на види і може мати як інтегративний, так і диференційний характер, будь-яка класифікація не є остаточною, проте повинна бути логічно-вивіреною та науково обґрунтованою.

Висновки. Враховуючи результати проведеного нами наукового дослідження, вважаємо за доцільне запропонувати наступну класифікацію соціальної відповідальності:

Список використаних джерел

1. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти : Междунар. акад. бизнеса и банк. дела, 1995. – 200 с.
2. Шабуров А. С. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. С. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т им. Р. А. Руденко. – Свердловск, 1986. – С. 34–39.
3. Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Липинский Дмитрий Анатольевич. – Самара, 2004. – 487 с.
4. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социальный аспект) / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 158 с.
5. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Ф. Котлер, Н. Лі. – Київ : Стандарт, 2005. – 302 с.
6. Хімченко А. М. Генеза та структуризація понять «соціальна відповідальність» та «корпоративна соціальна відповідальність» в сучасних умовах функціонування економіки України / А. М. Хімченко // Економіка Крима. – 2013. – № 1 (41). – С. 155–161.
7. Ткаченко Н. О. Аналіз визначення поняття «соціальна відповідальність» та його інтегроване розуміння у фармації / Н. О. Ткаченко // Запорожский медицинский журнал. – 2013. – № 3 (78). – С. 125–128.
8. Калениченко Л. И. Социальная ответственность: понятие и признаки / Л. И. Калениченко // Закон и жизнь. – 2015. – № 4/4 (280). – С. 30–34.
9. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – Київ : Вища школа, 1979. – 136 с.
10. Михайленко І. І. Видова класифікація соціальної відповідальності [Електронний ресурс] / І. І. Михайленко // Культурологічний вісник. – 2013. – Вип. 31. – С. 239–246. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kultv_2013_31_42.pdf.
11. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5. П–С / [редкол.: Ю. С. Шемушенко (голова редкол.) та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., – 2003. – 736 с.

Надійшла до редколегії 19.08.2015

КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ ОТДЕЛЬНЫХ ВИДОВ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Установлены подходы к пониманию сущности понятия «социальная ответственность». Проанализированы основные существующие в юридической литературе критерии разделения социальной ответственности на виды. Уточнены основания классификации социальной ответственности и отдельные её виды.

Ключевые слова: социальная ответственность, ответственность, юридическая ответственность, ответственность личности, ответственность общества.

KALENICHENKO L. I. DEBATES ABOUT THE CLASSIFICATION OF CERTAIN TYPES OF SOCIAL RESPONSIBILITY

It is established that there are three main approaches to understanding the essence of the concept of «social responsibility» in legal scientific literature.

The first approach is represented as «broad» understanding of social responsibility. Proponents of this approach understand under social responsibility a social mechanism of control by the assistance of which society exists in harmony.

The second approach involves understanding of social responsibility as the attitude of the subject to the norms of society (social norms).

The third approach focuses on the fact that social responsibility is a corporate responsibility, i.e. liability of companies, corporations, organizations for their decisions, actions towards society and its members.

The basic criteria for social responsibility division into species are analyzed. The author has clarified the grounds of classification of social responsibility and its certain species.

The following classification of social responsibility is offered:

– according to the subject: 1) individual responsibility; 2) collective or group responsibility (this type of responsibility should include responsibility of social groups, collectives, state and private organizations); 3) social responsibility;

– according to the areas of public life: 1) political responsibility; 2) economic responsibility; 3) spiritual and cultural responsibility; 4) environmental responsibility; 5) educational and scientific responsibility; 6) technological responsibility; 7) responsibility in family and domestic relations;

– according to the time measurement: 1) retrospective responsibility; 2) prospective responsibility;

– according to the type of social norm that contains society's requirements to the behavior of individuals, groups and society as a whole: 1) moral responsibility (for the violation of morality); 2) religious responsibility (for the violation of religious norms); 3) legal liability (for the violation of law norms).

Keywords: social responsibility, responsibility, legal liability, responsibility of an individual, responsibility of the society.

УДК 340.12

І. В. ПРОЦЮК,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії держави і права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В МЕХАНІЗМІ ПОДІЛУ ВЛАДИ

Зазначено, що поділ державної влади є умовою, ознакою правової державності, необхідним для забезпечення свободи і прав людини. Судову владу розглянуто як різновид державної влади поряд із законодавчою і виконавчою гілками влади. Завдяки своїй діяльності вона сприяє взаємному контролю та збалансованості повноважень усіх державних органів. Особливу увагу приділено діяльності судів конституційної юрисдикції.

Ключові слова: поділ державної влади, система стримувань і противаг, судова гілка влади.

Protsyuk, I.V. (2015), "Some aspects of the activity of the judicial branch of power in the mechanism of powers division" ["Okremi aspekty diialnosti sudovoi hylky vlady v mekhanizmi podilu vlady"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 32–38.

Теорія поділу влади сприяє створенню державної функціональної системи, яка може ефективно діяти. Саме через це Ш.-Л. Монтеск'є вважав, що необхідно встановити такі взаємовідносини між названими ним гілками влади, щоб вони, самостійно вирішуючи державні задачі кожна своїми правовими засобами, могли водночас і врівноважувати одна

одну, попереджуючи можливість узурпації повноважень верховної влади будь-якою установою [1, с. 294–296]. Вперше система стримувань і противаг була втілена у Конституції США. Вона ґрунтується на таких основоположних засадах:

– усі три гілки влади мають різні джерела їх формування;

– усі органи державної влади мають різні терміни повноважень;

– автори системи стримувань і противаг ставили за мету створити механізм, в межах якого кожна з гілок влади мала б можливість нейтралізувати узурпаторські зазіхання іншої [2, с. 277–278].

Постановка проблеми. Більшість науковців визнають поділ державної влади умовою, ознакою або компонентом правової державності, необхідним для забезпечення свободи і прав людини. Форми закріплення принципу поділу влади в конституційних нормах різні. У більшості розвинених країн він виражається в структурно-функціональному визначенні кожного з вищих органів держави – глави держави, парламенту, уряду й вищих судів; у багатьох країнах поділ державної влади проголошено в конституційних текстах і сформульовано у вигляді норми-принципу [3, с. 23], прикладом якого є положення ст. 6 Конституції України: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [4].

У ліберальній традиції, починаючи з А. Токвіля [5, с. 93–96; 6, с. 152; 7, с. 661], прийнято розглядати поділ державної влади як один з елементів більш загального принципу її організації – принципу розосередження державної влади. До інших його елементів відносять: а) федералізм (поділ влади «по вертикалі»); б) конституційний контроль (якщо вважається, що конституційна юрисдикція не входить у поділ влади «по горизонталі»); в) територіальну автономію і місцеве самоврядування; г) конституційно гарантовану парламентську опозицію; г) конституційно гарантовану автономію інститутів громадянського суспільства й навіть д) делегування державою частини своєї компетенції міжнародним організаціям [8, с. 26–28; 9, с. 284]. Отже, поділ державної влади можна розглядати і як самостійний принцип механізму державної влади, і як найважливіший елемент більш загального принципу її розосередження. Принаймні завдання цього процесу – запобігти концентрації влади, яка загрожує правовій свободі.

Мета статті – розглянути окремі аспекти значення і ролі судової влади в системі механізму державної влади при реалізації принципу поділу влади для можливого застосування проаналізованих позицій у державно-правовій практиці України.

Стан дослідження. Дослідженню питань пошуку оптимальної моделі державної влади і місця у ній судової гілки влади присвятили

свої праці такі науковці, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, О. Р. Дашковська, М. С. Кельман, М. І. Козюбра, О. Г. Мурашин, М. П. Орзіх, О. В. Петришин, Д. М. Притика, В. С. Смородинський, В. Ф. Сіренко, В. Я. Тацій, І. А. Тимченко, С. В. Шевчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Теорія поділу влади виступає як одна із загальнодемократичних концепцій, спрямована на те, щоб всі різновиди державної влади здійснювали свої владні функції за допомогою взаємного співробітництва і взаємодії. Згідно з принципом поділу влади всі гілки державної влади володіють самостійністю, але при цьому виступають як елементи єдиного механізму. Судова влада є різновидом державної влади, поряд із законодавчою і виконавчою. Конституційне закріплення судової влади в системі поділу влади сприяє взаємному контролю та збалансованості повноважень усіх державних органів. Соціальна роль судової влади за умови її самостійності полягає у захисті прав і свобод громадян, їх законних інтересів шляхом вирішення правових спорів і конфліктів між ними та між гілками влади. Вона реалізує свій потенціал незалежності та неупередженості, закладений принципом поділу влади, забезпечує рівновагу і взаємодію в процесі виконання своїх функцій всіма гілками державної влади.

Місце судової влади у тріаді поділу влади розглядається по-різному. В одних випадках акцент робиться на тому, що в системі поділу влади суд повинен виступати свого роду гарантом рівноваги, в інших – розглядається як своєрідний арбітр, який виступає в якості посередника між законодавчою і виконавчою владою, а іноді судова влада розглядається у вигляді інституту, покликаного в процесі безперервної боротьби між різними гілками влади своїми рішеннями направляти діяльність останніх у площину конституційних положень, засновуючись на букві і дусі закону.

На нашу думку, судова гілка влади виступає своєрідним арбітром між законодавчою і виконавчою гілками влади, яка, однак, стримується ними, тобто існує взаємний вплив у стримуванні гілок влади в межах встановленої законом компетенції. Наприклад, як показує аналіз основних положень Конституції США 1787 р., конституційна система стримувань і противаг надає виконавчій і законодавчій гілкам влади засоби стримування судової влади головним чином за допомогою процедури відбору і призначення федеральних суддів, контролю обсягу їх юрисдикції. Текст Основного закону США чітко не вказує, якими засобами стримування

законодавчої й виконавчої гілок влади володіє сама судова влада. Проте можна констатувати, що вона стримує і законодавчу, і виконавчу гілки державної влади.

Важливим у цьому аспекті є розгляд місця і значення суду конституційної юрисдикції в системі поділу влади. Оскільки діяльність усіх гілок влади «програмується» основним законом країни, то тільки конституційний суд визначає, що йому відповідає, а що не відповідає, виходячи зі свого розуміння тлумачення конституції [10, с. 430]. Більше того, конституційний суд може розширювати або змінювати ту ж конституційну «програму» – тими засобами, якими дозволяє це робити сам основний закон. З приводу цього В. С. Нерсесянц зазначає, що «конституційний суд, у силу визнання загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, власне кажучи, може і вправі, не обмежуючись позитивними нормами Конституції, керуватися також загальнотрудовими принципами й положеннями. ... Це по своїй суті загальноправовий контроль за нормативними актами» [11, с. 687–688].

Аналогічно трактує це питання В. Д. Зорькін: «Не підміняючи законодавця й залишаючись у межах судових юрисдикційних завдань, Конституційний суд забезпечує правомірність закону, інакше кажучи, верховенство Конституції в правотворчій діяльності законодавця. ... У своїх рішеннях суд може вийти за межі букви закону і звернутися до його духу. У такому випадку він приймає рішення... на підставі природно-правових аксіом і принципів права. ... Ідеться не про повсякденну діяльність суду, а про екстремальні, виняткові, граничні ситуації в системі стримувань і противаг, поділі й балансуванні влади. Важливо, щоб при цьому суд залишався хранителем Конституції, захищав право і прогрес» [12, с. 83].

На думку А. Шайо, там, де ведеться активне конституційне судочинство, регулююча роль законодавчої влади, її межі встановлюються не стільки конституцією, скільки конституційним судом [13, с. 159–160]. «Відповідно до нової тенденції, яка виявилася головним чином після другої світової війни, суди вже не задовольняються своєю традиційною роллю, застосуванням законів. Судді конституційних судів, порвавши з поглядами Ш.-Л. Монтеск'є, який називав суддів вустами закону і вважав їх рівень нижчим рівня законодавчих органів, нині вже не просто займаються правотворчістю (що, до речі, вони, як і раніше, заперечують), а й впливають на напрямок законодавства й ефективність конституції» [13, с. 100].

Такі міркування наводять на думку про верховенство уже не законодавчої, а судової влади, яка в особі суду конституційної юрисдикції виступає останньою інстанцією, що компетентна судити про конституційність актів інших гілок влади. Дійсно, у правових джерелах відзначається, що конституційні суди (суди конституційної юрисдикції, що діють за європейською моделлю) в поділі державної влади перетворилися на, так би мовити, суперзаконодавців, які здійснюють не тільки конкретний, а й абстрактний контроль за конституційністю законодавчих актів, дають нормативне тлумачення конституції та законів. Конституційний суд ще називають «негативним законодавцем» у тому розумінні, що закони діють тому, що конституційний суд не визнає їх недійсними. У такому контексті сучасну правову державу називають «державою суддів» [14, с. 17–20, 38].

Однак і в цьому випадку має йтися не про верховенство однієї з гілок влади, а про їх кооперацію й координацію, тому що рішення конституційного суду не мають фактичної сили, якщо вони не враховуються законодавцем і не забезпечуються виконавчою владою [14, с. 18].

У США – країні загального права – діяльність законодавчої та виконавчої гілок державної влади в період партійного єдиновладдя може ефективно контролюватися і стримуватися Верховним судом. По-перше, він є позапартійним, а тільки позапартійні владні інститути можуть протистояти партійному єдиновладдю. По-друге, судді Верховного суду призначаються довічно, і кожному президентові дістаються ті, які були призначені його попередниками (тому іноді президенти домагалися розширення складу Верховного суду). Ця обставина знижує ймовірність того, що більшість верховних суддів виявиться прихильниками сформованого партійного єдиновладдя. По-третє, США – країна прецедентного права, тут судова влада має достатні можливості протидіяти можливій сваволі законодавчого або виконавчого інститутів, захищати правову свободу від неправомірного владного втручання. «У США раніше, ніж в інших країнах, ще на початку XIX ст. склалася система (інцидентного) конституційного нагляду, який здійснюється судами загальної юрисдикції. Якщо в ході судового розгляду конкретної справи суд стикається з потребою винести судження про правомірність акта, від якого залежить його рішення, він повинен дати йому відповідну оцінку. Остаточне встановлення відповідності спірного акта Конституції США дає Верховний суд США одночасно з формальним тлумаченням положень федеральної Конституції» [15, с. 29].

Отже, судовий конституційний нагляд проявляється у можливості Верховного суду США ухвалювати рішення щодо конституційності нормативних актів двох інших гілок влади, але ця влада прямо не зазначена в Конституції. Як уже неодноразово підкреслювалося, у епохальній для американського права справі *Marbury v. Madison*, 5 U.S. 137 (1803) [16, р. 123–125] Верховний суд визнав положення одного із законів такими, що суперечать Основному закону США, а повноваження конституційного нагляду як атрибута судової влади було визнано таким, що випливає з Конституції, тобто таким, що мається нею на увазі.

Верховний суд США в рішенні щодо цієї справи, доводячи свою думку до країни через голову Суду Дж. Маршалла, вказав, що судовий конституційний нагляд випливає з писаної Конституції, мається на увазі у ній в клаузулі про верховенство федерального права й у положенні ст. III Основного закону США, що наділяє судовою владою федеральні суди. По-перше, як мотивував своє рішення Дж. Маршалл, Конституція є законом, якого слід дотримуватись, а конституційна клаузула про верховенство федерального права робить її верховним правом країни. По-друге, судді, що утворюють судову гілку влади, будучи відповідно до ст. III наділеними «судовою владою Сполучених Штатів», мають у своєму розпорядженні право – щодо справ, що виносяться на їх розгляд – затверджувати, що є право. Із цього випливає, що в такому випадку судді, приймаючи рішення стосовно обставин справи, у якій можуть бути задіяні Конституція і статут (законодавчий акт), повинні дотримуватись ієрархії, співвідповідності правових норм, установлені в клаузулі про верховенство: у випадку колізії вони мають застосувати Конституцію і зневажати статутом.

У справі *Marbury v. Madison* фігурував федеральний закон, але мотивування, використане у рішенні, було також застосоване і для визнання неконституційним і тим самим недійсним закону штату у 1810 р. у рішенні Верховного суду у справі *Fletcher v. Peck*, 10 U.S. 87 (1810) [16, р. 199]. Після рішення у справі *Marbury v. Madison* право судів на розгляд законів щодо відповідності Конституції було безсумнівним, хоча наступне рішення про невідповідність закону Конституції було прийнято лише через півстоліття у справі *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856) [16, р. 125]. Тоді ж остаточно утвердилося доктринальне положення, що тлумачення Основного закону, яке дає Верховний суд у перебігу розгляду справ, є обов'яз-

ковим для судів нижчого рівня та інших державних органів.

У перше сторіччя історії країни судовий конституційний нагляд приводився в дію рідко. Сьогодні ж це одна з головних рушійних сил у розвитку права й держави, її дія позначається на балансі складових елементів федералізму, поділу влади й на взаєминах особистості з органами влади всіх рівнів. Найбільший підйом активності використання судового конституційного нагляду спостерігався з 1953 р., коли головою Верховного суду США став Е. Уоррен.

Дослідники періоди історії Верховного суду ділять за ознакою строку головування в ньому того чи іншого «Головного судді Сполучених Штатів» (як офіційно йменується посада) із числа 14 головних суддів за часів функціонування цього Суду. Звідси такі історично відомі періоди, як Суд Уоррена, Суд Бергера, Суд Ренквіста [17, р. 7–28]. З 2005 р. Верховний суд США очолює Дж. Робертс.

За 75 років (1789–1864 рр.) Верховний суд держави визнав тільки 2 закони Конгресу неконституційними. 1789–1953 рр. – це відрізок часу тривалістю в 164 роки, протягом якого загальне число таких актів досягло 76. А от за 1953–1998 рр. (за 46 років) Суд визнав неконституційними наступні 76 законів Конгресу [18, р. 30]. За останні роки нараховується ще 5 актів, отже загальна їх кількість становить 159 законів [19]. Аналогічна тенденція спостерігається і щодо законів штатів, хоча Верховний суд визнав недійсними більше законів штатів, ніж федеральних [19]. І «... це аж ніяк не означає, що прийняті Конгресом закони повністю залежать від розсуду Верховного суду. Конституційний нагляд застосовується в наш час рідко. Об'єктом його впливу є насамперед законодавство штатів, а не федеральні закони. Тому розглядати наглядом повноваження Верховного суду як чинник, що постійно ущемляє й обмежує законодавче верховенство Конгресу, було б явним перебільшенням» [20, с. 83].

Противагою повноваженню Верховного суду стосовно тлумачення Конституції, обов'язкового для законодавця, є те, що воно може бути скасовано прийняттям поправок до Основного закону [21, с. 600]. За час свого існування Конгрес США, одержавши необхідне схвалення легіслатур 3/4 штатів, тричі (шляхом прийняття поправок до Конституції) визнавав недійсними рішення Верховного суду. У такий спосіб, зокрема, було введено податок на прибуток, заборонений Верховним судом, і встановлено право народжених на території США афроамериканців на автоматичне одержання

громадянства США всупереч колишньому рішенню Верховного суду, який постановив, що «поневолені афроамериканці не є громадянами США» (справа *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856) [16, p. 125].

Немає жодних сумнівів, що в сучасну епоху федеральні суди США взагалі і Верховний суд зокрема чинять більший вплив на життя середньостатистичного громадянина держави, ніж будь-коли. Конституційні міркування відіграють головну роль у багатьох сферах права. Ера судового конституційного нагляду, що розпочалася у 1953 р., відзначена небаченою до того увагою до конституційних проблем і питань взагалі, до прав і свобод особи зокрема. Верховний суд є засобом стримування імпульсів політичної більшості в країні. Його влада й масштаби впливу на положення справ у країні насамкінець залежать не від примусу, а від того, якою мірою його рішення добровільно шануються суспільством. Зараз можна з упевненістю говорити, що енергійна реалізація функції судового конституційного нагляду є однією з невід'ємних рис державного механізму США. Саме «наявність сильної судової влади пояснює стійкість президентської республіки США та існуючий тут високий рівень гарантій правової свободи» [22, p. 17].

У системі поділу державної влади в парламентських країнах протиположною законодавчій і виконавчій гілкам є, передусім, судова гілка влади. У зв'язку з цим потрібно підкреслити, що така модель поділу державної влади у своєму первісному варіанті виникла й реально функціонує як чинник розосередження влади у Великобританії – країні прецедентного права, де найважливішу роль традиційно відіграє влада судова. Саме тут вона може бути реальною протиположною потужній структурі парламентській більшості і сформованому нею уряду. Адже тут закони та урядові нормативні акти здобувають реальну юридичну силу настільки, наскільки вони визнаються й застосовуються судами, у такий спосіб трансформуючись у прецедентне право. Оскільки це стосується не лише функціональної, а й інституціональної

самостійності судів, цьому питанню не слід приділяти велику увагу, бо і формальна, і реальна незалежність судової влади в країнах, що спираються на англійську традицію правосуддя, досить відома. «Англосаксонська правова концепція з повною підставою вважала суд протиположною виконавчій владі» [13, с. 219].

Поширена думка, що закон має верховенство над прецедентом, а верховенство парламенту виключає можливість судового контролю за його діяльністю і що у Великобританії «судовий конституційний контроль, у принципі, неможливий у зв'язку з браком писаної конституції» [23, с. 6]. Вона заснована на нерозумінні того, що в дійсності діє принцип верховенства права – ніякий парламент не може його скасувати і ніякі закони не можуть порушувати принципи права, які захищає суд. «Для англійця норма, прийнята законодавцем, носить особливий, певною мірою навіть аномальний характер, як щось, що зовні привноситься в право. Як не намагається англійський законодавець ..., щоб сформульовані ним положення могли бути повністю сприйняті англійським правом, вони повинні бути застосовані й підтверджені (іноді у зміненому вигляді) судами» [24, с. 246]. Фактично без прецедентного права в умовах цієї держави статутне право втрачає як свій зміст, так і призначення і не може застосовуватись [25, с. 82].

Висновки. Судова влада, будучи різновидом державної влади, постійно взаємодіє із законодавчою і виконавчою. В контексті системи стримувань і протиположною судову владу характеризує не стільки правосуддя, скільки юридична можливість активно впливати на рішення і дії законодавчої і виконавчої гілок влади, врівноважувати їх. Таким чином, судова влада займає особливе місце в системі поділу влади, тісно взаємодіючи із законодавчою і виконавчою гілками влади. При цьому автономність судової влади може бути тільки відносною, оскільки вона не існує ізольовано від інших гілок влади, сфера її діяльності окреслюється законами, які приймаються законодавчою владою, а реалізація судових рішень вимагає відповідних дій органів виконавчої влади.

Список використаних джерел

1. Монтескьє Ш.-Л. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтескьє ; [ред., авт. вступ. ст. М. П. Баскин, авт. примеч. Р. С. Миндлина] ; Акад. наук СССР, Ин-т философии. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
2. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / А. А. Мишин. – М. : Белье альвы, 1996. – 400 с.
3. Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії та практики) / Г. Журавльова // Право України. – 1998. – № 11. – С. 23–25.
4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Политические учения: история и современность. Марксизм и политическая мысль XIX века / [редкол.: П. С. Грацианский, В. Е. Гулиев, В. С. Нерсесянц]. – М. : Наука, 1979. – 263 с.

6. История политических и правовых учений XIX в. / отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1993. – 813 с.
7. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
8. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
9. Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество / В. Остром ; [пер. с англ. ; предисл. А. Облонского]. – М. : Арена, 1993. – 320 с.
10. Сравнительное конституционное право / [редкол.: А. И. Ковлер, В. Е. Чиркин (отв. ред.), Ю. А. Юдин] ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Манускрипт, 1996. – 730 с.
11. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма – Инфра-М, 1999. – 794 с.
12. Зорькин В. Д. Социалистическое правовое государство: основные черты концепции / В. Д. Зорькин // Право и власть / под ред. М. П. Вышинского. – М. : Прогресс, 1990. – С. 64–95.
13. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) : [пер. с венгер.] / А. Шайо. – М. : Юристь, 2001. – 292 с.
14. Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : Велби ; Проспект, 2003. – 720 с.
15. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств / Л. М. Энтин. – М. : Юрид. лит., 1995. – 174 с.
16. Menez J. F. Summaries of Leading Cases on the Constitution / Joseph F. Menez and John R. Vile. – 14th ed. – [Б.м.] : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – 627 p.
17. Farber D. A. Constitutional Law: Themes for the Constitution's Third Century / Daniel A. Farber, William N. Eskridge, Jr., Philip P. Frickey. – 2nd ed. – [Б.м.] : West Group, 1998. – 109 p.
18. O'Brien D. M. Storm Center : The Supreme Court in American Politics / David M. O'Brien. – 5th ed. – N.Y. : W. W. Norton & Company, 2000. – 472 p.
19. Acts of Congress Held Unconstitutional in Whole or in Part by the Supreme Court of the United States [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://supreme.justia.com/constitution/046-acts-of-congress-held-unconstitutional.html>.
20. Мишин А. А. Государственное право США / А. А. Мишин. – М. : Наука, 1976. – 205 с.
21. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма – Инфра-М, 1996. – 728 с.
22. Abraham H. J. Freedom and the Court. Civil Rights and Liberties in the US / H. J. Abraham. – N.Y. : Oxford Univ. Press, 1972. – 397 p.
23. Лузин В. В. Формы правления современных государств : учеб. пособие / В. В. Лузин. – Н. Новгород : ВГАВТ, 2000. – 114 с.
24. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; [пер. с фр. В. А. Туманова]. – М. : Междунар. отношения, 1997. – 400 с.
25. Романов А. К. Правовая система Англии : учеб. пособие / А. К. Романов. – М. : Дело, 2000. – 343 с.

Надійшла до редколегії 30.06.2015

ПРОЦЮК И. В. ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНОЙ ВЕТВИ ВЛАСТИ В МЕХАНИЗМЕ РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТИ

Указано, что разделение государственной власти является условием, признаком правовой государственности, необходимым для обеспечения свободы и прав человека. Судебная власть рассмотрена как одна из разновидностей государственной власти наряду с законодательной и исполнительной ветвями власти. Благодаря своей деятельности она содействует взаимному контролю и сбалансированности полномочий всех государственных органов. Особое внимание уделено деятельности судов конституционной юрисдикции.

Ключевые слова: *разделение государственной власти, система сдержек и противовесов, судебная ветвь власти.*

PROTSYUK I. V. SOME ASPECTS OF THE ACTIVITY OF THE JUDICIAL BRANCH OF POWER IN THE MECHANISM OF POWERS DIVISION

Creation of a democratic legal state in Ukraine needs consolidation of the most efficient mechanism of the division of state power for our country, an integral part of which is the judicial power. So important is the study of its place, role and significance within this mechanism.

The objective of this article is to review some aspects of the significance and role of the judicial power in the system of the mechanism of state power under the implementation of the principle of the division of powers.

While writing the article the author has used many research methods, among which the main ones are general philosophical dialectic method, as well as own legal methods: comparative and legal, formal and legal.

It is emphasized that the judicial branch of power acts as a kind of arbiter between the legislative and executive branches, which is held back by the mentioned branches because of the existing mutual influence within the statutory competence. The place and significance of the court of constitutional jurisdiction in the system of division of powers, since the activities of all branches of power is “programmed” by the basic law of the country and it is the Constitutional Court determines what corresponds and what does not correspond it. The activities of the US Supreme Court as an agency that interprets the Constitution, and the practice of the courts of England are analyzed.

It is concluded that the judicial power as a form of state power constantly interacts with the legislative and executive branches of power. In the context of the system of checks and balances it has the ability to influence actively on the decisions and actions of the legislative and executive branches of power, to balance them. Herewith, the judicial power to some extent depends on the legislative branch of power, as the scope of its activities is outlined by the laws adopted by the legislative power and on the executive power, because the implementation of judicial decisions requires relevant actions of the executive authorities. In the absence of the effective judicial branch of power it is impossible the construction and functioning of a democratic legal state, which guarantees human rights and freedoms.

Keywords: *division of state power, checks and balances, judicial branch of power.*

УДК 342.733(477)

В. С. СЕЛЮКОВ,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного та міжнародного права

факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби

з кіберзлочинністю та торгівлею людьми

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВО ДИТИНИ НА ОСВІТУ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА АВТОНОМНОСТІ

Розглянуто рівень автономності дітей при забезпеченні реалізації ними конституційного права на освіту. Особливу увагу приділено відмінностям, що характерні для різних вікових груп, залежно від виду освіти.

Ключові слова: *дитина, право на освіту, автономність дитини, механізм реалізації права на освіту, забезпечення права на освіту.*

Seliukov, V.S. (2015), “Children right on education: guaranteeing implementation of possibilities and autonomy” [“Pravo dytyny na osvitu: zabezpechennia realizatsii mozhlyvostei ta avtonomnosti”], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 38–45.

Постановка проблеми. У наш час, коли мова йде про право на освіту, то одразу ж згадуються школа, діти, уроки та щоденники. Більшість людей право на освіту пов’язують, у першу чергу, з дитинством. Носіями цього права є не лише діти, однак дослідження теоретичних аспектів права на освіту залежно від носія варто розпочати саме з дітей.

Актуальність теоретичного осмислення права на освіту у дітей є доволі значною. Потенціал країни, систематичний та прогресивний розвиток суспільства, рівень якості життя – все це залежить від якісної та ефективної роботи кожного носія права в країні. Чому саме право дитини на освіту відіграє важливу роль у формуванні громадянського суспільства, правової, соціальної, демократичної та розвиненої держави? Діти – це майбутнє покоління, якому

обов’язково доведеться брати участь у діяльності з розвитку держави. Освічені діти – запорука «безтурботного майбутнього». Тому соціальна та правова підтримка дитинства є пріоритетним напрямом у досягненні поставлених державою цілей. Право на освіту є основоположним соціально-культурним правом, що забезпечує стабільний розвиток молодого покоління та кваліфікованої нації.

Всесторонній розвиток дитини як члена суспільства повністю залежить від можливості повною мірою реалізовувати свої права. Виходячи з того, що психіка дитини є найпіддатливішою у порівнянні з іншими верствами населення, обмеження будь-яких її прав є недопустимим. Дитина навряд чи зможе самостійно реалізовувати свої права. Тому аналіз усіх теоретичних аспектів права дитини на освіту дасть можливість

виявити проблемні питання, що виникають у процесі їх реалізації. Такий аналіз має бути базисом для створення прикладних дієвих та реальних механізмів забезпечення реалізації права на освіту.

Значне зростання кількості правопорушень стосовно дитини, поява ювенальної юстиції в світі, а також нездатність дітей реально, самостійно, в повному обсязі, без помилок та непорозумінь реалізовувати свої законні права та можливості призводять до стрімкого розвитку нормативно-правової бази щодо закріплення правового статусу дитини у світі. Саме таким шляхом у цивілізованому суспільстві повинні вирішуватися протиріччя, що виникають. Дитина в сучасному суспільстві є беззахисною, а тому питання дієвості нормативних актів, що регламентують її правовий статус, дуже актуальне.

На жаль, зараз не кожен може дозволити собі отримати належну освіту. Часом такі права утискаються з метою певного інтелектуального обмеження майбутнього покоління. Загальновідомий факт – чим менше у людини доступу до інформації, знань, освіти, тим легше нею керувати, тим краще вона виконуватиме накази. У хорошій школі поважають права дитини, долається відчуження, забезпечується безкоштовне, обов'язкове, доступне навчання. При цьому культурне різноманіття стає не проблемою, а сприятливим фактором. Якісна початкова освіта надає дітям рівні вихідні шанси і дозволяє досягнути успіху на наступних етапах навчання. Вони мають право на повноцінну освіту з раннього віку [1].

Основою реалізації прав дітей на освіту є велика кількість нормативних актів як в Україні, так і у світі. ЮНЕСКО послідовно захищає права кожної дитини, молоді людини і кожного дорослого на якісну освіту. Однак ситуація в галузі освіти далека від цілей, поставлених програмою «Освіта для всіх». 61 мільйон дітей і 71 мільйон підлітків не відвідують школу. Щонайменше 250 мільйонів дітей не вміють читати і рахувати навіть після 4 років навчання у школі, а 796 мільйонів людей не володіє достатньою базовою грамотністю [2].

Метою дослідження теоретичних основ автономності дітей у реалізації свого права на освіту є найповніше висвітлення можливостей дітей під час реалізації права на позашкільну освіту, права на дошкільну освіту, права на початкову, загальну середню та вищу освіту, права на самоосвіту.

Виклад основного матеріалу. Стаття 53 Конституції України [3] встановлює, що кожен має право на освіту. Так само право на освіту

закріплено в таких міжнародно-правових документах, як: Загальна декларація прав людини (ст. 26), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13 і 14) Конвенція про права дитини (ст. 28 і 29) тощо. Виходячи з такого високого (міжнародного) рівня закріплення права дітей на освіту, можна стверджувати, що воно є одним із основоположних прав, яке забезпечується та регламентується всіма державами. Діти як категорія людей, що обмежені віковими рамками, також мають право на освіту на рівні з іншими людьми (мається на увазі повнолітніми). Але найчастіше саме під час реалізації дітьми своїх прав виникають складності та проблеми, що пов'язані із психологічними особливостями та специфічним правовим статусом.

Перш за все необхідно визначитися з юридичною термінологією, яка буде базисом для розуміння повної картини досліджуваної теми. Варто зосередити увагу на трактуванні поняття «дитина», що в подальшому дозволить відштовхуватись від особливостей термінології. Нині не існує єдності щодо змісту поняття «дитина» у міжнародному та національному законодавстві. Наприклад, Конвенція ООН про права дитини 1989 р. у ст. 1 визнає дитиною кожну людську особу до досягнення нею 18-річного віку, якщо згідно з законом повноліття не настає раніше [4]. Таку ж дефініцію містить правова норма, закріплена у п. «С» ст. 2 Європейської Конвенції про громадянство 1997 р. Національне законодавство України визначає дитину як особу віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, яке застосовується до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Інший закон виходить з найпростішого трактування, яке поряд із цим вказує на основну ознаку дитини – вікові межі: дитина – особа віком до 18 років. Отже, виходячи з нормативних визначень, можна зробити висновок, що дефініцію «дитина» пов'язують лише з досягненням нею 18 років.

Поряд із цим, визначаючись з поняттям «дитинство», не варто забувати, що іноді дослідники розглядають його як віковий етап розвитку дитини, початковий період онтогенезу, який характеризується інтенсивним розвитком організму і формуванням вищих психічних функцій [5].

Актуальним питанням щодо реалізації дитиною своїх прав у сучасному соціумі є питання автономності дітей у прийнятті тих чи інших рішень. Дитина в силу своїх особливостей не може повністю самостійно реалізовувати всі надані їй права. Як визначає американська

доктрина прав людини, права поділяються на негативні (не залежать від діяльності держави) та позитивні права (реалізація можлива лише за активної участі держави та суспільства). Повна автономність дитини можлива лише при використанні своїх негативних прав; право на освіту відноситься до позитивних прав, тому повна самостійність дитини здебільшого неможлива. Хоча існують категорії прав дитини на освіту, так звані елементні права права на освіту, які можна віднести до негативних прав. Наприклад, право на самоосвіту, адже можна з упевненістю говорити, що коли дитина вдома вчиться читати або писати, то вона реалізує своє право на самоосвіту. Іноді зустрічається твердження, що освіта – це підтверджений документом рівень знань, умінь та навичок, які набуті особою. Але варто не погодитись із такою думкою, адже освіта – цілеспрямована пізнавальна діяльність людей, спрямована на отримання знань, умінь та навичок або їх удосконалення, оновлення.

Чим пояснюється необхідність обмежень автономності дітей при користуванні правом на освіту? По-перше, враховуючи об'єм дієздатності, що пов'язаний з досягненням певної вікової межі, можна стверджувати, що правовий статус дитини як малолітньої, неповнолітньої різний, через різні межі можливої поведінки стосовно реалізації свого права. Дитина не може самостійно прийти до навчального закладу і від свого імені написати заяву на вступ. Інколи діти навіть ще говорити не вміють, а процес реалізації права на освіту вже починається за допомогою батьків. По-друге, психофізіологічний стан дитини не дає їй повністю керувати своїми діями і нести за них відповідальність, а також усвідомлювати, що сприяє задоволенню її потреб, а що ні. По-третє, у більшості національних законодавств зазначена норма стосовно обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей. Він проявляється в обов'язку батьків здійснювати юридично значущі дії лише в інтересах та на потреби дітей.

Влада дорослих над дітьми – як батьків, так і законодавців в якості суддів – не повинна бути само собою надана, а має бути виправдана подальшими інтересами дітей та задоволенням їх особливих потреб. Ця схема аналізу сімейних відносин і міркування про дитячі відносин з дорослими зміщують акцент від прав дорослих на їх обов'язки. У цій схемі батьки здійснюють фідуціарні повноваження опікуна або піклувальника з особливими повноваженнями для прийняття рішень стосовно потреб та інтересів бенефіціаря, тобто їхньої дитини. Сім'ї

розглядаються не як форми власності на дітей, а як форми опіки. Батькам надані широкі повноваження і свобода від втручання держави, яку вони повинні мати, щоб виховувати і захищати своїх дітей в їх подорожі до автономного дорослого життя [6].

Загальна декларація прав людини [7] у ст. 26 проголошує, що батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей. А Конвенція про права дитини [4] встановлює, що держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною в здійсненні її права методом, що відповідає здібностям дитини, які розвиваються (ст. 14). Беручи до уваги такі формулювання норм права, які можна наголосити, що держави на вищому рівні визначають обмеження автономності дітей у всіх правовідносинах, в тому числі й освітніх.

В законодавстві України також містяться норми, що визначають переважні права батьків у процесі реалізації їх дитиною права на освіту. Частина 3 ст. 151 Сімейного кодексу України закріплює, що батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону і моральним засадам суспільства [8]. «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей» – ст. 59 закону України «Про загальну середню освіту» [9]. «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати навчальний заклад для неповнолітніх дітей» – ст. 60 закону України «Про освіту» [10]. Також у цьому законі вказано, що прийом дітей у дошкільні навчальні заклади проводиться за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють (ст. 34). Стаття 9 закону України «Про дошкільну освіту» встановлює, що дитина може здобувати дошкільну освіту за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють. Стаття 36 цього ж закону містить більш конкретне положення, що визначає обмеженість автономії дітей у галузі освітніх відносин: «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати дошкільний навчальний заклад та форму здобуття дитиною дошкільної освіти» [11]. Отже, проведений аналіз українського законодавства свідчить про чітку нормативну регламентацію обмеження автономії дітей щодо вибору виду та форми освіти. Однак існують норми, що теоретично гарантують право дитини на вільний вибір виду та форми навчання, навчального закладу, до якого вона бажає вступати, але реальних механізмів реалізації цих гарантій не існує. Ця проблема, як уже зазначалося, спричинена здебільшого психофізіологічним та віковим станом дитини.

Варто зазначити, що питання надання більшої автономності дитині у реалізації свого права на освіту має як недоліки, так і певні позитивні наслідки. До недоліків можна віднести неможливість дитини усвідомлювати, що для неї буде краще. Напевно всі пам'ятають, що в дитинстві хотіли бути космонавтами, льотчиками, мільйонерами та військовими. Але стали спеціалістами у доволі різних сферах. На нашу думку, подолання такого недоліку можливе з урахуванням способу, який містить закон «Про громадянство України», що встановлює необхідність отримання згоди дитини віком від 14 до 18 років на отримання громадянства України [12]. Таким самим чином варто визначити і можливості дитини в галузі освітніх відносин; для окремих вікових груп дітей визначити заходи можливого впливу на рішення їх батьків (опікунів) щодо вибору виду, форми та напрямку навчання. Також фактором, що може негативно вплинути на самостійні рішення дитини у сфері освіти, є її недостатня соціалізація.

Позитивним у наданні певної автономності дітям у вирішенні питання вибору форми, виду та методів освіти може стати не аби яка продуктивність як наслідок проявлення індивідуального інтересу до певного виду навчання. Наприклад, батьки наполягають, щоб дитина навчалася у художній школі, а сама дитина завжди тяжіла до конструювання моделей літаків. У такому випадку бажання дитини повинно мати пріоритет. Знову ж таки, досягнення такої регламентації супутніх з правом на освіту прав можливе шляхом вираження дитиною власного бажання щодо виду та форми навчання можливим шляхом.

Для більш повного осмислення теоретичних основ автономності дітей при реалізації права на освіту та беручи до уваги, що дитина залежно від віку набуває додаткових прав на певний вид освіти варто розмежовувати всі комплексні права права дітей на освіту. Отже, діти мають право на:

- батьківську освіту;
- дошкільну освіту;
- шкільну освіту;
- позашкільну освіту;
- професійну освіту;
- вищу освіту;
- самоосвіту.

Дослідження змісту кожного комплексного права права на освіту буде полягати у визначенні його сутності та нормативного врегулювання.

Батьківська освіта – отримання знань, умінь та навичок дитиною під час виховної діяльності батьків. З самого початку свого життя люди-

на починає отримувати деякі знання, необхідні для свого існування. Батьки вчать її говорити, ходити, самостійно їсти тощо. Тому батьківська освіта для дитини є початковим життєвим етапом. Чи існує документ, яким можна підтвердити наявність або відсутність такої освіти? Авжеж немає. Законодавство України, а саме Сімейний кодекс у ст. 150 встановлює, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток [8]. Таке формулювання норми права свідчить про регламентування позитивного обов'язку батьків застосовувати усі можливі заходи для всебічного розвитку дитини, у тому числі духовного. Стаття 12 закону України «Про охорону дитинства» містить більш широкий перелік обов'язків батьків: «...виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці» [13]. Отже існування батьківської освіти є беззаперечним, але нормативного тлумачення такого права дитини в законодавстві України немає.

Дитина з народження піддається батьківському вихованню, піклуванню та іншій активній діяльності батьків в своїх інтересах. Право дитини в даному випадку є здебільшого не активною діяльністю самої дитини, а активними діями батьків. Тому дитина не має автономності стосовно реалізації свого права на батьківську освіту.

Чи можна взагалі стверджувати, що батьківська освіта має певні вікові межі? Ні, адже і в дорослому віці особи завжди залишаються дітьми для своїх батьків, хоча під правову категорію дитини вже не підпадають. Тому логічним є висновок, що батьківська освіта притаманна не тільки дитині, а й дорослому.

Питання стосовно дітей, позбавлених батьківського піклування, не виключає права дитини на батьківську освіту. Опікуни, прийомні сім'ї, усиновителі або найближчі родичі батьків, які займаються вихованням дитини, також забезпечують дітей належним вихованням та піклуванням.

Закон України «Про дошкільну освіту» визначає виховання в сім'ї компонентом системи дошкільної освіти [11], але, на нашу думку, така систематизація не досить коректна. Освіта в сім'ї жодним чином не регулюється державними органами, а також закладами освіти або соціального захисту. Отже, виховання в сім'ї або батьківську освіту варто відокремлювати в окремий вид освіти.

Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на забезпечення всебічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду [11, ч. 2 ст. 4]. В даному випадку така освіта не спрямована на отримання дітьми знань, умінь та навичок. Головними завданнями дошкільної освіти є: збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини; виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей українського народу, цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля; формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду; виконання вимог базового компонента дошкільної освіти, забезпечення соціальної адаптації та готовності продовжувати освіту; здійснення соціально-педагогічного патронату сім'ї. Отже, на етапі дошкільної освіти найголовнішим фактором оцінки якості та ефективності проходження навчання у дошкільних навчальних закладах є здатність дітей до активної соціалізації, пристосування до дорослого життя, прищеплення основних суспільних та моральних цінностей.

Як і будь-яке інше право дитини, право на дошкільну освіту є достатньо «складним» для самостійної реалізації дитиною. Стаття 8 закону України «Про дошкільну освіту» зазначає, що «сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї». Стаття 9 цього ж закону встановлює явний пріоритет батьків стосовно бажання та можливості дитини отримувати дошкільну освіту, чим цілком ліквідує дитячу автономність у процесі реалізації права на дошкільну освіту: «Дитина може здобувати дошкільну освіту за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють». Таке формулювання важко навіть трактувати як право дитини, воно більше нагадує право батьків. Але закон не обмежується лише правом на дошкільну освіту. Окрема регламентація права дітей знайшла своє відображення в ч. 2 ст. 28 зазначеного закону. Дитина має гарантоване державою право на: безоплатну дошкільну освіту в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах; безпечні та нешкідливі для здоров'я умови утримання,

розвитку, виховання і навчання; захист від будь-якої інформації, пропаганди та агітації, що завдає шкоди її здоров'ю, моральному та духовному розвитку; безоплатне медичне обслуговування у державних і комунальних дошкільних навчальних закладах; захист від будь-яких форм експлуатації та дій, які шкодять здоров'ю дитини, а також від фізичного та психологічного насильства, приниження її гідності; здоровий спосіб життя [11].

Загальна середня освіта (шкільна освіта) – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності [9, ч. 1 ст. 3]. Вже на законодавчому рівні, на відміну від дошкільної освіти, законодавець трактує загальну середню освіту як отримання знань, умінь та навичок, що знадобляться в майбутньому.

Виходячи з положень Конституції України, кожен громадянин України має право на освіту, але одним із положень закріплюється обов'язок отримання повної загальної середньої освіти. Тому варто розцінювати таке право як обов'язок.

Часто постає питання: якщо є обов'язок отримання повної загальної середньої освіти, то має бути і відповідальність за порушення такої норми? Така відповідальність існує. Стаття 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» [14] містить санкції за порушення вказаних норм Конституції.

З якого віку дитина має вступити на навчання у навчальний заклад I–III ступенів? Виходячи з положень закону України «Про дошкільну освіту» [11] і, як вже було зазначено вище, дитина має право на дошкільну освіту до семи років, але у деяких випадках, якщо на момент 31 серпня поточного року дитині виповнюється 6 років, то вона отримує право ходити до школи. Стаття 20 закону України «Про загальну середню освіту» [9] опосередковано визначає вік, з якого дитина може бути зарахована на навчання. Але встановлений вік не є обов'язковим, тому віком, з якого дитина набуває права реалізовувати своє право на загальну середню освіту, є 6 років. А з настанням семирічного віку дитина вже повинна відвідувати загальноосвітній навчальний заклад. Цікаво, що в законі не встановлено граничний вік, до настання якого особа має право на

отримання повної загальної середньої освіти. Якщо законодавство не містить таких вказівок, то можна припустити, що такого граничного віку немає. Але з настанням повноліття особа перестає бути дитиною, а про освіту дорослих буде йтися в наших наступних наукових роботах.

Виходячи зі змісту ст. 29 закону України «Про загальну середню освіту» можна констатувати, що право дитини на повну загальну середню освіту не є повністю автономним. Батьки мають право обирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей, приймати рішення щодо участі дитини в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу; обирати і бути обраними до органів громадського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів, звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей.

Позашкільна освіта – сукупність знань, умінь та навичок, що отримують вихованці, учні і слухачі в позашкільних навчальних закладах у час, вільний від навчання в загальноосвітніх та інших навчальних закладах [15, абз. 3 ст. 1]. Кожна дитина має право на позашкільну освіту, яка забезпечується системою закладів позашкільної освіти та центральними і місцевими органами влади у сфері освітніх відносин. Право на позашкільну освіту, безперечно, займає одне з провідних місць у системі права на освіту. Його реалізація «спрямована на розвиток здібностей, талантів, обдарувань вихованців, задоволення їхніх інтересів, духовних запитів і потреб у самовизначенні і творчій самореалізації на добровільних засадах, коли вихованці самі обирають напрям занять» [6, с. 8].

Аналізуючи закон України «Про позашкільну освіту», можна стверджувати, що: 1) автономність дітей у праві вибору форми та виду закладу позашкільної освіти значно розширена, хоча такий вибір «ґрунтується на принципі добровільності та здійснюється за участі батьків або осіб, які їх замінюють» (ст. 6); 2) чітких вікових обмежень для дітей немає, хоча опосередковано визначено мінімальний вік – 5 років (ст. 17) [15]; 3) різноманітність видів закладів та форм і напрямів підготовки під час позашкільної освіти доставляє багато складнощів для законодавчої регламентації, тому основне нормативне урегулювання процесу позашкільного навчання покладено у сферу професійної діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, з посиланням на те, що кожен заклад у своїй діяльності повинен керуватися, окрім Конституції України та законів України,

Положенням про позашкільні заклади освіти та положеннями про позашкільні заклади освіти різних видів.

Постає питання: чи можна вважати позашкільною освітою заняття з репетитором або відвідування комерційних курсів різних напрямів? Виходячи з тексту ст. 18 закону України «Про позашкільну освіту», позашкільна освіта – це діяльність, яка прямо передбачена статутом позашкільного навчального закладу. Тобто без участі працівників навчального закладу позашкільна освіта не визнається такою.

Автономність дітей при реалізації свого права на позашкільну освіту дуже розпливчата. Вікові межі дуже широкі, що є ускладнюючим фактором для правової регламентації автономності або її відсутності у дитини при реалізації свого права.

Професійно-технічна освіта (професійна освіта) – комплекс педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, вміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної і професійної культури [17, ч. 1 ст. 3]. Право на професійну освіту мають усі громадяни України відповідно до своїх здібностей та нахилів. Обмеження можуть встановлюватися лише залежно від стану здоров'я та віку особи.

Закон України «Про професійно-технічну освіту» не передбачає вікових обмежень щодо набуття такого виду освіти. Але статuti закладів системи професійної освіти передбачають, що отримати професійно-технічну освіту може особа, яка отримала базову середню освіту, тобто закінчила 9 класів. З цього можна зробити висновок, що мінімальний вік, з якого особа може реалізовувати своє право на цей вид освіти, – 14–15 років.

Щодо питання автономності дітей у реалізації права на професійно-технічну освіту, то закон не передбачає жодних обмежень. Але найчастіше отримання професійно-технічної освіти поєднано з отриманням середньої в одному навчальному закладі. Закон України «Про загальну середню освіту» передбачає пріоритет батьків у виборі видів і форм отримання загальної середньої освіти, тому повна автономність дітей у виборі видів і форм отримання професійно-технічної освіти є досить суперечливою.

Вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей,

інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти [18, п. 5 ч. 1 ст. 1]. Право на вищу освіту мають усі громадяни України та іноземці, які відповідають встановленим правилам прийому до вищих навчальних закладів. Основною вимогою до вступу є отримання повної загальної середньої освіти. Отже, мінімальною віковою межею для вступу дитини до вищого навчального закладу є 17-річний вік.

Автономність дитини у виборі вищого навчального закладу є беззаперечною, адже закон України «Про вищу освіту» не містить жодної вказівки з приводу ролі батьків у виборі виду закладу та форм навчання. Отримання першої вищої освіти неможливе за один рік, а тому після настання 18-річного віку особа в Україні стає повністю дієздатною.

Самоосвіта – вид вільної діяльності особистості, що характеризується її вільним вибором і спрямований на задоволення потреб у соціалізації, самореалізації, підвищення культурного, освітнього, професійного та наукового рівнів, отримання задоволення і насолоди. Щодо самоосвіти дитини, то такою можна вважати будь-яку діяльність, не пов'язану з відвідуванням або пасивною участю навчальних закладів, яка спрямована на отримання нових знань, навичок, умінь, здібностей, задоволення мораль-

них або естетичних потреб. Автономність дитини при реалізації права на самоосвіту має достатньо високий рівень. Важко назвати конкретні показники, адже нормативно такий вид освіти не врегульований. На нашу думку, це правильно, тому що самоосвіта є основою безперервної освіти людини протягом всього життя. Діти все більше користуються мережею Інтернет, звідки черпають величезну кількість інформації, завдяки якій чомусь навчаються, щось пізнають та запам'ятовують, а згодом використовують ці знання в реальному житті.

Від чого може залежати наявність у людини права на самоосвіту? Відповідь на це питання лише одна – від власної волі та вмотивованості. Тому нормативна регламентація такого виду освіти повинна обмежуватись лише «пропагандою» реалізації цього права та всебічними заохоченнями.

Підбиваючи підсумки дослідження, зауважимо, що право дітей на освіту, по-перше, є комплексним явищем, яке складається з певної кількості менш всеохоплюючих прав; по-друге, можливості дітей у механізмі реалізації своїх прав значно обмежені віковими рамками та об'ємом дієздатності; по-третє, в Україні існує достатньо нормативних прогалин у сфері регламентації освітніх відносин, що істотно ускладнюють процес реалізації прав дітей на освіту. Право дитини, а саме малолітньої особи, є не стільки її правом, скільки обов'язком її батьків.

Список використаних джерел

1. Масюк В. Право ребенка на образование [Електронний ресурс] / Василий Масюк. – Режим доступу: <http://semeystvo.com.ua/deti/103-pravo-rebenka-na-obrazovanie>.
2. Права детей – это права человека [Електронний ресурс] // ЮНЕСКО : офіц. сайт. – 20.11.2012. – Режим доступу: http://www.unesco.org/new/ru/education/resources/online-materials/single-view/news/childrens_rights_are_human_rights/#.VA6iCMJ_vEs.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Конвенція [ООН] про права дитини : від 20 листоп. 1989 р. : ратиф. Україною 27 лют. 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
5. Шульц О. А. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права / О. А. Шульц // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 91–96.
6. Bennett B. Woodhouse Children's Rights [Електронний ресурс] / Barbara Bennett // Public Law and Legal Theory Research Paper Series. – 2000. – № 6. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=234180.
7. Загальна декларація прав людини : від 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. Сімейний кодекс України : закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
9. Про загальну середню освіту : закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-IV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
10. Про освіту : закон України від 23 трав. 1991 р. № 1060-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
11. Про дошкільну освіту : закон України від 11 лип. 2001 р. № 2628-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
12. Про громадянство України : закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

13. Про охорону дитинства : закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
15. Про позашкільну освіту : закон України від 22 черв. 2000 р. № 1841-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 46. – Ст. 393.
16. Попова Г. Д. Педагогічний потенціал системи позашкільної освіти / Попова Г. Д. // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. пр. звіт.-наук. конф. викладачів ун-ту за 2012 рік, 9–10 лют. 2013 року / [уклад. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 8–10.
17. Про професійно-технічну освіту : закон України від 10 лют. 1998 р. № 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 32. – Ст. 215.
18. Про вищу освіту : закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

СЕЛЮКОВ В. С. ПРАВО РЕБЁНКА НА ОБРАЗОВАНИЕ: ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ВОЗМОЖНОСТЕЙ И АВТОНОМНОСТИ

Рассмотрен уровень автономности детей при обеспечении реализации ими конституционного права на образование. Особое внимание уделено различиям, характерным для разных возрастных групп, в зависимости от вида образования.

Ключевые слова: ребёнок, право на образование, автономность ребёнка, механизм реализации права на образование, обеспечение права на образование.

SELIUKOV V. S. CHILDREN RIGHT ON EDUCATION: GUARANTEEING IMPLEMENTATION OF POSSIBILITIES AND AUTONOMY

The international community and each country pay a great attention to legal regulation of human rights and freedoms. A special place in this area is given to the rights of the most vulnerable segments of society, one of which is children. The significance of children rights has its features, as children because of their age, psychological and physiological condition and lack of socialization can not completely independently (autonomously) realize their positive rights.

One of the most essential children rights is the right on education, which is regulated by a large number of international and several national regulations. The national legislation for the regulation of the autonomy of a child in realizing the right on education is analyzed in the article. Such an analysis was possible because of a division of the complex right on education into element rights. They include the right on: parental education, pre-school education, school education, extraschool education, vocational education, higher education and self-education.

Following such a list of children rights, the author provides data concerning the opportunities of children to make legally significant decisions to realize their right on education depending on the age and type of education.

The problem of interpretation of parental education is highlighted, in the context of which it is emphasized on its isolation from the pre-school education.

It is established that mostly children autonomy in realizing their right on education depends on their age. Legislation of Ukraine directly or indirectly sets the age limits concerning different types of education, but there are some exceptions. The right on parental education is barely regulated, therefore it is emphasized on the fact that it can be realized even after reaching the lawful age; self-education does not depend on the legal regulation of this process.

It is concluded that it is understatement of children autonomy (under implementation of certain rights on education) and inadequate legal regulation reduce a real opportunity of a child to use fully his/her constitutional rights.

Keywords: child, right on education, autonomy of a child, mechanism of realizing the right on education, guaranteeing the right on education.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 336.226.44

М. В. ВІКТОРЧУК,*аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІНФОРМАЦІЙНА ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПІД ЧАС АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКУ НА МАЙНО

Розглянуто теоретичні аспекти взаємодії Державної фіскальної служби України з іншими суб'єктами податкових правовідносин під час адміністрування податку на майно. Проаналізовано чинне податкове законодавство України з питань, що розглядаються. Охарактеризовано елементи структури податкових інформаційних відносин, що виникають під час адміністрування податку на майно.

Ключові слова: інформаційна взаємодія, Державна фіскальна служба України, податок на майно, адміністрування податків.

Viktorchuk, M.V. (2015), "Information interaction of the State Fiscal Service of Ukraine with other subjects of tax legal relations during the administration of the property tax" ["Informatsiina vzaemodiia Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy z inshymy subiektamy podatkovykh pravovidnosyn pid chas administruvannia podatku na maino"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 46–50.

Постановка проблеми. Упровадження нових інформаційних технологій створює необхідність для запровадження нових форм взаємодії між суб'єктами податкових правовідносин, зокрема під час адміністрування податку на майно [1, с. 42]. Податок на майно відомий з часів Римської імперії; його мета – забезпечити наповнення місцевих бюджетів коштами, необхідними для розвитку територій та виконання соціальної функції (зменшення розриву між багатими та бідними) [2, с. 166]. Недосконалість законодавства, що регулює податок на майно, відсутність чіткого порядку надання інформації про майно, що є об'єктом оподаткування, її недостовірність та суперечливість ускладнюють процес адміністрування. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі інформаційної взаємодії Державної фіскальної служби України (далі – ДФС України) з іншими суб'єктами податкових правовідносин приділяється увага у працях О. М. Бандурки, Є. А. Бовкун, М. М. Касьяненко, О. В. Кохановської, В. Я. Мацюка, В. В. Моренко, Д. В. Приймаченко, Г. Б. Старушенка, В. І. Теремецького, В. О. Шакірової, В. О. Шамрай, В. С. Цимбалюка та інших науковців. Але у зв'язку зі здійсненням податкової реформи та впровадженням податку на майно, проблема інформаційної взаємодії між органами, що беруть участь у його

адмініструванні, є недостатньо дослідженою та потребує подальших наукових досліджень.

Мета статті – розглянути теоретичні аспекти взаємодії ДФС України з іншими суб'єктами податкових правовідносин під час адміністрування податку на майно та запропонувати шляхи підвищення її ефективності.

Виклад основного матеріалу. Системне інформаційне забезпечення діяльності ДФС України є запорукою ефективності роботи податкових органів. Інформаційне забезпечення в ДФС України має відповідати таким принципам, як достовірність та повнота податкової інформації, контроль за своєчасністю сплати податків, захист від несанкціонованого доступу до інформаційної системи ДФС України, мінімізації помилок щодо надання та отримання податкової інформації [3, с. 144]. Удосконалення інформаційного забезпечення податкових органів передбачається в основних напрямках та завданнях Стратегічного плану розвитку ДФС України на 2015–2018 роки. Так, відповідно до цього нормативно-правового акта однією зі стратегічних цілей України є формування інформаційного поля про діяльність ДФС України, розвиток наявних і впровадження інноваційних електронних сервісів для громадян та бізнесу, активне співробітництво з податковими та митними службами іноземних держав, міжнародними організаціями, а також застосування

провідного міжнародного досвіду, забезпечення комплексної автоматизації ключових процесів у ДФС України, побудова сучасної та динамічної IT-функції, забезпечення високого рівня продуктивності, надійності та безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем [4]. Крім того, *адміністративно-правове регулювання відносин щодо інформаційної взаємодії між суб'єктами податкових правовідносин, зокрема щодо адміністрування податку на майно, здійснюється на підставі закону України від 4 лютого 1998 р. «Про Національну програму інформатизації» [5], закону України від 9 січня 2007 р. «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [6], постанови Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади щодо обміну інформацією, необхідною для обчислення і справляння плати за землю» [7] тощо.*

Для виявлення недоліків під час інформаційної взаємодії між ДФС України та іншими суб'єктами податкових правовідносин у процесі адміністрування податку на майно необхідно розглянути зміст інформаційних відносин, що у зв'язку з цим виникають. На думку В. А. Копилова, інформаційні відносини виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з інформацією; визначають державну політику щодо дотримання і захисту інформаційних прав людини; відображають особливості застосування публічно-правових і цивільно-правових методів правового регулювання [8, с. 98–99]. Отже, інформаційні відносини у сфері діяльності органів ДФС України виникають із приводу інформації [3, с. 146], зокрема, об'єктом інформаційних відносин за участю органів ДФС України є публічна та службова інформація, документовані відомості про податки та збори, відомості про податкові правопорушення. Безпосереднім об'єктом інформаційних відносин є конкретні види та форми інформації щодо конкретних інформаційних відносин, інформаційної діяльності тощо [9, с. 59]. У процесі адміністрування податку на майно ДФС України використовує інформацію про об'єкти оподаткування та платників податку на майно. Зокрема це інформація про: зареєстровані права власності та обтяження на об'єкти житлової та/або нежитлової нерухомості; перехід права власності; площу об'єкта житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі його часток; ставки податку та пільги з податку, що сплачується на відповідній території з об'єктів жит-

лової та/або нежитлової нерухомості, встановлені сільською, селищною, міською радою; реєстрацію місця проживання фізичних осіб; вік та об'єм циліндрів двигунів автомобілів, що є об'єктами оподаткування; площу земельної ділянки, відведеної для паркування, а також площу комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їх частин), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету [10]. Від правильного, вчасного та достовірного забезпечення інформацією про об'єкти оподаткування податком на майно ДФС України залежить своєчасність та повнота поповнення місцевого бюджету, правильність сплати податку на майно, своєчасність отримання податкової звітності та справедливості у правовідносинах з платниками податків. Накопичення внутрішньої (первинної) і зовнішньої (вторинної) інформації про об'єкти оподаткування та платників податків дає можливість сформувати «податкову історію» платника податків, слугує підставою для прогнозування майбутніх податкових платежів платника податків, визначення ступеня «податкової ризикованості» конкретного суб'єкта [2, с. 168].

В. І. Теремецький справедливо зазначає, що інформаційні правовідносини у сфері діяльності ДФС України можуть виникати, змінюватися і припинятися між структурними підрозділами ДФС України, ДФС України та іншими державними органами, ДФС України та платниками податків, ДФС України та громадськістю, ДФС України та ЗМІ [3, с. 146]. Враховуючи перелік інформації, що необхідна для ефективного адміністрування податку на майно, безпосередніми суб'єктами інформаційної взаємодії під час адміністрування податку на майно є територіальні управління ДФС України, сільські, селищні, міські ради, Державний реєстратор речових прав на нерухоме майно, Державний кадастровий реєстратор, місцеві управління земельних ресурсів Держземагентства, регіональні відділення та представництва Фонду державного майна, місцеві управління Міністерства внутрішніх справ, платники податку на майно, громадськість, ЗМІ та інші. На сьогодні в Україні не існує підзаконного нормативно-правового акта, який регулює порядок взаємодії між цими органами. Окремі положення містяться в Податковому кодексі України. Так, відповідно до п. 68.3 та 68.4 ст. 68 Податкового кодексу України органи, що ведуть облік або реєстрацію рухомого майна та інших активів, які є об'єктом оподаткування, зобов'язані повідомляти контролюючі органи за своїм

місцезнаходженням щомісяця, але не пізніше 10 числа наступного місяця, про власників та/або користувачів такого рухомого майна та інших активів, розміщених на відповідній території, або про транспортні засоби, зареєстровані у цих органах, та їх власників. Порядок такого повідомлення встановлює Кабінет Міністрів України. Державні органи повинні подавати контролюючим органам іншу інформацію у випадках, передбачених Податковим кодексом та іншими нормативно-правовими актами [10]. В Україні система державної реєстрації прав на об'єкти нерухомого майна є інституційно роз'єднаною: державна реєстрація новосформованих земельних ділянок здійснюється Державним агентством земельних ресурсів України (Держземагентством), а державна реєстрація прав на землю та інше нерухоме майно – Державною реєстраційною службою України (Укрдержреєстром). Тому результати реєстраційної діяльності цих органів влади фіксуються у різних базах даних. Зокрема, відомості про зареєстровані (сформовані) земельні ділянки фіксуються у Державному земельному кадастрі, а відомості про зареєстровані права на земельну і неземельну нерухомість – у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Від якісної взаємодії цих органів залежить ефективність та повнота відомостей, що містяться в їх базах даних та передаються до ДФС України. Вбачається, що доцільно зосередити функції реєстрації земельних ділянок та прав на них в управлінні одного органу. Крім того, Кабінету Міністрів України необхідно затвердити порядок взаємодії органів виконавчої влади щодо подання інформації, необхідної для забезпечення повноти обліку платників податків, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням. Зокрема, визначити перелік суб'єктів інформаційної взаємодії, відомостей, які подаються до податкових органів, обов'язкові реквізити документів, що надсилаються в процесі взаємодії. Це забезпечить об'єднання в одному нормативно-правовому акті норм, які регулюють питання взаємодії в частині подання інформації для забезпечення повноти обліку платників податків, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням, обчислення і справляння податків та зборів. Отже, важливо налагодити постійний обмін інформацією не тільки між Держземагентством та Укрдержреєстром, а й між іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, оскільки право власності на нерухоме

майно та його обтяження виникає з моменту його реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, а податок на майно платник податків буде сплачувати, починаючи з місяця, в якому видане свідоцтво, що підтверджує право власності на новостворений об'єкт. У зв'язку з цим на практиці можуть виникати ситуації, коли платники податків навмисно зволікають з уведенням в експлуатацію новостворених об'єктів нерухомості та реєстрацією права власності на них. Тому законодавче врегулювання зазначених питань дозволить створити належні умови для здійснення органами ДФС України контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотриманням податкового та іншого законодавства.

Одним із напрямів модернізації інформаційної системи органів ДФС України стало запровадження нового електронного сервісу з надання електронних послуг платникам податків з використанням інтернет-середовища та єдиного веб-порталу ДФС України – персонального електронного кабінету платника податків. На думку Л. О. Матвейчук, електронне оподаткування є складною системою, де всі процеси оподаткування автоматизовані. До загальної системи електронного оподаткування належать: електронна інформаційна взаємодія державних податкових органів і платників податків із використанням електронного документообігу та цифрового підпису; електронна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності; електронна ідентифікація платників податків; електронні податкові сервіси (електронний кабінет платника податків); автоматизація процесів адміністрування податків і зборів (електронне відшкодування ПДВ); електронна звітність; електронний аудит; електронна комерція; електронна освіта фахівців ДФС України; електронна система звернень громадян; автоматизація управлінських процесів органів ДФС України; міжнародне співробітництво у сфері інформаційного суспільства та електронного оподаткування; автоматизована інформаційна взаємодія електронних інформаційних систем та баз даних державних органів; інформаційно-аналітична система ДФС України; єдина інформаційно-комунікаційна платформа органів державної влади; безпека інформації відповідно до вимог законодавства про захист інформації та персональних даних [11, с. 199]. Слід зазначити, що електронний кабінет платника податків доступний лише для *платників податків – юридичних осіб*. Оскільки більшість

платників податку на майно – це фізичні особи, що не завжди компетентні в питаннях оподаткування, то важливим є налагодження інформаційної взаємодії ДФС України з платниками податку на майно за допомогою електронних систем. Наприклад, відповідно до підп. 266.7.3 п. 266.7 ст. 266 Податкового кодексу України платники податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, мають право звернутися з письмовою заявою до контролюючого органу за місцем проживання (реєстрації) для проведення звірки даних щодо: об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, в тому числі їх часток, що перебувають у власності платника податку; розміру загальної площі об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності платника податку; права на користування пільгою із сплати податку; розміру ставки податку; нарахованої суми податку. Можливість попередньої звірки за допомогою електронного кабінету платника податків дозволить зекономити час на адміністрування податку, кожен матиме змогу в електронному режимі уточнити дані щодо об'єкта оподаткування без звернення з письмовою заявою. Здійснення такої взаємодії передбачає створення в державних органах спеціальних підрозділів,

відповідальних за ведення постійного діалогу з платниками податків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, враховуючи наведене, необхідно розширити коло учасників процесу електронного оподаткування: державні органи, юридичні та фізичні особи. Оскільки податок на майно є новим для української податкової системи, то механізми і законодавча база щодо обміну інформацією, яка необхідна для його адміністрування, є не відпрацьованими та потребують вдосконалення. Вбачається доцільним затвердити Порядок взаємодії органів виконавчої влади щодо подання інформації, необхідної для забезпечення повноти обліку платників податків, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням.

Перспективними напрямками наукових досліджень у подальшому є наукова розробка питань, що стосуються розгляду окремих елементів структури інформаційних правовідносин, які виникають у процесі адміністрування місцевих податків, оскільки у рамках однієї публікації ґрунтовно проаналізувати правову природу цих юридичних явищ майже неможливо, але їх науково-практична значущість неодмінно цього вимагає.

Список використаних джерел

1. Діденко А. Аналіз форм взаємодії при оподаткуванні в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / Анастасія Діденко // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2012. – Вип. 1 (6). – С. 41–47. – Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12davvis.pdf>.
2. Новицька Н. В. Обмін інформацією між податковими та іншими державними органами як напрямок підвищення ефективності адміністрування екологічних податків / Новицька Н. В. // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2013. – № 1. – С. 166–175 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/zpnudps_2013_1_17/pdf.
3. Коваль В. Ф. Основні напрями модернізації взаємодії структурних підрозділів ДПС в інформаційній сфері / В. Ф. Коваль, В. І. Теремецький // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2 (10). – С. 142–157.
4. Стратегічний план розвитку ДФС України на 2015–2018 роки : затв. наказом ДФС України від 12 лют. 2015 р. № 80 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kh.sfs.gov.ua/data/material/000/129/184732/plan.pdf>.
5. Про Національну програму інформатизації : закон України від 4 лют. 1998 р. № 74/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр>.
6. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : закон України від 9 січ. 2007 р. № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.
7. Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади щодо обміну інформацією, необхідною для обчислення і справляння плати за землю : постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2006 р. № 1066 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1066-2006п>.
8. Копылов В. А. Информационное прав : учебник / В. А. Копылов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2003. – 512 с.
9. Основи інформаційного права України : навч. посіб. / В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін. ; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного. – Київ : Знання, 2004. – 274 с.
10. Податковий кодекс України : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
11. Матвейчук Л. Теоретичні аспекти електронного оподаткування в контексті підвищення ефективності державного управління в Україні / Л. Матвейчук // Ефективність державного управління. – 2014. – Вип. 39. – С. 195–200.

Надійшла до редколегії 26.08.2015

**ВИКТОРЧУК М. В. ИНФОРМАЦИОННОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИСКАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ С ДРУГИМИ
СУБЪЕКТАМИ НАЛОГОВЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ
ПРИ АДМИНИСТРИРОВАНИИ НАЛОГА НА ИМУЩЕСТВО**

Рассмотрены теоретические аспекты взаимодействия Государственной фискальной службы Украины с другими субъектами налоговых правоотношений при администрировании налога на имущество. Проанализировано действующее налоговое законодательство Украины по рассматриваемым вопросам. Охарактеризованы элементы структуры налоговых информационных отношений, возникающих при администрировании налога на имущество.

Ключевые слова: информационное взаимодействие, Государственная фискальная служба Украины, налог на имущество, администрирование налогов.

**VIKTORCHUK M. V. INFORMATION INTERACTION OF THE STATE FISCAL
SERVICE OF UKRAINE WITH OTHER SUBJECTS OF TAX LEGAL RELATIONS
DURING THE ADMINISTRATION OF THE PROPERTY TAX**

Aiming at offering the ways to improve the efficiency of information interaction of the State Fiscal Service of Ukraine (SFS) with other subjects of tax legal relations during the administration of the property tax the author has considered theoretical foundations of this interaction, has analyzed the content of information relations that arise between the SFS and these subjects in the process of administration of the property tax.

With the assistance of logical and semantic method the author has determined the list of objects of the studied interaction; the structural and logical methods were used to classify the subjects of tax relations.

It is emphasized that the introduction of new information technologies creates the need to implement new forms of interaction between the subjects of tax legal relations, particularly during the administration of the property tax.

It was found out that information relations in the sphere of the SFS activity arise because of the information, in particular by the object of information relations with the participation of the SFS; that is public and service information, documented information on taxes and fees, information on tax offences. It is stressed on the necessity of implementing e-service – «personal electronic study of a taxpayer» for individuals – payers of property tax.

The author has stated on the feasibility of adopting a regulatory act on the procedure of interaction between executive authorities regarding the submission of information required to ensure the completeness of taxpayers' registration, objects of taxation and objects related to taxation.

Keywords: information interaction, State Fiscal Service of Ukraine, property tax, tax administration.

УДК 343.139

О. А. ГЛУЩЕНКО,

начальник сектору з правової роботи відділу супроводження проектів ТОВ «ДЕКСТЕР»

**ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ МЕДІАЦІЇ В СИСТЕМІ МЕХАНІЗМІВ
ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ**

Проведено аналіз концепції відновного правосуддя, виокремлено програми альтернативного вирішення конфліктів, що вплинули на формування концепції, досліджено різні підходи до тлумачення поняття медіації. На основі проведеного дослідження сформульовано визначення цього поняття, зроблено висновок, що інститут медіації є сучасним інструментом вирішення кримінально-правового конфлікту, який має глибинне історичне коріння і застосовується в багатьох країнах світу. Передумовою запровадження цього інституту в Україні є закріплення в Кримінальному процесуальному кодексі України інституту угоди про примирення та інституту угоди про визнання винуватості.

Ключові слова: концепція відновного правосуддя, програми альтернативного вирішення конфліктів, медіація, інструмент вирішення кримінально-правових конфліктів.

Glushchenko, O.A. (2015), "The concept, essence and place of mediation in system of mechanisms of restorative justice" ["Poniattia, sutnist ta mistse mediatsii v systemi mekhanizmv vidnovnoho pravosuddia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 50–55.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день надзвичайно актуальною є проблема впровадження у кримінальний процес України механізмів відновного правосуддя, які уже тривалий час використовуються в багатьох країнах світу. Концепція відновного правосуддя сформувалась як альтернатива традиційному кримінальному переслідуванню, яке на даному етапі суспільного розвитку не дозволяє повною мірою ефективно вирішити кримінально-правовий конфлікт та належним чином захистити права потерпілого в кримінальному процесі.

Стан дослідження. Оскільки для нашої країни інститут медіації є новим, а в країнах Західної Європи та Північної Америки широко використовується, то закономірно, що значна частина наукової літератури і публікацій, присвячених проблемам медіації, написана саме зарубіжними вченими. Окремі аспекти застосування механізмів відновного правосуддя, зокрема медіації, були об'єктом дослідження таких російських вчених, як Г. А. Арутюнян, Ю. С. Коляснікова, А. М. Понясюк та ін. У вітчизняній літературі відсутнє комплексне дослідження, присвячене цій проблемі, однак є ряд робіт, що стосуються загальних аспектів відновного правосуддя. Цю тему досліджували О. І. Виноградова, М. О. Карпенко, О. В. Перепада, А. Р. Туманянц, А. М. Ященко та ін.

Мета цієї статті – провести аналіз концепції відновного правосуддя, виокремити програми альтернативного вирішення конфліктів, які вплинули на формування концепції, дослідити підходи до тлумачення поняття медіації, сформулювати визначення поняття медіації як механізму вирішення кримінально-правового конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Концепція відновного правосуддя являє собою сукупність вчень про способи реагування на протиправні діяння, в основі яких лежить ідея про необхідність примирення сторін конфлікту, що виник в результаті протиправного діяння, з метою відновлення нормального порядку, який існував до вчинення діяння, задоволення інтересів сторони, якій заподіяна шкода, а також виправлення та ресоціалізації особи, яка скоїла таке діяння [1, с. 11].

Сутність концепції відновного правосуддя полягає в напрацюванні дієвого механізму вирішення кримінально-правового конфлікту на рівні конкретних міжособистісних стосунків за участі спеціальних суспільних чи державних органів примирення, який би забезпечив реальне примирення між потерпілим і підозрюва-

ним або обвинуваченим при дотриманні визначених на законодавчому рівні принципів і процедур.

У країнах Західної Європи, зокрема у Великобританії, можливість та необхідність застосування програм альтернативного вирішення спорів з'явилась лише у 80-х рр. XX століття. Серед учених та юристів-практиків США обговорення щодо можливості запровадження в судову систему США альтернативного способу вирішення будь-якого конфлікту, який намагаються вирішити дві сторони незалежно від підвідомчості та підсудності, почалися на початку 90-х рр. XX століття. Медіація, у свою чергу, зайняла серед них провідне місце як один із способів досягнення консенсусу [2, с. 96].

Саме під впливом програм альтернативного вирішення кримінально-правового конфлікту, що існували в США, Канаді та країнах Західної Європи, і сформувалась концепція відновного правосуддя. До таких програм можна віднести:

1. «Victim-Offender Reconciliation Programs (VORPs)» – програми, що були вперше представлені у 1974 році в Канаді та у 1977 році в США. Вони були засновані на принципах обміну і діалогу та передбачали зустрічі жертв злочинів з правопорушниками у присутності нейтральної третьої сторони, що зазвичай проводилися перед винесенням вироку. Основною метою VORPs було відновлення «правильних взаємин», які повинні існувати між двома сторонами [3, р. 31];

2. «Prisoners Rights and Alternatives to Prisons» – програма, де закликалося розглядати правопорушників перш за все як жертв соціального байдужості, расової та гендерної дискримінації. Відповідно до положень програми її учасники намагалися змінити умови утримання у в'язницях, мінімізувати використання тюремного ув'язнення і навіть зовсім його скасувати. У цьому контексті Фей Хоні Кнопп та інші прихильники цієї програми сподівалися побудувати «дбайливе суспільство», що дбає і про жертв злочинів, і про правопорушників [4, р. 6];

3. «Victim – Offender Mediation (VOM)» – програма, що передбачала особисті зустрічі жертв злочинів з правопорушниками. Модель цієї програми була схожа на модель VORPs, однак тут була передбачена можливість брати участь у зустрічах не тільки жертвам і правопорушникам, а й іншим особам, особливо у випадках, коли розглядалися справи про серйозні правопорушення. Програми VOM почали застосовуватись у Великобританії та інших країнах Західної Європи наприкінці 70–80-х рр.,

особливо активно – у сфері ювенальної юстиції [4, р. 8];

4. «Sentencing Circles» – програма, що вперше з'явилась у 80-х рр. ХХ століття в Канаді як частина політики індіанських громад стосовно своїх злочинців. Основними її цілями було визначено вирішення конфліктів, відновлення порядку і гармонії, «зцілення» правопорушника, жертви і суспільства. Програма передбачала участь у зустрічах великої кількості осіб, зокрема жертв злочинів, членів їх сімей, а також членів сімей та друзів злочинця і членів місцевого співтовариства. Метою таких зустрічей було вираження реакції на негідну поведінку і накладення відповідних санкцій, які б задовольнили інтереси всіх сторін. Ця програма отримала розповсюдження і серед неіндійського населення Канади і США, наприклад серед афроамериканців Мінесоти [4, р. 10].

Вперше визначення поняттю «відновне правосуддя» дав Тоні Маршалл. Він наголосив, що відновне правосуддя – це процес, відповідно до якого усі сторони – учасники конкретного правопорушення зустрічаються для колективного вирішення питання, що робити з наслідками правопорушення та їх впливом на майбутнє [5, р. 37].

На сьогодні найповніше поняття «відновного правосуддя» визначено в резолюції Економічної і соціальної Ради ООН, де зазначається, що під відновним процесом необхідно розуміти будь-який процес, в ході якого жертва і злочинець, і при необхідності будь-які інші особи або члени громади, постраждалі від будь-якого злочину, активно разом беруть участь у врегулюванні питань, що виникають в результаті злочину, як правило за допомогою посередника. Відновлювальні процеси можуть включати медіацію, примирення, конференції та кола правосуддя [6].

На наш погляд, одним із найбільш ефективних механізмів відновного правосуддя є медіація, яка в багатьох країнах світу успішно використовується і для розв'язання кримінально-правового конфлікту. В Україні питання запровадження цього інституту в кримінальний процес перебуває на стадії обговорення і розглядається здебільшого в теорії.

Термін «медіація» має латинське походження і в перекладі українською мовою означає «посередництво», але в обігу та наукових джерелах використовується саме термін «медіація». Потрібно зауважити, що науковці розробили велику кількість варіантів тлумачення поняття «медіація», тому розглянемо деякі з них.

Ю. С. Коляснікова дає загальне визначення медіації і вважає, що медіацію можна визначити як добровільну процедуру врегулювання конфлікту його сторонами за участі нейтральної і незалежної особи (посередника), який надає допомогу у його врегулюванні [7, с. 23].

А. П. Гуськова та Д. В. Маткіна зазначають, що медіація – це позасудове врегулювання спорів між суб'єктами за участі незацікавленої сторони; один із неформальних способів вирішення конфліктів; процес, в ході якого сторони зустрічаються разом з обраним, неупередженим, нейтральним спеціалістом – медіатором (посередником), який допомагає вести переговори з метою напрацювання взаємоприйняттого життєздатного рішення в умовах існуючих між ними відмінних інтересів [8, с. 11].

З огляду на те, що медіація як механізм вирішення конфлікту може застосовуватись у багатьох сферах суспільного життя, то і визначень цього поняття, з урахуванням специфіки та особливостей певної конкретної сфери, може бути безліч. Оскільки предметом нашого дослідження є інститут медіації як механізм вирішення саме кримінально-правових конфліктів, то нижче розглянемо підходи до розуміння цього поняття саме в цій сфері.

У Рекомендаціях № R (99) 19, прийнятих Комітетом Міністрів Ради Європи 15 вересня 1999 року, медіація визначається як процес, в ході якого жертві та правопорушнику, у випадку їхньої згоди, надається можливість брати активну участь у вирішенні питань, пов'язаних зі злочинном, що стався, за участі нейтральної третьої сторони (медіатора) [9, с. 51].

М. О. Карпенко та А. Р. Туманянц розглядають медіацію у кримінальних справах як передбачену спеціальним законом процедуру вирішення конфлікту між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, засудженим, за участі медіатора, яка спрямована на примирення сторін та досягнення згоди щодо відшкодування завданої злочином шкоди [10, с. 264].

На думку Г. А. Арутюнян, медіація – це процедура, в рамках якої незалежна і неупереджена третя особа – посередник (медіатор) – бере участь у вирішенні кримінально-правового конфлікту між особою, яка вчинила протиправне діяння, і особою, якій протиправним діянням була спричинена шкода, з метою примирення сторін і знаходження взаємоприйняттого рішення з питань відшкодування спричиненої шкоди, а також з інших питань, що можуть виникнути при вирішенні кримінально-

правового конфлікту, на основі добровільного волевиявлення сторін і яка може спричинити юридичні наслідки для сторін кримінально-правового конфлікту в рамках провадження у кримінальній справі [1, с. 11–12].

А. М. Понясюк відносить медіацію до процедур примирення. Він вважає, що медіація являє собою врегулювання юридичного спору сторонами з допомогою нейтрального посередника (медіатора), який покликаний сприяти примиренню сторін і досягненню ними згоди [11, с. 12].

Кожне із наведених розумінь медіації, безперечно, має право на існування і свідчить про наявність різних підходів до його визначення, зокрема загального та спеціалізованого, які акцентують увагу на різних його аспектах, що дозволяє скласти найбільш повне уявлення про сутність цього інституту. Незалежно від підходу, спільним є висновок, що медіація являє собою процедуру врегулювання спору між сторонами за сприяння третьої особи (медіатора), метою якої є примирення сторін.

Отже, *медіацію у кримінальному процесі*, на нашу думку, можна визначити як добровільну процедуру вирішення кримінально-правового конфлікту між потерпілим і підозрюваним/обвинуваченим за сприяння професійного посередника (медіатора) з метою примирення сторін і досягнення ними згоди щодо відшкодування шкоди, спричиненої протиправним діянням.

На законодавчому рівні інститут медіації на сьогодні не отримав комплексної регламентації, але одними із нововведень Кримінального процесуального кодексу України, прийнятого у 2012 році, стали інститут угоди про примирення сторін та інститут угоди про визнання винуватості. Закріплення в Кримінальному процесуальному кодексі України зазначених інститутів стало результатом імплементації позитивного зарубіжного досвіду. Важливою умовою укладення цих угод є єдність волі і волевиявлення. Угода засвідчує досягнення компромісу між сторонами на підставі їх добровільного волевиявлення, що полягає у взаємних поступках між сторонами з метою вирішення кримінально-правового спору.

Впровадження в кримінальний процес України інститутів угоди про примирення сторін та угоди про визнання винуватості є позитивним кроком у забезпеченні досягнення ефективності кримінального судочинства та в розвитку України альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів.

Факт закріплення можливості примирення сторін у кримінальному процесі можна вважати першим етапом становлення механізмів відновного правосуддя в Україні.

Необхідність законодавчої регламентації процедури примирення (медіації) обумовлена не лише світовими тенденціями її застосування, але й визнанням її науковцями як пріоритетного напрямку розвитку кримінального процесуального законодавства України.

За останні два роки в Україні було розроблено декілька законопроектів, спрямованих на визначення правових засад впровадження та застосування процедури медіації в будь-яких спорах, у тому числі й у кримінальних провадженнях, а також на закріплення правового статусу медіатора, окреслення умов здійснення ним посередницької діяльності для вирішення конфлікту.

У цьому контексті треба згадати про проект закону України «Про медіацію». У 2013 році з ініціативою щодо законодавчого регулювання інституту медіації та регламентації незалежної діяльності медіатора (посередника), зокрема у межах кримінального процесу, виступив народний депутат України Я. П. Федорчук. Розроблений ним разом з авторським колективом законопроект, що був зареєстрований за № 2425а, 6 лютого 2014 року законопроект був включений до порядку денного Верховної Ради України, однак вже 27 листопада 2014 року був відкликаний суб'єктом законодавчої ініціативи [12]. У проекті передбачалось, що у кримінальному провадженні за результатами проведеної медіації можуть бути укладені угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим або угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості [12].

Інститут угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним або обвинуваченим та інститут угоди між прокурором та підозрюваним або обвинуваченим про визнання винуватості, як вже зазначалось, знайшли своє відображення в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, але процесуальний закон зараз не передбачає можливості участі в процесі обговорення та досягнення компромісу щодо укладення таких угод незалежної незацікавленої особи – медіатора.

Альтернативний проект зазначеного закону, реєстраційний № 2425а-1, було подано народними депутатами України С. В. Ківаловим та В. Й. Развадовським. Законопроект за результатами розгляду в комітетах було рекомендовано

Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України та Комітетом з питань верховенства права та правосуддя Верховної Ради України прийняти за основу, але 28 лютого 2014 року його було відкликано суб'єктом права законодавчої ініціативи [13].

У березні 2015 року народні депутати України А. І. Шкрум, О. І. Сироїд, Б. Ю. Береза, І. Д. Луценко та ін. подали ще один проект закону України «Про медіацію», зареєстрований за № 2480, який 3 червня 2015 року було включено до порядку денного сесії Верховної Ради України. Цей законопроект також передбачає можливість застосування механізму медіації в кримінальному процесі та закріплює необхідність оформлення її результатів у вигляді угоди про примирення [14].

На нашу думку, запропонований проект потребує доопрацювання, уточнення змісту запропонованих норм та осмислення практичної реалізації викладених у ньому положень, але

водночас є вагомим кроком до еволюції вітчизняного кримінального процесу в напрямку втілення концепції відновного правосуддя та становлення інституту медіації як самостійного механізму вирішення кримінально-правових конфліктів.

Висновок. Інститут медіації є сучасним інструментом вирішення кримінально-правового конфлікту, має одночасно глибокі історичні коріння та новизну для сучасного суспільства, а також застосовується в багатьох країнах світу, не зважаючи на різні системи права та правові традиції.

Повноцінне запровадження інституту медіації в кримінальний процес України сприятиме прискоренню здійснення кримінального провадження, зменшенню навантаження на правоохоронну та судову системи, зумовить зменшення витрат коштів державного бюджету на їх утримання.

Список використаних джерел

1. Арутюнян А. А. Медіація в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Арутюнян Анна Аветиковна. – М., 2012. – 30 с.
2. Александренко О. В. Інститут угоди про примирення у кримінальному процесі України / О. В. Александренко, А. В. Титко // Юридична наука. – 2013. – № 2. – С. 94–101.
3. Zehr H. The Little Book of Restorative Justice. Intercourse / Howard Zehr. – PA : Good Books, 2002. – 150 p.
4. Daly K. The past, present and future of restorative justice: some critical reflections / K. Daly, R. Immarigeon // The Contemporary Justice Review. – 1998. – № 1. – Pp. 1–45.
5. Marshall T. Criminal Mediation in Great Britain 1980–1990 / T. Marshall // European Journal on Criminal Policy and Research. – 1996. – № 4. – Pp. 36–39.
6. Basic principles on the use of restorative justice programmes in criminal matters : [United Nations] Economic and Social Council Resolution 2002/12 : 37th plenary meeting 24 July 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2002/resolution%202002-12.pdf>.
7. Колясников Ю. С. Примирительные процедуры в арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Колясников Юлия Сергеевна. – Екатеринбург, 2009. – 240 с.
8. Гуськова А. П. Медіація в уголовном процессе / А. П. Гуськова, Д. В. Маткина // Российский судья. – 2009. – № 2. – С. 10–18.
9. Рекомендація № R (99) 19 від 15.09.1999 року Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про медіацію в кримінальних справах» // Відновне правосуддя в Україні. – 2005. – № 1–2. – С. 50–53.
10. Карпенко М. О. Деякі питання впровадження ідеї відновного правосуддя в кримінально-процесуальне законодавство України / М. О. Карпенко, А. Р. Туманянц // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2006. – № 2 (18). – С. 260–264.
11. Понясюк А. М. Участие адвоката в урегулировании юридических споров посредством : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Понясюк Андрей Михайлович. – М., 2011. – 28 с.
12. Проект Закону про медіацію : № 2425а від 26.06.2013 [Електронний ресурс] / Федорчук Я. П., Тищенко О. І., Астряб А. Ю. та ін. ; ініціатор законопроекту Федорчук Я. П. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637. – Назва з титул. екрана.
13. Проект Закону про медіацію : № 2425а-1 від 03.07.2013 [Електронний ресурс] / Ківалов С. В., Развадовський В. Й., Гловюк І. В. та ін. ; ініціатори законопроекту: Ківалов С. В., Развадовський В. Й. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47710. – Назва з титул. екрана.
14. Проект Закону про медіацію : № 2480 від 27.03.2015 [Електронний ресурс]. / ініціатори законопроекту: Шкрум А. І., Сироїд О. І., Пташник В. Ю. та ін. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54558. – Назва з титул. екрана.

Надійшла до редколегії 20.08.2015

ГЛУЩЕНКО Е. А. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И МЕСТО МЕДИАЦИИ В СИСТЕМЕ МЕХАНИЗМОВ ВОССТАНОВИТЕЛЬНОГО ПРАВОСУДИЯ

Проведён анализ концепции восстановительного правосудия, выделены программы альтернативного разрешения конфликтов, которые повлияли на формирование данной концепции, исследованы различные подходы к толкованию понятия медиации. На основе проведённого исследования сформулировано определение данного понятия, сделан вывод, что институт медиации является современным инструментом разрешения уголовно-правового конфликта, который имеет глубинные исторические корни и применяется во многих странах мира. Предпосылкой внедрения этого института в Украине является закрепление в Уголовном процессуальном кодексе Украины института соглашения о примирении и института соглашения о признании виновности.

Ключевые слова: концепция восстановительного правосудия, программы альтернативного разрешения конфликтов, медиация, инструмент разрешения уголовно-правовых конфликтов.

GLUSHCHENKO O. A. THE CONCEPT, ESSENCE AND PLACE OF MEDIATION IN SYSTEM OF MECHANISMS OF RESTORATIVE JUSTICE

Analysis of the concept of restorative justice is conducted; programs of alternative dispute resolution that have influenced on the formation of the concept are outlined; different approaches to the interpretation of the notion of mediation are studied. On the basis of research the author has formulated the definition of the mediation; it is also concluded that the institution of mediation is a modern tool for resolution of criminal and legal conflict, which has deep historical roots and is used in many countries around the world. Precondition of implementing this institution in Ukraine is the consolidation of the institution of the reconciliation agreement and the institution of the plea agreement in the Criminal Procedural Code of Ukraine.

Keywords: concept of restorative justice, alternative dispute resolution programs, mediation, tool for resolution of criminal and legal conflicts.

УДК 342.951:351.824(477)

І. Б. ГОНЧАРЕНКО,

кандидат юридичних наук,

провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії

з проблем організації навчального процесу заочного та дистанційного навчання

навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНЕ СТ. 160 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ «ТОРГІВЛЯ З РУК У НЕВСТАНОВЛЕНИХ МІСЦЯХ»

Досліджено питання адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачене ст. 160 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Торгівля з рук у невстановлених місцях». Акцентовано увагу на недосконалості норм цієї статті та запропоновано шляхи поліпшення регулювання розглянутих відносин за допомогою внесення змін у Кодексу.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, правопорушення, торгівля з рук у невстановлених місцях.

Goncharenko, I.B. (2015), "The issue of improving administrative liability for the offence under the Art. 160 of the Code of Ukraine on Administrative Offences «Trade with hands in Prohibited Places»" ["Pytannia vdoskonalennia administratyvnoi vidpovidalnosti za pravoporushennia, peredbachene st. 160 Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia «Torhivlia z ruk u nevstanovlenykh mistsiakh»"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 55–59.

Постановка проблеми. Торговельна діяльність повинна здійснюватися відповідно до встановлених державою правових норм. Одним із заходів, який сприяє забезпеченню належного виконання приписів правових норм у

торговельній сфері, є адміністративна відповідальність. Сьогодні триває активне реформування адміністративного законодавства, що обумовлює необхідність проведення аналізу питань адміністративної відповідальності за

правопорушення у сфері торговельної діяльності. Таке правопорушення, як торгівля з рук у невстановлених місцях, останнім часом стає все більш розповсюдженим і свідчить про його системний характер. Це потребує перегляду адміністративної відповідальності за дане правопорушення, розробки пропозицій щодо її вдосконалення.

Стан дослідження. Значна увага приділялась питанням адміністративної відповідальності такими вченими, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. О. Галаган, С. Т. Гончарук, О. Т. Зима, А. Т. Комзюк, А. І. Миколенко та багатьма іншими. Проте проблеми адміністративної відповідальності саме за правопорушення у торговельній галузі не викликали належного інтересу у вчених, хоча слід відмітити наявність окремих праць, у яких з різною глибиною, з певними акцентами вивчались зазначені питання (роботи С. В. Ващенко, В. В. Зуй, Ю. Л. Лисанського, В. В. Хасанової, С. І. Юшиної).

Метою статті є розгляд питання адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачене ст. 160 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Торгівля з рук у невстановлених місцях» та надання пропозицій з удосконалення відповідного законодавства.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд, таке правопорушення здається не дуже вагомим та не завжди привертає увагу державних органів. Досить сталою є думка, що торгівлею з рук у невстановлених місцях займаються переважно пенсіонери та інші малозабезпечені верстви населення. Але останнім часом все частіше (що свідчить про системний характер цього правопорушення) з'являються продавці, які вибирають сквери, двори, що розташовані у віддалених від продовольчих ринків місцях, де знаходиться багато громадян, які готові придбати товар, що, скоріш за все, не пройшов необхідної перевірки. При цьому нехтують нормами законодавства, що встановлює загальнообов'язкові правила торгівлі та санітарні вимоги. Продукти харчування, які не пройшли лабораторного контролю, не мають відповідного маркування, не упаковані належним чином, можуть завдати шкоди здоров'ю споживача. Окрім порушення санітарних норм, несанкціонована торгівля викликає також такі негативні наслідки, як засмічення, перешкоди вільному пересуванню громадян.

Пунктом 7 Порядку провадження торговельної діяльності та правил торговельного обслуговування на ринку споживчих товарів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 15.06.2006 № 833, закріплено, що

суб'єкти господарської діяльності для заняття торговельною діяльністю у сфері роздрібною торгівлі можуть мати: а) магазин, який може бути: продовольчим, непродовольчим, змішаним (за товарною спеціалізацією); універсальним, спеціалізованим, вузькоспеціалізованим, комбінованим, неспеціалізованим (за товарним асортиментом); з індивідуальним обслуговуванням, самообслуговуванням, торгівлею за зразками, торгівлею за замовленням (за методом продажу товарів); б) павільйон; в) кіоск, ятку; г) палатку, намет; г) лоток, рундук; д) склад товарний; е) крамницю-склад, магазин-склад [1, п. 7].

Вищевказаний документ (п. 32) також закріплює, що суб'єкт господарювання повинен утримувати торговельні та складські приміщення, а також прилеглу до них територію відповідно до санітарних норм. Під час продажу товарів і після закінчення виїзної (виносної) торгівлі суб'єкт господарювання зобов'язаний вжити заходів для дотримання чистоти на місці торгівлі та навколо нього [1]. У даному випадку, коли суб'єкт правопорушення розміщує товари для продажу у невстановленому місці (часто це буває прямо на землі), цілком очевидно, що відбувається явне порушення санітарних норм. Особливо небезпечно придбати з рук продукти харчування, які мають короткий термін зберігання.

На сьогодні існує недосконалий механізм притягнення порушників до відповідальності за таке правопорушення, адже протоколи за вищезазначене правопорушення згідно зі ст. 255 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2] уповноважені складати лише посадові особи органів внутрішніх справ, що, на наш погляд, не зовсім відноситься до їх компетенції, а більше стосується діяльності відповідальних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, органів санітарно-епідеміологічного і ветеринарного контролю, органів у справах захисту прав споживачів. Працівники вищевказаних органів не мають повноважень застосовувати до стихійних торговців штрафні санкції, тому їх робота у цьому напрямку обмежується тільки бесідами з торговцями та інформуванням органів внутрішніх справ про виявлені місця стихійної торгівлі.

У нинішній перехідний період розпочалася докорінна реформа МВС, що передбачає створення нової системи правоохоронних органів, які не повинні мати зайвих функцій. Для виявлення, попередження та припинення правопорушень у сфері торгівлі в державі існує безліч спеціалізованих інституцій (Державна санітарно-

епідеміологічна служба, органи ринкового нагляду, Держспоживінспекція, Державна ветеринарна та фітосанітарна служби тощо). Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [3] в Україні утворюється новий орган – Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів шляхом перетворення Державної ветеринарної та фітосанітарної служб. До цієї Служби будуть приєднані Державна інспекція з питань захисту прав споживачів та Державна санітарно-епідеміологічна служба. Тому вважаємо виправданим покласти повноваження щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення за торгівлю з рук у невстановлених місцях (ст. 160 КУпАП) також на уповноважених посадових осіб Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів.

Відповідно до ч. 2 ст. 255 КУпАП, крім посадових осіб органів внутрішніх справ, адміністративні протоколи за торгівлю з рук у невстановлених місцях мають також право складати посадові особи, уповноважені на те виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад, які, в свою чергу, повинні контролювати, а також створювати умови для реалізації сільськогосподарської продукції. Вважаємо, що виконавчі комітети повинні активізувати зусилля для боротьби з даним правопорушенням шляхом проведення контрольних рейдів, заходів роз'яснювального характеру, створення додаткових торгових місць тощо.

На думку виконавця обов'язків начальника Ковельського МВ УМВС України у Волинській області Івана Туся, робота в боротьбі зі стихійною торгівлею була б більш ефективною, якби вживались спільні заходи роз'яснювального характеру із залученням спеціалістів усіх компетентних служб [4]. Контроль, створення умов для торговельної діяльності (можливо, відведення додаткових торгових місць), проведення заходів роз'яснювального характеру повинні здійснюватися перш за все посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад, працівниками Держспоживінспекції, Держсанепідстанції, іншими компетентними службами. Працівникам поліції для попередження та боротьби з даним правопорушенням має бути відведена другорядна, допоміжна роль.

З метою поліпшення охорони публічного порядку, контролю за деякими сферами діяльності доцільною є передача (делегування) окремих завдань поліції іншим суб'єктам пра-

воохоронної діяльності. Дійсно, «такий підхід дозволяє увільнити поліцію (міліцію) від виконання окремих завдань у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку та зосередити її персонал на ефективній діяльності у стратегічних, соціально більш значущих напрямках» [5, с. 61–62].

Існує пропозиція про необхідність скасувати можливість проведення поліцією адміністративного затримання за торгівлю з рук у невстановлених місцях та за порушення громадянами правил торгівлі на ринках. Це відображається у проекті закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо порушень у сфері торгівлі» від 23.09.2009 № 5158, запропонованому народним депутатом Г. Г. Москалем, де передбачено покласти повноваження щодо складання адмінпротоколів за порушення правил торгівлі на ринках і торгівлю з рук у невстановлених місцях (ст. 159, 160 КУпАП) на уповноважених посадових осіб органів у справах захисту прав споживачів та органів, установ і закладів Державної санітарно-епідеміологічної служби, увільнивши від цих обов'язків посадових осіб органів внутрішніх справ [6]. Однак, на наш погляд, очікуваний ефект у профілактиці та боротьбі з даним правопорушенням принесе саме сумісна робота поліції та інших компетентних служб. Тому звільнення від цих обов'язків посадових осіб органів внутрішніх справ сьогодні не є доцільним.

Для протидії незаконній торгівлі проводяться спільні рейди щодо її припинення. Так, дільничні інспектори міліції Павлоградського МВ ГУМВС України в Дніпропетровській області спільно з представниками міськвиконкому та громадськістю проводять спеціальні рейди на стихійних ринках міста. З початку 2015 р. було викрито 54 факти торгівлі у невстановлених місцях, за якими складено адміністративні протоколи [7]. Дійсно, такі заходи є ефективними засобами боротьби зі стихійною торгівлею, тому повинні проводитися регулярно в усіх регіонах України.

Щорічно суди України розглядають близько 25000 справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 160 КУпАП, з яких близько 3000 справ закривають у зв'язку зі звільненням особи від адміністративної відповідальності за малозначністю з оголошенням усного зауваження [8, с. 140]. Наприклад, у Комінтернівський суд м. Харкова за перше півріччя 2014 року надійшло 32 справи за правопорушення, передбачене ст. 160 КУпАП, з яких 12 було повернуто, 19 – розглянуто і накладено адміністративне стягнення (1 справа не була

розглянута у звітній період) [9]. Слушною видається думка щодо вилучення із санкції зазначеної статті додаткового адміністративного стягнення у вигляді конфіскації предмета торгівлі. Тоді ст. 160 КУпАП не буде належати до юрисдикції суду, що дозволить зменшити навантаженість на судові органи [8, с. 140].

Слід також вказати, що суб'єктами адміністративних правопорушень, передбачених ст. 160 КУпАП, є переважно особи, які не працюють, матеріально не забезпечені, які через певні обставини змушені здійснювати торгівлю з рук продуктами харчування, овочами, фруктами тощо. Такі особи-правопорушники не в змозі сплачувати штрафи з ряду причин, а саме: не мають постійного заробітку, не працюють, перебувають у важкому матеріальному становищі. Звідси виникає низька ефективність виконання постанов суду про застосування адміністративного стягнення у виді штрафу за порушення вимог ст. 160 КУпАП [10].

Торгівля з рук у містах на вулицях, площах, у дворах, під'їздах, скверах та в інших невідновлених місцях тягне за собою накладення штрафу від одного до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією предметів торгівлі або без такої (ч. 1 ст. 160 КУпАП). Торгівля з рук у невідновлених місцях промисловими товарами тягне за собою накладення штрафу від шести до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією предметів торгівлі (ч. 2 ст. 160 КУпАП). На наш погляд, указані розмі-

ри штрафів не мають достатнього застережного впливу. Безумовно, адміністративна відповідальність менш сувора, ніж кримінальна, вона не передбачає судимості, обмеження чи позбавлення волі. Проте в разі таких незначних покарань норми адміністративної відповідальності не виконують виховної та превентивної функцій. Тому з метою застережного та виховного впливу, зменшення можливих шкідливих наслідків пропонуємо збільшити вказані вище розміри штрафів приблизно у 3 рази. Це повинно стосуватися передусім осіб, які продають не власноруч вирощену продукцію, а займаються саме перепродажем товарів.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що для профілактики та боротьби з таким правопорушенням, як торгівля з рук у невідновлених місцях, повинні залучатися спеціальні компетентні служби (органи у справах захисту прав споживачів та органи, установи і заклади Державної санітарно-епідеміологічної служби, посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад). Тому вважаємо за доцільне покласти повноваження щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення за торгівлю з рук у невідновлених місцях (шляхом внесення змін у статтю 255 КУпАП), крім посадових осіб органів внутрішніх справ, також на уповноважених посадових осіб Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів. Також вважаємо за доцільне збільшення розміру штрафу за вчинення такого правопорушення.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Порядку провадження торговельної діяльності та правил торговельного обслуговування на ринку споживчих товарів : постанова Кабінету Міністрів України від 15 черв. 2006 р. № 833 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/833-2006-п>.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : від 7 груд. 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>.
3. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-п>.
4. Питання ліквідації стихійної торгівлі в місті залишається актуальним [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Ковельської міської ради. – 25 лип. 2014 р. – Режим доступу: <http://www.kovelrada.gov.ua/news-2365.html>.
5. Проневич О. С. Організаційно-правові засади діяльності поліції (міліції) Німеччини, Польщі та України: порівняльно-правовий аналіз : монографія / О. С. Проневич. – Харків : НікаНова, 2011. – 509 с.
6. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо порушень у сфері торгівлі : проект закону України від 23 верес. 2009 р. № 5158 [Електронний ресурс] / внес. нар. деп. України Москалем Г. Г. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5158&skl=7.
7. Павлоградські правоохоронці ведуть боротьбу зі стихійною торгівлею [Електронний ресурс] // Павлоградський МВ ГУМВС України в Дніпропетровській області [сайт]. – 25 черв. 2015 р. – Режим доступу: <http://mvspavlograd.dp.ua/item/282-pavlohradski-pravookhorontsi-vedut-borotbu-zi-stykhiinoiu-torhivleiu/>.
8. Зубов О. С. Особливості судового розгляду справ про адміністративні правопорушення у сфері підприємницької діяльності / Зубов О. С. // Право і суспільство. – 2014. – № 6-2, ч. 3. – С. 135–141.
9. Розділ 1. Розгляд справ про адміністративні правопорушення : [Статистика суду за перше півріччя 2014] [Електронний ресурс] // Судова влада України : [офіц. веб-портал] / Держ. суд. адмін. України. – Режим доступу: <http://km.hr.court.gov.ua/userfiles/file/sud2020/2014%201-st%20half/3.xls>. – Комінтерн. р-ний суд м. Харкова. – Назва з екрана.

10. Узагальнення судової практики з розгляду справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 160 КУпАП [Електронний ресурс] // Судова влада України : [офіц. веб-портал] / Держ. суд. адмін. України. – Режим доступу: http://cgm.lv.court.gov.ua/sud1327/15/Uzag-adm_pravop/. – Назва з верху екрана.

Надійшла до редколегії 20.08.2015

ГОНЧАРЕНКО И. Б. ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРАВОНАРУШЕНИЕ, ПРЕДУСМОТРЕННОЕ СТ. 160 КОДЕКСА УКРАИНЫ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ «ТОРГОВЛЯ С РУК В НЕУСТАНОВЛЕННЫХ МЕСТАХ»

Исследован вопрос административной ответственности за правонарушение, предусмотренное ст. 160 Кодекса Украины об административных правонарушениях «Торговля с рук в неустановленных местах». Акцентировано внимание на несовершенстве норм данной статьи и предложены пути улучшения регулирования рассматриваемых отношений посредством внесения изменений в Кодекс.

Ключевые слова: административная ответственность, правонарушение, торговля с рук в неустановленных местах.

GONCHARENKO I. B. THE ISSUE OF IMPROVING ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR THE OFFENCE UNDER THE ART. 160 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENCES «TRADE WITH HANDS IN PROHIBITED PLACES»

The issue of administrative liability for the offence under the Art. 160 of the Code of Ukraine on Administrative Offences «Trade with hands in prohibited places» is researched. It is noted that nowadays there is an ongoing reform of administrative law, hence the need for analyzing the administrative liability for violations in trading activities. The danger of illegal trade to the society, the need of state authorities to focus on combating this offence is emphasized.

It is noted that for the detection, prevention and suppression of offences in the area of trade there are many specialized institutions in the country. Special attention is paid to the fact that the police in this case should be given a secondary, supporting role. The author comes from a position that successful prevention and combating spontaneous trade is possible by the joint work of the police and other competent services. Accordingly, the author has offered to review authorities in executing administrative protocols for trade with hands in prohibited places, by putting such authorities (by amending the Article 255 of the Code of Ukraine on Administrative Offences), besides the officials of internal affairs agencies, on authorized officials of the State Service of Ukraine on Safety Food and Consumer Protection. The author has also suggested to increase the fine for committing this offence.

Keywords: administrative liability, offence, trading with hands in prohibited places.

УДК 351.87(477)

І. В. ЗОЗУЛЯ,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальноправових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

І. С. ШУЛАТОВА,

*здобувач кафедри загальноправових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Показано, що поняття «суб'єкт державного управління» та «суб'єкт-об'єктні відносини» є засадничими в науці адміністративного права та державного управління, а Державна фіскальна служба України є суб'єктом державного управління, наділений певними компетенціями і державно-владними повноваженнями. Встановлено, що суспільні відносини, які виникають у процесі управлінської діяльності Державної фіскальної служби України, є об'єктом її діяльності як суб'єкта державного управління.

Ключові слова: Державна фіскальна служба України, суб'єкт державного управління, суб'єкт-об'єктні відносини, управлінська діяльність.

Zozulia, I.V. and Shulatova, I.S. (2015), "Features of the State Fiscal Service of Ukraine as a subject of state administration" ["Osoblyvosti Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy yak subiekta derzhavnoho upravlinnia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 59–66.

Постановка проблеми, стан дослідження. Державна фіскальна служба України сьогодні є провідним органом центральної виконавчої влади, що виконує найважливіші функції з наповнення державного бюджету. Водночас, навіть з огляду на те, що певні питання її статусу в державному механізмі були досліджені вітчизняними вченими, такими, як О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, С. В. Глуценко, В. В. Гаверський, М. О. Горобинський, А. Т. Комзюк, О. В. Панасюк, В. М. Свириденко та інші, особливості Державної фіскальної служби України (далі також – ДФС) як суб'єкта державного управління не отримали належного висвітлення в науковій літературі, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з цього, поперед усього слід проаналізувати поняття суб'єкта державного управління, а також в цьому розрізі – й особливості адміністративно-правових відносин «суб'єкт – об'єкт». Ця потреба виникає через те, що *Державна фіскальна служба України одночасно виступає як суб'єктом, так і об'єктом управління*. З цього приводу Ю. П. Битяк зазначає, що «об'єктами галузевого управління (де щодо предмета нашого дослідження сферою управління є вказана раніше сфера діяльності ДФС. – Авт.) є певна сукупність суб'єктів господарської, соціально-культурної чи адміністративно-політичної діяльності, що виконують функції однорідного призначення»; що «зміст галузевого управління полягає в організації ефективного функціонування підпорядкованих систем» [1, с. 290]. Він же, на прикладі колишньої Державної митної служби України, функції якої при виникненні «відносин з іншими центральними органами виконавчої влади, підприємствами, організаціями лише в зв'язку з переміщенням вантажів, товарів і предметів через митний кордон, оформленням документів, справлянням мита тощо» сьогодні виконує Державна фіскальна служба України, визначає *міжгалузеве управління* як «виконавчу й розпорядчу діяльність, яку здійснюють органи державного управління, наділені надвідомчими повноваженнями, в тому числі щодо організаційно не підпорядкованих їм об'єктів, під час якої забезпечуються злагодженість і єдність дій при вирішенні загальнодержавних і міжгалузевих завдань» [1, с. 292].

Так, відповідно до п. 1 Положення про Державну фіскальну службу України [2] «Державна фіскальна служба України є центральним орга-

ном виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів ...». Тобто *прямим суб'єктом управління Державною фіскальною службою України є, по-перше, Кабінет Міністрів України і, по-друге, міністр фінансів України* (при цьому введення міністра фінансів як об'єкта управління Державною фіскальною службою України відбулось зовсім недавно, за підп. 1 п. 4 Змін за відповідною постановою Кабінету Міністрів України від 22.07.2015 № 548 [3]). На нашу думку, *останній захід Уряду стосовно посилення координації діяльності ДФС саме з боку Міністерства фінансів можна віднести до таких управлінських заходів, що значно оптимізують чинну схему спрямування і координації діяльності центральних органів виконавчої влади Кабінетом Міністрів України через відповідних членів Кабінету Міністрів України* [4]. У свою чергу, означена постанова Кабінету Міністрів України [3] *посилила також і відповідальність Міністерства фінансів України за діяльність Державної фіскальної служби*. До того ж задля більшої прозорості вважаємо за доцільне *внесення до вже названої схеми спрямування і координації діяльності центральних органів виконавчої влади Кабінетом Міністрів України через відповідних членів Кабінету Міністрів України* [4] *позначок про реальний статус центральних органів виконавчої влади безпосередньо до сайту Кабінету Міністрів України*. Тобто щодо чинної класифікації в розділі II Схеми біля назви кожного центрального органу виконавчої влади слід вказати його статус «спеціальний», принаймні для групи саме таких центральних органів виконавчої влади, куди входить і Державна фіскальна служба України.

У розглянутому випадку ДФС виступає об'єктом державного управління відносно Кабінету Міністрів України та міністра фінансів, який підпорядковується владній волі суб'єкта управління та виконує його рішення. Разом із тим найбільший інтерес становить аналіз зовсім іншого випадку, коли Державна фіскальна служба України виступає суб'єктом державного управління, що має певний предмет відання і компетенції та виконує владні повноваження й управлінські функції щодо поставлених завдань стосовно підпорядкованих їй органів. Треба підкреслити, що визначальною рисою суб'єкта державного управління є

саме наявність у нього певної компетенції і владних повноважень.

Слід зазначити, що *поняття «суб'єкт державного управління» та «суб'єкт-об'єктні відносини» є засадничими в науці адміністративного права та державного управління.*

Як видно на прикладі Державної фіскальної служби України, в суб'єкт-об'єктних відносинах суб'єктом виступає держава, або система органів державної влади, а об'єктом – певний державний орган, де *держава* – це, як зазначає О. Ф. Скакун, єдина політична організація, яка має спеціальний апарат управління – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління [5, с. 39]. Похідні від цього визначення держави надають інші вчені, наприклад, за В. Д. Бакуменком, *держава* – це «спеціальний апарат управління суспільством. У цьому випадку синонімом поняття «держава» є поняття «державний апарат» як сукупність органів управління» [6, с. 9] тощо.

До того ж, на нашу думку, слід звернути особливу увагу і на розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, ст. 67 якої побічно відображає право держави саме як суб'єкта державного управління на примусове стягнення податків і зборів, що здійснюється знов-таки Державною фіскальною службою України: «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом».

Тому, відповідно, *державний орган* (орган держави), як вважає М. Ю. Волянський, провівши аналіз найбільш поширених теорій іноземних дослідників та синтез їх досягнень з висновками вітчизняних науковців, – це «направлені на виконання специфічних державних функцій, врегульовані відповідними правовими нормами діяльність та взаємовідносини людини чи об'єднані спільною ідеєю групи людей, акти яких сприймаються членами суспільства як державні» [7, с. 36]. Інший дослідник – С. В. Глущенко, узагальнюючи наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених А. І. Денисова, В. В. Копейчикова, М. І. Байтіна, визначає державний орган як «відокремлену і відносно самостійну складову механізму держави, наділену юридично встановленими владними повноваженнями для здійснення поставлених завдань, що безпосередньо пов'язані з виконанням певної функції держави» [8, с. 29]. До речі, як нагадує вче-

ний, «на конституційному рівні терміни «орган державної влади» і «державний орган» (або «орган держави») є синонімами» [8, с. 28], до чого ми повною мірою приєднуємось.

І нарешті, *суб'єкт* – це, за Великим тлумачним словником сучасної української мови, «(2) Особа, група осіб, організація і т. ін., яким належить активна роль у певному процесі, акті; (3) Особа чи організація як носій певних прав та обов'язків» [9, с. 1408]; *управління* – це «(1) Дія за значенням управляти; (2) Адміністративна установа або відділ якоїсь установи, організації, що відає певною галуззю господарської, наукової, військової і т. ін. діяльності» [9, с. 1511].

Узагальнюючи, Н. Р. Нижник зазначає, що «*суб'єкт управління* – це організації, установи та люди, що здійснюють управління, у той час, коли суб'єктом управлінських відносин може бути також той, хто незалежно від місця в управлінській структурі є співучасником управлінської праці і лише сприяє реалізації загального завдання, яке стоїть перед колективом або суспільством» [10, с. 26]. У цілому досить розгорнутий аналіз підходів до визначення шуканих понять з посиланням на А. С. Петрова, О. А. Годунова, Ю. О. Тихомирова, В. Г. Афанасьєва й В. Д. Бакуменка надав В. Я. Малиновський, за яким «*суб'єкт (державного. – Авт.) управління* – система, наділена певною компетенцією і державно-владними повноваженнями, що дозволяють їй втілювати свою волю у формі керівних команд чи рішень, обов'язкових для виконання, тобто це система, що управляє»; «*об'єкт управління* – це система, яка підпорядковується владній волі суб'єкта управління і виконує його рішення, тобто система, якою управляють». Відповідно, «*об'єктами державного управління* є система, на яку спрямовується владний вплив суб'єктів управління» [11, с. 161]. На нашу думку, надані вченим визначення суб'єкта та об'єкта управління потребують уточнення, що *управлінсько-владні відносини між ними з'являються тільки тоді, коли і суб'єкт, і об'єкт державного управління знаходяться виключно в єдиній, структурно об'єднаній системі.*

Така позиція узгоджується й певними особливостями адміністративно-правових (із синонімами: управлінських, державно-управлінських, владно-управлінських) суб'єкт-об'єктних відносин. До речі, Г. В. Михайленко зазначає, що «грунтовних досліджень, присвячених виявленню сутності та змісту суб'єктно-об'єктних (саме так у версії вченого. – Авт.) відносин, з'ясуванню їх характерних особливостей та форм

реалізації, практично немає» [12, с. 4], хоча він же й посилається на наявні наукові праці В. Г. Афанасьєва, В. Д. Бакуменка, Г. С. Одінцової, Н. М. Мельтюхової, Ю. О. Тихомирова, С. М. Хана та інших вчених. Тут треба уточнити, що предметом нашого дослідження є *відносини, що складаються між елементами у внутрішньому замкненому середовищі державного управління, визначеному сферою діяльності Державної фіскальної служби України*.

Зокрема, той же Г. В. Михайленко за результатами узагальнюючого аналізу вказує, що «суб'єктно-об'єктні відносини можна розглядати як управлінські відносини, що ґрунтуються на субординації, тобто адмініструванні, розпорядництві, з одного боку, і підпорядкуванні, виконавській діяльності, з іншого»; що це «формальні відносини, що характеризують вертикальний розподіл праці, реалізуються у формі прямих і зворотних зв'язків, забезпечують здійснення цілеспрямованого управлінського впливу, обмін адміністративною інформацією між учасниками управлінського процесу та узгодження їх інтересів» [12, с. 5, 12].

У свою чергу, О. Б. Росоляк зазначає, що державно-управлінські відносини «будуються на чіткій субординації, лише за принципом «влада – підпорядкування», з дотриманням закону ... чи іншого нормативно-правового акта, оскільки ці відносини мають підзаконний характер», що «суб'єкт державного управління здійснює визначальний вплив на об'єкт» [13, с. 2]. При цьому, як відомо, відносини субординації припускають пряме підпорядкування, непряме підпорядкування, подвійне підпорядкування, ієрархічне підпорядкування. Але не слід тут ігнорувати й наданий Ю. П. Битяком більш широкий перелік основоположних принципів державного управління – відповідальності органів виконавчої влади (посадових осіб) за доручену справу перед людиною і державою, верховенства права, законності, гласності [1, с. 14].

Стосовно зворотного зв'язку між суб'єктом та об'єктом О. Б. Росоляк, з посиланням на В. Я. Малиновського, Г. В. Атаманчука та Ю. О. Тихомирова, вказує, «що об'єкт не тільки підпорядковується, а й відповідним чином впливає на органи влади, вимагає від них певних дій»; що наявним є «специфічний характер їх (об'єктів. – Авт.) впливу на суб'єкти управління, які значно ширші впливу за принципом «зворотного зв'язку»; що визначальним є «вирішальний вплив об'єктів на побудову суб'єктів, визначення їх функцій, структури та системних зв'язків» [13, с. 3–4]. Сьогодні можна навіть говорити про певний порядок функціо-

нування суб'єкт-об'єктних складових процесу управління. Хоча, як відомо, державно-управлінські відносини можуть ґрунтуватись також і на принципах координації, що містять узгодження, предметно-технологічну та ієрархічну взаємодію. І всі названі ознаки, на нашу думку, повною мірою властиві ДФС.

Таким чином, виходячи з наданого доктринального обґрунтування, можна встановити, що *Державна фіскальна служба України є суб'єктом державного управління, яка наділена певними компетенціями, яких тільки за п. 4 Положення про Державну фіскальну службу України [2] визначено 92-ма підпунктами (а фактично, з урахуванням позначок «прим.», станом на сьогодні – 96), і державно-владними повноваженнями з реалізації державної податкової політики, державної політики у сфері державної митної справи, державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок), державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску, що визначені за п. 1 означеного Положення, які дозволяють їй втілювати свою волю у формі керівних команд чи рішень, обов'язкових для виконання в підпорядкованих органах (підрозділах)*.

Такими підпорядкованими органами (підрозділами) за структурою Державної фіскальної служби України – *об'єктом у системі адміністративно-правових відносин «суб'єкт – об'єкт» у сфері регулювання діяльності ДФС* – є її апарат, територіальні органи, спеціалізовані департаменти та органи (саме в такій редакції позначено на веб-сайті ДФС [14]).

Так, апарат Державної фіскальної служби України станом на сьогодні включає в себе 21 департамент (наприклад, Департамент забезпечення діяльності Служби, Департамент охорони державної таємниці, технічного та криптографічного захисту інформації тощо) та 7 головних управлінь (серед яких Головне оперативне управління, Головне управління власної безпеки та ін.). Територіальних органів усього 26, серед яких 24 обласних, 1 у м. Києві та Міжрегіональне головне управління і спеціалізовані державні податкові інспекції (повний перелік територіальних органів ДФС, утворених як юридичні особи публічного права, визначений постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 311 [15]). До спеціалізованих департаментів та органів ДФС належить Інформаційно-довідковий департамент

ДФС, Спеціалізована лабораторія з питань експертизи та досліджень, Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення.

Загалом, враховуючи певну структурну ієрархічність перебування Кабінету Міністрів України й міністра фінансів над Державною фіскальною службою України, за п. 1 Положення про Державну фіскальну службу України [2], їх відносно Державної фіскальної служби України та її саму відносно підпорядкованих ДФС органів (підрозділів) – об'єктів у вже згаданій системі адміністративно-правових відносин «суб'єкт – об'єкт» у сфері регулювання діяльності ДФС – можна вважати складною системою суб'єктів державного управління.

І, що характерно, при створенні Державної фіскальної служби України *державно-управлінські відносини з боку Кабінету Міністрів України знайшли свій прояв у системній ознаці – первинній оптимізації суб'єктів державного управління шляхом зниження ресурсних витрат*, оскільки, як відомо, реорганізація територіальних органів Міністерства доходів і зборів була зроблена саме шляхом їх приєднання до відповідних територіальних органів Державної фіскальної служби відповідно до вже названої постанови Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 311 [15].

Предметом управлінської діяльності Державної фіскальної служби України згідно з Положенням про Державну фіскальну службу України [2], є:

– аналіз та управління ризиками з метою визначення форм і обсягів митного та податкового контролю (підп. 29 п. 4);

– внутрішній аудит та контроль за дотриманням вимог законодавства і виконанням службових, посадових обов'язків у ДФС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління (підп. 83 п. 4);

– управління об'єктами державної власності (підп. 85 п. 4); організація своєї роботи і роботи територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління (підп. 6 п. 5);

– отримання безоплатно від органів державної влади, Національного банку, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій відповідно до законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень, від юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців, самозайнятих осіб, податкових агентів, фізичних осіб інформації, необхідної для забезпечення реєстрації та обліку платників податків,

об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням, для формування та ведення Єдиного банку даних про платників податків – юридичних осіб та інших реєстрів, Державного реєстру фізичних осіб – платників податків (підп. 22 п. 6);

– утворення, ліквідація, реорганізація підприємств, установи, організацій, затвердження їх положень (статутів), в установленому порядку призначення на посаду та звільнення з посади їх керівників, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, інших функцій з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління ДФС (підп. 19 п. 11) [2]. При цьому останнє (підп. 19 п. 11) безпосередньо за Положенням про Державну фіскальну службу України віднесено до повноважень її голови, але нами його також віднесено до предмета управлінської діяльності Державної фіскальної служби, яка доктринально не є органом виконавчої влади, а фактично виступає робочим апаратом її голови як керівника ДФС, який сам є державним органом.

Разом із тим, на нашу думку, абстрагуючись від основних управлінських функцій ДФС за Положенням про Державну фіскальну службу України, *предмет управлінської діяльності ДФС може бути визначений в більшому обсязі, ніж показано, що є абсолютно припустимим, виходячи зі значної кількості завдань цього центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом.*

І, відповідно, *об'єктом управлінської діяльності Державної фіскальної служби України є суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності ДФС як суб'єкта державного управління.*

Цілком очевидно, що Державна фіскальна служба України створена не заради самоіснування або виконання абстрактних управлінських функцій – завданням її діяльності є *сприяння належній економічній складовій функціонування держави, зокрема, щодо наповнення бюджету та державних цільових фондів загальнодержавними та місцевими податками, загальнодержавними та місцевими зборами, митними та іншими платежами.* Тому, фактично, розглядаючи ДФС як суб'єкт державного управління, можна погодитися з тим, що предметом управлінської діяльності її апарату є, в основному, унормування обігу означених ресурсів – їх отримання, розподілення, споживання та оцінка використання. В тому числі й із використанням таких управлінських економічних важелів, як «податки, бюджет, державне замовлення, прямиї або конкурсний розподіл

державних капітальних вкладень, акціонування, приватизація або передача в оперативне управління майна, залучення до участі в реалізації державних економічних програм та вирішення соціальних завдань, адміністративний припис структури витрат, надання гарантій, видача пільгових кредитів тощо» [16].

Також слід зазначити, що Державна фіскальна служба України як суб'єкт державного управління в своїй діяльності використовує *метод адміністративно-правового регулювання управлінських відносин*, зокрема, адміністративну нормотворчість і розпорядництво, а також адміністративні заходи правоохоронного характеру.

Так, *адміністративна нормотворчість ДФС* виявляється у встановленні Державною фіскальною службою України підзаконних обов'язкових правил поведінки у сфері виконавчої діяльності – шляхом видання відповідних наказів, розпоряджень тощо. Наприклад, це наказ ДФС України від 14.08.2015 № 608 «Про внесення Змін до Класифікатора ДФС, митниць ДФС, їх структурних підрозділів, спеціалізованих департаментів і органів ДФС з питань державної митної справи» [17], яким керівники структурних підрозділів ДФС, митниць ДФС, Департаменту спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення ДФС зобов'язуються використовувати у роботі коди, встановлені Класифікатором; наказ ДФС України від 07.11.2014 № 256 «Про переміщення та закінчення простою» [18], яким функціональні обов'язки з обслуговування платників податків, які перебувають на обліку в територіальних органах, що переміщуються, покладено у межах компетенції на територіальні органи, тощо.

Розпорядництво ДФС виявляється у визначенні (підготовці) Державною фіскальною

службою України особливих умов та порядку стосовно певних дій у сфері компетенції та відповідальності Служби. Наприклад, це Порядок складання та подання запитів на отримання публічної інформації, що знаходиться у володінні органів Державної фіскальної служби України, за наказом Міністерства фінансів України від 10.03.2015 № 309 [19], яким установлюється, що розпорядниками публічної інформації відповідно до закону є Державна фіскальна служба України, головні управління ДФС в областях, м. Києві, Міжрегіональне головне управління ДФС, митниці ДФС, спеціалізовані державні податкові інспекції, державні податкові інспекції в районах, містах, районах у містах (крім м. Києва), об'єднані державні податкові інспекції тощо.

Адміністративні заходи правоохоронного характеру ДФС виявляються, наприклад, шляхом адміністративного затримання «з метою припинення порушення митних правил, встановлення особи, яка вчинила порушення митних правил, а також для складення протоколу про порушення митних правил, якщо його неможливо скласти на місці вчинення правопорушення» (ч. 1 ст. 507 Митного кодексу України [20]).

Крім того, можна зазначити, що Державна фіскальна служба як суб'єкт державного управління здійснює також і державний контроль у сферах розслідування податкових та інших економічних злочинів, а також фіскального контролю.

Таким чином, **підсумовуючи** зазначимо, що Державна фіскальна служба України як суб'єкт державного управління здійснює державне управління як безпосередньо підпорядкованими органами його структурної системи, так і фізичними та юридичними особами, що підзвітні йому в фіскальній та митній сферах держави.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України : підручник / [Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – Київ : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
2. Про Державну фіскальну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 21 трав. 2014 р. № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-p>.
3. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 22 лип. 2015 р. № 548 // Урядовий кур'єр. – 07.08.2015. – № 143.
4. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-p>.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
6. Бакуменко В. Д. Держава як об'єкт управління / В. Д. Бакуменко // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2013. – Вип. 3. – С. 8–16.
7. Волянський М. Ю. Щодо загального поняття органу держави (державного органу) / М. Ю. Волянський // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2006. – № 1 (17). – С. 32–36.
8. Глущенко С. В. До питання про конституційно-правовий статус державного органу / С. В. Глущенко // Адвокат. – 2012. – № 6 (141). – С. 28–33.

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови : з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1828 с.
10. Нижник Н. Проблеми сьогодення державного управління в Україні / Н. Нижник // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2005 р., м. Київ). Т. 1 / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – Київ : Вид-во НАДУ, 2005. – С. 23–29.
11. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. та перероб. – Київ : Атіка, 2003. – 576 с.
12. Михайленко Г. В. Сучасний зміст суб'єктно-об'єктних відносин у системі державного управління / Г. В. Михайленко // Державне будівництво. – 2011. – № 2. – [13] с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2011_2_9.pdf.
13. Росоляк О. Б. Принцип верховенства права як засада державного управління [Електронний ресурс] / Росоляк Оксана Богданівна // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 1 (3). – [6] с. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/aymvs_2012_1\(3\)_10.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/aymvs_2012_1(3)_10.pdf).
14. Структура // Державна фіскальна служба України : офіц. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/pro-sfs-ukraini/struktura->.
15. Про утворення територіальних органів Державної фіскальної служби та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 6 серп. 2014 р. № 311 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=247509798>.
16. Державна служба як суб'єкт економічних відносин [Електронний ресурс] // Державна служба. – 2003. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/112/7590.html>.
17. Про внесення Змін до Класифікатора ДФС, митниць ДФС, їх структурних підрозділів, спеціалізованих департаментів і органів ДФС з питань державної митної справи» : наказ ДФС України від 14 серп. 2015 р. № 608 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/63886.html>.
18. Про переміщення та закінчення простою : наказ ДФС України від 7 листоп. 2014 р. № 256 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/63689.html>.
19. Про затвердження Порядку складання та подання запитів на отримання публічної інформації, що знаходиться у володінні органів Державної фіскальної служби України : наказ М-ва фінансів України від 10 берез. 2015 р. № 309 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 26. – Ст. 771.
20. Митний кодекс України : закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44–45, 46–47, 48. – Ст. 552.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

ЗОЗУЛЯ І. В., ШУЛАТОВА І. С. ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИСКАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ КАК СУБЪЕКТА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Показано, что понятие «субъект государственного управления» и «субъект-объектные отношения» являются основополагающими в науке административного права и государственного управления, а Государственная фискальная служба Украины является субъектом государственного управления, наделённым определёнными компетенциями и государственно властными полномочиями. Установлено, что общественные отношения, возникающие в процессе управленческой деятельности Государственной фискальной службы Украины, являются объектом её деятельности как субъекта государственного управления.

Ключевые слова: Государственная фискальная служба Украины, субъект государственного управления, субъект-объектные отношения, управленческая деятельность.

ZOZULIA I. V., SHULATOVA I. S. FEATURES OF THE STATE FISCAL SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF STATE ADMINISTRATION

It is shown that the concepts of «subject of state administration» and «subject-object relations» are fundamental in the science of administrative law and state administration, and the State Fiscal Service of Ukraine (here in after referred to as – the SFS) is the subject of state administration, endowed with certain competencies and state authorities for the implementation of state tax policy, state policy in the sphere of state customs, state policy in administration of a single fee for obligatory state social insurance, state policy in the sphere of fighting against crimes while using tax, customs legislation and legislation on the payment of a single fee. These competencies and authorities are defined in the Regulation on the SFS and make it possible to implement its will in the form of executive orders or decisions mandatory for fulfilling in the subordinate bodies (departments). Thus the social relations that arise in the process of management activities of the SFS are the object of it activities as a subject of state administration.

It is established that the system of administrative and legal relations «subject – object» in the sphere of regulating the activities of the State Fiscal Service of Ukraine, which is formed by the Cabinet of Ministers of Ukraine and Minister of Finance of Ukraine, the State Fiscal Service itself and subordinated to it bodies (departments) is a complex system of the subjects of state administration. Subordinate bodies (departments) according to the structure of the State Fiscal Service of Ukraine – the object of the system of administrative and legal relations «subject – object» in the sphere of regulating the activities of the State Fiscal Service – is its organ, territorial authorities, specialized departments.

It is grounded that the task of the State Fiscal Service is to promote the proper economic component of the of the state's functioning, in particular to fill the budget and state target funds by the national and local taxes, national and local charges, customs and other payments.

It is concluded that the decision of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated from 07.22.2015 on strengthening the activities coordination of the State Fiscal Service of Ukraine by the Ministry of Finance may be included to the following management measures that significantly optimizes the existing scheme of direction and coordination of central executive bodies' activities by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the relevant members of the Cabinet.

Keywords: *the State Fiscal Service of Ukraine, subject of state administration, the subject-object relations, management activities.*

УДК [352:342.7–053](477.54)

Н. В. КОЛОМОЄЦЬ,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

Досліджено досвід роботи Харківської обласної державної адміністрації з приводу реалізації та дотримання прав дітей. Здійснено моніторинг стану дотримання прав дітей у регіоні та розкрито основні напрямки роботи і завдання служби у справах дітей. Як наслідок, акцентовано увагу на прогалинах та недоліках такої роботи і можливих шляхах їх подолання. За результатами дослідження сформовано пропозиції щодо покращення стану адміністративно-правового захисту прав дитини як на державному, так і на регіональному рівнях.

Ключові слова: *права дитини, місцеві державні адміністрації, Служба у справах дітей, адміністративно-правовий захист.*

Kolomoiets, N.V. (2015), "Local state administrations as subjects of administrative and legal protection of children rights in Ukraine (by the example of Kharkiv Regional State Administration)" ["Mistsevi derzhavni administratsii yak subiekty administratyvno-pravovoho zakhystu prav dytyny v Ukraini (na prykladi Kharkivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 66–70.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення все пильнішою стає увага до захисту прав дитини. Актуальними є проблеми відсутності єдиної системи реалізації та захисту їх прав, неналежного врахування інтересів і думок дітей при прийнятті рішень, які їх стосуються. Це обумовлено як прогалинами законодавства, так і самою діяльністю органів державної влади, оскільки дитина розглядається ними не як суб'єкт власних прав, а лише як об'єкт захисту, що є неприпустимим. В Україні відсутня національна база з питань дотримання прав дитини з комплексними даними, деталізованими за віком, статтю, етнічним і соціально-економічним походженням. Статистика ведеться окремими

державними органами відповідно до покладених на них обов'язків. При цьому увагу зосереджено лише на дітях груп ризику і тих, що знаходяться під опікою держави. Однак питання поваги до поглядів дитини, дитячої участі, насильства над дітьми не враховуються.

Стан дослідження. Питанням дослідження основних прав дитини в Україні присвячено велику кількість наукових праць. Серед них варто відзначити таких авторів як: О. М. Бандурка, Е. Б. Левченко, О. І. Миськів, І. О. Бандурка та ряд інших. Однак практично усі вони розглядали питання захисту прав дитини на загальному рівні, майже не охоплюючи діяльність регіональних органів публічної адміністрації.

Метою статті акцентування уваги суспільства держави на тому, що дитина є конкретною одиницею соціуму та активним учасником суспільних правовідносин, а тому є носієм прав та обов'язків, які потребують захисту та реалізації як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Система державних органів, як основний механізм забезпечення прав дитини в Україні, являє собою сукупність усіх органів держави, які забезпечують державну політику щодо соціально-правового захисту прав дітей. Це певною мірою не є позитивним, оскільки немає конкретного виконавця. Провідне місце, в контексті реалізації даної політики, належить місцевим державним адміністраціям, які є оперативними суб'єктами здійснення державної влади на місцях. Це пояснюється тим, що повноваження місцевих державних адміністрацій є досить широкими, оскільки охоплюють майже всі сфери суспільного життя на чітко визначеній адміністративно-територіальній одиниці.

Більш детально зупинимось на роботі Харківської обласної державної адміністрації (далі – ХОДА), а саме сконцентруємо увагу на службі у справах дітей (далі – Служба). Цей структурний підрозділ ХОДА безпосередньо здійснює реалізацію державної політики з питань захисту прав дитини в Харківській області. Основними завданнями Служби є :

- реалізація на території області державної політики з питань соціального захисту дітей, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, вчиненню дітьми правопорушень;
- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, громадськими організаціями заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей;
- координація зусиль місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій усіх форм власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи щодо запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності;
- забезпечення додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення, влаштування до дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей;
- здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-

сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей усіх форм власності;

- ведення державної статистики щодо дітей;
- ведення обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу;
- визначення пріоритетних напрямків поліпшення на відповідній території становища дітей, їх соціального захисту, сприяння фізичному, духовному та інтелектуальному розвитку, запобігання дитячій бездоглядності і безпритульності, вчиненню ними правопорушень [1].

На виконання поставлених завдань служба у справах дітей ХОДА зобов'язана:

- 1) організовувати розробку і здійснювати на території області заходи, спрямовані на поліпшення становища дітей, їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, запобігати бездоглядності й безпритульності, вчиненню ними правопорушень;
- 2) надавати місцевим органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності, громадським організаціям, громадянам у межах своїх повноважень практичну, методичну та консультативну допомогу у вирішенні питань щодо соціального захисту дітей і запобігання вчиненню дітьми правопорушень;
- 3) сприяти усиновленню, влаштуванню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку, піклування, до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей;
- 4) здійснювати контроль і координацію діяльності служб у справах дітей районних державних адміністрацій, надавати їм практичну і методичну допомогу, узагальнювати і поширювати позитивний досвід роботи;
- 5) подавати пропозиції до проектів державних та регіональних програм, планів і прогнозів у частині соціального захисту, забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей;
- 6) забезпечувати у межах своїх повноважень здійснення контролю за додержанням законодавства щодо соціального захисту дітей і запобігання вчиненню дітьми правопорушень;
- 7) здійснювати контроль за умовами утримання і виховання дітей у спеціальних виховних установах Державного департаменту з питань виконання покарань, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ях опікунів, піклувальників, дитячих будинках сімейного типу, прийомних сім'ях;

8) разом з відповідними структурними підрозділами центральних та місцевих органів виконавчої влади, науковими установами організувати і проводити соціологічні дослідження, готувати статистичні та інформаційні матеріали про причини і умови вчинення дітьми правопорушень, вивчати і поширювати передовий міжнародний досвід з питань соціального захисту дітей, їх прав та інтересів;

9) надавати організаційну і методичну допомогу притулкам для дітей, центрам соціально-психологічної реабілітації дітей, здійснювати безпосередній контроль за їх діяльністю;

10) організувати і проводити разом з іншими структурними підрозділами облдержадміністрації, кримінальною міліцією у справах дітей заходи щодо соціального захисту дітей, виявлення причин, що зумовлюють дитячу бездоглядність та безпритульність, запобігання вчиненню дітьми правопорушень;

11) розробляти і подавати на розгляд облдержадміністрації пропозиції стосовно бюджетних асигнувань на виконання програм і здійснення заходів щодо реалізації державної політики з питань дітей, спрямованої на подолання дитячої бездоглядності та безпритульності, а також утримання підпорядкованих їй закладів соціального захисту для дітей;

12) розглядати в установленому порядку звернення громадян;

13) проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу з питань, що належать до її компетенції, через засоби масової інформації;

14) здійснювати інші функції, які випливають з покладених на неї завдань, відповідно до законодавства.

Варто звернути увагу на результативність діяльності Служби. Так, активною є її соціальна робота щодо захисту дітей та сімей з дітьми. Упродовж останніх років досягнуто позитивних змін, зокрема, підвищено розмір державної допомоги при народженні дитини, запроваджено державну допомогу при усиновленні дитини, створено єдину базу даних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшено виплати на утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усунуто дискримінацію у фінансуванні утримання таких дітей залежно від форми влаштування, визначено порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, вдосконалено процедуру усиновлення дітей, сформовано мережу реабілітаційних установ, закладів соціального захисту та соціального обслуговування тощо.

Вжиті заходи дозволили зменшити безпритульність дітей. Як за підсумками останніх років, так і за підсумками першого кварталу 2015 року кількість дітей, які вилучаються в Харківській області під час профілактичних заходів із небезпечного середовища, значно зменшилася – позитивна динаміка становить до 75 %: до центрів соціально-психологічної реабілітації дітей у переважній більшості направляються діти, які вилучаються із сімей в разі загрози життю і здоров'ю та за заявою самих батьків, при виникненні у сім'ї негараздів. Активізувався процес усиновлення дітей громадянами України і забезпечено пріоритетність національного усиновлення над міждержавним.

На жаль, не повною мірою реалізовується програма здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Із 738 сімей, що перебувають на обліку як такі, що потрапили у складні життєві обставини, в яких виховується 1287 дітей, лише 331 сім'я, або 44,9 %, взята під соціальний супровід працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вже протягом 2015 року службами у справах дітей було підготовлено до розгляду на засіданнях комісій захисту прав дитини і в подальшому направлено до місцевих судів 61 позов щодо позбавлення батьків батьківських прав у відношенні тих сімей, де вже немаєвороття до нормального життя, де батьками не створені умови не лише для повноцінного розвитку дитини, але й елементарні умови для збереження здоров'я, а інколи і життя дитини [2].

Профілактика соціального сирітства та підтримка виховного потенціалу сімей потребує вдосконалення умов, форм і методик надання соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Пріоритетом у роботі місцевих органів влади має стати не подолання наслідків сирітства, а своєчасне виявлення кризових сімей та допомога їм, причому не тільки матеріально, а й психологічно, юридично та іншими можливими видами допомоги нематеріального характеру. Держава в особі місцевих державних адміністрацій повинна будувати політику таким чином, щоб сім'я могла в першу чергу розраховувати на власні можливості, а для цього мають бути створені відповідні умови (економічні, соціальні, правові тощо).

Особливо актуальним та складним є питання захисту житлових і майнових прав дітей. Законодавство України забезпечує виконання вимог статті 16 Конвенції ООН про права дитини, яка проголошує, що жодна дитина не

може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в її право на особисте та сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Дитина має право на захист від такого втручання або посягання [3]. Захист житлових та майнових прав дітей покладається відповідно до Сімейного кодексу України на батьків без спеціальних на те повноважень [4].

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, повинні здійснювати захист житлових і майнових прав та інтересів дітей і осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Основними напрямками роботи служби у справах дітей стосовно захисту житлових та майнових прав дітей мають бути: своєчасне попередження незаконного продажу житла (майна), що належить дітям; відновлення прав дітей на житло (майно); збереження житла (майна) дітей або права на користування житлом у разі передачі їх під опіку (піклування) або влаштування до державних закладів. У рамках такої діяльності повинна здійснюватися профілактична робота, мають проводитись методичні та юридичні консультації, надаватися роз'яснювальна інформація через засоби масової інформації тощо. З метою запобігання випадкам незаконного відчуження майна дітей працівники служб у справах дітей повинні тісно співпрацювати з державними та приватними нотаріусами.

Як показує дослідження, місцевими державними адміністраціями здійснюється активна робота щодо реалізації та дотримання прав дітей у конкретно визначеному регіоні. Проте вона не є достатньою та не відповідає всім міжнародним стандартам. Навіть у національному законодавстві чітко не розділені повноваження спеціально уповноважених органів виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях, що інколи призводить до плутанини, перекладення обов'язків з одного органу на інший або взагалі до формального виконання функцій.

Переходячи до **висновків** зазначимо, що нагальною є потреба в удосконаленні законодавства та розширенні кола суб'єктів в регіонах, на які безпосередньо покладатимуться повноваження у сфері забезпечення та реалізації прав дітей. Місцевими державними адміністраціями мають бути активізовані заходи щодо підвищення рівня правової обізнаності батьків і дітей. У рамках удосконалення професійної майстерності необхідними є організація навчання та підвищення рівня кваліфікації державних службовців з питань реалізації заходів щодо дотримання прав дітей відповідно до міжнародних стандартів та вимог. Варто також здійснювати постійні моніторинги та узагальнення отриманих результатів з метою покращення ситуації на конкретній адміністративно-територіальній одиниці щодо реалізації та дотримання прав дітей.

Список використаних джерел

1. Положення про службу у справах дітей Харківської обласної державної адміністрації : затв. розпорядженням голови облдержадмін. від 03.10.2007 № 630 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdili/163/327>.
2. Матеріали колегії служби у справах дітей обласної державної адміністрації від 23.04.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kharkivoda.gov.ua/content/documents/7/652/Attaches/16558_23_04_2015.pdf.
3. Конвенція [ООН] про права дитини : від 20.11.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
4. Сімейний кодекс України : закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

Надійшла до редколегії 21.08.2015

КОЛОМОЕЦ Н. В. МЕСТНЫЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ АДМИНИСТРАЦИИ КАК СУБЪЕКТЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕБЁНКА В УКРАИНЕ (НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ)

Исследован опыт работы Харьковской областной государственной администрации в сфере реализации и защиты прав детей. Осуществлён мониторинг состояния обеспечения прав детей в регионе и раскрыты основные направления деятельности и задачи службы по делам детей. Акцентировано внимание на пробелах в её работе и возможных путях их предотвращения. По результатам исследования сформулированы предложения по улучшению состояния административно-правовой защиты прав ребёнка как на национальном, так и на региональном уровне.

Ключевые слова: права ребёнка, местные государственные администрации, служба по делам детей, административно-правовая защита.

KOLOMOIETS N. V. LOCAL STATE ADMINISTRATIONS AS SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION OF CHILDREN RIGHTS IN UKRAINE (BY THE EXAMPLE OF KHARKIV REGIONAL STATE ADMINISTRATION)

The experience of Kharkiv Regional State Administration on the implementation and observance of children rights is studied. Monitoring of the state of keeping children rights in the region is realized; and the main areas of work and tasks of services for children are revealed. As a result, special attention is focused on the gaps and shortcomings of such work and possible ways to overcome them. Problematic area is prevention of social abandonment and support of educational potential of families, which leads to the need to improve the conditions, forms and methods of providing social services to families that occur in difficult situations. It is also established that the national legislation does not clearly divide powers of specifically authorized executive bodies at central and local levels, which sometimes leads to confusion, shifting responsibilities from one body to another or even to formal performance of functions.

According to the results of the study the author has formed propositions concerning the areas of improving the state of administrative and legal protection of children rights both at the state and regional levels, namely: the improvement of legislation and expanding the range of subjects, which directly have the powers in the field of keeping and realizing children rights; intensification of the work to enhance the legal awareness of parents and children; organization of training and improving the level of state officials in the field of implementing the measures on keeping children rights in accordance with international standards and requirements; realizing continuous monitoring and generalization of the results to improve the situation in a particular administrative and territorial unit for the implementation and observance of children rights.

Keywords: children rights, local state administrations, services for children, administrative and legal protection.

УДК 342.951

В. Т. КОМЗЮК,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

З'ясовано зміст поняття «правові гарантії», досліджено правову природу гарантій діяльності митних органів України, запропоновано їх класифікацію.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, митні органи України, правові гарантії діяльності.

Komzyuk, V.T. (2015), "Legal guarantees of Ukrainian customs services activity" ["Pravovi harantii diialnosti mytnykh orhaniv Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 70–74.

Постановка проблеми. Проголошення і розвиток демократичної, соціальної, правової держави зумовлюють необхідність першочергового захисту встановлених та гарантованих прав і свобод людини та громадянина в Україні, забезпечення законності діяльності державних органів та їх посадових осіб. Ефективність діяльності митних органів України безпосередньо пов'язана з тими умовами, факторами та засобами, які закріплюються за певним органом для забезпечення його функціонування, реалізації основних прав, свобод та законних інтересів суб'єктів митних правовідносин, тобто з гарантіями їх діяльності. Гарантії діяльності є одним з основних елементів механізму забезпечення

повної реалізації адміністративно-правового статусу митних органів при виконанні покладених на них завдань і функцій у сфері державної митної справи та державної митної політики.

Стан дослідження. Загальні питання діяльності митних органів розглядали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко, А. І. Берлач, Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, І. С. Гриценко, С. М. Гусаров, Є. В. Додін, Ф. Л. Жорін, Р. А. Калюжний, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Р. С. Мельник, О. М. Музичук, В. Я. Настюк, П. В. Пашко, Д. В. Приймаченко, О. С. Проневич, Ю. С. Рябов, В. К. Шкарупа, М. Г. Шульга та ін. Проте

дослідження саме правових гарантій діяльності митних органів України попри наукову актуальність питання комплексно не проводилось, а відсутність відповідної монографічної літератури на дану тематику свідчить про недостатню увагу до неї вчених-правознавців та її недостатню наукову розробку.

Метою цієї статті є визначення сутності, особливостей та системи правових гарантій діяльності митних органів України.

Виклад основного матеріалу. На даний час поняття гарантій має значне поширення в юридичній літературі. Проте на сьогодні не існує єдиної думки щодо визначення поняття, змісту, видів гарантій діяльності митних органів, що і обумовлює необхідність поглибленого дослідження цього питання.

Думки більшості науковців зводяться до того, що гарантії – це засоби забезпечення, без яких неможливо реалізувати встановлені Конституцією та законами права та свободи людини, повноваження державних органів у будь-якій сфері людської діяльності. Як зазначає у своєму підручнику О. В. Батанов, «слово «гарантія» (фр. *garantik* – забезпечити) означає запоруку, забезпечення. Таким чином, гарантія – це насамперед явище, що забезпечує досягнення визначеного результату. Саме забезпечення будь-якого відношення, процесу є основою цільовою ознакою поняття гарантій. Ця ознака дає змогу відрізнити це правове явище від інших, таких, як суб'єктивне право, юридичний обов'язок, юридична відповідальність, виділити його в самостійну категорію...» [1, с. 410–411].

Загальноновизнаним є поділ гарантій на такі види: особистісні, політичні, економічні, ідеологічні та правові (юридичні). Так, К. П. Уржинський розглядає соціально-економічні, політичні, ідеологічні, організаційні та правові гарантії [2, с. 4]. Зі своїх позицій О. Смирнов виділяє такі види гарантій: економічні, юридичні і соціальні [3, с. 163].

Під особистісними гарантіями можна розуміти ті фактори, які стосуються самої людини і спрямовані на забезпечення реалізації її прав, свобод, законних інтересів, виконання обов'язків тощо. До таких гарантій можемо віднести право осіб, які вступають у митні правовідносини, знати свої права та обов'язки; право на правову допомогу у випадку їх порушення; право людини та громадянина у митних правовідносинах користуватися своїми правами без обмежень; право на відшкодування матеріальних і моральних збитків, заподіяних державними органами та їх посадовими особами, в тому числі митними органами. Для посадових і

службових осіб митних органів до особистісних гарантій також може бути віднесено право на повагу до їх честі та гідності, право не виконувати явно злочинні накази чи розпорядження, обов'язок нести юридичну відповідальність за свої протиправні діяння тощо.

Під політичними гарантіями В. В. Копейчиков розуміє політичний плюралізм та свободу політичної діяльності, що не заборонена законом і передбачена статтею 15 Конституції України, реальне визнання народу єдиним джерелом влади та здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Економічні гарантії – це рівність усіх форм власності та їх захист державою, гарантування приватної власності, справедливості та неупередженості розподілу суспільного багатства [4, с. 234–235].

Ще одним видом гарантій у діяльності митних органів є правові гарантії, які по-іншому називають юридичними. Взагалі під правовими гарантіями розуміють сукупність правових норм, що закріплюють обсяг прав, свобод та обов'язків громадян і встановлюють засоби їх реалізації й охорони від будь-яких порушень, а також обсяг повноважень відповідного органу влади, посадової особи, засоби і способи їх здійснення [5, с. 63]. На думку В. В. Головченка та В. С. Ковальського, правові гарантії – це засоби безпосереднього забезпечення, використання, додержання, виконання і правильного застосування норм права, які встановлюються на законодавчому рівні [6, с. 123].

Отже, правові гарантії діяльності митних органів України потрібно розглядати як ті умови, засоби, фактори, які є необхідними для забезпечення та реалізації громадянами прав, свобод та інтересів у сфері митних правовідносин, а також як умови і засоби, які є необхідними для забезпечення нормального функціонування митних органів та їх посадових осіб, що виражається в їх нормативному закріпленні та реальному здійсненні, забезпеченні як з боку вищих органів відносно нижчих, так і з боку держави.

Для більш повного та глибшого дослідження гарантій діяльності митних органів потрібно дослідити і проаналізувати їх основні ознаки та види. Основними ознаками правових гарантій діяльності митних органів, на нашу думку, є такі: 1) гарантії діяльності закріплено на законодавчому рівні, тобто в Конституції України, Митному кодексі України, законах та інших нормативно-правових актах, що регулюють діяльність митних органів; 2) гарантії розглядаються в їх сукупності, тобто законодавцем

не здійснюється виділення лише однієї гарантії як окремої та найбільш важливої, гарантії є ефективними в їх сукупності; 3) вони спрямовані на досягнення певного позитивного результату. Таким результатом правових гарантій у діяльності митних органів є реальне забезпечення дотримання законності у діяльності митних органів, дотримання прав та законних інтересів як працівників митних органів, так і осіб, які вступають у митні правовідносини; 4) вони забезпечуються з боку державних органів, їх посадових та службових осіб шляхом застосування передбачених законом методів і засобів; 5) за порушення гарантій може наставати передбачена законом відповідальність.

У науковій літературі використовуються різні критерії для класифікації правових гарантій. Більшість дослідників займає позицію, відповідно до якої правові гарантії поділяються на конституційні та галузеві, тобто гарантії, які функціонують у конкретних галузях права (адміністративно-правові, кримінально-правові, кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо). Так, до конституційних гарантій діяльності митних органів ми можемо віднести конституційне положення, за яким всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах; невичерпність прав і свобод людини і громадянина, які закріплені Конституцією, в тому числі в митній сфері; відсутність у митних правовідносинах привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних та релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; конституційне право на працю, що включає в себе можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає та на яку вільно погоджується; право на вільне пересування; право на соціальний захист, на повагу до гідності; право на недоторканність; право на достатній життєвий рівень тощо. Галузевими гарантіями є такі гарантії діяльності митних органів, які закріплені в Митному кодексі України (зокрема, належне матеріально-технічне забезпечення діяльності, соціальне, кадрове забезпечення тощо), в інших нормативно-правових актах, що регулюють діяльність митних органів.

За суб'єктами прийняття нормативно-правових актів, в яких містяться гарантії діяльності митних органів, можна визначити такі види: 1) гарантії, які передбачені в актах Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади України; 2) гарантії, які передбачені в

актах Президента України; 3) гарантії, визначені правовими актами Кабінету Міністрів України; 4) гарантії, встановлені правовими актами центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, інших центральних органів виконавчої влади; 5) гарантії, визначені правовими актами окремих митних органів та їх посадових осіб. Такі гарантії закріплені у відповідних нормативно-правових актах, які регулюють і забезпечують діяльність митних органів, різниця полягає лише в ієрархії нормативно-правових актів.

Гарантії, закріплені у правових актах органу законодавчої влади, можемо знайти в законах України, а саме: Верховна Рада України шляхом прийняття Конституції, Митного кодексу, інших законів України здійснює захист прав та свобод людини і громадянина, в тому числі і в митній сфері, забезпечує ефективність діяльності митних органів.

Важливим гарантом діяльності митних органів можемо назвати Президента України, який відповідно до Конституції України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина.

Гарантії діяльності митних органів України мають вираження і в принципах діяльності митних органів, які закріплені у статті 8 Митного кодексу України [7], зокрема гарантії: виключної юрисдикції України на її митній території; виключних повноважень органів доходів і зборів України щодо здійснення державної митної справи; законності та презумпції невинуватості; єдиного порядку переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України; визнання рівності та правомірності інтересів усіх суб'єктів господарювання незалежно від форми власності; додержання прав та охоронюваних законом інтересів осіб; заохочення добросовісності; гласності та прозорості; відповідальності всіх учасників відносин, що регулюються цим Кодексом.

Гарантії діяльності посадових осіб митних органів закріплені і в законі України «Про державну службу» [8]. Цим Законом передбачено спеціальні гарантії діяльності державного службовця, якими є: обов'язок додержання Конституції України та інших актів законодавства України; пріоритет прав людини і громадянина; професіоналізм, компетентність, чесність, справедливість; забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції; недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина

при безпосередньому виконанні покладених на них службових обов'язків; своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок своїх керівників; право брати участь у розгляді питань і в прийнятті в межах своїх повноважень рішень; персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни тощо.

Важливою гарантією діяльності митних органів України, яка закріплена у Митному кодексі, є право посадових осіб органів доходів і зборів України застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю.

Поширеним і важливим видом правових гарантій діяльності митних органів є гарантії забезпечення прав та свобод людини і громадянина у митних правовідносинах. Зокрема, М. С. Малейн визначає гарантії прав і свобод людини та громадянина як умови, засоби, способи, що забезпечують їх здійснення в повному обсязі, всебічно охороняють права і свободи. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямовану на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [9].

Одним із видів гарантій діяльності митних органів та їх посадових осіб називають організаційно-правові гарантії. Під цим видом гарантій В. Ф. Погорілко розуміє систематичну організаційно-правову діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами та свободами [10, с. 220–221]. До організаційно-правових гарантій діяльності митних органів належать різні організаційні і правові засоби та способи, які забезпечують створення, реорганізацію та ліквідацію, досконалість структури митних органів, повну реалізацію їх прав і обов'язків, чітку організацію їх діяльності, розумний розподіл повноважень між різними ланками митних органів, їх ефективну взаємодію між собою. Важливими гарантіями діяльності митних органів є надання методичної та практичної допомоги нижчим митним органам, матеріально-технічне забезпечення, надання необхідної та своєчасної інформації з питань реалізації митної політики. Важливим при розгляді організаційних гарантій є також забезпечення висококваліфікованими кадрами, їх постійне навчання та підвищення кваліфікації. Таким чином, організаційно-правові гарантії діяльності митних органів – це організаційно-правова діяльність держави та її органів, спрямована на забезпечення належної організації,

сприятливих умов для нормальної, високоефективної діяльності митних органів.

Науковцями виділяється і такий вид гарантій, закріплених правовими нормами, як економічні. У діяльності митних органів економічними гарантіями можна назвати фінансово-матеріальне забезпечення їх діяльності, зокрема, грошовими ресурсами, службовими приміщеннями, засобами зв'язку, транспортом, сучасними технічними засобами митного контролю, а їх посадових осіб – необхідним обладнанням, спеціальною технікою та приладдям, необхідним для нормальної роботи і функціонування митних органів, тощо.

Подібними до економічних є соціально-економічні гарантії, які спрямовані на соціальний захист працівника митного органу. Ці гарантії впливають із права соціального забезпечення. Так, соціально-економічними гарантіями діяльності митних органів ми можемо назвати надання працівникам та службовцям пільг, компенсацій, медичного та санаторно-курортного забезпечення, забезпечення працівників житлом. До соціально-економічних гарантій також відносимо право працівника на відпочинок, на достатній життєвий рівень, на належні умови праці, на здійснення державного загальнообов'язкового соціального страхування, право на отримання пенсії по досягненню відповідного віку або право на пенсію за вислугою років тощо.

Поняття і перелік існуючих соціальних гарантій закріплені в законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», яким визначено, що державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [11].

Чинним Митним кодексом України, главою 83, регламентовано здійснення соціального захисту працівників органів доходів і зборів, зокрема, закріплено гарантії оплати праці, житлового, медичного, пенсійного забезпечення, гарантії охорони праці та гарантії у разі загибелі, каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я [7].

Закріплення на законодавчому рівні соціальних гарантій є важливим елементом соціального захисту працівників митних органів, додержання, реального та повного відновлення порушених прав.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що автором досліджено наукові думки різних

науковців щодо гарантій діяльності державних органів, з'ясовано зміст правових гарантій діяльності митних органів України, визначено їх види, запропоновано класифікацію, акцентовано на важливості їх реального здійснення, оскільки гарантії діяльності є одним з основних елементів механізму забезпечення повної реалізації адміністративно-правового статусу

митних органів при виконанні покладених на них завдань і функцій у сфері державної митної справи та державної митної політики. Без цього не може бути забезпечено ефективності діяльності митних органів, реалізації їх адміністративно-правового статусу, дотримання прав та законних інтересів суб'єктів митних правовідносин.

Список використаних джерел

1. Батанов О. В. Муніципальне право України : підручник / О. В. Батанов ; відп. ред. М. О. Баймуратов. – Вид. 2-ге, стер. – Харків : Одиссей, 2012. – 528 с.
2. Уржинский К. П. Гарантии права на труд / К. П. Уржинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – 200 с.
3. Смирнов О. В. Природа и сущность права на труд / О. В. Смирнов. – М. : Юрид. лит., 1964. – 186 с.
4. Копейчиков В. В. Правознавство : підручник / В. В. Копейчиков. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 704 с.
5. Яшин С. В. Защита прав и законных интересов личности в досудебном производстве по уголовным делам : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Яшин Сергей Владимирович. – СПб., 2004. – 162 с.
6. Головченко В. В. Юридична термінологія : довідник / В. В. Головченко, В. С. Ковальський. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 219 с.
7. Митний кодекс України : закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI // Голос України. – 21.04.2012. – № 73–74.
8. Про державну службу : закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>. – Редакція від 25.04.2015.
9. Малейн Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан / Н. С. Малейн // Советское государство и право. – 1974. – № 6. – С. 41–47.
10. Конституційне право України : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / [В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фріцький, О. В. Городецький та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка. – Київ : Наук. думка, 1999. – 734 с.
11. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : закон України від 5 жовт. 2000 р. № 2017-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

Надійшла до редколегії 20.08.2015

КОМЗЮК В.Т. ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ УКРАИНЫ

Определено содержание понятия «правовые гарантии», исследована правовая природа гарантий деятельности таможенных органов Украины, предложена их классификация.

Ключевые слова: административно-правовой статус, таможенные органы Украины, правовые гарантии деятельности.

KOMZYUK V. T. LEGAL GUARANTEES OF UKRAINIAN CUSTOMS SERVICES ACTIVITY

The article is dedicated to definition of essence, features and system of legal guarantees of Ukrainian customs services activity. The concept of «legal guarantees» is found, the legal nature of guarantees of Ukrainian customs services is researched, their classification is proposed. It is mentioned, that provision of activity guarantees is very important for successful functioning of any public authority, including customs services. It is noted that the definition «guarantee» is widespread in the legal literature, but today there is no consensus on the definition, content, types of customs services guarantees that necessitates in-depth research of this issue. It is offered to regard legal guarantees of Ukrainian customs services activity as terms, means, factors, necessary for providing and realization of rights, liberties, interests in area of customs relations, also terms and means, necessary for providing normal functioning of customs services and their officials, expressed in their regulatory consolidation and real implementation, ensuring both the higher authority in relation to the lower, and from the state.

In conclusion it was highlighted on the importance of the actual implementation of legal guarantees of Ukrainian customs services because they are a key element of a mechanism to ensure the full realization of administrative and legal status of the customs services in the performance of their tasks and functions in the state customs and state customs policy. Without this there can be ensured the effectiveness of their activities, implementation of administrative and legal status.

Keywords: administrative and legal status, the customs authorities of Ukraine, legal safeguards activities.

УДК 342.9

А. М. ЧОРНА,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності**факультету права та масових комунікацій**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗАВДАННЯ» ТА «ФУНКЦІЇ» ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Проаналізовано наукові підходи вчених до трактування таких понять, як «завдання» та «функції». З метою з'ясування співвідношення понять «завдання» та «функції» Державної фіскальної служби України охарактеризовано наукові підходи до співвідношення завдань та функцій інших державних органів. Надано власне трактування співвідношення понять «завдання» та «функції». Названо основні завдання та функції Державної фіскальної служби.

Ключові слова: завдання, функції, співвідношення, Державна фіскальна служба України, органи виконавчої влади.

Chorna, A.M. (2015), "To the problem of correlation between the concepts of «tasks» and «functions» of the State Fiscal Service of Ukraine" ["Do problemy spivvidnoshennia poniat «zavdannia» ta «funkttsii» Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 75–80.

Постановка проблеми. Чітке визначення завдань та функцій будь-якого державного органу, в тому числі й Державної фіскальної служби України (ДФС), є запорукою ефективної їх діяльності. В умовах реформування органів виконавчої влади питання зазначення завдань та функцій органів виконавчої влади набуває ще більшої гостроти. Варто відзначити, що навіть швидке прийняття Положення про Державну фіскальну службу України [1], в якому визначено основні напрямки та засади її діяльності, не дозволило у повному обсязі окреслити всі завдання та функції ДФС, а також визначити їх співвідношення.

Стан дослідження. Питанням співвідношення понять «завдання» та «функції» окремих органів виконавчої влади присвячено низку праць таких учених, як: В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, Л. Р. Біла, В. Л. Грохольський, М. В. Макарейко, Е. А. Котельнікова, А. Т. Комзюк, І. А. Семенцова, М. Б. Смоленський, І. П. Голосніченко, Ю. А. Тихомиров, М. М. Тищенко, С. В. Ківалов, О. І. Остапенко та інші. Проте аналіз наукової літератури у вказаному напрямі засвідчує факт відсутності теоретичних положень і методичних рекомендацій щодо співвідношення понять «завдання» та «функції». Наведені обставини визначають актуальність цієї статті, **метою** якої є сформулювати співвідношення понять «завдання» та «функції» Державної фіскальної служби України.

Виклад основного матеріалу. В науковому світі існує концепція ототожнення споріднених термінів «завдання» та «функція». Як приклад, на переконання французького ученого Р. Дра-

го, під завданням доцільно розуміти процес виконання всього, реалізація чого забезпечується ним чи повинна забезпечуватися. Тоді як функція – це залежність між завданнями та компетенцією як правовою категорією [2, с. 60]. На наш погляд, співвідношення такого роду понять як єдине ціле або ж однотипне соціально-правове явище дещо розмиває межі їх сприйняття саме в практичному аспекті діяльності окремо взятих органів державної влади за різними напрямками. Не є винятком і сектор забезпечення прав суб'єктів господарювання у сфері оподаткування.

З метою спростування наведеної вище концепції пропонуємо розпочати виклад основних положень статті з висвітлення набору завдань і похідних від них функцій окремо взятих органів державної влади, суб'єктів господарювання всіх організаційно-правових форм, які провадять свою професійну діяльність у різного роду сферах виникнення суспільних відносин, адже теоретичних напрацювань у сфері співвідношення завдань і функцій саме ДФС на сьогодні немає.

Так, говорячи про адміністративну діяльність центральних органів виконавчої влади у сфері реалізації державної митної політики, Д. В. Приймаченко в її зміст вмістив такі основоположні завдання:

- 1) захист національних інтересів та єдності митної території держави;
- 2) участь у формуванні митної політики держави;
- 3) дотримання митного законодавства України та контроль за ним;

4) організація та здійснення митних процедур, їх уніфікація й удосконалення з урахуванням пріоритетів розвитку вітчизняної економіки;

5) сприяння реалізації права на переміщення товарів, предметів і транспортних засобів через митний кордон України;

6) оптимізація діяльності компетентних органів і розвиток митної інфраструктури;

7) участь України в міжнародному співробітництві з питань митної діяльності [3, с. 138–139].

З цього приводу варто погодитися з позицією О. М. Козиріна, який у своїх наукових працях виокремив сукупність взаємопов'язаних функцій органів, що реалізують державну митну політику, яка зосереджена в таких складових елементах, як:

- 1) діяльність у сфері митної політики;
- 2) діяльність щодо керівництва відповідними органами;
- 3) діяльність щодо питань стягнення митних платежів;
- 4) діяльність щодо питань митного контролю;
- 5) діяльність щодо питань валютного контролю;
- 6) правоохоронна діяльність;
- 7) діяльність щодо застосування митного законодавства і дотримання законності в митній сфері;
- 8) діяльність щодо питань інформування та консультування;
- 9) діяльність у сфері митної статистики;
- 10) участь у міжнародному співробітництві в галузі митної справи;
- 11) розвиток матеріально-технічної бази відповідних органів;
- 12) сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків;
- 13) кадрове забезпечення митної справи [4, с. 42–43].

Ми можемо помітити чітку залежність фактичної діяльності митних органів на території України від очікуваного результату в майбутньому. Це свідчить про необхідність формування цілого спектра функцій, притаманних тому чи іншому суб'єкту владних повноважень, за відношенням до безпосередньої мети становлення (заснування) такого. А тому первинним соціально-правовим явищем виступатиме саме конкретне завдання або їх сукупність, тоді як вторинним – так звані «цілеспрямовані» функції.

Розглянемо теоретичні позиції вчених щодо співвідношення завдань та функцій Державної прикордонної служби України. Так, приділяючи значну увагу дослідженню питання встановлення особливостей адміністративної діяльності Державної прикордонної служби Б. С. Мар-

ченко сформував наведене нижче коло завдань, які стоять перед центральним органом виконавчої влади, що розглядається, а саме:

1) недопущення спроб насильницького захоплення території України та зміни належності, будь-якого насильницького використання чи нанесення шкоди цій території;

2) припинення будь-яких спроб незаконної зміни лінії проходження державного кордону на місцевості (на суші, воді), позначеного прикордонними знаками;

3) недопущення перетинання лінії державного кордону без дозволу компетентних органів чи поза встановленими правилами;

4) протидія протиправній (розвідувально-підривній) діяльності спеціальних служб іноземних держав, запобігання нанесенню шкоди політичним, економічним, воєнним та іншим інтересам держави в прикордонному просторі;

5) забезпечення виконання законів, нормативно-правових актів органів державної влади з прикордонних питань на державному кордоні [5, с. 62].

Основними ж функціями Державної прикордонної служби України, що закріплені саме на законодавчому рівні, є:

1) охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

2) участь у здійсненні державної охорони місць постійного та тимчасового перебування Президента України й посадових осіб, визначених у законі України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб»;

3) охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;

4) участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів тощо [6].

Тобто знову ж завдання є більш ширшою науковою категорією, ніж функція. Остання являє собою своєрідний спосіб – набір упорядкованих прийомів та операцій посадових і службових осіб у сфері забезпечення цілісності та режиму перетину державного кордону України. Можна припустити, що адміністративна діяльність окремо взятого суб'єкта владних повноважень в

її широкому розумінні є втіленням першочергових і невідкладних завдань, основної цілі, а у вузькому – сукупність людських ресурсів, заходів та засобів щодо досягнення такої мети.

У свою чергу, Н. О. Зезека, досліджуючи на монографічному рівні адміністративно-правовий статус державної служби зайнятості України, визначила певні завдання, що нерозривно пов'язані з діяльністю зазначеного вище центрального органу виконавчої влади:

1) захист прав, свобод і законних інтересів громадян;

2) охорона конституційного ладу України; створення та забезпечення умов для розвитку громадянського суспільства, політичного та соціального партнерства;

3) формування суспільно-політичних і правових умов для практичного досягнення цілей і здійснення завдань та функцій органів державної влади й місцевого самоврядування;

4) забезпечення ефективного функціонування механізму держави та державного апарату;

5) комплектування персоналу органів державної влади висококваліфікованими фахівцями, здатними професійно виконувати свої посадові обов'язки;

6) удосконалення умов професійної діяльності державних службовців;

7) забезпечення дії принципу прозорості в діяльності державних службовців і державного апарату, дотримання законності, викоренення бюрократизму, протекціонізму, корупції та інших негативних явищ у державній службі;

8) забезпечення належного функціонування системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців;

9) створення соціальних, інформаційних, матеріально-фінансових та інших умов, необхідних для діяльності персоналу органів державної влади й місцевого самоврядування, зокрема, створення та підтримання сприятливих міжособистісних відносин, які б забезпечували розвиток позитивних особистих якостей працівників, їхніх здібностей та ефективність управлінської праці;

10) удосконалення порядку добору кадрів, просування по службі, проведення атестацій, присвоєння рангів, стимулювання до сумлінної праці та відповідальності тощо [7, с. 79–80].

Що ж до функцій зазначеного суб'єкта владних повноважень, беручи за основу перераховані вище завдання, а також проаналізувавши Положення про державну службу зайнятості, затверджені наказом Міністерства соціальної політики України від 20 січня 2015 р. № 41 [8], ми виокремили такі напрями діяльності:

1) розробка та внесення пропозицій щодо вдосконалення норм чинного законодавства в зазначеній сфері суспільного життя, які б торкалися не лише практичного аспекту діяльності структурних підрозділів Державної служби зайнятості України в областях або на місці, але й науково обґрунтованого методичного забезпечення їх правильного функціонування;

2) моніторинг стану працевлаштування окремих категорій осіб на території нашої країни (іноземців, переселенців з тимчасово окупованих регіонів (зони проведення антитерористичної операції), інвалідів та ін.) з метою реалізації відповідних заходів координаційного (спрямовуючого) характеру з цього приводу;

3) міжнародне співробітництво з відомчими представництвами іноземних країн у частині залучення провідних спеціалістів до вдосконалення вітчизняної системи державного управління у сфері зайнятості населення та соціальної політики, а також впровадження позитивного зарубіжного досвіду в частині оптимізації закладів (установ, організацій) центрального органу виконавчої влади у цій сфері;

4) систематичне оновлення (внесення змін) переліку суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, та суб'єктів господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців шляхом аналізу даних, отриманих від Державної реєстраційної служби України (зараз – Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України) з Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців про реєстрацію припинення посередника, а також у випадку анулювання дозволу та (або) ліцензії, які надають право на провадження відповідного виду господарської діяльності [9];

5) інформаційно-аналітичне забезпечення правильного функціонування цілісної системи державних органів за вказаним спрямуванням щодо профорієнтаційної роботи службових осіб; підвищення кваліфікації (підготовки, перепідготовки) фахівців, які володіють спеціальними знаннями за вказаним напрямом; соціально-демографічних показників безробітних осіб тощо.

Наведені вище обставини підтверджують нашу позицію щодо вміщення завдань органів державної влади в самостійний елемент їх системи, в той час як функції таких є частиною відзначеного соціально-правового утворення, похідними від так званої «цілої» перемінної.

Таким самим чином ми пропонуємо до завдань Державної фіскальної служби України

щодо забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування віднести такі:

1) надання правової допомоги окремим категоріям суб'єктів господарської діяльності;

2) виявлення, фіксація, вилучення та збереження матеріальних й ідеальних слідів злочинів, пов'язаних з посяганням на законні права та інтереси фізичних та юридичних осіб у сфері оподаткування;

3) розробка пропозицій щодо вдосконалення механізму створення сприятливих умов для розвитку та процвітання підприємництва на території України;

4) впровадження у процес функціонування закладів, установ, організацій сфери управління ДФС дієвих науково обґрунтованих практичних рекомендацій і теоретичних положень щодо особливостей ініціації спрощеної процедури оподаткування та (або) застосування податкових пільг;

5) міжнародне співробітництво з відомчими організаціями іноземних країн в частині попередження та запобігання випадкам неправомірного посягання на свободи суб'єктів господарської діяльності у відзначеному секторі суспільного життя;

6) співпраця з іншими органами державної влади за різними напрямками щодо отримання фактичних даних про економічні показники суб'єктів підприємництва за різними видами та формами фінансово-господарської звітності та бухгалтерського обліку;

7) надання офіційними представниками ДФС та її територіальних органів фізичним та юридичним особам узагальнюючої податкової консультації з приводу застосування визначених на законодавчому рівні пільг податкового характеру за відношенням до товарів чи послуг, що виробляються або надаються останніми відповідно.

У свою чергу, функціями, що притаманні Державній фіскальній службі України, її територіальним органам та підпорядкованим закладам (установам чи організаціям), є:

1) сервісні функції, що полягають у наданні уповноваженими особами суб'єктів владних повноважень у сфері оподаткування фізичним та юридичним особам різного роду адміністративних послуг, а саме:

а) видача ліцензій за окремими видами господарської діяльності (роздрібна торгівля спиртними напоями, роздрібна торгівля виробами з тютюну, виробництво етилового (коньячного або плодового) спирту, виробництво алкогольних напоїв, виробництво тютюнових виробів,

оптова торгівля спиртними напоями, оптова торгівля виробами з тютюну і т. п.);

б) видача довідок за різними показниками (щодо відсутності заборгованостей за обов'язковими платежами до державної казни, про сплату особою – нерезидентом України податку на доходи за звітний період тощо);

2) методологічні функції. Не менш важливе значення вміщується в процес розробки матеріалів для та безпосередньо надання узагальнюючих податкових консультацій фізичним та юридичним особам. Так, наприклад, інформація в предметній формі консультативного характеру щодо окремих питань відображення в податковому обліку з податку на прибуток підприємств операцій з цінними паперами надає роз'яснення з приводу:

а) формули компенсації збитків під час проведення суб'єктами підприємницької діяльності операцій з цінними паперами, що перебувають в обігу на фондовій біржі, за рахунок поступового зменшення загальної суми від таких фінансових операцій у подальших податкових періодах;

б) встановлення моменту перебігу податкового (звітного) періоду за окремими категоріями операцій з цінними паперами, що перебувають або не перебувають в обігу на фондовій біржі;

в) виокремлення відмінних ознак цінних паперів з метою їх правильного віднесення до того чи іншого типу фінансової операції, а значить, правильного відображення у звітній документації за відповідний податковий період тощо;

3) правоохоронні функції. По-перше, йдеться про створення сприятливих умов для розвитку та процвітання підприємницької діяльності на території України саме щодо захисту від недобросовісної конкуренції. Зазначений процес забезпечується шляхом проведення згаданих з іншими правоохоронними органами заходів негласного характеру, що спрямовані на виявлення фактів незаконного переміщення готової товарної продукції (лікарських засобів, приладів медичного призначення, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та ін.), сировини (етилового спирту, наркотичних засобів, їх аналогів та прекурсорів та ін.) через митний кордон нашої держави. Вказані незаконні дії з боку фізичних або юридичних осіб можуть виявлятися в досягненні неправомірних переваг у конкуренції, що зменшують прибуток за звітний період так званих добросовісних суб'єктів господарювання.

По-друге, мається на увазі процес співпраці з органами досудового розслідування в частині

встановлення всіх обставин вчинення злочинів, пов'язаних з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (групою службових осіб) територіальних органів ДФС із метою відновлення порушених прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування. Неправомірні дії з боку правомочних осіб зазначеної категорії можуть виявлятися у відмові в наданні ліцензії на роздрібну торгівлю тютюновими виробами або ж відтягуванні (порушенні) процесуальних строків надання такої, чим прямо зазіхають на інтереси замовника цієї адміністративної послуги – суб'єкта податкових правовідносин;

4) комунікаційні функції. Йдеться про функціонування структурного підрозділу апарату Державної фіскальної служби України – Департаменту комунікацій, що полягає не лише в популяризації та просуванні особливостей надання адміністративних послуг державними податковими інспекціями, управліннями ДФС в областях, митницями, науково-дослідними установами, навчальними закладами в засобах масової

інформації з метою донесення кінцевої продукції до споживача (окремої категорії осіб – учасників податкових правовідносин), але й розміщенні на офіційних веб-сторінках, порталах суб'єктів владних повноважень у сфері оподаткування електронних форм документів щодо:

- екологічного податку;
- податку на прибуток підприємства;
- рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів;
- плати за землю для фізичних та юридичних осіб тощо.

Такого роду електронні ресурси дозволяють спростити сам процедурний режим зіставлення (заповнення) тих чи інших документів податкової звітності суб'єктами підприємництва в частині економії часу та створення дієвого механізму формування єдиної бази даних за вказаним напрямом. Це невід'ємне право суб'єкта підприємницької діяльності у сфері оподаткування на безоплатне отримання в контролюючих органах, в тому числі і через мережу Інтернет, інформації про податки та збори тощо.

Список використаних джерел

1. Про Державну фіскальну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-p>.
2. Драго Р. Административная наука / Р. Драго ; пер. с франц. Л. Энтина ; [под ред. и послесл. Б. М. Лазарева]. – М. : Прогресс, 1982. – 245 с.
3. Приймаченко Д. В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Приймаченко Дмитро Володимирович. – Дніпропетровськ, 2007. – 477 с.
4. Постатейный комментарий к Таможенному кодексу Российской Федерации / под ред. проф. А. Н. Козырина. – М. : Статут, 2001. – 1150 с.
5. Марченко Б. М. Адміністративна діяльність Державної прикордонної служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Марченко Борис Миколайович. – Дніпропетровськ, 2009. – 220 с.
6. Про Державну прикордонну службу України : закон України від 03.04.2003 № 661-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
7. Зезека Н. О. Адміністративно-правовий статус Державної служби зайнятості України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Наталія Олексіївна Зезека. – Київ, 2009. – 279 с.
8. Про затвердження Положення про державну службу зайнятості : наказ М-ва соц. політики України від 20.01.2015 № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-15>.
9. Про затвердження Порядку формування та ведення переліку суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, та суб'єктів господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців : постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2013 № 400 // Урядовий кур'єр. – 13.06.2013. – № 105.

Надійшла до редколегії 17.07.2015

ЧЕРНАЯ А. Н. К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ ПОНЯТИЙ «ЗАДАЧИ» И «ФУНКЦИИ» ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИСКАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ

Проанализированы научные подходы ученых к трактовке таких понятий как «задачи» и «функции». С целью выяснения соотношения понятий «задачи» и «функции» Государственной фискальной службы Украины охарактеризованы научные подходы к соотношению задач и функций других государственных органов. Предоставлено собственную трактовку соотношения понятий «задачи» и «функции». Названы основные задачи и функции Государственной фискальной службы.

Ключевые слова: задачи, функции, соотношение, Государственная фискальная служба Украины, органы исполнительной власти.

CHORNA A. M. TO THE PROBLEM OF CORRELATION BETWEEN THE CONCEPTS OF «TASKS» AND «FUNCTIONS» OF THE STATE FISCAL SERVICE OF UKRAINE

It is emphasized that a clear definition of tasks and functions of any state body, including the State Fiscal Service of Ukraine (hereinafter referred to as – SFS), is the pledge of their effective activities, especially in terms of the reform of the executive branch.

Scientific approaches of the scholars to the interpretation of such notions as «tasks» and «functions» are analyzed. In order to clarify the correlation between the concepts «tasks» and «functions» of the SFS the author has characterized scientific approaches to the correlation between tasks and functions of other state bodies. It is proved that task is a broader scientific category than function. Own interpretation of the correlation between the concepts «tasks» and «functions» is provided. The basic tasks and functions of the SFS are named.

The tasks of the State Fiscal Service of Ukraine on guaranteeing the rights of entrepreneurs in the field of taxation include: 1) provision of legal assistance to certain categories of subjects of economic activity; 2) detection, fixation, seizure and preservation of material and ideal traces of crimes related to infringement of legitimate rights and interests of individuals and legal entities in the field of taxation; 3) development of propositions for improving the mechanism of creating favorable conditions for the development and prosperity of entrepreneurship in Ukraine; 4) implementation effective scientifically based practical recommendations and theoretical provisions on the specifics of initiation of simplified taxation and (or) use of tax benefits in the process of functioning of establishments, institutions, organizations of the sphere of management of the SFS.

The functions inherent to the State Fiscal Service of Ukraine, its territorial bodies and subordinate establishments (institutions or organizations) include: 1) service functions – to provide various kinds of administrative services by authorized officers of government agencies in the field of taxation to individuals and legal entities; 2) methodological functions; 3) law enforcement functions; 4) communication functions.

Indicated tasks and functions are briefly analyzed; and their correlation is revealed.

Keywords: tasks, functions, correlation, State Fiscal Service of Ukraine, executive authorities.

УДК 347.965

Є. Ф. ШКРЕБЕЦЬ,

здобувач кафедри загальноправових дисциплін

факультету права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АДВОКАТУРИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ

На підставі аналізу наукових точок зору та відповідних нормативно-правових актів розроблено авторське бачення статусу адвокатури України як об'єкта адміністративно-правового забезпечення. Встановлено, що правова допомога, яка надається адвокатами, повинна розглядатись законодавством як кваліфікована, з обов'язковим закріпленням даної дефініції на законодавчому рівні.

Ключові слова: адвокатура, адвокат, зміст, адвокатська діяльність, юридична допомога, забезпечення прав і свобод людини.

Shkrebets, Y.F. (2015), "Administrative and legal status of the advocacy in Ukraine at the present stage of development" ["Administratyvno-pravovyi status advokatury v Ukraini na suchasnomu etapi rozvytku"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 80–85.

Конституція України вперше в історії української державності проголосила гарантований захист прав і свобод людини і громадянина, встановивши, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, ст. 3]. Практична реалізація такої правової та ідеологічної настанови можлива лише шляхом удосконалення механізмів пра-

вового захисту особи, забезпечених, перш за все, ефективною судовою системою.

Постановка проблеми. Прийняття нових процесуальних кодексів, зокрема Кримінального процесуального кодексу України, істотно змінило процесуальний статус адвоката, розширило його процесуальні права. В цих умовах положення закону України «Про адвокатуру» [2] від 19 грудня 1992 р. явно перешкоджало

подальшому розвитку інституту адвокатури. Відсутність достатнього правового регулювання призвела до створення так званих «паралельних» колегій, які, на відміну від колегій традиційних, здебільшого не здійснювали функції безкоштовної юридичної допомоги. Ухвалення закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3] від 5 липня 2012 р. покликане закріпити статус адвокатури як важливого інституту громадянського суспільства, на який покладені деякі з публічно-правових функцій.

У діяльності адвокатури поєднуються приватний і публічний інтереси – приватний інтерес конкретної особи, захист прав якої здійснює адвокат, і публічний інтерес суспільства, спрямований на дотримання законності, прав і свобод громадян з боку держави. Побудова правової держави, якою проголосила себе Україна, починається не з проголошення цих прав у Конституції країни, а з дотримання прав кожного конкретного громадянина. При цьому держава, що контролює дотримання прав громадян всіма іншими суб'єктами, ніколи не зможе здійснювати такий контроль за собою. Саме громадянське суспільство в особі такої його структури, як адвокатура, здатне найбільш кваліфіковано, ефективно здійснювати контроль за дотриманням державою прав кожного конкретного громадянина і суспільства в цілому, надавати кваліфіковану юридичну допомогу громадянам та організаціям, представляти їх інтереси в державних органах і громадських організаціях тощо.

Однак поки що рано говорити про Україну як про правову державу, а так само про адвокатуру як частину громадянського суспільства, що повністю сформувалася.

Стан дослідження. Окремі питання, пов'язані з проблемою визначення статусу адвокатури як об'єкта адміністративно-правового забезпечення, у своїх працях досліджували Л. Б. Алексєєв, М. Ю. Барщевський, В. П. Божьев, Т. В. Варфоломєєва, Д. П. Ватман, Ю. М. Грошевой, О. І. Жуковська, В. В. Леоненко, В. В. Медведчук, М. М. Міхєнко, О. Р. Михайленко, Г. М. Резник, С. Ф. Сафулько, О. Д. Святоцький та ін. Їхні роботи служать фундаментальною базою для подальшого дослідження цих питань.

Незважаючи на значну кількість наукових робіт, що з'явилися останнім часом, статус адвокатури як інституту громадянського суспільства здається нам недостатньо дослідженим і вимагає подальшої розробки.

Метою і завданням статті є дослідження сутності адміністративно-правового статусу адвокатури України.

Виклад основного матеріалу. Насамперед треба зазначити, що розуміння громадянами правових норм є найважливішою передумовою ефективної реалізації їх прав і свобод. У той же час, враховуючи цілий ряд чинників (велику кількість нормативно-правових актів, специфічність законодавчої техніки та ін.), усвідомлення особливостей функціонування правових механізмів, а отже, реалізація закріпленої в законодавстві дієздатності для громадян стає досить скрутною без допомоги фахівців у галузі юриспруденції. У зв'язку з цим як найважливіший засіб забезпечення прав і свобод людини Конституція України розглядає право на правову допомогу (ст. 59).

Коло організацій та осіб, які надають населенню правову допомогу, в Україні досить широке, при цьому значну (а в кримінальному судочинстві – основну) долю навантаження при наданні юридичної допомоги несе адвокатура.

Як відомо, рівень розвитку адвокатури – це індикатор стану демократії в суспільстві і одна з ознак реальної захищеності прав людини. У зв'язку з цим реформування інституту адвокатури було визнане пріоритетним напрямом судово-правової реформи в Україні. Вінцем перетворень у цій сфері стало ухвалення закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Новий Закон про адвокатуру істотно переглянув основи організації і функціонування адвокатури та ознаменував собою початок нового етапу в розвитку цього громадського інституту [4, с. 89–90].

Сучасне законодавство пов'язує поняття адвокатури перш за все з адвокатською діяльністю. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає особливості адвокатської діяльності в її змісті, суб'єктах, організації і цілях.

Зміст адвокатської діяльності. За своїм характером адвокатська діяльність полягає в наданні юридичної допомоги. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказує зразковий перелік видів юридичної допомоги, що надається в рамках адвокатської діяльності [3, ст. 19]. Цей перелік серйозно розширений у порівнянні з попереднім законом України «Про адвокатуру». Окрім таких «традиційних» видів юридичної допомоги, як надання консультацій і довідок щодо правових питань, складання заяв, скарг, клопотань та інших документів правового характеру, представництво в цивільному й адміністративному судочинстві, участь адвоката як захисника у кримінальному судочинстві, вказуються представництво в податкових правовідносинах,

представництво інтересів у громадських об'єднаннях та інших організаціях і ряду інших справ, що відображають сучасні політичні й економічні умови існування українського суспільства.

Слід ще раз підкреслити, що перелік видів юридичної допомоги, яка може надаватись адвокатами, не є вичерпним, що доцільно з точки зору законодавчої техніки, оскільки конкретний список може обмежувати права громадян на отримання юридичної допомоги. Деякі з видів юридичної допомоги, не названі у ст. 19 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», але вказуються безпосередньо в спеціальних законодавчих актах (наприклад, згідно із ч. 2 ст. 48 Кримінального процесуального кодексу України адвокат може бути присутнім при допиті свідка), інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом, хоча прямо Законом і не передбачені, можуть здійснюватися адвокатами на підставі п. 2 вказаної статті [5].

Юридична допомога, за загальним правилом, може здійснюватися адвокатами фізичним і юридичним особам. Водночас, як впливає із законодавства, не унеможливується здійснення адвокатської діяльності також на користь органів державної влади й органів місцевого самоврядування [6, с. 214].

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» здійснюється надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави [3].

Суб'єкт адвокатської діяльності. Відповідно до п. 2 ст. 1 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Згідно з п. 1 ст. 1 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат – фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом [3]. Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Справедливо наголошувалося, що лише формальні ознаки не можуть бути гарантією здобуття якісної юри-

дичної допомоги. У зв'язку з цим введення законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» кваліфікаційного іспиту для здобуття статусу адвоката слід вважати вірним кроком, що дозволяє підвищити загальний рівень професіоналізму адвокатури. Іспит покликаний виявити реальні теоретичні і практичні знання претендента на момент розгляду заяви про здобуття статусу адвоката, оцінити його професійну придатність для здійснення адвокатської діяльності. Необхідно сказати, що складання спеціального іспиту як умова допуску до адвокатської діяльності – це загальне правило, прийняте в державах з розвиненими правовими системами. Так, у Сполучених Штатах Америки випускник юридичного вузу разом з дипломом і юридичним ступенем не отримує автоматичного права займатися адвокатською практикою. Питання про це вирішується спеціальною комісією з допуску в адвокатуру, сформованою або асоціацією адвокатів штату, або за призначенням суду чи губернатора штату. Як правило, ця комісія складається з практикуючих юристів. При вирішенні питання про допуск до адвокатської практики комісія виходить з моральних якостей кандидата і результатів іспиту, що проводиться нею. Іспит складається з усної співбесіди і письмової роботи. Письмова робота, як правило, продовжується декілька днів, протягом яких претендент повинен відповісти на 20–30 питань, що стосуються знання, тлумачення і вживання правових норм штату, в якому складається іспит [7, с. 34–35].

В Україні відповідно до рішень Ради адвокатів України про Порядок допуску до складання кваліфікаційного іспиту [8] та про Програму складання кваліфікаційного іспиту [9] кваліфікаційний іспит складається з двох частин – письмових відповідей на питання (або тестування) й усної співбесіди. На підставі Програми складання кваліфікаційного іспиту кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури своїм рішенням формують екзаменаційні білети для складання письмового іспиту та екзаменаційні білети для складання усного іспиту. Письмовий іспит включає виконання завдання на підставі розроблених науково-консультативною радою Національної асоціації адвокатів України правових фабул, текст яких затверджується Радою адвокатів України. Слід зазначити, що в адвокатському середовищі справедливо наголошують на досить високому ступені теоретизованості екзаменаційних питань і як наслідок його невідповідності цілям самого кваліфікаційного іспиту, призначеного виявляти перш за все практичні навички пре-

тендента на заняття адвокатською діяльністю. У зв'язку з цим найближчим часом необхідно поставити питання про перегляд переліку екзаменаційних питань.

Повторимось, що адвокатська діяльність визначається законодавцем як незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту [3]. У зв'язку з цим закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказує на відмінність адвокатської діяльності від юридичної допомоги, що надається іншими суб'єктами (працівниками юридичних служб юридичних осіб, а також працівниками органів державної влади й органів місцевого самоврядування, юридичними особами та індивідуальними підприємцями, нотаріусами або іншими особами, які законом спеціально уповноважені на ведення своєї професійної діяльності (уповноважені з прав людини, прокуратура, профспілки і т. п.). На відміну від адвокатської діяльності юридична допомога, що надається іншими суб'єктами, – не єдиний або взагалі супутній вид діяльності цих осіб, здійснюється лише з певного кола питань, що стосуються предмета діяльності відповідних органів, організацій, підрозділів, або виявляється в рамках трудових (службових) відносин [10, с. 246–247].

Спосіб організації адвокатської діяльності. В даний час адвокатська діяльність може здійснюватися адвокатами лише в одній з організаційних форм, указаних в законодавстві, у тому числі індивідуально. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» проголошено, що адвокат має право самостійно обирати форму і місце здійснення адвокатської діяльності. Організація адвокатської діяльності не ототожнюється з поняттям організації адвокатури. Адвокатура як професійне співтовариство адвокатів організаційно представлена Національною асоціацією адвокатів України, конференціями адвокатів регіону, радами адвокатів регіону, Радою адвокатів України, з'їздом адвокатів України [3].

Зміцнення законності – функція самої держави, для якої вона створює відповідний апарат, правоохоронні органи. Сприяти цим органам у зміцненні законності адвокатура не може через свою юридичну природу, як незалежний від держави орган, більш того, покликаний стояти на стороні громадянина, а не переслідуючої його (громадянина) в деяких випадках держави [11, с. 52]. З тих же підстав держава не повинна ставити адвокатурі за обов'язок і таку функцію, як сприяння вихованню грома-

дян у дусі точного і неухильного виконання закону, наскільки б важливою для державного устрою вона не була. Відносини між державою та адвокатурою мають будуватися на принципі рівності, саме це впливає з дефініції ст. 5 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де зазначено, що адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, а держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності.

З початком демократичних реформ положення адвокатури фактично почало змінюватися. Змінилися самі принципи існування суспільства, метою руху української державності було проголошено побудову правової держави. Як наслідок адвокатура стала набувати меж незалежного громадського інституту, покликано захищати інтереси суспільства і кожного його члена окремо. Осмислення нового місця адвокатури можливо побачити в законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який у ст. 2 розглядає адвокатуру як недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом. Таким чином законодавцем підкреслено, що адвокатура відокремлена від держави.

У громадянському суспільстві на перше місце виходять громадські ініціативи. Адвокатура покликана бути помічником у реалізації цих ініціатив. Саме адвокатура як співтовариство незалежних юристів-професіоналів відіграє велику роль у процесах суспільного контролю над державою в цілому і правоохоронними органами зокрема [12, с. 76].

Поряд з цим адвокатура виступає одночасно як партнер держави, яка взяла на себе зобов'язання забезпечити право громадян на кваліфіковану юридичну допомогу. Як гарантуючий механізм держава використовує інститут адвокатури. Тим самим на адвокатуру покладаються особливі суспільні функції. В цьому якраз і полягає публічний характер адвокатської діяльності. Найяскравіше публічний характер адвокатської діяльності виявляється в участі адвоката як захисника в кримінальному судочинстві за призначенням органів досудового слідства, прокурора або суду відповідно до ст. 49 Кримінального процесуального кодексу України, а також при наданні безкоштовної юридичної допомоги.

Таким чином, враховуючи ознаки адвокатської діяльності (особливі зміст, суб'єкт, спосіб організації і мету адвокатської діяльності), це поняття можливо визначити як кваліфіковану юридичну допомогу, що здійснюється на професійній основі особами, котрі отримали статус адвоката і діють індивідуально або у рамках колективної адвокатської організації, фізичним і юридичним особам, а також органам державної влади і місцевого самоврядування з метою захисту їх прав, свобод та інтересів, а також забезпечення доступу до правосуддя.

З огляду на викладене вище бачення адміністративно-правового статусу адвокатури правова допомога, що надається адвокатами, повинна розглядатися законодавством як кваліфікована. Кваліфікована правова допомога визначається як правова допомога, здійснювана спеціальним суб'єктом, який підтвердив свої знання й умін-

ня в цій галузі, що дозволяє гарантувати її якість.

Поняття адвокатури слід розуміти у двох значеннях. По-перше, як це і вказано у ст. 2 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом. По-друге, адвокатуру слід розглядати як громадський інститут, що діє на певних принципах (законності, лояльності до клієнта, дотримання адвокатської етики, незалежності, самоврядності, корпоративності, рівноправності адвокатів, професіоналізму), гарантує громадянам право на кваліфіковану юридичну допомогу.

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийн. на 5-й сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – Київ : Просвіта, 1996. – 80 с.
2. Про адвокатуру : закон України від 19 груд. 1992 р. № 2887-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
4. Адвокатура України : навч. посіб. Кн. 1 / Центр прав. дослідж. Фурси. – Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. – 317 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Урядовий кур'єр. – 06.06.2012. – № 99.
6. Фіолевський Д. П. Адвокатура : підручник / Д. П. Фіолевський. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ : Алерта, 2008. – 432 с.
7. Барщевский М. Ю. Бизнес-адвокатура в США и Германии : учеб. пособие / Ю. М. Барщевский. – М. : Белье альвы, 1995. – 64 с.
8. Порядок допуску до складання кваліфікаційного іспиту, порядок складання кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні : затв. рішенням Ради адвокатів України від 17 груд. 2013 р. № 170 : [з остан. змін. від 25 жовт. 2014 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kmdka.com/sites/default/files/files/2014.10.25-rogyadok-179.pdf>.
9. Програма складання кваліфікаційного іспиту : затв. рішенням Ради адвокатів України від 1 черв. 2013 р. № 153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kmdka.com/sites/default/files/files/programa_skladannya_kvalifikatsiyonogo_istpitu2.pdf.
10. Адвокатура України : навч. посіб. Кн. 2 / Центр прав. дослідж. Фурси. – Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. – 324 с.
11. Бірюкова А. Проблемні аспекти здійснення захисту та надання правової допомоги адвокатами / А. Бірюкова // Юридична Україна. – 2005. – № 1. – С. 49–54.
12. Яновська О. Г. Адвокатура України : навч. посіб. / О. Г. Яновська. – Київ : Юрінком Інтер, 2007. – 280 с.

Надійшла до редколегії 21.08.2015

ШКРЕБЕЦ Е. Ф. АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС АДВОКАТУРЫ В УКРАИНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

На основании анализа научных точек зрения и соответствующих нормативно-правовых актов разработано авторское видение статуса адвокатуры Украины как объекта административно-правового обеспечения. Установлено, что правовая помощь, которая предоставляется адвокатами, должна рассматриваться законодательством как квалифицированная, с обязательным закреплением данной дефиниции на законодательном уровне.

Ключевые слова: адвокатура, адвокат, адвокатская деятельность, юридическая помощь, обеспечение прав и свобод человека.

SHKREBETS Y. F. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE ADVOCACY IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT

It is established that private and public interests are combined within advocacy activity: private interests of a particular person, whose rights are protected by a lawyer and public interest of society directed on keeping the rule of law, human rights and freedoms by the state. The construction of a legal state, which Ukraine declared itself, does not begin with the declaration of these rights in the Constitution of the country, but from keeping the rights of each individual citizen.

The analysis of scientific opinions and relevant regulations is realized; the author's point of view of the status of the advocacy in Ukraine as an object of administrative and legal guaranteeing is elaborated. Besides, it is determined that the legal aid provided by attorneys, must be considered by the legislation as qualified with a mandatory consolidation of this definition on the legislative level.

The author has analyzed domestic regulations and noted that the range of organizations and individuals providing legal aid to the population in Ukraine is quite wide, where advocacy has a significant (and in criminal proceedings – basic) share of the load in the provision of legal aid.

It is grounded that the advocacy serves at the same time as a partner of the state, which has taken the guarantee to ensure the right of citizens on qualified legal aid. As a guaranteeing mechanism the state uses the advocacy institution. Thus, special social functions the state rests on the advocacy.

Keywords: *advocacy, advocate, advocacy activity, legal aid, guaranteeing human rights and freedoms.*

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.915(477)

В. М. БАБАКІН,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ МОЛОДІЖНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Проаналізовано наукові дослідження і правозастосовну практику останніх років щодо протидії молодіжній злочинності, виявлено наявні проблеми, надано пропозиції з удосконалення цього напрямку діяльності.

Ключові слова: оперативні підрозділи, неповнолітні, молодь, протидія, кримінальне правопорушення, засоби оперативно-розшукової діяльності, профілактика, запобігання, наукова позиція.

Babakin, V.M. (2015), "Modern tendencies in research papers and law enforcement practice in combating youth crime" ["Suchasni tendentsii naukovykh doslidzhen i pravozastosovnoi praktyky protydii molodizhnoi zlochynnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 86–92.

Постановка проблеми. Протидія злочинності є однією з необхідних умов реформування українського суспільства. За роки незалежності в Україні прийнято велику кількість законів, указів, концепцій, програм, інших нормативно-правових актів, спрямованих на протидію злочинності, а також на реформування правоохоронних і судових органів. Проте названі заходи не дали помітних позитивних змін. За останні роки погіршився соціально-економічний стан в Україні, що зумовило різке зростання кримінальних правопорушень, особливо серед неповнолітніх та молоді. Перед державою, а саме правоохоронними органами, наразі гострим є питання щодо протидії загрозливим тенденціям криміналізації суспільства, в процес якої втягуються неповнолітні та молодь, а також розроблення ефективних та дієвих заходів щодо її подолання.

Стан дослідження. Досліджуючи стан наукової розробленості питань протидії молодіжній злочинності, слід звернутися до наукових праць останніх років. Фрагментарно та окремі питання цієї проблематики досліджували такі вчені, як К. В. Антонов, О. М. Бандурка, М. П. Водько, О. О. Горішний, О. Ф. Долженков, С. Ф. Денисов, Т. С. Жукова, В. П. Захаров, О. В. Кириченко, О. О. Подобний, В. Л. Ортинський, М. А. Погорецький, Є. Ю. Пліско, В. Д. Пчолкін, О. А. Шевченко, О. П. Снігерьев, В. Є. Тарасенко, В. В. Шендрік, О. О. Юхно, Н. В. Яницька та інші. Водночас теоретичні, правові та організаційно-тактичні аспекти оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ щодо

протидії молодіжній злочинності засобами оперативно-розшукової діяльності комплексно, зокрема після прийняття чинного КПК України, не досліджувались.

Метою статті є аналіз сучасних тенденцій наукових досліджень і правозастосовної практики діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо протидії молодіжній злочинності та напрацювання пропозицій з удосконалення цього напрямку діяльності.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність, за визначенням О. М. Бандурки, О. В. Горбачова, О. О. Юхна та інших учених, є видом діяльності, що здійснюється гласно і негласно оперативними підрозділами державних органів, уповноважених законом, у межах їх повноважень за допомогою проведення комплексу оперативно-розшукових заходів з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань та відшкодування завданої шкоди. Така діяльність має свій генезис і теоретичне обґрунтування, базові положення, які були закладені в процесі історичного розвитку сучасної держави і права України. З метою наукового осмислення протидії злочинності оперативними підрозділами органів внутрішніх справ доцільно дослідити стан її наукової розробки.

Ще Р. С. Белкін доречно зазначав, що розшукова діяльність супроводжує правосуддя протягом всієї історії. Саме в її функції входить розкриття злочинів, установлення і розшук

винних осіб, які підлягали потім передачі до органів державної влади [1]. Становлення оперативно-розшукової діяльності було обумовлене соціальною необхідністю протидії злочинності й теоретичним визнанням необхідності наявності такої науки та оперативно-розшукових органів. Але цей історичний процес проходив з великими складнощами. Перші роботи радянських юристів, що були присвячені проблемам протидії (боротьбі) злочинам силами і засобами оперативних підрозділів, з'явилися у 20-ті роки минулого століття. Представники Радянської влади розуміли, що робота кримінально-пошукових органів має будуватися насамперед у напрямі запобігання злочинам [2, с. 163]. Один з дослідників тих часів зазначав, що в основу боротьби карного розшуку зі злочинністю «повинні бути покладені, головним чином, заходи не розкриття вчиненого злочину, а запобігання злочину, що ще тільки готується, з таким розрахунком, щоб злочинець-рецидивіст був поставлений в умови, що перешкоджають вчиненню задуманого і готуванню злочину» [3, с. 44]. Така діяльність за своїм характером є одночасно двосторонньою: по-перше, вона активна, що полягає у вилученні злочинного елемента із суспільного середовища та переміщенні його до виховного закладу, а по-друге, вона превентивна, оскільки підпорядкована завданню охорони суспільства в цілому та окремих його членів від злочинних посягань. Тому в структурі карного розшуку вбачали два напрями діяльності, що переслідують кожний свою мету. Перший напрям повинен був вести гласний розшук щодо виявлених злочинів, а другий напрям – це таємна частина, що попереджає злочини, що готуються, шляхом проведення негласного нагляду [4, с. 26]. У подальшому суттєвий вплив на становлення системи вітчизняної оперативно-розшукової протидії злочинам органами внутрішніх справ мали роботи німецьких криміналістів. Зокрема, у 1925 році в Москві було видано «Практичне керівництво для працівників карного розшуку», підготовлене В. Штибером і Г. Шнейкертом, у якому автори аргументовано виклали основи поліцейської діяльності щодо протидії і запобігання злочинам. Чинниками успішної протидії злочинам вони вважали ефективну організацію агентурної діяльності і служби зовнішнього спостереження, спеціалізацію поліцейських чиновників, створення бази криміналістичних обліків, обов'язкову наявність в осіб, які займаються кримінально-поліцейською роботою, юридичної освіти тощо. Стратегічне значення для подальшої ефективної організації

протидії злочинності і попереджувальної діяльності оперативних підрозділів мала також наукова праця «Попередження злочинів. Організація і постановка» німецького криміналіста Вільяма Гая, який надавав великого значення ефективній організації і постановці планомірного спостереження за злочинцями. Він зазначав, що саме питання про спостереження за злочинцями, як найважливіший за своїм значенням попереджувальний захід, відкриває велике і благодатне поле діяльності. Вказані роботи суттєво вплинули на подальше вдосконалення цього напрямку оперативно-розшукової діяльності.

Значне підвищення уваги до проблеми боротьби (сьогодні протидії) і попередження злочинності у Радянському Союзі виникло у другій половині ХХ століття. Партократичні та міфічні завдання щодо цілковитої «перемоги» над злочинністю, що називалось «боротьбою», превальювали над фактичним станом криміногенної обстановки в тоталітарній державі і відображалися у керівних партійних документах і директивах. Такі завдання ставилися і перед правоохоронними органами, зокрема перед оперативними підрозділами. Наукові аспекти протидії злочинності й участі в ній оперативних підрозділів практично не досліджувалися, зокрема в теорії оперативно-розшукової діяльності до 70–80-х років минулого століття.

Одним із перших, хто творчо розвинув думку існування оперативно-розшукової профілактики як однієї з форм протидії злочинам, був А. Г. Лекарь, який у монографічному дослідженні щодо профілактики злочинів розкрив методологічні засади здійснення профілактики злочинів та розробив систему організаційних і тактичних заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів [5]. У вітчизняній правовій науці всупереч тоталітарній теорії «боротьби» зі злочинністю першу спробу фундаментального дослідження проблем оперативно-розшукової профілактики як однієї з форм протидії злочинності здійснив І. П. Козаченко на початку 90-х років минулого століття. На його думку, оперативно-розшукова профілактика є самостійною формою ОРД, а саме цілісною системою оперативного контролю і профілактичного впливу відносно осіб, криміногенної обстановки (ситуації) та інших антисуспільних явищ, а також запобігання задуманим злочинам і тим, що готуються, з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів. При цьому оперативно-розшукова протидія покладається на суб'єктів, які цілеспрямовано здійснюють профілактику злочинів і мають можливість вибрати лінію

поведінки, маючи у своєму розпорядженні спеціальні сили, заходи, засоби і методи профілактичного впливу. При цьому законодавством, зазначав він, оперативно-розшукова діяльність уперше визнається державно-правовою формою боротьби (на сучасній мові протидії) зі злочинністю [6, с. 28–29]. Отже, незважаючи на імперську політику колишнього СРСР з приводу головного завдання правоохоронних органів щодо «боротьби зі злочинністю», а не «протидії», автор у повному обсязі відстояв свою наукову позицію. У подальшому аналогічну думку розвинув і підтвердив Я. Ю. Кондратьєв, який у монографії «Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції» зазначив, що у широкому розумінні запобігання злочинам – це комплексне використання оперативно-розшукових сил і засобів, а у вузькому розумінні – це чітко врегульована законом та підзаконними актами діяльність оперативних підрозділів у протидії кримінальній активності щодо конкретних кримінальних осіб. Він також звертав увагу на те, що запобігання злочину є похідним від об'єкта і предмета впливу і не дублює кримінологічне розуміння цього феномена, а включає якості та властивості відповідно до специфіки предмета оперативно-розшукової діяльності [7, с. 9], що ми підтримуємо. На нашу думку, й цьому автору як державному службовцю на той період було складно виборювати свою наукову точку зору.

Позиції вказаних вчених у подальшому розвинув Д. Й. Никифорчук, який зазначав, що оперативно-розшукова протидія і профілактика злочинів є врегульована нормативно-правовими актами діяльність оперативних підрозділів з проведення систематичного контролю за оперативною ситуацією з метою усунення причин та запобігання виникненню умов, що сприяють їх вчиненню, а також виявлення осіб, від яких слід очікувати вчинення правопорушень, та здійснення на них профілактичного впливу з метою запобігання вчиненню задуманих злочинів або тих, які готуються [8, с. 177], що, на нашу думку, фактично пояснювало систему форм і методів саме у протидії злочинам. У цій дискусії активну участь взяли І. І. Іванов та інші вчені, які зазначали, що така діяльність має низку самостійних елементів, до яких вони віднесли: вивчення за допомогою засобів і методів оперативно-розшукової діяльності контингенту осіб, які перебувають під оперативно-профілактичним спостереженням; документування фактів і обставин дій цих осіб, що забезпечує успіх індивідуально-профілактичних

заходів; ініціативне здійснення пошукових заходів для виявлення ознак підготовки злочинів, злочинних намірів або злочинної діяльності осіб, які перебувають під оперативно-профілактичним спостереженням, їх причетності до злочинів, що залишилися нерозкритими; реалізацію отриманих матеріалів у кримінальному провадженні, що гарантує конспірацію негласних джерел інформації [9, с. 573].

На нашу думку, з цими визначеннями оперативно-розшукової протидії та запобігання і з аргументами дослідників можна було б погодитись на користь їх дієвості та ефективності. Однак дані про стан, рівень, структуру і динаміку зростання злочинних проявів в Україні на сьогодні свідчать про те, що теоретичні й прикладні аспекти визначення сутності оперативно-розшукової протидії потребують свого вдосконалення. У 1992 році прийняття закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», стало великим кроком у розвитку заходів протидії злочинності силами, засобами та методами оперативно-розшукової діяльності.

У теорії існує напрям, який засвідчує про такі головні форми і методи протидії злочинності, як індивідуальна профілактика, ознак вона стосується не тільки діяльності оперативних підрозділів, але й інших служб та підрозділів, що функціонують в системі ОВС України. Основою ухвалення рішення про індивідуальний профілактичний вплив є наявність в органі оперативно-розшукового підрозділу відомостей про злочини, що замишляють або готують [10]. Аналогічну думку підтримує й С. С. Овчинський [11, с. 52]. Розробляючи стратегію і тактику протидії злочинності, О. Г. Кальман наголошував на тому, що величезне значення для реалізації політики держави щодо визначення стратегії і тактики протидії злочинності взагалі та окремим її видам зокрема має оптимізація моделювання правоохоронної системи в ракурсі діяльності із запобігання злочинам. Проте багато залежить й від вирішення невідкладних тактичних питань кримінологічної політики. Серед них він виділяв проблему координації зусиль правоохоронних та контролюючих органів між собою, а також державних і громадських організацій у протидії руйнівним криміногенним процесам. На його думку, головне завдання полягає в тому, щоб на базі вітчизняного та зарубіжного досвіду сконструювати модель взаємодії спеціальних правоохоронних органів, державних контролюючих органів та громадських організацій, яка б мала реальні можливості для реалізації завдань протидії злочинності. Він наголошував, що на порядку

денному стоїть невідкладне завдання створення не антикорупційного відомства, а спеціального державного органу без правоохоронних функцій, який вирішував би виключно сукупність проблем протидії і, як її елемента, – запобігання злочинності та корупції [12], що ми підтримуємо.

Практика правозастосовної діяльності і дані статистики свідчать про те, що теоретичні, організаційно-правові і тактичні засади оперативно-розшукової протидії і запобігання злочинам не відповідають реаліям сьогодення. Сутність нового підходу до протидії злочинам оперативно-розшуковими засобами вважаємо, у постійному моніторингу і накопиченні та аналізі оперативної й іншої інформації, що дасть можливість прогнозувати і контролювати злочини вже на стадії підготовки. Це дозволяє перехопити ініціативу і встановити реальний контроль над злочинністю, налагодити процес припинення кримінальних правопорушень не тільки на території оперативного обслуговування, але й в інших регіонах країни. Постійне втягнення ОВС України в політичне протистояння, низьке фінансування і матеріально-технічне забезпечення ОВС, зокрема оперативних підрозділів, ставить перед вітчизняною наукою і практикою завдання щодо вдосконалення наукового обґрунтування процесу протидії злочинності, зокрема молодіжній. Платники податків не можуть зрозуміти, чому значна кількість резонансних кримінальних правопорушень, зокрема тяжких і особливо тяжких злочинів, так і залишається нерозкритими, незважаючи на те, що існують органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення протидії таким явищам, стратегічним завданням яких є виявлення і припинення їх.

У процесі забезпечення протидії, зокрема молодіжній злочинності, слід враховувати, що у певній категорії нестійких осіб цілком може включитися механізм індивідуального злочинного поведіння, оскільки в них є підстави думати, що злочини, які замишляються або вчиняються ними, не будуть взагалі ніколи розкриті. У дослідженнях вказаних та інших учених доречно зазначається, що протидія та профілактика основані на застосуванні правових засобів та оперативно-розшукового (негласного) контролю за кримінально небезпечними категоріями осіб, серед яких велике занепокоєння викликає молодіжне середовище. Отже, завдання, система, сучасне інформаційно-аналітичне забезпечення, методика протидії з боку ОВС України мають бути найтісніше пов'язані з інтересами виявлення і припинення

кримінальних правопорушень. В основу концепції протидії молодіжній злочинності і виховання молоді має бути покладена певна ідея законодавства у державі – неминучості покарання за вчинений злочин. А найважливішим її елементом повинно стати встановлення контролю за способом життя правопорушників, своєчасне виявлення та розкриття злочинів [13].

Таким чином, проблема нового осмислення системи протидії оперативно-розшуковими засобами кримінальним правопорушенням не перестає бути актуальною і сьогодні. Це утворення має потребу в коректуванні, адже його сучасне розуміння не розкриває змісту розглянутого виду напряду діяльності і не завжди достатньо повно визначає тактично виправдані засоби вирішення таких завдань. У багатьох правових джерелах оперативно-розшукова протидія і попередження злочинів прив'язується до використання лише спеціальних засобів і методів оперативно-розшукової діяльності, а значні та не використані або недостатньо використані можливості упускаються при цьому. Д. В. Рівман у діяльності оперативних підрозділів виділяв ряд напрямів, що вирішують завдання, які мають безпосереднє відношення до протидії злочинам частині реалізації ідеї про неминучість покарання за вчинений злочин, а саме: удосконалення організації і тактики загальної, індивідуальної та невідкладної профілактики злочинів, що замишляються, готуються, а також запобігання злочинам на стадії замаху; вдосконалення організації і тактики розкриття злочинів на всіх етапах цього процесу; вдосконалення організації і тактики розшуку осіб, які переходять від кримінальної відповідальності або відбуття покарання, безвісти зникли; поліпшення інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності; використання спеціальних технічних засобів, особливо при документуванні злочинних дій; забезпечення дізнання і слідства даними доказового значення, оперативне супроводження розслідування злочинів; організація віктимологічної профілактики оперативно-розшуковими методами; забезпечення можливості відшкодування матеріальних збитків, спричинених злочинами, зокрема оперативно-розшуковими заходами [14, с. 12–13], що ми підтримуємо.

Виявлення, попередження і припинення злочинів, визначені в законі як самостійні завдання оперативно-розшукової діяльності, на нашу думку, об'єднуються в цілому у протидію. Практика правозастосовної діяльності підтверджує наші висновки про те, що результати оперативно-розшукової протидії злочинам ОВС у першу чергу залежать від ефективності

стану діяльності оперативних підрозділів щодо викриття та припинення кримінальних правопорушень. Такі підходи будуть сприяти підвищенню іміджу довіри населення до ОВС. Це превентивно сприятиме попередженню кримінально активних осіб молодого віку, а громадяни з більшою довірою звертатимуться до міліції (поліції) МВС України. У цьому, на нашу думку, й полягає фундаментальний потенціал оптимізації оперативно-розшукової протидії молодіжній злочинності.

Така правоохоронна діяльність, як оперативно-розшукова протидія молодіжній злочинності супроводжує правосуддя на всіх етапах його становлення і розвитку. У науці за останній час висловлена думка, зокрема О. М. Бандуркою, О. М. Литвиновим, про те, що доцільно вживати термін «протидія» стосовно злочинності, оскільки «боротьба» не відображає суті розглядуваної діяльності. Однак у дискусії щодо визначення цього поняття доречно навести як приклад третій закон Ньютона щодо «дії та протидії», як один із основних законів механіки, згідно з яким дії двох матеріальних тіл «одне на одне» рівні за величиною і протилежні за напрямом. У контексті подальшого розвитку теорії «протидії» слід назвати діяльність (за своєю суттю та змістом) державних органів, суспільства та окремих громадян, яка і буде протилежною за спрямуванням діяльності осіб, які вчиняють злочини. Разом із тим очевидно, що використання терміна «протидія злочинності», а не «боротьба зі злочинністю» дозволяє більш повно відобразити всю сукупність діяльності держави, суспільства та громадян щодо недопущення злочинних посягань. Останнім часом цей термін активно використовується не лише в науці, а й у законотворчій діяльності [15, с. 173].

Як свідчать дослідження останніх років, питанням протидії злочинності, її попередження приділялась певна увага. Крім того, в дослідженні О. О. Юхна щодо концептуальних засад оперативно-розшукового запобігання злочинам ОВС України у сучасних умовах (2012 р.) як елемента протидії злочинності зазначається, що оперативно-розшукове запобігання злочинам — це система оперативно-розшукових, розвідувально-пошукових і адміністративно-службових дій, здійснюваних гласно і негласно працівниками оперативно-розшукових підрозділів органів внутрішніх справ за допомогою виявлення і запобігання злочинам, що замишляють або готують, виявлення, припинення і розкриття злочинів на стадії замаху і вчинених злочинів, установлення і викриття оперативно-розшуковими засобами осіб, які їх готують, вчиняють

або вчинили [16], що ми підтримуємо. У свою чергу, в дослідженні В. В. Шендрика на предмет попередження злочинів в оперативно-розшуковій діяльності ученим наголошено про спрямування оперативно-розшукових та інших заходів на ліквідацію причин і умов вчинення злочинів, їх недопущення, а також припинення злочинної діяльності на стадії приготування та замаху [17], що, на нашу думку, стосується й будь-яких напрямів, зокрема протидії молодіжній злочинності.

Висновки. Сутність оперативно-розшукової протидії полягає у вжитті суб'єктами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, системи заходів, що спрямовані на усунення негативних явищ та процесів, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, а також недопущення їх учинення на різних стадіях злочинної поведінки, особливо серед неповнолітніх та молоді. Для ефективної діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо протидії молодіжній злочинності необхідно також удосконалити правове регулювання такої діяльності. Потребують перегляду насамперед форми та методи попереджувальної діяльності у молодіжному середовищі, а також питання внутрішньої та зовнішньої взаємодії і координації оперативних та інших підрозділів ОВС України у цій сфері. Протидія правопорушенням серед молоді повинна постійно супроводжуватися вжиттям заходів з усунення причин та умов, що сприяли їх вчиненню, а також визначенням цього напрямку діяльності не тільки в нормативних актах системи ОВС і Генеральної прокуратури України, але і в чинному законодавстві, зокрема поновленням такої діяльності у КПК України 2012 року. Сьогодні виникає проблема, пов'язана з теоретичністю і практичністю даної теми, оскільки на практиці відсутні окремі оперативні підрозділи, які б займалися виключно молодіжною злочинністю, відсутні державні та регіональні програми з подолання молодіжної злочинності, що втілювалися б у життя. Виникає необхідність розроблення та втілення у правозастосовну діяльність ефективних заходів щодо попереджувального впливу на злочинність, зокрема молодіжну. На сучасному етапі, коли криміногенна частина молоді має у своєму арсеналі новітні технічні засоби, без фундаментальних знань протидіяти злочинності неможливо. За результатами порушеної проблеми нами вироблено проект Концепції протидії молодіжній злочинності, який сприятиме підвищенню ефективності діяльності державних правоохоронних органів, громадськості з цих питань.

Утім, порушені питання не є остаточними і вого вивчення. потребують окремого дослідження або науко-

Список використаних джерел

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – 408 с.
2. Кравченко Ю. Ф. Міліція України / Ю. Ф. Кравченко. – Київ : Генеза, 1999. – 432 с.
3. Иванов Л. О. Пути и судьбы отечественной криминологии / Л. О. Иванов, Л. В. Ильина. – М. : Наука, 1991. – 208 с.
4. Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика / И. Н. Якимов. – М. : Изд-во НКЮ СССР, 1929. – 312 с.
5. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений / А. Г. Лекарь. – М. : Юрид. лит., 1972. – 104 с.
6. Козаченко И. П. Оперативно-розыскная профилактика / И. П. Козаченко. – Киев : КВШ МВД СССР, 1991. – 102 с.
7. Кондратьев Я. Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції : монографія / Я. Ю. Кондратьев. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 444 с.
8. Оперативно-розысковая діяльність : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, Д. Й. Никифорчук та ін. ; за ред. О. М. Джу́жи. – Київ : Правова єдність, 2009. – 310 с.
9. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М. : Инфра-М, 2001. – 794 с.
10. Зорин В. В. Место и роль аналитической поисковой работы в оперативно-розыском процессе / В. В. Зорин, Ю. Ф. Кваша, К. В. Сурков: Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. Ч. 1 : материалы междунар. науч.-практ. конф., 9–10 апр. 1998 г. / МВД России, С.-Петерб. акад. ; Всерос. НИИ. – СПб., 1998. – С. 417–423.
11. Овчинский С. С. Оперативно-розыскная информация / под ред. А. С. Овчинского и В. С. Овчинского. – М. : Инфра-М, 2000. – 367 с.
12. Кальман О. Г. Що протиставити злочинності / О. Кальман // Дзеркало тижня. – 2009. – 7–13 берез. – № 8 (736).
13. Портнов И. П. Профилактика преступлений в милицейской практике / И. П. Портнов // Государство и право. – 1995. – № 10. – С. 112–119.
14. Ривман Д. В. Сущность, задачи и принципы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел : лекция / Д. В. Ривман. – СПб. : [С.-Петерб. ун-т внутр. дел МВД России], 1999. – 32 с.
15. Бандурка О. М. Система протидії злочинності: поняття та сутність / Олександр Маркович Бандурка, Олексій Миколайович Литвинов/ Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2015. – № 2 (10). – С. 168–177.
16. Южно О. О. Теорія та практика оперативно-розыскового запобігання злочинам органами внутрішніх справ : монографія / О. О. Южно ; Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса : Інтерпринт, 2010. – 367 с.
17. Шендрик В. В. Предмет попередження злочинів в оперативно-розысковій діяльності [Електронний ресурс] / В. В. Шендрик // Право і Безпека. – 2011. – № 3 (40). – С. 165–169. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2011_3_39.pdf.

Надійшла до редколегії 24.07.2015

БАБАКИН В. Н. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Проанализированы научные исследования и правоприменительная практика последних лет относительно противодействия молодежной преступности, выявлено имеющиеся проблемы, даны предложения по усовершенствованию данного направления деятельности.

Ключевые слова: оперативные подразделения, несовершеннолетние, молодежь, противодействие, уголовное правонарушение, средства оперативно-розыскной деятельности, профилактика, предупреждение, научная позиция.

BAVAKIN V. M. MODERN TENDENCIES IN RESEARCH PAPERS AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE IN COMBATING YOUTH CRIME

The modern tendencies of research papers and law enforcement practice on the state of combating youth crime are studied. Research and the search of the previous and recent years about existing problems of determining the concept of «combating» and «counteraction» of crime, in particular youth crime are analyzed. The points of view of scientists on this issue from the perspective of criminology, operative and search activities and other branches of law are considered. The comparative analysis aimed at elaboration of propositions and recommendations for improving the current legislation and methods in legal enforcement activity, in particular by the operative units of internal affairs agencies is realized. The analysis of the age criterion of minors and young people who are criminogenic persons is conducted; practice of previous and modern forms and methods of counteraction, particularly in the planning and implementation of operative and search activities

is analyzed. Among the established in the study forms and methods of operative units of internal affairs agencies the author has emphasized on the use of precautionary and preventive, particularly individual measures of impact.

The author points out that he has elaborated the draft of the Concept of combating youth crime aiming at creating a system for combating and preventing youth crime at the state and regional level, legal consolidation of its provisions, involvement of all levels of state authorities, law enforcement agencies, the public, mass media. This, in his opinion, will increase the efficiency of the activity and interaction with the pre-trial investigation units, other services and departments and the police of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Keywords: *operative units, minors, youth, counteraction, criminal offence, means of operative and search activities, prophylaxis, prevention, scientific position.*

УДК [343.6+343.122](470+571)

Н. Н. КЛЕМПАРСКИЙ,

доктор юридических наук,

профессор кафедры уголовного права и криминологии

факультета подготовки специалистов для подразделений следствия

Харьковского национального университета внутренних дел

УКЛОНЕНИЕ ПОТЕРПЕВШЕГО ОТ УСТАНОВЛЕНИЯ ХАРАКТЕРА И СТЕПЕНИ ТЯЖЕСТИ ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ, ПРИЧИНЁННОГО ПРЕСТУПЛЕНИЕМ: УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ОЦЕНКА (ОПЫТ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)

Представлена авторская оценка уголовно-правовой и уголовно-процессуальной дееспособности жертвы преступления, связанного с причинением вреда здоровью. Установлено, что уклонение потерпевшего от экспертных исследований может препятствовать привлечению к уголовной ответственности лица, совершившего преступление, но в тоже время оно находится в рамках правового поля, поскольку не содержит состава преступления. Изложены предложения относительно совершенствования действующего законодательства и правоприменительной практики Российской Федерации.

Ключевые слова: *потерпевший, причинение вреда здоровью, реституция, судебно-медицинская экспертиза, отсутствие состава преступления.*

Klemparskiy, M.M. (2015), "Evasion of the victim from establishing the nature and degree of severity of the harm to health caused by a crime: criminal and procedural consequences and criminal and legal assessment (experience of Russian Federation)" ["Uklonenie poterpevshego ot ustanovlenija haraktera i stepeni tjazhesti vreda zdorov'ju, prichinjonnogo prestupleniem: ugovovno-processual'nye posledstviya i ugovovno-pravovaja ocenka (opyt Rossijskoj Federacii)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 92–97.

Постановка проблемы. Известно, что преступлением вред может причиняться не просто общественным отношениям, но и конкретному лицу. При посягательствах на жизнь и здоровье, характер и степень причинённого вреда жертве прямо определяют результат уголовно-правовой квалификации – является ли это деяние преступлением, и если да, то какой статьёй Особенной части Уголовного кодекса предусмотрен его состав. При этом поведение самого пострадавшего от посягательства приобретает юридическое значение, поскольку при обнаружении в деянии признаков состава преступления он становится субъектом уголовно-процессуальных отношений.

Обращение к следственно-судебной практике позволило обнаружить проблему, которая находится в плоскости влияния поведения по-

страдавшего на принятие решения об отказе в возбуждении уголовного дела или прекращении начатого. Как удалось установить, потерпевший своим поведением, не выходящим за рамки допустимого законом, может определять латентизацию преступления и препятствовать установлению истины по делу. Это становится возможным в тех случаях, когда он, например, уклоняется от производства судебно-медицинского исследования или судебно-медицинской экспертизы по делам о преступлениях, связанных с причинением вреда здоровью различной степени тяжести. В результате вполне вероятным оказывается отказ от возбуждения уголовного дела или прекращение начатого.

Такие уголовно-процессуальные последствия поведения потерпевшего требуют, с одной

стороны, юридической оценки имеющихся в процессуальном законе средств принуждения потерпевшего к участию в следственных действиях, а с другой – определения уголовно-правового значения такого поведения.

Состояние исследования. С процессуальной стороны достаточно внимательно изучены проблемы организационно-правового обеспечения участия потерпевшего в уголовном судопроизводстве. Однако в большей степени внимание исследователей привлекали права потерпевшего. Эта тема нашла своё отражение в диссертационных работах Р. В. Абозина, Н. Н. Василенко, О. В. Голикова, Р. М. Евлоева, В. В. Иванова, М. В. Игнатъевой, С. В. Колдина, Т. Л. Корепановой, О. В. Корнелюка, В. Н. Новикова, М. В. Танцерева, О. Ю. Шумиловой. Обязанности потерпевшего при производстве судебной экспертизы исследованы в диссертационной работе Ж. А. Поляновой.

Проблеме уголовной правосубъектности потерпевшего, его ответственности как субъекта преступления посвятили свои работы А. И. Алексеев, В. А. Блинников, И. А. Бобраков, В. П. Божьев, И. В. Бондаренко, Л. В. Брусицын, Л. В. Вавилова, В. В. Вандышев, И. В. Вельш, Д. Ю. Гончаров, П. С. Дагель, А. Ю. Епихин, М. П. Журавлёв, О. А. Зайцев, В. Е. Квашиш, А. А. Лакеев, С. Л. Марченко, Г. П. Минева, Г. М. Миньковский, С. Ю. Никитин, Б. Т. Разгильдиев, К. О. Ромодановский, В. Г. Смирнов, А. В. Сумачев, А. В. Суслин, Э. С. Тенцов, А. А. Тер-Акопов, С. П. Щерба, А. М. Эрделевский, П. С. Яни и др.

Однако уклонение потерпевшего от оценки характера и степени тяжести вреда здоровью, причинённого преступлением, до сих пор не становилось самостоятельным предметом ни уголовно-процессуального, ни уголовно-правового исследований.

Цель нашего исследования заключается в оценке правомерности уклонения потерпевшего от определения характера и степени тяжести вреда здоровью, причинённого преступлением, и разработке на этой основе рекомендаций по совершенствованию действующего законодательства и правоприменительной практики.

Изложение основного материала. Серьёзным препятствием для привлечения виновного к уголовной ответственности является нежелание жертвы преступления оказывать содействие правоохранительным органам в самом начале уголовного преследования. Уклонение пострадавшего от определения предполагаемого характера и степени тяжести вреда здоровью на этапе проверки информации о совер-

шённом преступлении нередко приводит к отказу в возбуждении уголовного дела.

Как следует из ч. 2 ст. 140 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации [1] (далее – УПК РФ), основанием для возбуждения уголовного дела является наличие достаточных данных, указывающих на признаки преступления. В соответствии с п. 3 ч. 2 ст. 146 УПК РФ в постановлении о возбуждении уголовного дела должны быть указаны повод и основание такого решения, а согласно п. 4 ч. 2 той же статьи – пункт, часть и статья Уголовного кодекса Российской Федерации, на основании которых уголовное дело возбуждается.

Поэтому дознавателю или следователю, проводящему проверку сообщения о совершённом преступлении для возбуждения уголовного дела, необходимо иметь результаты предварительной оценки характера и степени тяжести вреда здоровью, причинённого тому или иному лицу.

В связи с этим УПК РФ, предусматривательно закрепляя порядок рассмотрения сообщения о преступлении (ст. 144), наделяет дознавателя, орган дознания, следователя и руководителя следственного органа правом требования производства документальных проверок, ревизий, исследований документов, предметов, трупов и привлечения к участию в этих действиях специалистов. Также в числе прав находится возможность давать органу дознания обязательное для исполнения письменное поручение о проведении оперативно-розыскных мероприятий. На практике установление основания для возбуждения уголовного дела о преступлении, связанном с причинением вреда здоровью потерпевшего, происходит посредством направления пострадавшего в медицинское учреждение для предварительной оценки характера и степени тяжести такого вреда. Однако выполнение этого требования является добровольным, поскольку пострадавший ещё не получил соответствующего процессуального статуса потерпевшего и не наделён соответствующими обязанностями. Как известно, решение о признании лица потерпевшим оформляется постановлением дознавателя, следователя или суда (ч. 1 ст. 42 УПК РФ), вынесение которого до возбуждения уголовного дела невозможно.

Стало быть, до возбуждения уголовного дела ни дознаватель, ни следователь, ни даже суд не располагают законодательными полномочиями по ограничению прав пострадавшего гражданина и не вправе применить к нему какие-либо меры процессуального принуждения.

Поэтому в случае, если пострадавшее лицо уклонилось от предварительной оценки характера и степени тяжести вреда здоровью, не обратилось за квалифицированной медицинской помощью, не поставило в известность врача о возможном криминальном происхождении полученных травм либо ввело дознавателя или следователя в заблуждение относительно их происхождения, то тем самым оно практически лишает должностное лицо возможности (а иногда и желания) доказательно определять наличие основания для возбуждения уголовного дела.

Как правило, в таких случаях выносятся постановления об отказе в возбуждении уголовного дела на основании п. 2 ч. 1 ст. 24 УПК РФ – за «отсутствием в деянии состава преступления» в связи с «невозможностью определить характер и степень тяжести вреда, причинённого здоровью». Именно такая формулировка является типичной для постановлений об отказе в возбуждении уголовных дел подобного рода. Отсутствие претензий со стороны пострадавшего вместе с незаинтересованностью расследования этих случаев правоохранительными органами сегодня привели к тому, что практика таких отказов сформировалась как традиционная.

Нежелание потерпевшего пользоваться предоставленным ему УПК РФ правом участвовать в уголовном преследовании обвиняемого (ст. 22) может существенно осложнить и процесс расследования уже возбуждённого уголовного дела, в рамках которого пострадавший уже признаётся потерпевшим. Как известно, ст. 73 УПК РФ среди обстоятельств, подлежащих доказыванию, называет характер и размер вреда, причинённого преступлением (п. 4 ч. 1). По делам о преступлениях, связанных с причинением вреда здоровью потерпевшего, это означает, что доказыванию подлежит наличие и тяжесть такого вреда. В соответствии со ст. 179 УПК РФ для обнаружения на теле потерпевшего (а также свидетеля – ч. 5 ст. 56 УПК РФ) телесных повреждений следователь проводит освидетельствование, о чём выносит постановление, обязательное для исполнения освидетельствуемым лицом. В свою очередь, в соответствии с п. 2 ст. 196 УПК РФ если необходимо установить характер и степень вреда, причинённого здоровью, то назначение и производство судебной экспертизы является обязательным. Кроме того, ст. 202 УПК РФ недвусмысленно наделяет следователя правом получить образцы для сравнительного исследования у потерпевшего в случае такой необходимости (при этом запрещается использование методов, унижающих честь и достоинство).

Дополнительную гарантию, обеспечивающую выполнение данных следственных действий, содержит ст. 20 Федерального закона от 21 ноября 2011 г. № 323-ФЗ (ред. от 25.06.2012) «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» [2]. Данная статья в п. 5 ч. 9 ограничивает право гражданина на отказ от медицинского вмешательства, установленного п. 8 ч. 5 ст. 19 того же закона, если это необходимо для проведения судебно-медицинской экспертизы. Принудительное направление для проведения экспертизы в таком случае допускается ст. 28 Федерального закона от 31.05.2001 № 73-ФЗ (ред. от 06.12.2011) «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» [3].

Таким образом, если пострадавший признан в рамках уголовного дела потерпевшим, то с точки зрения уголовно-процессуального законодательства прохождение судебно-медицинской экспертизы должно быть его обязанностью. Как и любая другая, эта обязанность должна быть обеспечена принудительными средствами её исполнения. Безусловно, в соответствии с ч. 2 ст. 113 УПК РФ потерпевший обязан явиться или его можно подвергнуть приводу к дознавателю, следователю или в суд. На практике потерпевший принудительно доставляется органами предварительного расследования к эксперту. Таким образом, правам органов предварительного расследования и судов в отношении проведения освидетельствования и судебно-медицинской экспертизы корреспондируют обязанности потерпевшего по участию в этих следственных действиях. Однако принудить потерпевшего к прохождению самой экспертизы они не могут, закон не допускает применение насилия в таком случае.

Как известно, уголовно-процессуальные отношения представляют собой не что иное, как форму существования отношений материальных – уголовно-правовых. Уклоняясь от оценки характера и степени тяжести причинённого вреда здоровью, потерпевший не только препятствует возбуждению уголовного дела или способствует его прекращению, но и тем самым влияет на весь процесс привлечения виновного к уголовной ответственности. Решение вопроса о месте, которое занимает потерпевший, и его поведение – как до и во время, так и после совершения преступления – в субъектном составе уголовного правоотношения во многом определяет его правоотношения, их возникновение, изменение и прекращение.

В связи с этим, влияние потерпевшего на процесс разрешения уголовно-конфликтной

ситуации по существу требует не только процессуальной, но и самостоятельной уголовно-правовой оценки. Эта проблема самым тесным образом связана с определением уголовной правосубъектности иных, кроме преступника, участников уголовно-правового отношения.

Дискуссия в науке относительно уголовно-правового статуса пострадавшего от посягательства лица является острой и неоконченной. Некоторые советские исследователи исключали потерпевшего из числа субъектов уголовного правоотношения, приводя различные аргументы. Доказательства этого приводили в своих работах П. С. Дагель [4], В. Г. Смирнов [5] и Б. Т. Разгильдиев [6, с. 103]. В наше время среди исследователей-криминалистов всё больше оказывается тех, кто рассматривает потерпевшего как субъекта уголовно-правовых отношений. В их числе следует назвать М. М. Апанавичюса [7, с. 379–381], С. В. Анощенко [8, с. 94], Д. Б. Булгакову [9, с. 8], А. В. Сумачева [10], А. А. Лакеева [11, с. 40] и др. Наша позиция по этому вопросу совпадает с теми рассуждениями, которые наделяют рассматриваемую фигуру уголовной правосубъектностью; в частности, невозможно отрицать юридическое значение мнения или действий потерпевшего, влияющих на исход привлечения к уголовной ответственности виновного. Вместе с тем, признание потерпевшего субъектом уголовного правоотношения ещё не означает надделение его правами, равными по своему значению государству или органам, которые его представляют в рамках реализации уголовной ответственности. Уголовное право обладает публичным характером, который в полной мере распространяется и на сферу преступлений против здоровья. Ни потерпевший, ни иные процессуальные фигуры не имеют полномочий выступать от имени государства при разрешении уголовно-правового конфликта по существу и лишены таким образом полномочий заключать сделку с лицом, совершившим преступление.

Обращение к российскому уголовному законодательству не позволяет обнаружить какие-либо предпосылки, позволяющие делегирование таких полномочий от государства иным субъектам, прежде всего потерпевшему. Более того, намеренное участие последнего в разрешении уголовно-правового конфликта в интересах виновного зачастую оказывается не только невозможным, но и прямо запрещённым уголовным законом. Например, ст. 316 Уголовного кодекса Российской Федерации [12] (далее – УК РФ) подвергает запрету заранее не обещанное укрывательство особо тяжких преступлений. Примечание к указанной статье не распростра-

няет её действие лишь на супруга или близкого родственника виновного, оставляя за рамками какого-либо упоминания потерпевшего из числа граждан, которые к ним не относятся.

Однако уклонение пострадавшего (потерпевшего) от оценки характера и степени тяжести вреда здоровью остаётся сегодня за рамками уголовно-правового регулирования, и, как следствие, реакции. Такой тип поведения не входит ни в одну из объективных сторон составов преступлений, предусмотренных Уголовным кодексом Российской Федерации в гл. 31 «Преступления против правосудия». Наиболее близкое соответствие – ст. 294 УК РФ «Воспрепятствование осуществлению правосудия и производству предварительного расследования», однако её применение в данном случае оказывается невозможным. Во-первых, уклонение представляет собой форму бездействия, тогда как объективная сторона ч. 1 ст. 294 УК РФ предусматривает деяние в форме действия. Во-вторых, создание препятствий для проведения следствия способом, не составляющим прямое вмешательство в деятельность прокурора, следователя или лица, производящего дознание, не составляет объективной стороны преступления, предусмотренного ч. 2 ст. 294 УК РФ. Не подпадает такое поведение и под признаки других составов, закреплённых указанной главой УК РФ.

Интересно отметить, что на появление основания уголовной ответственности характер мотива, которым руководствовался потерпевший при уклонении от участия в освидетельствовании или судебно-медицинской экспертизе, не влияет. Это значит, что уголовный закон остаётся инертным и в том случае, если уклонение происходит, скажем, по корыстным мотивам.

Известно, что основное право, которым располагает потерпевший как субъект уголовно-процессуального и участник уголовно-правового отношения, – право на восстановление нарушенного преступлением состояния, возмещение причинённого ущерба. Наиболее известный и широко применяемый способ материального возмещения причинённого вреда именуется реституцией.

Мировой практике известно два основных вида реституции. Первый – удовлетворение претензий потерпевшего опосредованно, через назначаемое уголовное наказание [13]. Второй вид реституции – это возмещение причинённого преступлением ущерба в порядке удовлетворения иска потерпевшего к преступнику. Такая форма наиболее распространена в развитых странах, в том числе предусмотрена действующим российским законодательством (ч. 3, 4 ст. 42 УПК РФ). Её нормативное воплощение

связано с закреплением правового статуса гражданского истца (ст. 44 УПК РФ) и мер по обеспечению гражданского иска (ст. 230 УПК РФ) в уголовном процессе.

Случаи, когда потерпевший получает возмещение вреда без обращения к правовым средствам не являются криминальными. Это значит, что действующее законодательство допускает его и во внесудебном порядке, если того хочет виновный в свою очередь, не возражает против размера возмещения. Это – тоже реституция. Другое дело, что во всех своих вариантах она не подменяет собой уголовной ответственности и тем более не исключает её. Не являясь полноправным субъектом правоотношения уголовной ответственности, потерпевший не вправе разрешать возникшую уголовно-конфликтную ситуацию по существу и, к тому же, по своему усмотрению (за исключением дел частного обвинения). Вот почему возмещение вреда, каким бы оно ни было, не может влечь за собой освобождение потерпевшим виновного от уголовной ответственности. Это прерогатива только суда и в некоторых случаях – органов предварительного расследования.

С другой стороны, как мы выяснили ранее, уклонение от проведения судебно-медицинской экспертизы не составляет собой основания уголовной ответственности пострадавшего в результате преступления лица. Практически это означает, что потерпевший, получивший достаточную, по его мнению, компенсацию за причинённый вред от лица, совершившего преступление, может начать уклоняться от проведения освидетельствования или судебно-медицинской экспертизы, не опасаясь быть ограниченным в правах, в том числе быть привлечённым к уголовной ответственности. В частности, он не является субъектом преступления, предусмотренного ст. 309 УК РФ, устанавливающей ответственность за подкуп потерпевшего.

В случаях уклонения потерпевшего от участия в проведении судебно-медицинской экспертизы следователь вынужден прибегать к исследованию медицинских документов, требовать от потерпевшего правдивых показаний, которые, несмотря на наличие в УК РФ ст. 308,

оказывается весьма трудно получить от лица, вступившего с преступником в «примирительный сговор».

Подводя итоги сказанному, считаем возможным сделать ряд **заклучений**.

1. Несмотря на то, что уклонение пострадавшего от оценки характера и степени тяжести вреда здоровью существенно осложняет установление оснований для возбуждения уголовного дела и препятствует получению необходимых доказательств вины подозреваемого или обвиняемого, такое поведение с точки зрения УК РФ является допустимым и не запрещено под угрозой наказания или применения каких-либо иных мер уголовной ответственности.

В связи с этим вполне разумным кажется рассмотрение вопроса о криминализации уклонения потерпевшего от участия в следственных действиях, а тем более воспрепятствования осуществлению правосудия и производству предварительного расследования, в первую очередь по тяжким и особо тяжким преступлениям.

2. Обращение к действующему УПК РФ не позволило обнаружить среди обязанностей потерпевшего участие в проведении судебной экспертизы, поэтому её следует самостоятельно закрепить в ч. 5 ст. 42 УПК РФ.

3. Отказ потерпевшего от права уголовного преследования виновного, выражающийся, в частности, в уклонении от оценки характера и степени тяжести вреда здоровью, дополняется незаинтересованностью правоохранительных органов в возбуждении и расследовании уголовных дел, осложнённых таким обстоятельством. Сегодня это привело к формированию своего рода традиции в правоприменительной практике, которая выражается во внешне легитимной форме отказа в возбуждении уголовных дел или их прекращении на основании отсутствия состава преступления ввиду «невозможности установления характера и степени тяжести вреда здоровью». Такую практику следует признать незаконной. Средством, которое может быть использовано для преодоления сложившейся традиции, должна стать отмена прокурором постановлений об отказе в возбуждении уголовного дела или его прекращении в связи с такими обстоятельствами.

Список использованных источников

1. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : федер. закон от 18.12.2001 № 174-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://consulHant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/.
2. Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации : федер. закон от 21.11.2011 № 323-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2011. – № 48. – Ст. 6724.
3. О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации : Федеральный закон от 31.05.2001 № 73-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2001. – № 23. – Ст. 2291.
4. Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве / П. С. Дагель // Российский криминологический взгляд. – 2009. – № 4. – С. 87–95.

5. Смирнов В. Г. Правоотношения в уголовном праве / В. Г. Смирнов // Правоведение. – 1961. – № 1. – С. 93–96.
6. Разгильдиев Б. Т. Уголовно-правовые отношения и реализация ими задач уголовного права Российской Федерации / Б. Т. Разгильдиев ; под ред. Н. И. Матузова. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1995. – 320 с.
7. Апанавичюс М. М. Потерпевший от преступления и его юридическая природа / М. М. Апанавичюс // Использование современных достижений науки и техники в деятельности следственных органов и судов по борьбе с преступностью : тез. респ. науч. конф. – Вильнюс : Изд-во НИИСЭ МЮ ЛитССР, 1981. – С. 379–381.
8. Анощенко С. В. Уголовно-правовое учение о потерпевшем / С. В. Анощенко ; под ред. Н. А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 248 с.
9. Булгаков Д. Б. Потерпевший в уголовном праве и его криминологическая характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Булгаков Денис Борисович. – Ставрополь, 2000. – 32 с.
10. Сумачев А. В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сумачев Алексей Витальевич. – Рязань, 1997. – 25 с.
11. Лакеев А. А. Субъекты уголовного права и уголовные правоотношения : монография / А. А. Лакеев. – М. : Юрист, 2006. – 250 с.
12. Уголовный кодекс Российской Федерации : федер. закон от 13.07.1996 № 63-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ug-kodeks.ru>.
13. Уголовный кодекс Кыргызской Республики : от 1 окт. 1997 г. // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. – 1998. – № 7. – Ст. 229. – С изм. и доп. по состоянию на 25.02.2013.

Надійшла до редколегії 30.06.2015

КЛЕМПАРСЬКИЙ М. М. УХИЛЕННЯ ПОТЕРПІЛОГО ВІД УСТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ І СТУПЕНЯ ТЯЖКОСТІ ШКОДИ ЗДОРОВ'Ю, ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ НАСЛІДКИ І КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОЦІНКА (ДОСВІД РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)

Представлено авторську оцінку кримінально-правової та кримінально-процесуальної дієздатності жертви злочину, пов'язаної із заподіянням шкоди здоров'ю. Встановлено, що ухилення потерпілого від експертних досліджень може перешкоджати притягненню до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, але водночас воно знаходиться в рамках правового поля, оскільки не містить складу злочину. Висловлено пропозиції щодо покращення чинного законодавства і правозастосовної практики Російської Федерації.

Ключові слова: *потерпілий, заподіяння шкоди здоров'ю, реституція, судово-медична експертиза, відсутність складу злочину.*

KLEMPARSKYI M. M. EVASION OF THE VICTIM FROM ESTABLISHING THE NATURE AND DEGREE OF SEVERITY OF THE HARM TO HEALTH CAUSED BY A CRIME: CRIMINAL AND PROCEDURAL CONSEQUENCES AND CRIMINAL AND LEGAL ASSESSMENT (EXPERIENCE OF RUSSIAN FEDERATION)

Author's assessment of the criminal and procedural, criminal legal personality of the victim of the offense of causing harm to health is presented. It is found out that the evasion of the victim from the forensic expertise (examination) may hinder bringing the guilty party to criminal liability, but it is within the legal boundaries, since it does not contain features of *corpus delicti*.

It is noted that the impact of the victim to the process of solving criminal and conflict situation essentially requires not only the procedural, but also an independent criminal and legal evaluation. This problem is closely related to the definition of criminal legal personality of other participants of criminal and legal relations than the offender.

It was concluded that, despite the fact that evasion of the victim from the assessment of the nature and degree of severity of the harm to health considerably complicates the establishment of grounds for initiation of a criminal case, prevents obtaining necessary evidence against a suspect or accused, such a behavior from the perspective of the Criminal Code of Russian Federation is valid and is not prohibited under the threat of punishment or using any other measures of criminal liability.

In this context, it is quite reasonable to consider the issue of the criminalization of the evasion of the victim to participate in the investigation, and moreover to obstruct the justice and preliminary investigation, first of all, in serious and very serious crimes.

The refusal of the victim of the right to prosecute a perpetrator is completed with the disinterest of law enforcement agencies to initiate and investigate criminal cases. Nowadays, this has led to the formation of a sort of tradition within law enforcement practice, which is expressed in the form of legitimate refusal to initiate criminal cases. This practice should be considered illegal. The mean that can be used to overcome this tradition should be prosecutor's abolition of the decision about refusal to initiate criminal case or its termination because of such circumstances.

Keywords: *victim, harm to health, restitution, forensic expertise, absence of corpus delicti.*

УДК 343.98.06

В. В. КОРНІЄНКО,*кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії**факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННИХ ГРУП У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано злочинну діяльність посадових осіб банківської сфери. На основі аналізу наукових джерел та слідчої практики надано криміналістичну характеристику особи злочинців, що діють у банківській сфері. Запропоновано визначення та розроблено класифікацію суб'єктів злочинів і злочинних груп у сфері банківської діяльності.

Ключові слова: *особа злочинця, криміналістична характеристика, злочинна діяльність, банківська сфера, економічна злочинність.*

Kornienko, V.V. (2015), "Forensic characteristics of the offender's identity and criminal groups operating in the banking sector" ["Kryminalistychna kharakterystyka osoby zlochyntsia ta zlochyynykh hrup u sferi bankivskoi diialnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 98–102.

Відомо, що банківські установи – один із найдавніших та найкорисніших економічних винаходів людства. За окремими даними історія появи перших банків бере початок у X ст. н. е. [1, с. 44]. Саме банкіри вигадали гроші як одиницю виміру вартості та інші платіжні засоби (векселі, чеки, гарантії тощо), які активно сприяють фінансовому обігу будь-якої держави.

Постановка проблеми. Наші дослідження довели, що більшість ідей різного роду зловживань у банківській сфері – це також справа рук банківського персоналу. Концентруючи величезні суми ввірених коштів, банківська сфера виступала і виступає зоною для здійснення розкрадань. Сьогодні більшість посадових осіб банківської сфери це інтелектуальна «каста» фахівців своєї справи, спроможних активно протидіяти кримінальному переслідуванню. Тому в структурі протидії злочинності у банківській сфері важливе місце займають наукові дослідження щодо аналізу злочинної діяльності посадових осіб сфери банківської діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особа, яка вчинила злочин, розглядається кримінально-правовими науками як особистість із властивими їй соціальними, професійними, демографічними та психологічними якостями. Особистість суб'єкта злочинів, що вчиняються з використанням можливостей банківської системи, займає важливе місце у побудові криміналістичних характеристик злочинів та розгляді технологій злочинного збагачення. Кримінологічне та криміналістичне вивчення особи економічного злочинця, у тому числі у кредитно-фінансовій сфері, ставало предметом

дослідження широкого кола фахівців. Серед них можна виділити Ю. М. Антоняна, О. П. Буцана, А. Ф. Волобуєва, А. Ф. Зелінського, В. Е. Коновалову, В. Д. Ларичева, В. Д. Пчолкіна, Г. А. Матусовського, Р. С. Сатуєва, Р. Л. Степанюка, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька та ін. Не ставлячи під сумнів їх вагомий внесок у розв'язанні питань, що розглядаються, хотілося б наголосити на відсутності на даний момент комплексних підходів до вивчення особи економічного злочинця, що є специфікою дослідження кримінальних діянь, вчинених у банківській сфері. Мова йде про створення комплексних методик розслідування, що ґрунтуються на складних схемах (технологіях) протиправного збагачення з використанням можливостей банків.

Метою цієї статті є доповнення криміналістичних знань про особу злочинців, які мають статус посадових осіб сфери банківської діяльності, їх класифікація та визначення напрямів використання цих даних про осіб у процесі виявлення і розслідування злочинів.

Виклад основного матеріалу. Для криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють економічні злочини, важливе значення мають кримінологічні дані, що стосуються структури особистості злочинця [2, с. 63]. Вчені-кримінологи до вивчення особи злочинця включають дослідження широкого діапазону складових людської діяльності: соціально-демографічних рис, взаємозв'язку причин і наслідків протиправної поведінки, внутрішніх факторів мотивації кримінальної поведінки, ціннісних орієнтацій особи, типології злочинців, інфраструктури злочинних груп тощо, тобто даних,

що необхідних для використання з метою попередження злочинів [3, с. 52]. Однак під криміналістичним дослідженням особи варто розуміти пошук криміналістично значущої інформації про невідомого злочинця та оцінку даних про осіб, які потрапили у межі кримінального провадження. Отже, з криміналістичної точки зору нас цікавить лише інформація, що дозволить визначити напрям і способи пошуку особи, яка вчинила злочин, обрати найоптимальніші методи розслідування злочинів, спрогнозувати поведінку особи у тій чи іншій ситуації встановити зв'язок між даними про особу злочинця, схему чи технологію злочинного збагачення та обставинами вчинення нею злочину, отримати дані про тих, хто найчастіше вчиняє злочини такого виду. Наведені дані про типові ознаки поведінки суб'єктів злочинів дозволяють слідчому чи оперативному працівникові виявити схильних до протиправної поведінки осіб, значно звузити коло підозрюваних, з'ясувати ціль та мотив вчинення злочину, побудувати версії та спланувати тактичні операції, а після того, як підозрюваний стане відомим, – визначити лінію поведінки відносно нього.

Злочинну діяльність посадових осіб у банківській сфері можна розглядати у структурі так званої білокомірцевої злочинності («white-color crime») [4]. Характерною рисою «білокомірцевих» злочинців є те, що вони мають спеціальний статус посадових, матеріально відповідальних осіб або виконують певні функції у господарчій сфері (розподільчі, наглядові чи контрольні), а не є сторонніми для об'єкта посягання людьми, включеними у систему економічних відносин. Вирішальним фактором при встановленні суб'єктного складу економічних злочинів у сфері банківської діяльності є їх відношення до цієї сфери. Насамперед, це: 1) особи, які займають відповідні посади в установах банків; 2) посадові особи підприємств, установ та організацій різних форм власності, які своїми злочинними діями порушують охоронювані державою інтереси здійснення банківської діяльності; 3) представники контрольних, наглядових, правоохоронних органів та інших установ, які мають корисливу зацікавленість у здійсненні злочинів вказаного напрямку.

Характеризуючи осіб, які вчиняють злочини у банківській сфері, необхідно враховувати їх основні відмінні риси. Більшості з них властиві порівняно високий рівень освіченості, прагнення до накопичення багатства будь-яким шляхом, швидка адаптація до змін нормативно-правового характеру, наявність широкого кола ділових стосунків тощо. Здійснення злочинів у

цій сфері вимагає від учасників певних знань, навичок і спеціальної підготовки. Одній особі достатньо важко вирішити весь комплекс виникаючих проблем, тому нерідко на етапах підготовки до скоєння злочину та його реалізації діють абсолютно різні особи у складі злочинних груп. Корисливим злочинним діям осіб сприяють, з одного боку, умови слабого контролю за порядком діяльності банків, а з іншого – можливість прикриття зловживань завдяки існуванню інституту банківської таємниці. Тому злочинці вміло використовують вже об'єктивно сформовані для них вказані сприятливі умови.

Складаючи криміналістичну класифікацію суб'єктів злочинів, ми виходимо з позиції, запропонованої Г. А. Матусовським. Залежно від способів досягнення злочинної мети вони відносяться до загальної групи осіб, які беруть участь в економічній діяльності або у її регулюванні. У такому випадку на характеристику образу дій, здійснення механізму злочину, застосування тих чи інших злочинних способів впливають службове становище винного, його доступ до банківських фінансових ресурсів, управління ними, «володіння ситуацією» у практиці правового регулювання економічних процесів тощо [2, с. 67]. У результаті вивчення слідчо-судової практики та з урахуванням особливостей механізму вчинення окремих злочинів у банківській сфері ми дійшли висновку, що суб'єктів злочинних зазіхань можна розділити на дві групи.

Група 1. Представники банківських установ.

До цієї широкої групи ми віднесли представників державних та недержавних банківських закладів. Усього у вивчених кримінальних справах проходило 79 осіб з числа персоналу банків, що складає 43,8 % від загальної кількості притягнутих до відповідальності за вироком суду. Структура цієї групи правопорушників включає в себе такі підгрупи: 1) керуючі банківськими установами, філіями та їх заступники; 2) керівники структурних відділів банківської установи (кредитних та кредитно-фінансових відділів, валютних операцій, інноваційного розвитку тощо) та головні бухгалтери банків; 3) інші працівники банку (кредитні інспектори, економісти, операціоністи, касири, фахівці з інформаційно-програмного забезпечення тощо). Серед представників цієї сфери порівняно високий рівень освіченості – у 87 % осіб є вища освіта, з них у 53 % – економічна, у 28 % – технічна та у 19 % – юридична.

У структурі названої категорії суб'єктів злочинів близько 9,7 % осіб – це керуючі банківськими установами, філіями та їх заступники.

Дані про посадовий та соціальний статус винних свідчать, що більшість з них займали високе службове становище і мали великі доходи. Вони, як правило, є організаторами (ініціаторами) вигадуваних злочинних схем збагачення. Керівники фінустанов нерідко в імперативному порядку самостійно вирішують питання розподілу банківських ресурсів, мають широкі ділові та особисті стосунки. За допомогою посадового становища та наявних можливостей їм доволі часто вдається заплутати сліди своїх злочинних дій та уникнути відповідальності. Підтвердженням цьому є опитування представників правоохоронних органів. 98,5 % слідчих вказали, що досить важко довести причетність керівників банків як організаторів злочинної групи до вчинення протиправних дій та приховання слідів такої діяльності.

Серед осіб – представників банківської сфери, які притягувалися до кримінальної відповідальності, доля осіб, віднесених нами до другої підгрупи, становить приблизно 47,8 %, до третьої підгрупи – 42,5 %.

У підсумку проведеного аналізу можна стверджувати, що представники банківської сфери зазвичай вчиняють злочини групою осіб (92,1 %) і дуже рідко – одноосібно (7,9 %). Взаємодіючи один з одним, вони утворюють різні форми співпраці у процесі підготовки, вчинення злочину, приховання слідів чи забезпечення «прикриття» злочинної діяльності. У ланцюгу злочинних дій, об'єднаних спільною метою, суб'єкти злочинів залежно від статусу та розподілу «ролей» вчиняють основні чи допоміжні злочини, виступають ініціаторами, організаторами, учасниками, співучасниками чи посібниками у вчиненні злочинних дій. Чоловіків злочинців-банкірів більше (65 %), ніж жінок. Переважну більшість складають особи віком від 35 до 45 років. Це економічно активна і працездатна частина населення. Серед них ніхто раніше не був притягнений до кримінальної відповідальності. Досвід роботи в банківській сфері у середньому складає 7 років. Як правило, кожен характеризується як працелюбний і дуже досвідчений професіонал.

Представники вікової категорії від 18 до 25 років серед банкірів-правопорушників зустрічаються у 14 % випадків. Вони, як правило, мали досвід роботи у банку до 5 років. Але у них помітна висока корислива мотивація до легкої злочинної «наживи». Поясненням цьому є психологічні особливості віку молодих фахівців. Такого висновку дійшли соціологи у своєму дослідженні, опитавши у 2009 році в українських компаніях близько 1000 молодих

працівників [5]. Тому вони активно долучуються до злочинних намірів керівництва, виступаючи співучасниками або посібниками різного роду зловживань. Так, протягом 2010–2012 р. банківська установа «К» у м. Запоріжжі видала кредити на загальну суму 11 млн грн [6]. Надання цих кредитів проводилося за особистою вказівкою керуючої банком та фактично заставаю забезпечено не було. Враховуючи, що у позичальників були відсутні будь-які ресурси для погашення заборгованості по кредитах, керуюча філією надала вказівку підлеглим за відповідну винагороду підготувати низку фіктивних договорів майнової поруки від імені осіб, які мали значні кошти на своїх депозитних рахунках у цій банківській установі. Слідством було встановлено, що з метою прикриття неповернення двома комерційними підприємствами кредитних коштів за вказівкою правопорушниці було підготовлено два договори майнової поруки від імені підставної особи на загальну суму 100 тис. доларів США. Ці договори були сфальсифіковані кредитним інспектором та економістом за безпосередньої участі керуючою фінансовою установою. Віковий діапазон вказаних посібників злочину був від 23 до 28 років.

Група 2. Особи, що здійснюють контрольно-наглядові функції в банківській справі.

До цієї групи ми віднесли посадових осіб органів, які мають виключні повноваження щодо контролю та нагляду за діяльністю банків. Такі повноваження в Україні мають підрозділи Національного банку України (далі – НБУ). Під контролем НБУ знаходяться мінімум шість напрямків, які потенційно можуть бути джерелом чималого злочинного збагачення. Це операції з валютою та валютне регулювання, рефінансування та нагляд за діяльністю банків, їх ліквідація, а також державні закупівлі. Корислива злочинна діяльність посадових осіб НБУ на сьогодні залишається недостатньо дослідженою, оскільки бракує емпіричних даних. З відомих причин переважній більшості вдається уникнути кримінальної відповідальності.

Тим не менше, як вважають 87,2 % опитаних нами представників банківської сфери, жодний потужний «конвертаційний центр» не може існувати без прикриття посадових осіб із валютного управління обласних підрозділів НБУ. Оскільки саме воно має повноваження для видачі валютних ліцензій та контролю за переміщенням грошей по рахунках лоро банків з іншими державами.

Підтвердженням інших можливостей для зловживань з боку НБУ є рефінансування банків

та призначення тимчасових адміністрацій або ліквідаційних комісій. Від тимчасової адміністрації, призначеної НБУ в банку, залежить багато, наприклад, наскільки якісно будуть оцінені активи збиткового банку, за якими цінами будуть продаватися ці активи, з ким із боржників банк буде розраховуватись у першу чергу.

В умовах фінансової нестабільності та кризових явищ в економіці у банківській сфері України дуже криміногенними виявилися операції з рефінансування (фінансової підтримки) комерційних банків з боку НБУ. Під рефінансуванням розуміють забезпечення центральним банком комерційних банків додатковими резервами на кредитній основі. Ініціаторами рефінансування виступають самі комерційні банки. Вони звертаються до центрального банку у випадку вичерпання можливостей поповнити свої резерви з інших джерел. За своєю суттю така процедура нагадує операцію кредитування: в якості кредитора виступає НБУ, а позичальником коштів – комерційний банк. Рефінансовані кошти повинні бути спрямовані на відновлення ліквідності та стійкості банку за умов надання достовірної інформації про його фінансовий стан. Отримані від НБУ кошти мають суворе цільове призначення, насамперед – недопущення затримки у розрахунках з вкладниками та іншими клієнтами банку. Але банкіри, зловживаючи посадовим становищем, використовують їх на власний розсуд: на покриття збитків від незаконно отриманих кредитів та на усунення інших проблем, що виникли внаслідок внутрішніх розкрадань, ризикових операцій тощо. І особливо небезпечними діями з боку банків є спекуляції з іноземною валютою на фінансовому ринку.

Виявити такі зловживання для правоохоронних органів раніше було неможливо з огляду на суцільну банківську таємницю у відносинах «комерційний банк – НБУ». Тільки завдяки фінансовій нестабільності, яка оголила проблеми банківського сектора, стали відомі схеми злочинних махінацій. Масштаби та наслідки таких злочинних акцій дуже великі: умисне доведення до банкрутства банків, ухилення від сплати податків, величезні збитки, заподіяні населенню та державі в цілому. Тому зараз дуже актуальним є криміналістичні дослідження щодо

збору доказової бази та успішного розслідування технологій злочинного збагачення посадових осіб комерційних банків та НБУ.

У порівнянні з 2012–2013 роками сьогодні більше половини комерційних банків, зареєстрованих в Україні, знаходиться на стадії ліквідації. Публікації у засобах масової інформації, статистичні дані та правоохоронна практика свідчать, що майже в кожному з них помічено велику кількість злочинних зловживань з боку керівної ланки. Протягом 2014 року оперативними працівниками ОВС виявлено та припинено діяльність 12 потужних конвертаційних центрів, що діяли під «дахом» 10 збанкрутілих комерційних банків. До складу «центрів» входило більше 400 фіктивних фірм, на рахунках яких незаконно знаходилися 52 млн грн, що очікували процедури легалізації [7].

З урахуванням наведеного можна зробити певні **висновки**. Наявність узагальненої інформації про суб'єктів вчинення злочинів та її використання є важливими умовами для з'ясування механізму вчинення злочину чи окремої групи злочинів у схемах протиправного збагачення, для виявлення осіб, причетних до злочину, та для встановлення їх рольових функцій. У результаті вивчення матеріалів кримінальних проваджень нами помічено, що у діях злочинців вбачається, як правило, склад не одного, а кількох злочинів. У ланцюгу злочинної поведінки вони утворюють відповідні сукупності (комплекси) у структурі технологій злочинного збагачення, які складаються з основних та підпорядкованих злочинів. Дані про такі технології злочинного збагачення з використанням банківської системи включають у себе відомості про типові ознаки кримінальної поведінки суб'єктів до, під час та після вчинення злочину. Це повинно бути обов'язково враховано при попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних справ, адже дозволяє слідчому чи оперативному працівнику виявити схильних до протиправної поведінки осіб, значно звузити коло підозрюваних у вчиненні злочину, з'ясувати ціль та мотив вчинення злочину, побудувати версії та спланувати тактичні операції, а після того, як запідозрена особа стане відома, – визначити лінію поведінки відносно неї при провадженні слідчих дій.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Т. Т. Сучасні платіжні системи : монографія / Т. Т. Ковальчук, В. С. Лук'янов. – Київ : Знання, 2010. – 190 с.
2. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 479 с.
3. Сатуев Р. С. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе / Р. С. Сатуев, Д. А. Шраер, Н. Ю. Яськова. – М. : Центр экономики и маркетинга, 2000. – 272 с.

4. Sutherland E. H. White-Collar Crime / E. H. Sutherland. – The uncut version / an introduction by Ceis and Coff reprint. – New Haven, CT : Yale University Press, 1983. – 116 p.
5. Щербина А. Все делают это : [Мошенничество на рабочем месте] / Анастасия Щербина // Корреспондент. – 25 дек. 2009 г. – № 49 (388). – С. 36–38.
6. Архів Міської прокуратури м. Запоріжжя, кримінал. спр. № 56-778 за 2008 р.
7. Любовь до казенных грошей веде до казенного дому // Именем Закона. – 15 січ. 2015 р. – № 1–2. – С. 20.

Надійшла до редколегії 03.07.2015

КОРНИЕНКО В. В. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА И ПРЕСТУПНЫХ ГРУПП, ДЕЙСТВУЮЩИХ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ

Проанализирована преступная деятельность должностных лиц банковской сферы. На основе анализа научных источников и следственной практики предоставлена криминалистическая характеристика личности преступников, действующих в банковской сфере. Предложено определение и разработана классификация субъектов преступлений и преступных групп в сфере банковской деятельности.

Ключевые слова: личность преступника, криминалистическая характеристика, преступная деятельность, банковская сфера, экономическая преступность.

KORNIENKO V. V. FORENSIC CHARACTERISTICS OF THE OFFENDER'S IDENTITY AND CRIMINAL GROUPS OPERATING IN THE BANKING SECTOR

The criminal activities of officials of the banking sector are analyzed. It is found out that the initiators of preparation to commit and covering up the traces of crimes of economic crimes are mainly officials of the bank. Based on the analysis of scientific sources and investigative practices the author has presented forensic characteristics of criminals operating in the banking sector; the author has also offered definition and has elaborated a classification of the subjects of crimes and criminal groups in this sphere.

It is indicated that the subjects of criminal abuse in the banking sector – are the officials, who work at the bank, or are related to this area, i.e. persons, who have sole authorities to control the banking sector (representatives of the National Bank of Ukraine, the audit, etc.). Classification of the perpetrators of the crime in the banking sector and criminal groups is conducted by such parameters as the official position of a person, the direction (department) of his activity, age, motive and direct roles in preparing, committing and covering up traces of criminal activity.

It is concluded that the information about the typical features of criminal behavior of the subjects must be taken into account before, during and after the commission of the crime. This allows the investigator or operative officer to reveal persons prone to delinquent behavior, significantly narrow down the range of suspects in the commission of the crime, find out the purpose and motive of the crime, make leads and plan tactical operations, and after the suspected person becomes aware – determine in his relation the line of conduct while investigative actions.

Keywords: offender's identity, forensic characteristics, criminal activity, banking sector, economic crime.

УДК 343.1:65.012.8

О. В. МАНЖАЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри захисту інформації

факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ АГЕНТУРНОЇ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНИХ СУБ'ЄКТІВ У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1922 РОЦІ

Проаналізовано особливості агентурної роботи органів громадської та державної безпеки у 1922 р. Розкрито окремі елементи оперативної обстановки того часу, розглянуто особливості нормативно-правового регулювання негласної роботи та перелік її суб'єктів. Приділено особливу увагу аналізу застосування агентурного методу карним розшуком та Державним політичним управлінням. Наведено супутні статистичні відомості, описано окремі категорії конфідентів. Висвітлено проблемні питання, які виникали в роботі з конфідентами. Проведено паралелі тогочасної агентурної роботи із сьогоденням. Зроблено висновок, що в досліджуваній час почала стверджуватися соціалістична модель негласної роботи правоохоронних органів у протидії злочинності.

Ключові слова: негласна робота, правоохоронні органи, агентура, ретроспективний аналіз, оперативно-розшукова діяльність.

Manzhai, O.V. (2015), "Features of secret and service work of the authorized subjects in the Soviet State in 1922" ["Osoblyvosti ahenturnoi roboty upovnovazhenykh subiektiv u Radianskii derzhavi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 102–106.

Постановка проблеми. 1922 рік у Радянській державі ознаменувався становленням «Нової економічної політики», майже завершеною громадянською війною, обранням Й. Сталіна генеральним секретарем ЦК РКП(б), набуттям сили першими кодексами, зокрема кримінальним та цивільним, проголошенням створення СРСР. Окрім цих знакових подій, які мали серйозні наслідки для подальшої долі України, 6 лютого 1922 р. було ліквідовано Всеросійському (ВНК) та республіканські надзвичайні комісії, а їх спадкоємцями стали Державні політичні управління (ДПУ) в республіках. Цей рік, з точки зору правоохоронної практики, цікавий ще й тим, що вперше у Радянській державі було об'єднано в єдине відомство органи громадської та державної безпеки (останній раз така консолідація відбувалася 1880 р. в царській Росії). У наступні роки ці органи декілька разів об'єднували та роз'єднували, однак досліджуваний відрізок часу став найменшим періодом такого об'єднання. Він тривав близько півтора роки у проміжку спостережень від 1802 р. (створення Міністерства внутрішніх справ Російської імперії) до 24 серпня 1991 р. (набуття Україною незалежності). Також варто відзначити, що у СРСР лише за часів непу були успішні спроби реалізувати механізм прокурорського нагляду за окремою частиною негласної роботи правоохоронних органів, що є одним з елементів демократичної правової держави. Зважаючи на викладене, представляється доцільним дослідити особливості агентурної роботи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в цей період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням проблем історії агентурної роботи в Україні та світі займалися такі вчені, як О. М. Бандурка, Дж. Бьордз, В. В. Голіна, В. П. Захаров, А. М. Кислий, І. П. Козаченко, Д. Й. Никифорчук, В. А. Некрасов, М. М. Перепелиця, В. Д. Пчолкін, О. П. Снігер'єв, В. Г. Телійчук, В. В. Шендрік, А. Ю. Шумілов, О. О. Юхно, О. Н. Ярмиш та ін. Однак ретельний огляд сучасної наукової та навчально-методичної літератури показав, що відповідні дослідження охоплюють достатньо великі проміжки часу, тому особливості оперативно-

розшукової роботи 1922 р. губляться в етапі становлення негласної оперативної роботи 1918–1930 рр.

Метою цієї статті є аналіз особливостей агентурної роботи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності у Радянській державі в 1922 р. та проведення певних паралелей із сьогоденням.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний період характеризується радикальним зламом у суспільстві. Суспільні трансформації, невизначеність та постійна зміна кадрів у 1917–1922 рр. великою мірою впливали і на роботу правоохоронних органів та спеціальних служб у протидії злочинності, зокрема в частині роботи з агентурою.

Оперативна обстановка у 1922 р. обумовлювалася активізацією вцілілих після «воєнного комунізму» та громадянської війни підприємців, що спонукало приплив до осередків їх діяльності кримінального елемента. Також в цей час спостерігався розгул бандитизму, до якого прирівнювалися і групові розбійні напади. Незважаючи на те, що велика кількість банд мали політичне забарвлення, у 1922 р. відбувся корінний спад репресій з боку органів безпеки. Як впливає зі звіту голови ДПУ УРСР того часу В. М. Манцева, середнє число заарештованих за місяць 1922 р. дорівнює 2662 особи, тоді як у 1921 р. щомісячний контингент заарештованих досягав 6262 людини. Ще більш значна різниця в цифрах при порівнянні числа заарештованих за добу у 1922 р. – 88 осіб, тоді як у 1921 р. було 207 осіб. У відсотковому відношенні число заарештованих у першому півріччі 1922 р. у порівнянні з 1921 р. зменшилось на 57 %. Максимум заарештованих припадало на Одеський Губвідділ (443 людини на місяць), мінімум – на Донецький і Катеринославський (16 осіб). За відношенням до кількості населення УРСР (25459800 осіб) було арештовано 0,1 %, тоді як у 1921 р. число заарештованих досягало 0,2 % [1, с. 44].

Варто відзначити, що крім розгулу злочинності, постійних народних повстань у різних кутках країни, у 1922 р. існували великі проблеми і всередині суб'єктів оперативно-розшукової діяльності. Залишався великим процент неграмотності. Так, в Україні на кінець 1922 р.

в міліції було 6,6 % зовсім неграмотних працівників [2, с. 187].

Матеріальна невлаштованість працівників також безпосередньо впливала на кількість кваліфікованих кадрів в оперативних підрозділах. У записці В. М. Манцева до Ф. Е. Держинського про важке матеріальне становище працівників ДПУ України від 5 липня 1922 р. наголошувалося: «Грошова винагорода, яка виплачується працівникові, мізерна так само, як продовольчий пайок ... Зареєстровано низку випадків самогубств на ґрунті голоду і крайнього виснаження. Я особисто одержав лист від працівниць, в якому вони пишуть, що вимушені займатися проституцією, щоб не померти з голоду. Арештовані і розстріляні за насильства і грабежі десятки, якщо не сотні, працівників, і в усіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через систематичну голодовку» [3, с. 142].

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в країні, потрібно відмітити різку активізацію нормотворчості у сфері регулювання негласної роботи правоохоронних органів того часу. З'являється низка інструкцій, які впорядкували значний обсяг негласної роботи, надаючи їй ознак законності. О. Ю. Шумілов зазначає, що для нормативних актів цього періоду характерними є: 1) підхід до регулювання оперативно-розшукової діяльності виключно з класових позицій; 2) закріплення основ організації і тактики з використанням «технології» царських інструкцій негласного розшуку; 3) зосередження правил негласної роботи переважно у підзаконних актах [4, с. 64]. Таким чином відбувалося становлення так званої соціалістичної системи негласної роботи.

У 1922 р. існувало декілька суб'єктів, які мали право проводити негласну діяльність. До них належали ВНК (з лютого – ДПУ), окремі підрозділи робітничо-селянської міліції НКВС та карний розшук. Найактивніше можливості агентурного методу використовували у ДПУ та карному розшуку.

Тогочасне розуміння агентурної роботи оперативними працівниками кримінального розшуку знаходимо на шпальтах «Щотижневика радянської юстиції». Так, Н. Шумський пише: «Поряд зі своєю роботою у сфері дізнання, органи розшуку, не обмежуючись слідчими та розшуковими функціями щодо вчинених злочинів, як відомо, проводять також складну та безумовно потрібну роботу щодо припинення злочинів, така робота у великій мірі полегшує їм розкриття та уловлення винуватців вчинених злочинів. Ця робота, настільки

ж «неетична» з точки зору пересічної моралі, наскільки ж вдячна з точки зору основних розшукових завдань, вельми складна та має специфічний агентурний характер: вона полягає в організації мережі інформаторів з числа причетних до середовища злочинного світу осіб, в уважному стеженні за найбільш видатними рецидивістами, підсиленні своїх агентів до них, у загальному таємному спостереженні у відвідуваних кримінальним елементом громадських місцях: трактирах, біліардних, вокзалах тощо» [5, с. 9].

Цей же автор відзначає проблеми з використанням агентури в судах того часу, а також непоодинокі залучення конфідентів до провокування злочинів. Провокацію, на його думку, допустимо застосовувати лише щодо організованої злочинності та професійних і небезпечних злочинців. Крім того, автор пропонував звільняти агентуру від відповідальності щодо окремих випадків вчинення ними злочинів у рамках виконання оперативного завдання [5, с. 10]. По суті, такий підхід у наш час застосовується у країнах заходу, зокрема Великобританії та США [6, с. 221, 230].

Описана робота Н. Шумського стала доволі прогресивною для свого часу, бо, по-перше, не була ідеологізована, по-друге, узагальнено розкривала теорію і практику оперативно-розшукової діяльності на шпальтах загальнодоступного видання (чого в роки розквіту СРСР вже не відбувалося), по-третє, окремі ідеї, висвітлені автором, є актуальними і сьогодні.

Враховуючи перебування у межах одного відомства, у 1922 р. зростає рівень взаємодії карного розшуку та органів безпеки з питань здійснення оперативної роботи. Це, зокрема, проявлялося у спільних заходах щодо протидії бандитизму.

Так, наприклад, 17 січня 1922 р. керівник харківського губрозшуку Вітебський отримав термінову телеграму від керівника карного розшуку республіки Михайлова, в якій йшлося: «Приймаючи до уваги різке зростання міського бандитизму на території Харківщини, зокрема Харкова, невідкладно наказую під вашу особисту відповідальність реалізувати низку оперативних заходів, спрямованих на ліквідацію випадків пограбування та розбою у Харкові. Повідомити про методи, що будуть застосовані. Виходячи з технічної слабкості кримінального розшуку, проводити всі дії у тісному контакті з представниками ДПУ. Невиконання ліквідації бандитських угруповань у найближчі терміни викличе вашу особисту

сувору судову відповідальність» (цит. за: [7, с. 153–154]).

Якщо працівниками карного розшуку агентурний метод застосовувався здебільшого для протидії загальнокримінальній злочинності, то ДПУ практикувало його використання переважно для політичного розшуку (в тому числі для визначення суспільних настроїв [8, р. 423], чим, до речі, займалися й органи міліції [9, с. 128]) та протидії державним злочинам.

У 1922 р. всього на службі в ДПУ перебувало 49487 осіб, окрім них 12249 таємних працівників і 52345 інформаторів [10, с. 154]. Причому, як свідчать документи, до роботи як конфіденти залучалися й колишні працівники ДПУ [11]. Крім того, агентура насаджувалася і через комуністичні осередки на місцях (на фабриках, заводах тощо) [12]. Разом з тим, тактика застосування ДПУ агентурного методу мала різноманітний характер, зокрема практикувалося введення конфідента до груп приватних підприємців під виглядом одного з них, що більш відповідало умовам непу [3, с. 196].

У другій половині 1922 р. в ДПУ було виділено три категорії секретних працівників: 1) «агент наружного наблюдения» (тут і далі – рос. мовою) – штатний секретний працівник ДПУ; 2) «информатор» – особа, завербована або введена до організації, установи, квартири для висвітлення; 3) «осведомитель» – особа, завербована або введена до антирадянської, шпигунської або контрреволюційної організації, для їх висвітлення та добування відомостей про них.

Список використаних джерел

1. Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 года) [Електронний ресурс] / ГПУ УССР ; підг. до друку д-р іст. наук, проф. С. М. Скіяренко. – [45] с. – Режим доступу: <http://www.ssu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43079>. – Надрук. з посиланням на Держ. архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 254.
2. История советской милиции : в 2 т. Т. 1. Советская милиция в период строительства социализма / [С. В. Биленко, В. С. Гольдман, А. П. Косицын и др.] ; под. ред. Н. А. Щелокова. – М. : [Акад. МВД СССР], 1977. – 346 с.
3. Епихин А. Ю. ВЧК – ОГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921–1928) : монография / А. Ю. Епихин, О. Б. Мозохин. – М. : Кучково поле ; Гиперборея, 2007. – 528 с.
4. Шумилов А. Ю. Уроки истории нормативного регулирования оперативно-розыскной деятельности отечественных спецслужб [Електронний ресурс] / А. Ю. Шумилов // Исторические чтения на Лубянке. 1997 г. Российские спецслужбы: история и современность : материалы наук.практ. конф. – М. ; Великий Новгород : [Изд-во НГУ], 1999. – С. 61–70. – Режим доступу: <http://bookfi.org/book/589287>.
5. Шумский Н. Некоторые болезни розыскного аппарата [Електронний ресурс] / Н. Шумский // Ежедельник советской юстиции. – 16 сент. 1922 г. – № 34. – С. 9–10. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1754125>.
6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова компаративістика : монографія / О. М. Бандурка, М. М. Перепелиця, О. В. Манжай, В. В. Шендрик. – Харків : Золота миля, 2013. – 352 с. : іл.
7. Чернуха О. В. Боротьба міліції Харківщини з бандитизмом у роки НЕПу / О. В. Чернуха // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Історія та географія». – 2012. – Вип. 43. – С. 152–156.

8. Holquist P. «Information is the Alpha and Omega of Our Work»: Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context / P. Holquist // *Journal of Modern History*. – 1997. – Vol. 69, № 3. – Pp. 415–450.

9. Репешко И. В. *Летопись Харьковской милиции. Исторические вехи* / И. В. Репешко, О. В. Ищенко. – Харьков : СИМ, 2006. – 208 с.

10. Чайковський С. Організаційно-правові й тактичні засади функціонування суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в період становлення та зміцнення радянської влади (1917–1922 рр.) / С. Чайковський // *Вісник Академії управління МВС*. – 2009. – № 4. – С. 147–156.

11. Приказ ОГПУ № 88/СС «Об использовании бывших сотрудников органов ГПУ» от 24 мая 1922 г. // *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник* / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – (Россия XX век. Документы). – С. 431.

12. Приказ ГПУ № 264/СС «О чекиспользовании ЧОН'а» от 20 октября 1922 г. // *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник* / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – (Россия XX век. Документы). – С. 436–438.

13. *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник* / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – 768 с. – (Россия XX век. Документы).

Надійшла до редколегії 21.08.2015

МАНЖАЙ А. В. ОСОБЕННОСТИ АГЕНТУРНОЙ РАБОТЫ УПОЛНОМОЧЕННЫХ СУБЪЕКТОВ В СОВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В 1922 ГОДУ

Проанализированы особенности агентурной работы органов общественной и государственной безопасности в 1922 г. Раскрыты отдельные элементы оперативной обстановки того времени, рассмотрены особенности нормативно-правового регулирования негласной работы и перечень её субъектов. Уделено особое внимание анализу применения агентурного метода уголовным розыском и Государственным политическим управлением. Приведены сопутствующие статистические сведения, описаны отдельные категории конфиденентов. Отражены проблемные вопросы, возникавшие в работе с конфиденентами. Проведены параллели тогдашней агентурной работы с настоящим временем. Сделан вывод, что в исследованное время начала утверждаться социалистическая модель негласной работы правоохранительных органов в противодействии преступности.

Ключевые слова: *негласная работа, правоохранительные органы, агентура, ретроспективный анализ, оперативно-розыскная деятельность.*

MANZHAI O. V. FEATURES OF SECRET AND SERVICE WORK OF THE AUTHORIZED SUBJECTS IN THE SOVIET STATE IN 1922

The features of intelligence work of public and state security agencies in 1922 are analyzed. Important events that took place this year and directly or indirectly influenced the development of secret work of relevant state authorities are considered. It is emphasized that the existing research of that period cover long periods of time, so features of intelligence work in 1922 are lost at the stage of development of secret operative work of 1918–1930. Using retrospective analysis the author has revealed some elements of the operative situation of that time (assertion of the «New Economic Policy», rampant banditry, easing repression). The problems within the units authorized to conduct intelligence work (personnel illiteracy, lack of skilled professionals, logistical and financial support) are highlighted. Features of legal regulation of secret work and a list of its subjects are considered. Special attention is paid to the analysis of using the secret method by criminal investigation unit and State political division. Accompanying statistical information is provided; certain categories of confidants and their subsequent transformation are described. Some features of involvement, application and «planting» agents are considered. Some issues that arise in dealing with confidants are highlighted. With the usage of the comparative method the author has carried out parallels of intelligence work of that time with the current situation. It is established that due to the stay in a single unit agencies of the state and public safety have improved the level of cooperation concerning operative activities, which was reflected in the regulatory and administrative documents of that time. It is concluded that socialist model of secret work of law enforcement agencies in combating crime cured at that time.

Keywords: *undercover work, law enforcement agencies, covert human sources, retrospective analysis, special investigative activity.*

УДК 342.95:004:343.3/7

В. В. МАРКОВ,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
начальник факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби
з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ПРОТИДІЇ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ

Досліджено особливості злочинів у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій, звернуто увагу на основні проблеми щодо їх виявлення, розкриття та розслідування. Розкрито напрямки міжнародної взаємодії у сфері протидії кіберзлочинності, що базуються на міжнародних нормативно-правових актах. Висвітлено певний зарубіжний досвід організації діяльності підрозділів поліції та нормативного регулювання у Співдружності націй та Європейському Союзі в означеній сфері. Наголошено на необхідності вивчення досвіду зарубіжних країн щодо організації діяльності підрозділів боротьби з кіберзлочинністю. Проаналізовано досвід діяльності поліції Канади в цьому напрямку. Виділено рівні взаємодії оперативних підрозділів внутрішніх справ з метою оперативного документування злочинів у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій та види співробітництва органів внутрішніх справ з правоохоронними органами інших держав.

Зауважено, що удосконалення адміністративно-правового забезпечення протидії кіберзлочинності в Україні має відбуватися з урахуванням національних особливостей на підставі детального наукового аналізу міжнародного законодавства та досвіду інших країн.

Ключові слова: інформатизація суспільства, злочини у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій, протидія кіберзлочинності, міжнародний досвід, поліція, Канада, органи внутрішніх справ, рівні взаємодії, види співробітництва.

Markov, V.V. (2015), "On the issue of foreign experience in combating cybercrime" ["Do pytannia shchodo zarubizhnoho dosvidu protydii kiberzlochynnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 107–113.

Постановка проблеми. Серед сучасних тенденцій розвитку суспільства слід відзначити глобальну інформатизацію практично всіх сфер життєдіяльності людини, включаючи економіку, державне управління, науку, мистецтво. Загальна інформатизація є основною ознакою переходу цивілізованого світу до стану технологічно нового, інформаційного суспільства. Невпинно зростають темпи розвитку цифрової економіки, що в декілька разів перевищують показники всіх інших галузей виробництва [1, с. 167]. В умовах глобальної інформатизації змінюється характер формування сучасних правовідносин у сфері розповсюдження інформації, сутність, зміст, роль і місце організаційно-правових основ захисту інформації, у тому числі з обмеженим доступом до певних видів інформації, зокрема правоохоронної діяльності і забезпечення суспільного порядку [2, с. 5–6].

Однак становлення інформаційного суспільства в Україні стримується низкою проблем нормативно-правового та організаційного векторів [3]. У період глобалізації швидкий розвиток інформаційних технологій, нових систем комунікацій і комп'ютерних мереж супроводжується зловживанням цими технологіями зі злочинною метою. Саме тому питання вивчен-

ня та запозичення міжнародного досвіду провідних країн світу в сфері державної діяльності щодо адміністративно-правових механізмів регулювання захисту інформації у сучасних умовах, протидії кіберзлочинності є актуальним і для забезпечення стратегічних намірів України щодо європейської і євроатлантичної інтеграції [2, с. 5–6].

Стан дослідження. Окремі аспекти розвитку та становлення інформаційних відносин, питання здійснення протидії кіберзлочинності розглядалися провідними вітчизняними науковцями М. О. Будаковим, В. М. Бутузовим, М. М. Галамбою, Р. А. Калюжним, В. В. Коваленко, Я. Ю. Кондратьєвим, Б. А. Кормичем, Ю. Є. Максименко, А. І. Марущаком, Г. В. Новицьким та іноземними фахівцями А. Робертом, К. Осакве, Т. Блентаном, Д. Банісаром та ін. Однак необхідність подальшого наукового пошуку обґрунтовується наявністю прогалин у національному законодавстві щодо регламентації адміністративно-правової протидії кіберзлочинності в Україні. На цьому напрямку важливим є вивчення зарубіжного досвіду протидії кіберзлочинності як окремих країн, так і міжнародної спільноти, що і є **метою** статті.

Виклад основного матеріалу. Так, Ю. Є. Максименко зазначає, що становлення інформаційного суспільства має як безсумнівні позитивні, так і певні негативні наслідки. З одного боку, пришвидшилася передача інформації великого обсягу, прискорилися її обробка та впровадження. З іншого – серйозне занепокоєння викликає поширення фактів протизаконного збору і використання інформації, несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів, незаконного копіювання інформації в електронних системах, викрадення інформації з бібліотек, архівів, банків та баз даних, порушення технологій обробки інформації, запуск програм-вірусів, знищення та модифікація даних у інформаційних системах, перехоплення інформації в технічних каналах її витоку, маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю тощо.

Перетворення суспільства в інформаційне змінив статус інформації. На сьогодні вона може бути як засобом забезпечення безпеки, так і загрозою та небезпекою [4, с. 1].

Безперечно, на сучасному етапі розвитку людського суспільства важливим стратегічним ресурсом, що потребує охорони, є інформація, яка містить надзвичайно широкий спектр зведень: від простих даних про громадян країни до стратегічних державних програм. Тому ці дані все частіше стають предметом злочинних зазіхань. Комплексне і широкомасштабне використання інформаційних технологій на основі персональних комп'ютерів, інформаційно-обчислювальних мереж і комп'ютеризованих комунікаційних систем забезпечило людству вихід на новий етап свого розвитку – етап інформаційного суспільства. Як наслідок – поява нового виду злочинності – комп'ютерної, або кіберзлочинності.

Одним із можливих підходів до боротьби з кіберзлочинністю у транснаціональному аспекті і розвитку міжнародної співпраці є вироблення і стандартизація відповідної нормативно-правової бази. На міжнародному рівні першими документами у цій сфері стали Конвенція про кіберзлочинність, прийнята Радою Європи 23 листопада 2001 р. [5], та Додатковий протокол до Конвенції, направлений на боротьбу з розповсюдженням через комп'ютерні мережі інформації расистського і ксенофобського характеру від 28 січня 2003 р. [6]. Прийняття цих актів ознаменувало закладення правового фундаменту у сферу захисту свободи, безпеки і прав людини в мережі Інтернет не тільки на регіональному рівні, оскільки Конвенція відкрита для підписання державами, які не є членами Ради Європи [7].

Для багатьох країн, зокрема і для України, кіберзлочинність є достатньо актуальним явищем, породженим широким впровадженням в економічні процеси сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій.

Характерними особливостями злочинів у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій є:

- необхідність широкого застосування спеціальних знань при виявленні та фіксації слідів злочину в електронній формі;
- організованість та транскордонність (широкі міжрегіональні та міжнародні зв'язки);
- висока латентність, спричинена небажанням приватного сектора інформувати про такі злочини через недовіру до потенційних можливостей правоохоронних органів та небажанням визнати слабкі місця своїх систем безпеки;
- високий рівень технічного забезпечення правопорушників.

До основних проблем виявлення, розкриття та розслідування «транскордонних» злочинів з використанням глобальної мережі Інтернет слід віднести територіальну розподіленість слідів злочину та зберігання їх протягом невеликого проміжку часу. Правоохоронцям іноді важко окреслити території, де здійснюються сучасні злочини. У злочинців у мережі Інтернет великий ступінь анонімності, а інформація, що зберігається в комп'ютерних системах, має короткостроковий характер.

Враховуючи особливості злочинів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, важливе значення для результативності їх оперативного документування має взаємодія оперативного підрозділу внутрішніх справ на всіх рівнях, у тому числі із представниками правоохоронних органів інших країн [8, с. 518–519]. Для покращення співпраці Конвенцією передбачено створення сторонами на національному рівні органу для здійснення контактів цілодобово з метою надання негайної допомоги для розслідування або переслідування стосовно кримінальних правопорушень, пов'язаних із комп'ютерними системами і даними, або з метою збирання доказів у електронній формі, що стосуються кримінального правопорушення. Така допомога включає в себе сприяння або, якщо це дозволяється внутрішньодержавним законодавством і практикою, пряме: а) надання технічних порад; б) збереження даних відповідно до статей 29 («Термінове збереження комп'ютерних даних, які зберігаються») і 30 («Термінове розкриття збережених даних про рух інформації»); с) збирання доказів, надання юридичної інформації і встановлення місцезнаходження підозрюваних (ст. 35) [5].

Конвенцією встановлені також обов'язкові вимоги для врахування у законодавстві країн, які приєдналися:

- надання органам дізнання та слідства повноважень щодо видачі обов'язкових до виконання приписів про термінове фіксування та подальше зберігання комп'ютерних даних, необхідних для розкриття злочину (ч. 1 ст. 16, ст. 17);

- збереження провайдерськими установами даних про трафік інформації на термін до 90 днів з можливістю подальшого продовження цього строку (ч. 2 ст. 16);

- встановлення для суб'єктів, які зберігають комп'ютерні дані, зобов'язання не розголошувати факт проведення оперативно-розшукових та процесуальних дій протягом періоду, що визначається законодавством держави (ч. 3 ст. 16, ч. 3 ст. 20, ч. 3 ст. 21) [5].

Питання боротьби з кіберзлочинністю знаходяться й у центрі уваги органів та інституцій Організації Об'єднаних Націй, зокрема Генеральної Асамблеї (A/RES 63/195), Економічної і Соціальної Ради (рез. 2009/22), Комісії з попередження злочинності і кримінального правосуддя (док. E/ CN.15/2009/15), конгресів ООН з попередження злочинності і кримінального правосуддя, рішення яких потребують розробки шляхів і засобів їх вирішення [7, с. 195].

У ряді міждержавних нормативно-правових актів [6; 9; 10] визнано, що кіберзлочинність сьогодні становить загрозу не тільки національній безпеці окремої держави, а й загрожує людству в цілому. Саме тому цій проблемі приділяється значна увага у багатьох державах.

Проаналізувавши досвід роботи поліції багатьох країн світу в сфері протидії кіберзлочинності, слід відзначити, що цей напрямок забезпечується такими основними шляхами, як покладення додаткових функцій на існуючі підрозділи поліції або створення спеціальних підрозділів.

Створення спеціальних підрозділів поліції у сфері протидії кіберзлочинності практикується в багатьох країнах світу, зокрема в Австралії, Бельгії, Білорусі, Великобританії, Данії, Естонії, Індії, Канаді, Малайзії, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Польщі, США, Швейцарії, Швеції та ін.

Серед основних функцій цих підрозділів виділяють:

- моніторинг кіберпростору з метою виявлення кіберзлочинів, вірусів або шкідливого програмного забезпечення;

- здійснення оперативно-розшукових та розвідувальних заходів з метою фіксування протиправної діяльності кіберзлочинців;

- розслідування кіберзлочинів, надання методичної та практичної допомоги іншим галузевим службам і правоохоронним органам у межах своєї компетенції;

- накопичення, узагальнення та аналіз інформації про кіберзлочинність;

- профілактику кіберзлочинів за допомогою громадськості та засобів масової інформації;

- навчання працівників поліції.

Деякі зі спеціальних підрозділів поліції у сфері протидії кіберзлочинності (або їх ще називають спеціальними підрозділами щодо протидії злочинам з використанням інформаційних технологій) виконують ще й додаткові функції:

- розкриття кіберзлочинів;

- профілактики та нагляду за телекомунікаційними послугами;

- експертного дослідження доказів на електронних носіях;

- створення відповідної бази даних щодо злочинів у сфері кіберпростору та постійного її оновлення;

- надання послуг банкам щодо захисту персональної інформації клієнтів тощо.

Наприклад, в Індії підрозділи з розслідування кіберзлочинів для їх розкриття можуть залучати професійних хакерів.

Слід зазначити, що під час розслідування кіберзлочинів значну увагу приділяють допомозі постраждалому у відновленні пошкодженої або втраченої інформації, вживають всі необхідні заходи для збереження доказів у справі [11, с. 193].

Крім того, в останні роки у різних регіонах світу було застосовано низку своїх підходів для боротьби з кіберзлочинністю. Так, у 2002 році Співдружністю націй був розроблений типовий закон про комп'ютерні та пов'язані з комп'ютерами злочинами, метою якого є удосконалення законодавчих норм держав – членів Співдружності в галузі боротьби з кіберзлочинністю і поглиблення міжнародної співпраці. За відсутності цього договору, для розвитку транскордонної співпраці у цій галузі, членам Співтовариства націй необхідно було б укласти між собою низку двосторонніх договорів, які б набагато ускладнили процедуру співпраці. Типовий закон містить, зокрема, положення про міжнародну співпрацю. Оскільки він має регіональний характер, то його положення стосуються лише держав – членів Співдружності (п. 20).

Європейським Союзом докладено зусиль з узгодження законодавства щодо кіберзлочинності, яке діє на території держав – членів

організації. Для цього були прийняті, зокрема: директива № 2000/31/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі правові аспекти послуг інформаційного співтовариства, таких, як електронна торгівля на внутрішньому ринку; рамкове рішення Ради Європейського Союзу 2000/41/ЈНА про боротьбу з шахрайством і фальсифікацією безготівкових платіжних засобів; рамкове рішення Ради Європейського Союзу 204/68/ЈНА про боротьбу із сексуальною експлуатацією тощо (п. 20–21) [12].

Необхідно зазначити, що на шляху удосконалення адміністративно-правового забезпечення протидії кіберзлочинності в Україні ми маємо вивчати позитивний досвід діяльності правоохоронних органів інших країн в цьому напрямку.

Зокрема, одним із важливих напрямків діяльності поліції Канади є боротьба з комп'ютерними і телекомунікаційними злочинами, розслідуванням яких займається підрозділ Королівської канадської кінної поліції (федеральної поліції, КККП) з боротьби з комп'ютерною злочинністю, опираючись на дані канадського поліцейського інформаційного центру та співпрацюючи з іншими країнами. Діяльність підрозділу направлена на розслідування та розкриття злочинів, пов'язаних із комп'ютерами і телекомунікаціями. Секція захисту інформаційних технологій забезпечує захист федеральних державних комп'ютерних центрів, приватного сектора, дає консультації, готує персонал для роботи зі здійснення комп'ютерного захисту. Співробітники підрозділу допомагають поліцейським у проведенні розслідувань злочинів, пов'язаних із комп'ютерними системами.

Враховуючи, що інформаційна система дозволяє передавати повідомлення від одного терміналу до іншого майже негайно, у Канаді діє близько 2500 точок доступу, до яких входять близько 1285 федеральних і провінційних поліцейських відділень. 1180 підрозділів спеціалізованих відділів КККП підключені до ліній системи [13].

Безперечно, цей напрямок діяльності поліції є важливим, оскільки економічні втрати вже досягли широких масштабів, деякі злочинці діють на міжнародному рівні організованою групою. Водночас слід визнати, що канадське законодавство щодо визначення комп'ютерної злочинності потребує вдосконалення. Враховуючи, що завдання, які стоять перед підрозділами поліції з боротьби з комп'ютерною злочинністю, носять міжнародний характер і не є специфічними для Канади, вони активно співпрацюють з іншими країнами та Інтерполом з

метою вдосконалення законодавства у цьому напрямку.

Розкриття комп'ютерних злочинів являє собою складне завдання, у першу чергу через фактор часу. Оскільки передача даних може бути виконана майже миттєво, часто буває даремно шукати будь-які докази, що підтверджують порушення міжнародного законодавства. За даними КККП, на сьогодні безліч комп'ютерних злочинів здійснюється дітьми, які не досягли дванадцятирічного віку. Згідно з кримінальним кодексом Канади для встановлення кримінальної відповідальності необхідно довести несанкціоноване використання комп'ютерної системи та намір особи заподіяти своїми діями шкоду. Такий підхід потребує чіткого встановлення параметрів доступу до комп'ютерної техніки з метою попередження порушень. Необхідно враховувати дані про осіб, параметри доступу з урахуванням обмежень, можливість службовців «експериментувати» з програмами. Кваліфіковану консультацію щодо можливої неправомірної поведінки в цьому напрямку може надати міністерство юстиції чи відповідний підрозділ КККП.

Слід зазначити, що методика розслідування випадків несанкціонованого дистанційного доступу до комп'ютерних мереж технічно складна, ними займаються спеціалізовані поліцейські підрозділи. З огляду на небезпеку комп'ютерної злочинності, тенденцію її розвитку та впливу на світове співтовариство у межах ООН регулярно проводяться симпозиуми з профілактики і припинення комп'ютерної злочинності. Як один із напрямків фахівці відзначають програмні методи захисту інформації в комп'ютерних системах колективного користування шляхом удосконалення системи автоматичного контролю. На попередження та зменшення злочинів щодо незаконного використання телекомунікаційних систем на міжпровінційному, державному і міжнародному рівнях спрямовані дії та управління боротьби з економічними злочинами. Допомагає поліцейським підрозділам Інформаційний центр.

Поліцейська діяльність щодо попередження та розкриття діянь, пов'язаних із кіберзлочинністю, спрямована і на різнобічний розвиток відносин з якомога більшим суспільним колом через засоби масової інформації, консультативні зустрічі з представниками громадськості, взаємовідносини з різноманітними органами влади і управління, громадськими організаціями, окремими громадянами.

Таким чином, поліція є важливим партнером у співтоваристві відомств, що займаються

боротьбою зі злочинністю, в тому числі кіберзлочинністю, забезпеченням дотримання прав людини, забезпеченням захисту федеральних державних комп'ютерних центрів, приватного сектора [13].

Ефективна боротьба із комп'ютерною злочинністю вимагає більш дієвого та ефективно функціонуючого співробітництва правоохоронних органів різних країн, у тому числі в межах Інтерполу.

Погоджуємось з думкою вчених (як, наприклад, В. В. Коряк, В. Р. Сливенко) щодо визначення взаємодії в органах внутрішніх справ як узгодженої в часі, методах і засобах діяльності підрозділів (або працівників), не пов'язаних між собою прямим підпорядкуванням, для реалізації загальних цілей і вирішення завдань.

Враховуючи особливості злочинів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, важливе значення для результативності їх оперативного документування має взаємодія оперативного підрозділу внутрішніх справ на всіх рівнях:

1) внутрішньовідомчому – з іншими оперативними підрозділами кримінальної міліції, науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами та слідчими підрозділами;

2) внутрішньодержавному – з іншими правоохоронними органами України, трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням;

3) міжнародному – з правоохоронними органами інших країн.

Так, основними видами співробітництва органів внутрішніх справ України з правоохоронними органами інших держав є:

– обмін відомостями оперативно-розшукового характеру;

– надсилання правової допомоги у кримінальних справах;

– виїзд членів слідчо-оперативних груп за кордон для присутності під час виконання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;

– виїзд для обміну інформацією оперативно-розшукового характеру;

– виїзд за кордон для присутності під час проведення слідчих та інших дій у межах надання правової допомоги;

– виїзд для конвоювання розшуканих і затриманих за кордоном осіб;

– виїзд працівників прикордонних ГУМВС, УМВС України в сусідні регіони суміжних держав в оперативно-розшукових справах;

– прибуття працівників правоохоронних органів іноземних держав в Україну для проведення слідчих і оперативно-розшукових дій [8, с. 523–535].

Підводячи підсумки, зазначимо, що сучасний етап становлення громадянського суспільства визначається входженням України до провідних технологічно розвинутих країн світу, до глобального інформаційного простору. Саме тому ми маємо використовувати досвід країн, що вже мають досить серйозні напрацювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки [14, с. 225], оскільки вона є невід'ємним напрямком побудови інформаційного суспільства, розвиток якого повинен йти не лише через нарощування технологічних можливостей здійснення інформаційного обміну, а й через глибоке усвідомлення всіма суб'єктами інформаційних відносин – власниками інформації та її користувачами, виробниками інформаційних технологій і засобів, постачальниками послуг, державою – необхідності здійснення всіх заходів щодо захисту інформаційних ресурсів та забезпечення безпеки держави, у тому числі враховуючи зарубіжний досвід протидії кіберзлочинності в сфері адміністративно-правового забезпечення. Тільки скоординованими зусиллями організацій та відомств незалежно від форм власності, шляхом налагодження міжнародного співробітництва, використовуючи сучасні технології захисту інформації можна отримати переваги не лише електронного бізнесу, а й інформаційної революції в цілому, не забуваючи про інформаційну безпеку держави та окремих громадян.

Слід зазначити, що удосконалення адміністративно-правового забезпечення протидії кіберзлочинності в Україні має відбуватися з урахуванням національних культурно-історичних, соціально-економічних особливостей країни на підставі детального наукового аналізу міжнародного законодавства та досвіду інших країн у сфері боротьби з кіберзлочинністю з метою оптимального входження у європейське та світове правове поле.

Список використаних джерел

1. Бойченко О. В. Інформаційна безпека в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові застави) : монографія / О. В. Бойченко ; Крим. юрид. ін-т ОДУВС. – Сімферополь : Сімфероп. міська друк., 2009. – 288 с.
2. Сідак В. С. Забезпечення інформаційної безпеки в країнах НАТО та ЄС : навч. посіб. / В. С. Сідак, В. Ю. Артемов. – Київ : КНТ, 2007. – 160 с.
3. Бойченко О. В. Угрозы информационных ресурсов государственного самоуправления / О. В. Бойченко // Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы и особенности влияния

международной информации на экономические и общественно-политические процессы». – Симферополь : ИСВА МСУ, 2007. – С. 39–41.

4. Максименко Ю. Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Максименко Юлія Євгенівна. – Київ, 2007. – 20 с.

5. Конвенція [Ради Європи] про кіберзлочинність : від 23 листоп. 2001 р. ; ратиф. Україною 7 верес. 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – Ст. 2535.

6. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи : від 28 січ. 2003 р. ; ратиф. Україною 21 серп. 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687.

7. Сироїд Т. Л. Правова основа міжнародної співпраці у сфері боротьби з кіберзлочинністю / Сироїд Тетяна Леонідівна // Актуальні питання діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 листоп. 2014 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Права людини, 2014. – С. 194–196.

8. Протидія кіберзлочинності в Україні: правові та організаційні засади : навч. посіб. / [О. Є. Користін, В. М. Бутузов, В. В. Василевич та ін.]. – Київ : Скіф, 2012. – 728 с.

9. Конвенція [ООН] проти транснаціональної організованої злочинності : прийн. резолюцією 55/25 Ген. Асамблеї від 15 листоп. 2000 р. ; ратиф. із застереженнями і заявами законом України від 4 лют. 2004 р. № 1433-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

10. Конвенция об информационном и правовом сотрудничестве, касающемся «Информационных общественных услуг» : ETS № 180 от 4 окт. 2001 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_559.

11. Сень Р. Ю. Досвід іноземних країн у сфері розслідування кіберзлочинів / Руслан Юрійович Сень // Актуальні питання діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 листоп. 2014 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Права людини, 2014. – С. 192–194.

12. Двенадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию (Сальвадор, Бразилия, 12–19 апр. 2010г.) : А / CJNF.213/1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/conf/crimecongress2010/>.

13. Варунц Л. Д. Досвід організації діяльності Королівської канадської кінної поліції та шляхи його використання в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Варунц Лариса Дмитрівна. – Дніпропетровськ, 2012. – 203 с.

14. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навч. посіб. / В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський. – Київ : КНТ, 2006. – 280 с. – (Серія: Нац. і міжнар. безпека).

Надійшла до редколегії 03.08.2015

МАРКОВ В. В. К ВОПРОСУ О ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ

Исследованы особенности преступлений в сфере информационно-телекоммуникационных технологий, обращено внимание на основные проблемы их выявления, раскрытия и расследования. Раскрыты направления международного взаимодействия в сфере противодействия киберпреступности, основанные на международных нормативно-правовых актах. Освещен определенный зарубежный опыт организации деятельности подразделений полиции и нормативного регулирования в Содружестве наций и Европейском Союзе в указанной сфере. Отмечена необходимость изучения опыта зарубежных стран по организации деятельности подразделений по борьбе с киберпреступностью. Проанализирован опыт деятельности полиции Канады в этом направлении. Выделены уровни взаимодействия оперативных подразделений внутренних дел с целью оперативного документирования преступлений в сфере информационно-телекоммуникационных технологий и виды сотрудничества органов внутренних дел с правоохранительными органами других государств.

Отмечено, что совершенствование административно-правового обеспечения противодействия киберпреступности в Украине должно происходить с учетом национальных особенностей на основании детального научного анализа международного законодательства и опыта других стран.

Ключевые слова: информатизация общества, преступления в сфере информационно-телекоммуникационных технологий, противодействие киберпреступности, международный опыт, полиция, Канада, органы внутренних дел, уровни взаимодействия, виды сотрудничества.

MARKOV V. V. ON THE ISSUE OF FOREIGN EXPERIENCE IN COMBATING CYBERCRIME

It is indicated that the current stage of development of civil society is determined by Ukraine's entry to the leading technologically developed countries of the world, to the global information space. Transformation into the information society in all countries is accompanied by the spread of computer (cyber) crimes.

The features of crimes in the sphere of information and telecommunication technologies are studied; attention is paid on the main problems for their identification, detection and investigation. The directions of international cooperation in combating cybercrime, based on international regulations are revealed. Some foreign experience of police units' activities and normative regulation in the Commonwealth and the European Union in this field is highlighted. It is emphasized on the necessity of studying the experience of foreign countries in the organization of the activity of units combating cybercrime. The experience of Canadian police activity in this regard is analyzed. The levels of interaction between operative units of internal affairs agencies for the purpose of operative documentation of crimes in the field of information and communication technologies (interdepartmental, interstate, international) and kinds of cooperation of internal affairs agencies and law enforcement agencies of other states are singled out.

It is noted that improvement of administrative and legal guaranteeing of combating cybercrime in Ukraine should be organized considering national features based on detailed scientific analysis of international law and experience of other countries.

Keywords: informatization of society, crime in the sphere of information and communication technologies, combating cybercrime, international experience, police, Canada, internal affairs agencies, levels of cooperation, kinds of cooperation.

УДК 343.139(477)

О. О. НАГОРНИЮК-ДАНИЛЮК,

здобувач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
помічник судді Деснянського районного суду міста Києва

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджено існуючі теоретико-правові досягнення сучасної юридичної науки в дослідженні кримінального провадження за відсутності підозрюваного та/або обвинуваченого, визначено його природу та сутність. За результатами дослідження встановлено, що відмінності в законодавчому регулюванні кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого стали результатом диференціації кримінально-процесуальної форми, обумовленої широким поширенням випадків ухилення підозрюваними та обвинуваченими, які перебувають поза межами України і оголошені у міждержавний та/або міжнародний розшук, від явки за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді, суд та необхідністю в такій ситуації забезпечити реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Ключові слова: процесуальна форма, критерії диференціації, спеціальне кримінальне провадження, заочний розгляд кримінальних справ, підхід, спрощене провадження, особливий порядок судового розгляду, самостійність кримінального провадження.

Nahorniuk-Danyliuk, O.O. (2015), "The concept, essence and meaning of the special proceeding in criminal process of Ukraine" ["Poniattia, sutnist i znachennia instytutu spetsialnoho provadzhennia v kryminalnomu protsesi Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 113–120.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та прагнення нашої держави інтегруватися в європейське співтовариство кримінальне процесуальне законодавство України зазнає змін, зокрема зростає увага до розумного спрощення процесуальних процедур за рахунок диференціації кримінальних проваджень.

Необхідність дослідження такого явища, як інститут кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого (trial in absentia), з урахуванням світових тенденцій до застосування його механізмів у кримінальному процесі є очевидною. Питання про процесуально-правову природу вказаного інституту,

його сутність і значення залишаються дискусійними, що свідчить про недостатнє вивчення даної проблеми.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз існуючих теоретико-правових досягнень сучасної юридичної науки в дослідженні спеціального кримінального провадження, визначенні його природи і сутності.

Стан дослідження. Під час проведення дослідження було проаналізовано роботи Є. Г. Бендерської, О. О. Казакова, К. Б. Калиновського, В. Т. Маляренка, Г. В. Матвієвської, Р. Г. Песцова, О. В. Смирнова, О. В. Трофімової, Т. В. Трубнікової, А. С. Тукієва та інших.

Виклад основного матеріалу. Оцінюючи стан розробки вказаної проблеми, слід зауважити, що у вітчизняній науці дана проблематика не була комплексно досліджена, більшість наукової літератури і публікацій написані західними та російськими вченими.

У зарубіжному кримінальному процесі кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого достатньо розроблене і давно використовується в інтересах прискорення здійснення правосуддя. Жодний міжнародний правовий акт із прав людини не містить вимоги про обов'язкову присутність обвинуваченого в залі судового засідання. Більше того, у ст. 21 Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків 1970 року зазначено, що коли ця Конвенція не передбачає іншого, виконання вироків, винесених за відсутності обвинуваченого, та постанов у кримінальних справах здійснюється за тими самими правилами, що й інших вироків [1].

Проте закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків» від 26.09.2002 містив застереження про те, що Україна відмовлятиме у виконанні санкцій, винесених за відсутності підсудного [2]. Це положення Закону було виключене на підставі закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07.10.2014. Цим Законом були внесені зміни й до Кримінального процесуального кодексу України, а саме закріплені особливий порядок здійснення спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження, тобто порядок здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого [3].

У сучасній юридичній літературі для позначення кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого використовують різноманітні поняття, серед яких «заочний розгляд кримінальної справи», «заочне кримінальне провадження», «розгляд кримінальної справи за відсутності підсудного», «заочний судовий розгляд кримінальних справ», «заочне правосуддя» та інші. Кожне з вищеведених понять акцентує увагу на певному аспекті правової сутності *trial in absentia* та здебільшого наголошує саме на особливому порядку судового розгляду кримінального провадження.

Зауважимо, що поняття кримінального провадження нерозривно пов'язане з проблемою диференціації кримінально-процесуальної фо-

рми. Зокрема, В. М. Трофименко зазначає, що процесуальна форма є невід'ємною стороною кримінального судочинства, оскільки являє собою правову форму діяльності органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, прокурора, слідчого судді та суду, а також осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні [4, с. 278].

На думку Ю. М. Грошевого, саме у процесуальній формі виражаються правові гарантії дотримання принципу законності в судовій діяльності, повного, об'єктивного та всебічного розгляду справи, охорони прав і законних інтересів людини, належного застосування норм матеріального права [5, с. 103].

В науковій літературі наголошується, що соціальна цінність кримінальної процесуальної форми полягає в тому, що, передбачена чинним законодавством держави, вона є результатом його гармонізації з європейськими стандартами в галузі захисту прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства, їх імплементації у внутрішні правові механізми [4, с. 279]. З іншого боку, Л. М. Лобойко вказує, що функціональним призначенням кримінально-процесуальної форми є забезпечення одноманітності провадження у кримінальних справах всіма органами досудового розслідування, прокуратури і суду [6, с. 42–43].

Процесуальна форма постійно еволюціонує, тому погляд про те, що кримінально-процесуальна форма у всіх справах має бути уніфікована, не відповідає сучасним тенденціям законодавчого регулювання кримінально-процесуальної діяльності учасників кримінального процесу. Диференціація кримінально-процесуальної форми є пріоритетним напрямком реформування кримінального процесуального законодавства.

Як зазначає Л. І. Сокира, на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства проблеми процесуальної форми найбільш гостро постають у зв'язку з питанням про диференціацію процесу, тобто створення різних за ступенем процесуальної складності процедур розгляду кримінальних справ [7, с. 75].

На думку О. В. Смирнова та К. Б. Калиновського, під диференціацією кримінально-процесуальної форми треба розуміти таку будову судочинства, при якій поряд зі звичайним порядком мають місце процесуальні форми, які передбачають як спрощення процедури у нескладних справах, так і її ускладнення щодо найбільш небезпечних злочинів або справ, що потребують особливої процесуальної захищеності законних інтересів обвинуваченого або інших учасників судочинства [8, с. 645].

У свою чергу, А. С. Тукієв вважає, що диференціація кримінальних проваджень являє собою утворення таких унікальних проваджень, які є кінцевими і цілісними як «первинний» порядок судочинства, але вигідно відрізняються тими чи іншими відхиленнями від установленого законом загального порядку [9, с. 9].

В науці кримінального процесу існує думка про те, що під диференціацією кримінально-процесуальної форми треба розуміти існування самостійних проваджень, які характеризуються наявністю певної матеріально-правової бази, що об'єктивно зумовлює відмінності в законодавчому регулюванні, комплексністю і наявністю суттєвих відмінностей порівняно зі звичайним порядком провадження, що спричиняє в кінцевому підсумку зміну форм діяльності у таких справах [10, с. 15]. З огляду на вищенаведене визначення диференціації кримінально-процесуальної форми система кримінального процесу може бути подана як сукупність окремих проваджень, які відрізняються за своєю спрямованістю.

Отже, наявність окремих особливостей (порівняно із загальним порядком досудового розслідування і судового провадження) при здійсненні процесуальних дій чи прийнятті процесуальних рішень дозволяє говорити про диференціацію кримінально-процесуальної форми (кримінальних проваджень).

У теорії кримінального процесу розглядається два напрямки здійснення диференціації, а саме напрямок спрощення процесуальної форми з метою здешевлення і прискорення провадження, зменшення формалізму, а також напрямок ускладнення провадження з метою встановлення додаткових процесуальних гарантій для осіб зі специфічними юридично значущими властивостями.

При вивченні питання диференціації кримінально-процесуальної форми особлива увага вчених приділяється її критеріям, погляди з цього питання також різняться. Наприклад, М. Л. Якуб виділяє такі критерії диференціації, як ступінь суспільної небезпеки і тяжкість міри покарання, передбаченої законом; ступінь складності справ даної категорії; суспільно-політичне значення справ даної категорії; значення, яке має злочин для інтересів окремих осіб, відомств, організацій і підприємств [11, с. 104].

Крім вищенаведеного, існує також поділ критеріїв диференціації кримінально-процесуальної форми на процесуальні, до яких відносяться ступінь складності пізнавальної діяльності з установлення всіх обставин справи, наявність в обвинуваченого особливих якостей, та на матеріальні, мається на увазі вид і

міра покарання, які можуть бути застосовані до обвинуваченого, ступінь суспільної небезпеки особи обвинуваченого [12].

Зі своїх позицій А. І. Шмарьов говорить про три підстави диференціації: завдання провадження і матеріально-правові підстави, які лежать в його основі; ступінь складності кримінальної справи; ступінь співвідношення у провадженні публічних і диспозитивних начал [13, с. 31–32]. Крім перерахованих, О. В. Смирнов та К. Б. Калиновський виділяють ще й такий критерій диференціації, як повага суверенітету іноземної держави [8, с. 647].

Проаналізувавши вищенаведені позиції вчених, можна сказати, що вони взаємодоповнюють одна одну і відрізняються за ступенем конкретизації. Загалом, на нашу думку, до критеріїв диференціації кримінально-процесуальної форми можна віднести: ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення; ступінь складності кримінального провадження; особливі характеристики учасників кримінального провадження; ступінь співвідношення у кримінальному провадженні публічного і приватного інтересів; завдання провадження і матеріально-правові підстави, які лежать в його основі.

Говорячи про критерії диференціації, якими повинен керуватися законодавець при регулюванні кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого (спеціального кримінального провадження), то до них, у першу чергу, необхідно віднести такі, як роль участі підозрюваного чи обвинуваченого у здійсненні кримінального провадження та наявність реальної можливості забезпечити особисту участь підозрюваного чи обвинуваченого у здійсненні такого провадження. Всі інші критерії диференціації при регулюванні спеціального кримінального провадження носять додатковий субсидіарний характер.

У науці кримінального процесу залишається невирішеним питання про процесуально-правову сутність кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого (спеціального кримінального провадження).

Узагальнюючи сучасні наукові погляди на дане питання, можна стверджувати, що наразі сформувались такі основні підходи до визначення процесуально-правової природи та місця спеціального кримінального провадження в системі кримінальних проваджень:

А) Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого треба розглядати як самостійне кримінально-процесуальне провадження.

Для того, щоб установити обґрунтованість цього підходу, необхідно визначитися з ознаками

самостійного кримінального провадження. В науковій літературі висловлено багато думок і поглядів стосовно визначення поняття кримінального провадження та виокремлення окремих його стадій. Законодавче визначення кримінального провадження міститься у ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, в якій зазначено, що кримінальне провадження – це досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Питання визначення ознак самостійного кримінального провадження також було предметом наукових досліджень.

Зокрема, Т. В. Трубнікова до ознак самостійного кримінального провадження відносить: наявність у даного провадження матеріально-правової бази, яка об'єктивно зумовлює відмінності в законодавчому регулюванні; комплексність провадження, тобто наявність особливостей в діяльності правоохоронних органів на всіх або на деяких стадіях кримінального провадження; наявність суттєвих відмінностей порівняно зі звичайним порядком здійснення провадження, які в кінцевому підсумку спричинили б зміну форм діяльності у таких провадженнях [14, с. 21].

Відмінності в законодавчому регулюванні здійснення спеціального кримінального провадження обумовлені перш за все неможливістю в деяких випадках забезпечити явку обвинуваченого до суду і необхідністю досягнення призначення кримінального провадження навіть за його відсутності, тобто реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Крім того, якщо спеціальне кримінальне провадження розглядати як єдине ціле, що включає в себе спеціальне досудове розслідування і спеціальне судове провадження, то можна стверджувати, що такому провадженню властива комплексність, оскільки особливості в діяльності правоохоронних органів та суду простежуються не тільки на стадії судового провадження, але й на стадії досудового розслідування. Законодавчому регулюванню особливостей здійснення спеціального досудового розслідування присвячено окрему главу Кримінального процесуального кодексу України. Водночас треба враховувати, що спеціальне кримінальне провадження може початися в будь-який момент аж до видалення суду до нарадчої кімнати для винесення вироку, тому можливі випадки, коли стадія спеціального досудового розслідування може бути відсутньою.

Саме наведені вище ознаки, що характерні для заочного кримінального провадження, дозволяють деяким науковцям говорити про його

самостійну процесуально-правову природу. Таку позицію підтримують Т. В. Трубнікова, Р. Г. Песцов, О. О. Казаков та інші.

Так, Р. Г. Песцов вважає, що заочний розгляд кримінальних справ слід розглядати як спосіб прискорення судочинства за відсутності підсудного, а також як можливість підвищення ефективності правосуддя з метою ефективнішого захисту інтересів потерпілого від злочину та зменшення зловживання підсудним своїми процесуальними правами [15, с. 161–162]. Заочне провадження, на думку вченого, відповідає всім ознакам самостійного кримінально-процесуального провадження і займає окреме місце в системі кримінального процесу.

На думку О. О. Казакова, під заочним судовим розглядом кримінальних справ слід розуміти інститут кримінального судового провадження, який охоплює розгляд кримінальних справ по суті судами першої та апеляційної інстанцій за відсутності підсудного, що характеризується наявністю виключень із принципів і загальних умов судового розгляду (перш за все вимог про участь сторін і безпосередність дослідження доказів) і, як наслідок, істотним комплексом відмінних рис порівняно із загальним порядком розгляду справи [16, с. 6].

Констатуючи безспірність наявності значних відмінностей здійснення спеціального кримінального провадження порівняно із загальним порядком, одночасно беручи до уваги положення ч. 2 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України про те, що зміст і форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених законом, на сьогоднішній день, на наш погляд, все ж таки не можна зробити висновок про самостійну процесуально-правову природу спеціального кримінального провадження.

Б) Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого є формою кримінального провадження з посиленими процесуальними гарантіями.

Зокрема, О. В. Трофімова визначає інститут заочного судового розгляду як вид особливого порядку судового розгляду з посиленими процесуальними гарантіями, при якому даний розгляд відбувається за відсутності підсудного у зв'язку з неможливістю реалізації призначення кримінального судочинства у звичайному порядку і наявністю виняткових причин, пов'язаних із забезпеченням особливо важливих інтересів держави, суспільства або особистості, а також наявністю умов, передбачених кримінально-процесуальним законом [17, с. 320].

Модель заочного судового розгляду як форми кримінального провадження з посиленими процесуальними гарантіями запропонував також Х. У. Рустамов. До таких процесуальних гарантій, на його думку, повинні відноситись: наявність письмової згоди підсудного на розгляд справ за його відсутності; належне повідомлення підсудного про місце та час судового засідання; нездійснення правосуддя відносно осіб, які мають фізичні чи психічні вади, не володіють мовою провадження, і неповнолітніх та інші [18, с. 290].

Вчений А. С. Тукієв теж розглядає заочне кримінальне провадження як провадження з посиленими процесуальними гарантіями та визначає його як особливий порядок розслідування і розгляду кримінальних справ, який допускається за наявності закріплених у законі підстав і умов, оснований на дослідженні загального предмета доказування й інших обставин справи, що здійснюється за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, якому належить право, крім загальних, на особливий порядок оскарження заочного вироку [9, с. 11].

Проте, на нашу думку, спеціальне кримінальне провадження не можна розглядати як кримінальне провадження з посиленими процесуальними гарантіями, оскільки воно здійснюється за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого і зумовлює зміни форм діяльності учасників кримінального процесу (відсутність допиту обвинуваченого, оголошення його показань, особливості оскарження заочного вироку тощо), що навряд чи може свідчити про підсилення процесуальних гарантій, а є доказом зниження їх рівня.

В) Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого є спрощеною формою кримінального провадження.

Відповідно до цього підходу вважається, що спеціальне кримінальне провадження носить спрощений характер. Питання необхідності спрощення процесуальної форми знайшло своє закріплення в міжнародних документах, зокрема в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (87) 18 щодо спрощення кримінального провадження.

Зазначимо, що спрощене судочинство, на думку ООН означає спрощений порядок його здійснення, прискорює судовий розгляд з метою забезпечення більш високої ефективності системи кримінального правосуддя і зведення витрат до мінімуму [19]. Прагнення до спрощення кримінально-процесуальної форми також було визначено у свій час як пріоритетне завдання в Концепції судово-правової реформи в Україні [20].

Треба зазначити, що до цього часу загальноновизнаного поняття спрощеного кримінального провадження не існує, наведемо деякі визначення цього поняття.

Так, І. Морозова визначає спрощене кримінальне провадження як законодавчо встановлену процедуру розгляду кримінальних справ, якій притаманні скорочені строки, відсутність окремих стадій та скасування деяких процесуальних інститутів і норм з метою забезпечення оптимальних шляхів досягнення завдань кримінального процесу [21].

На думку Т. В. Трубікової, під спрощеним кримінальним судочинством треба розуміти провадження окремих категорій справ, які мають такі особливості, що об'єктивно потребують швидкого здійснення кримінально-процесуальної діяльності і простоти кримінально-процесуальної форми, яке здійснюється в більшості випадків швидше і з меншими витратами, ніж провадження, яке здійснюється в загальному порядку [22].

Як уважає, Г. В. Матвієвська, спрощене кримінальне судочинство являє собою встановлений законодавством порядок провадження окремих категорій кримінальних справ, що полягає у вилученні або скороченні кримінально-процесуальних стадій, інститутів і норм при реалізації базових принципів судочинства і забезпеченні гарантій прав і законних інтересів його учасників [23, с. 349].

Отже, спрощене провадження не є самостійним провадженням, а являє собою лише виняток із загального порядку, що обумовлено необхідністю здійснення кримінального провадження з найбільш можливою швидкістю, простотою та ефективністю.

Традиційно кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого прийнято відносити саме до спрощених форм кримінального провадження. Такий підхід підтримують Т. В. Трубікова, В. Т. Маляренко, А. В. Кищенко, Г. В. Матвієвська та інші науковці.

На думку В. Т. Маляренка, заочне провадження належить до спрощених видів кримінальних проваджень. Він зазначає, що заочне провадження і заочний вирок у кримінальних справах хоча й не є новим процесуальним інститутом спрощеного провадження, проте недостатньо досліджений і відносно рідко застосований у практиці через те, що держава так і не створила правового механізму, за допомогою якого «установлення» влади перетворюють на практичну діяльність її органів [24, с. 8].

А. В. Кищенко до форм судочинства, які дозволяють здійснювати діяльність з попереднього

розслідування злочинів і судового розгляду з відступом від загального порядку у бік скорочення строків провадження і відмови від виконання ряду формальностей (спрощених форм), відносить провадження справ приватного обвинувачення, особливий порядок ухвалення судового рішення за згоди обвинуваченого з пред'явленим йому обвинуваченням, заочний розгляд справи [25].

В науковій літературі для позначення процесуально-правової природи кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого використовується також термін «особливий порядок». Так, Є. Г. Бендерська визначає правовий інститут розгляду кримінальної справи за відсутності підсудного як сукупність правових норм, що регулюють розгляд справи по суті відповідно до загальних умов судового провадження за фактичної відсутності підсудного під час судового розгляду повністю або в його частині [26, с. 8]. Таким чином, вона акцентує увагу саме на особливому порядку здійснення судового провадження. За своєю сутністю спеціальне кримінальне провадження, безперечно, є особливим провадженням, оскільки властива йому специфіка дії принципу змагальності, а також інших вимог до здійснення кримінального провадження обумовлюють наявність відмінностей порівняно зі звичайним порядком.

Можна погодитися з поглядами В. М. Трофименка про те, що наявність різних форм кримінального провадження створює реальні передумови для ефективного захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, забезпечує ресурсну економію, раціоналізує та оптимізує провадження [4, с. 279].

Наявність того чи іншого інституту в кримінальному процесі України може бути визнана доцільною і виправданою, якщо його існування обумовлене соціальною необхідністю. Зміни, внесені до Кримінального процесуального кодексу України законом України від 07.10.2014, викликали неоднозначну реакцію як з боку спільноти, так і серед науковців та практиків. На сьогоднішній день висловлені та аргументовані різні точки зору на питання здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого, існує неоднозначність поглядів на обґрунтованість існування такого інституту в кримінальному процесуальному законодавстві України.

На наш погляд, серед позитивних результатів, яких можна досягати за рахунок здійснення спеціального кримінального провадження, можна виділити такі:

- забезпечення невідворотності притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення;
- забезпечення реалізації права потерпілого на доступ до правосуддя і компенсацію завданих злочиним збитків;
- наближення моменту здійснення судового провадження до часу скоєння злочину;
- швидке вирішення цивільного позову в разі його наявності, що дозволяє цивільному позивачу досягти деяких переваг, обумовлених зверненням з даним позовом у рамках кримінального провадження;
- розгляд кримінального провадження в розумні строки;
- виключення можливості необґрунтованого спливу строків позовної давності притягнення до кримінальної відповідальності та інші.

Таким чином, з огляду на проведене дослідження, можна стверджувати, що інститут спеціального кримінального провадження займає особливу нішу в кримінальному процесі України. Відмінності в законодавчому регулюванні кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого стали результатом диференціації кримінально-процесуальної форми, обумовленої значним поширенням випадків ухилення підозрюваними та обвинуваченими, які перебувають за межами України і оголошені в міждержавний та/або міжнародний розшук, від явки на виклики слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, та необхідністю в такій ситуації забезпечити реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

На нашу думку, інститут спеціального кримінального провадження необхідно розглядати як спрощену форму кримінального провадження, що охоплює спеціальне досудове розслідування і спеціальне судове провадження та передбачає особливий порядок їх здійснення, щодо злочинів, виключний перелік яких визначений у кримінальному процесуальному законі, стосовно підозрюваного чи обвинуваченого, який перебуває за межами України, ухиляється від явки на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та оголошений у міждержавний та/або міжнародний розшук, з метою забезпечення швидкого та ефективного захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень.

Водночас необхідно зауважити, що законодавче регулювання інституту спеціального кримінального провадження в кримінальному процесі України потребує переосмислення, оскільки чинне закріплення цього інституту на сьогоднішній день не відповідає міжнародній ідеї щодо сутності та призначення такого

інституту, світовій практиці його застосування, застосування цього інституту на злочини невеликої та середньої тяжкості.

Список використаних джерел

1. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків : від 28.05.1970 № ETS-70 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_341.
2. Про ратифікацію Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків : закон України від 26.09.2002 № 172-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-15/ed20020926>.
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : закон України від 07.10.2014 № 1689-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18>.
4. Трофименко В. Соціально-правова цінність кримінальної процесуальної форми / Володимир Трофименко // Jurnalul juridic național: teorie și practică = Национальный юридический журнал: теория и практика = National law journal: theory and practice. – 2014. – № 6 (10). – С. 278–281.
5. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Ю. М. Грошевой. – Харьков : «Вища школа», 1979. – 144 с.
6. Лобойко Л. М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006–2011 роки). Ч. 1. Загальні положення досудового розслідування / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2012. – 288 с.
7. Сокира Л. Спрощений порядок розгляду кримінальних справ / Людмила Сокира // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 9. – С. 74–78.
8. Смирнов А. В. Уголовный процесс : учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – СПб. : Питер, 2004. – 704 с.
9. Тукиев А. С. Проблемы процессуальной формы заочного уголовного судопроизводства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Тукиев Аслан Султанович. – Караганда, 2005. – 30 с.
10. Якимович Ю. К. Дифференциация уголовного процесса / Ю. К. Якимович, А. В. Ленский, Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 300 с.
11. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / М. Л. Якуб. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.
12. Свиридов М. К. О сущности и основаниях дифференциации уголовного процесса / М. К. Свиридов // Актуальные вопросы государства и права в период совершенствования социалистического общества. – Томск : Изд-во ТГУ, 1987. – С. 241–242.
13. Шмарёв А. И. Особый порядок судебного разбирательства (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шмарёв Артём Иванович. – Ижевск, 2004. – 226 с.
14. Трубникова Т. В. Теоретические основы упрощенных судебных производств / Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 132 с.
15. Песцов Р. Г. Заочное провадження в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Песцов Руслан Геннадійович. – Київ, 2012. – 191 с.
16. Казаков А. А. Заочное судебное разбирательство уголовных дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Казаков Александр Алексеевич. – Екатеринбург, 2009. – 25 с.
17. Трофимова Е. В. Заочное судебное разбирательство по уголовным делам: понятие и перспективы применения / Е. В. Трофимова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Право». – 2008. – № 2. – С. 313–322.
18. Рустамов Х. У. Уголовный процесс. Формы : учеб. пособие / Х. У. Рустамов. – М. : Закон и право ; Юнити, 1998. – 304 с.
19. Двенадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию (Сальвадор, 12–19 апреля 2010 года) : сб. док. / сост.: Ализаде В. А., Волеводз А. Г., Тарасенко С. М. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 464 с.
20. Про Концепцію судово-правової реформи : постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 № 2296-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12>.
21. Морозова И. Сделки о признании вины как вариант мирового соглашения / И. Морозова, А. Анненков, С. Дадонов // Российская юстиция. – 2000. – № 10. – С. 37.
22. Трубникова Т. В. Рассмотрение дела в отсутствие подсудимого (заочное производство) в системе упрощенных судебных уголовно-процессуальных производств РФ / Т. В. Трубникова // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 315. – С. 127–133.
23. Матвієвська Г. В. Заочне провадження як форма кримінального судочинства / Г. В. Матвієвська // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3 (39). – С. 347–355.
24. Маляренко В. Т. Про заочне провадження у кримінальному судочинстві / В. Т. Маляренко // Право України. – 2004. – № 9. – С. 3–12.
25. Кищенко А. В. Виды упрощенных производств в уголовном процессе [Електронний ресурс] / А. В. Кищенко // Юридический вестник. – Режим доступу: <http://law.wl.dvgu.ru/vesnik/36.htm>.

26. Бендерская Е. Г. Рассмотрение уголовного дела в отсутствие подсудимого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бендерская Екатерина Геннадьевна. – М., 2010. – 30 с.

Надійшла до редколегії 22.08.2015

НАГОРНИЮК-ДАНИЛЮК А. А. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИНСТИТУТА СПЕЦИАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ

Исследованы различные подходы к пониманию процессуально-правовой природы уголовного производства в отсутствие подозреваемого или обвиняемого. По результатам исследования установлено, что различия в законодательном регулировании уголовного производства в отсутствие подозреваемого или обвиняемого стали результатом дифференциации уголовно-процессуальной формы, обусловленной широким распространением случаев уклонения подозреваемыми и обвиняемыми, находящимися за пределами Украины и объявленными в межгосударственный и/или международный розыск, от явки по вызову следователя, прокурора, следственного судьи, суда и необходимостью в такой ситуации обеспечить реализацию принципа неотвратимости уголовной ответственности.

Ключевые слова: процессуальная форма, критерии дифференциации, специальное уголовное производство, заочное рассмотрение уголовных дел, подход, упрощенное производство, особый порядок судебного разбирательства, самостоятельность уголовного производства.

NAGORNIUK-DANYLIUK O. O. THE CONCEPT, ESSENCE AND SIGNIFICANCE OF THE INSTITUTION OF SPECIAL PROCEEDINGS WITHIN CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE

Existing theoretical and legal achievements of modern legal science in the study of criminal proceedings in the absence of a suspect and / or accused person are researched; its nature and essence are defined.

According to the results of the research it was established that special proceedings occupies a specific niche in criminal procedure of Ukraine. The institution of special criminal proceedings is a special procedure for realizing criminal proceedings, which provides a retreat from the usual procedure, the presence of significant differences and peculiarities in the activities of the competent authorities, which are provided at several stages of criminal procedure.

Differences in legislation regulation of criminal proceedings in the absence of a suspect or accused were the result of differentiation of criminal procedural form, due to widespread evasion by suspects and accused, who are outside of Ukraine and are announced in interstate and / or international wanted list, to appear when summoned by an investigator, prosecutor, the investigative judge, the court and due to the need in this situation to ensure the implementation of the principle of inevitability of criminal liability.

Keywords: procedural form, criteria of differentiation, special criminal proceedings, consideration of criminal cases in absentia, approach, summary proceedings, special procedure of a court trial, autonomy of criminal proceedings.

УДК 343.23

Ю. В. ОРЛОВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПОЛІТИЧНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено політичні переслідування як кримінологічно значущі фактори та форми відтворення політичної злочинності. Запропоновано авторське поняття категорії «політичне переслідування». Відстоюється думка, що воно може бути двох видів: політико-правове та політико-дискримінаційне. Викладено вузьке та широке розуміння останнього. Перше відображає діяльнісну природу переслідування, друге – структурно-функціональну. Політико-дискримінаційне переслідування диференційоване на цілерациональне, цінніснациональне та корпоративно-узвичаєне.

Ключові слова: політичне переслідування, дискримінація, діяльність, злочинність, політика, функція.

Orlov, Y.V. (2015), "The political persecution as a social and legal phenomenon: criminological aspect" ["Politychne peresliduvannya yak sotsialno-pravovy fenomen: kryminolohichniy aspekt"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 120–126.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що нині тривають у сфері публічного адміністрування, порушують проблеми засадничого характеру для функціонування українського суспільства як цивілізованої спільноти. Вони стосуються, передусім, світоглядного базису розгортання реформістського руху, який імпліцитно ідентифікується з ліберально-гуманістичною філософією владарювання. На фоні узвичаєних, до певної міри традиційних складових українського соціокультурного, правового простору такі парадигмальні зміни у своїй початковій динаміці неодмінно набувають гострих, конфліктних форм. Цей процес в цілому є закономірним, а відтак – прогнозованим. Проте поруч із передбачуваними ускладненнями, в тому числі й у криміногенній обстановці, він виявляє низку супутніх обставин, що рельєфно вимальовуються у комплексі новітніх політичних факторів злочинності, окремих маловивчених форм політично зумовленої кримінальної активності. Серед останніх – феномен політичного переслідування, який, незважаючи на перманенту присутність у фаховому правничому і публіцистичному дискурсах, виявляє невизначні контури свого змісту й обсягу.

Окремо варто наголосити, що нещодавні законодавчі новації виводять малодосліджене поняття «політичне переслідування» на рівень юридичних категорій. Так, відповідно до ч. 1 ст. 5 закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» держава взяла на себе обов'язок збору, узагальнення та оприлюднення інформації про переслідування з політичних мотивів [1], які мали місце протягом 1917–1991 рр. на території нашої держави, що має сенс і в аспекті відновлення історичної справедливості, і в суто кримінологічному аспекті. Тому виникає потреба у визначенні відповідної категорії.

Стан дослідження. Політико-кримінологічні проблеми протидії злочинності висвітлювались у працях таких вчених як О. М. Бандурка, В. М. Бурлаков, Я. І. Гілінський, В. О. Глушков, О. М. Дрьомін, П. А. Кабанов, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, А. Л. Сморгунова, А. М. Черниш, Д. А. Шестаков та деяких інших. Однак дослідженню феномена політичних переслідувань у кримінологічному аспекті окрема увага

не приділялася, що і зумовлює актуальність теми цієї статті.

Метою статті є визначення соціально-правової природи, поняття і видів політичного переслідування, а також здійснення стислого кримінологічного аналізу особливостей його відтворення.

Виклад основного матеріалу. Етимологічне тлумачення поняття «переслідувати» дає наступні уявлення про його зміст: 1) гнатися слідом за ким-небудь, намагаючись наздогнати, знищити тощо; 2) ходити невідступно за ким-небудь, супроводити кого-небудь скрізь з якоюсь метою; 3) не кидати кого-небудь, мучити, не давати спокою комусь; 4) піддавати утискам, пригноблювати кого-небудь [2, с. 280]. З цього виходить, що переслідування не є одноактною дією, подією, передбачає певний процес, а отже і комплекс заходів, та є за своєю сутністю різновидом соціальної діяльності. Навіть більше – переслідування є джерелом обтяжливих станів (правових або неправових). Такі стани можуть бути соціально затребуваними (як, наприклад, у випадку з кримінальним переслідуванням) або ж соціально небажаними, шкідливими чи навіть небезпечними.

Саме небезпечність переслідування зумовила розвиток у зарубіжній науковій літературі та правовому полі категорії «стокерство» (з англ. *to stalk* – вистежувати, переслідувати), яка пов'язується із систематичним, цілеспрямованим, тривалим порушенням прав на приватність. У вітчизняній кримінології перші спроби актуалізації та наукового аналізу цього явища належать В. С. Батиргарєєвій. Вчена зазначає, що стокерство, виходячи з англійського походження цього слова, означає пошуки, переслідування, вистежування та подальше стеження і залякування жертви з метою встановлення повного контролю над нею, нерідко пов'язаного із застосуванням фізичного насильства аж до вбивства жертви. Типова поведінка стокерів полягає у небажаній нав'язливій увазі до певної особи з боку іншої особи або групи осіб. При цьому конкретні форми стокерства можуть мати широкий діапазон свого прояву – від порушення елементарних правил міжособистісного спілкування (постійні дзвінки, образи по телефону або електронній пошті, надсилання небажаних подарунків тощо) до протиправних дій (серйозні погрози та залякування фізичним насильством, спричинення

шкоди життю й здоров'ю жертви) [3, с. 219]. Завдяки стокерству досягається своєрідний небажаний «ефект присутності» в житті певної особи. Через це, власне, і порушуються складові права на приватність, а також інші конфігурації благ (об'єктів), суб'єктів, їх прав і свобод як складових суспільних відносин, поставлених, зокрема, і під кримінально-правову охорону.

Аналогічний «ефект присутності» можемо спостерігати і у випадку політичного переслідування, що є специфічним різновидом стокерства. Через небажану, протиправну пряму чи опосередковану, явну чи завуальовану присутність у житті людини, її близьких, певного індивідуального чи групового суб'єкта політичної активності відбувається незаконне обмеження прав, свобод, можливостей задоволення законних інтересів, з'являються додаткові юридичні обов'язки, особи стають жертвами злочинів. Вказані обмеження та інші варіації шкоди завдаються об'єкту переслідування перманентно, мають триваючий, динамічний характер, внаслідок чого реалізується «проникаюча здатність» досліджуваного феномена: порушується звичайний порядок життєдіяльності, руйнуються чи іншим чином деформуються соціальні зв'язки, знижується активність людини. Загалом, вважаємо, існують достатні підстави розглядати стокерство (в тому числі і політичне переслідування) як комплексний різновид насильства, який ще має знайти в науці своє належне обґрунтування, концептуальну розробку.

Щодо діапазону об'єктивних проявів політичного переслідування, то він є вельми широким. Так, фахівці правозахисної організації Громадського комітету захисту від політичних переслідувань в Україні цілком обґрунтовано констатують, що вказане переслідування може бути де-юре як легальним, так і цілком незаконним. Воно спирається на закон, коли, наприклад, щодо особи відбувається кримінальне переслідування (її права обмежують у зв'язку з кримінальним провадженням) або проти особи безпідставно застосовують примусові заходи медичного характеру, зокрема психіатричні, чи обвинувачують у вчиненні адміністративного правопорушення, або особа стає об'єктом позовів у порядку цивільного чи господарчого судочинства. Втім, переслідування може бути і цілком незаконним. Йдеться про залякування в ході так званих «профілактичних розмов»; погрози звільнення з роботи або навчального закладу; позбавлення роботи і легальних доходів; незаконні дії правоохоронних органів (побиття, незаконний збір інформації про особу, незаконні стеження, затримання та обшуки

тощо); перешкоджання поширенню інформації; примушення до вступу в певну політичну партію; примушення до участі в заходах певної політичної сили тощо. Ці дії можуть здійснюватися як державними посадовцями, так і недержавними групами чи приватними особами за толерування таких дій державою [4, с. 3]. Є підстави вважати, що перелік конкретних дій щодо політичного переслідування особи не є вичерпним, а їх групування за тим чи іншим критерієм (за винятком легальності чи нелегальності) не має вираженого наукового значення.

Важливим є інше: щоб вести мову про політичне переслідування у власному значенні цієї категорії, слід встановити наявність функціональних зв'язків між окремими актами того чи іншого обтяжливого впливу на особу. Тому не може вважатися політичним переслідуванням таке неправомірне соціальне обтяження особи, що хоча і має політично зумовлений характер, але є разовою дією. Наприклад, звільнення з роботи, відмова у прийнятті на роботу, відмова у реєстрації як кандидата на виборні посади, неправомірне застосування заходу адміністративного примусу і т. п. Однак за наявності функціональної єдності певної множини подібних актів впливу, тобто при наявності спільної мети та інтегрованості до єдиного механізму діяльності, слід говорити про політичне переслідування.

Отже, політичне переслідування є функціонально однорідною діяльністю, що планомірно реалізується щодо певної особи і призводить до наслідку у виді соціального обтяження (залежно від засобів переслідування воно може набувати найбільш суспільно небезпечних значень), зниження її політичної активності. Крім того, і на цьому слід окремо наголосити, структура такої діяльності в цілому є телеологічною, що певною мірою відображає її суб'єктивний зміст. Це означає, що кожен з окремих її складових підкорений визначеній цілі. «Древо» цілей при цьому може набувати досить розгалуженого характеру на тактичному, ситуативному рівні. Тим не менш, воно має стратегічну уніфікацію – спрямованість на досягнення політичної чи політично зумовленої мети.

Однак слід мати на увазі, що політично стимульоване застосування до особи заходів кримінально-правового та пов'язаних з ними кримінально-процесуального характеру може мати двояку природу: політико-інструментальну та політико-цільову. Перше є проявом сваволі правлячої еліти. У цьому сенсі політичне переслідування набуває яскраво виражених аморальних і соціально-деструктивних ознак, не сприяє утвердженню позитивних

суспільно-політичних тенденції розвитку. У такій ситуації з упевненістю можна констатувати наявність політичного переслідування як *суть прояву дискримінації*. Хоча при цьому формальні вимоги закону можуть бути і витримані. Вчинення особою злочину виступає радше як привід для нейтралізації її політичної активності (або помсти), аніж дійсне прагнення встановити справедливість, відновити порушені суспільні відносини, компенсувати завдану шкоду тощо. Політико-цільова ж природа заходів кримінально-правового характеру розкривається через їх іманентні властивості як змісту норм-заборон.

Кожній державі притаманне формування складного механізму захисту власних політико-інституційних елементів від деструктивного впливу. Йдеться, перш за все, про діяння, відповідальність за які передбачена нормами статей розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти основ національної безпеки України», а також тих статей, які встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян та деякі інші. Очевидно, криміналізація відповідних діянь має однією зі своїх підстав конструктивістські моделі суспільної небезпечності, що виявляються у доцільних в конкретний історичний період і в конкретному суспільстві формах та межах стримання певної частини населення від неконтрольованого впливу на групу осіб, яка репрезентує (може репрезентувати) вищий рівень державної влади. Тож правова оболонка, яка використовується для легітимізації інструментів стримання й забезпечення стабільності функціонування державного сегмента політичної системи (у тому числі й опосередковано через захист політичних прав громадян), має своїм змістом політичні заходи, оформлені як елементи кримінально-правової політики, а також політики у сфері протидії злочинності загалом. І це в цілому є явищем нормальним, саме на такі політико-правові механізми існує суспільний попит у всі часи та у всіх державах.

У зв'язку з цим постає логічне питання: чи можна вважати політичним переслідування особи за вчинення злочинів проти основ національної безпеки, виборчих прав громадян та інших так званих політичних злочинів? Застосовуючи семантичний підхід інтерпретації прикметника «політичний» (який базується на політиці; пов'язаний із проведенням політики у житті), можна надати ствердну відповідь. Оскільки визначене коло кримінально-правових норм приймається та застосовується в межах кримінально-правової і кримінологічної

політики, зорієнтоване на захист суспільних відносин, що виникають, змінюються, припиняються, в тому числі у сфері політики як такої, то й кримінальне переслідування пов'язане з проведенням політики у житті, воно також є політичним. Однак, вочевидь, такий підхід у конкретному випадку призводить до синкретизму; втрачається інтуїтивно-чуттєва, аксіологічна, етична оцінка політичного переслідування як політичної кримінальної практики. Тому, вважаємо, необхідно здійснити диференціацію досліджуваної категорії щонайменше на два види, які відображають відповідні аспекти двоїстої природи політичного переслідування.

Перший, який зберігатиме негативне соціально-правове оціночне і смислове навантаження, – *політико-дискримінаційне переслідування*. До цього різновиду політичного переслідування входять не лише ті його прояви, що охоплюються процедурами притягнення до кримінальної відповідальності, а й адміністративні, дисциплінарні, акти зловживання правом, позаправові заходи. Але в будь-якому випадку превалювання політичної мотивації дій щодо зловживання владою, службовим становищем або ж без такого повинно супроводжуватись дискримінацією, тобто порушенням юридичної рівності через не заборонену законом політичну діяльність, політичні переконання. Політико-дискримінаційне переслідування, як правило, заборонене нормами національного законодавства. А дії щодо його організації слід вважати політичним злочином. Тому саме переважно таке переслідування має перебувати в зоні тягіння кримінологічних інтересів.

Другий різновид, що відображатиме прояв легальної державної політики, – *політико-правове (легальне) переслідування*. Воно виражається у передбачених законом заходах реагування на порушення у сфері виборчого законодавства, посягання на основи національної безпеки і т. п. Зміст та форми реалізації цього виду переслідування входять до предметної зони кримінально-правової політики.

Залежно від телеологічного навантаження на політичні практики, для підтримання яких застосовується політико-дискримінаційне переслідування, можна виділити чотири типи останнього:

1) *цілераціональне політико-дискримінаційне переслідування*, яке в основі має раціональну мету щодо коригування політичної активності особи у заданому руслі. Як правило, таке переслідування відбувається в контексті недобросовісної конкуренції у політичній сфері напередодні виборчих кампаній, а тому часто

залежить від електоральної кон'юнктури, результатів моніторингу впливовостей опозиційних сил та ступеня загрози набуття ними коаліційних властивостей;

2) *цінніснораціональне політико-дискримінаційне переслідування* характеризується ідеологічним фундаментом протистояння політичних опонентів, очевидним браком толерантності до альтернативних суспільно-політичних концептів або конкретних персоналій, якими репрезентована політична сила і на яких спрямоване переслідування. Саме на цьому ґрунті, а не завдяки раціонально окреслюваним загрозам політичного фіаско як результату демократичних процесів відбувається переслідування опонентів. Зазвичай такого роду переслідування здійснюються з боку представників радикально налаштованих (крайніх правих або крайніх лівих) політичних акторів, що зовсім не обов'язково репрезентовані владною елітою;

3) *корпоративно-узвичаєне політико-дискримінаційне переслідування*, яке проявляється у діяльності: а) осіб, «відданих» провладній команді, з числа виконавців різного рівня, які прагнуть таким чином продемонструвати свою функціональну придатність, політичну та корпоративну надійність; б) осіб, яких можна охарактеризувати як «приспосованців», тобто тих, які організовують політико-дискримінаційні переслідування задля демонстрації власної лояльності та прагнення співпрацювати з представниками нової політичної еліти; в) неформальних лідерів певного політично значущого угруповання (партії, депутатської фракції тощо), які таким чином переслідують суто «виховну» мету, спрямовану на «дисциплінування» членів єдиної політичної команди. В останньому випадку політичне переслідування відіграє роль деякої публічної кари за порушення окремих неформальних політико-корпоративних (а іноді – відверто кримінально-субкультурних) норм, вимог відданості групі за зміну політичної орієнтації та приналежності і т. п.

Підсумовуючи викладені міркування та аргументи на користь відповідних ознак політичного переслідування, маємо змогу запропонувати таке його визначення: *це діяльність, що полягає у застосуванні до особи (або групи осіб) законних та/або незаконних різнорідних, функціонально спільних заходів впливу, об'єднаних політичною чи політично зумовленою метою та які тягнуть за собою соціальні обтяження та/або спричиняють фізичну, моральну чи матеріальну шкоду*. Представлене поняття є родовим та охоплює як політико-

правове, так і політико-дискримінаційне переслідування. Під останнім, таким чином, можна розуміти *різновид політичного переслідування, що є проявом дискримінації особи чи групи осіб за ознакою їх політичної активності чи політичних поглядів*. Таке переслідування слід вважати політичним злочином у цілому. Кримінально-правова ж оцінка відповідних діянь, що складають зміст такого злочину, може бути різною та, як правило, передбачає множинність злочинів, що вчиняються у співучасті.

Наведене бачення політичного переслідування загалом та політико-дискримінаційного зокрема відтворює біхевіористську силову модель реалізації політичної влади. Втім, така модель не завжди здатна повною мірою розкрити всі суттєві для криминології сторони досліджуваного феномена. Поза увагою лишаються криминологічно значущі системні та функціональні аспекти інтерпретації влади. Тож доповнити наукову картину відтворення феномена політико-дискримінаційних переслідувань здатна, вважаємо, їх структурно-функціональна модель. Використовуючи положення посередницької теорії влади, розроблену класиком структурного функціоналізму Т. Парсонсом, інтерпретувати політичну владу можна як засіб соціального посередництва, а відтак і як інтегративну властивість соціальної системи загалом, що пов'язана з: а) підтриманням її цілісності; б) координацією загальних колективних цілей з інтересами окремих елементів; в) забезпеченням функціонального взаємозв'язку підсистем суспільства на основі консенсусу громадян та легітимізації лідерства [5, с. 72–75]. Оперування таким розумінням політичної влади відкриває можливості до тлумачення політико-дискримінаційних переслідувань як:

а) *функції політичної системи щодо збереження стабільності політичної кон'юнктури* на користь істеблішменту, що визначає генеральні конфігурації державної влади (апаратно, предметно-стратегічно). Реалізація цієї функції через політичні переслідування здійснюється в інтересах політичних акторів, на яких замикається як змістовна, так і кадрова складова роботи апарату держави. Приведення в життя відповідної лінії політичних асоціальних практик є, з одного боку, свідченням наявної потреби у підтриманні легітимності влади як результату культивування лояльності (схвалення) у складових масової політичної свідомості, а з іншого – індикатором слабких електоральних позицій провладної політичної сили, неможливості вести добросовісну конкуренцію

боротьбу, що є об'єктивним чинником організації переслідувань. Суб'єктивним же слід визнати вади політичної свідомості, брак культури політичної діяльності, нехтування базовими принципами демократії та ліберального суспільного устрою;

б) *функції силової консолідації політичної сили*. Її виявлення спостерігається в країнах з нерозвинутою політичною системою, квазідемократичним режимом, за якого показники народовладдя та політичних свобод є лише номінальними, реально ж превалюють централізм, корпоративізм у реалізації публічного управління. Саме в політично позначених корпоративних утвореннях («командах»), що нерідко виявляють ознаки організованих злочинних угруповань, використовуються означені політичні переслідування вказаного функціонального призначення. Воно властиве для корпоративно-узвичаєного політико-дискримінаційного переслідування та забезпечує досягнення превентивних цілей в аспекті збереження відданості та консолідованості політичної сили;

в) *функції забезпечення локального переважання опозиційної політичної сили*. Об'єктивно вона може бути реалізована через політико-дискримінаційні переслідування з боку представників політичної меншості виключно на місцевому рівні, де ситуативно, тактично забезпечується деякий паритет сил і можливостей. Таке переслідування здійснюється, зазвичай, щодо журналістів, депутатів місцевих рад, громадських діячів, які викривають негативні сторони діяльності відповідного політичного актора.

Не зважаючи на функціональну різноплановість політико-дискримінаційного пересліду-

вання, структурно воно належить до групи інструментів конструювання суспільно-політичної думки та/або засобів демонстрації сили як важеля контролю у сфері політико-корпоративного управління. В обох випадках йдеться про опосередкований інформаційний вплив на визначену аудиторію.

Таким чином, у широкому, структурно-функціональному, розумінні політико-дискримінаційне переслідування становить інструмент конструювання суспільно-політичної думки чи контролю у сфері політико-корпоративного управління, що застосовується з метою збереження стабільності політичної кон'юнктури та/або консолідації політичної сили, та/або забезпечення локального її переважання у політичному протистоянні. Важливо також зауважити, що зазначений різновид асоціальних політичних практик не завжди має кримінальні форми прояву, а тому не може бути цілком віднесений до феноменології політичної злочинності. Політико-дискримінаційні переслідування варто розглядати комплексно. Залежно від засобів їх реалізації вони можуть розглядатися і як фонове для політичної злочинності явище, і як один з видів політичної злочинної діяльності.

Висновки. Перспективи подальших досліджень політичних переслідувань вбачаються у виявленні, описі та поясненні співвідношення цієї кримінологічної категорії з політичними репресіями, політичним терором. Також важливим видається дослідження методологічних засад ретроспективного аналізу й правової оцінки політичних переслідувань з урахуванням міжнародного досвіду застосування принципу *ex post facto*.

Список використаних джерел

1. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : закон України від 9 квіт. 2015 р. № 317-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
2. Словник української мови : в 11 т. Т. 6 / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР ; [голова редкол. І. К. Білодід]. – Київ : Наук. думка, 1975. – 679 с.
3. Батиргареева В. С. Вплив глобалізаційних процесів на розвиток української кримінології / В. С. Батиргареева // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 1 (2). – С. 209–227.
4. Політичні переслідування в сучасній Україні 2010–2011 [Електронний ресурс] / [Громад. ком. захисту від політ. переслідувань в Україні]. – 80 с. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/1345829416.pdf>.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

Надійшла до редколегії 18.08.2015

ОРЛОВ Ю. В. ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ФЕНОМЕН: КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Исследованы политические преследования как криминологически значимые факторы и формы воспроизводства политической преступности. Предложено авторское понятие категории «политическое преследование». Отстаивается мнение, что оно может быть двух видов: политико-правовое и политико-дискриминационное. Приведены узкое и широкое понимание

последнего. Первое отражает деятельностную природу преследования, второе – структурно-функциональную. Политико-дискриминационное преследование дифференцировано на целерациональное, ценностнорациональное и корпоративно-традиционное.

Ключевые слова: политическое преследование, дискриминация, деятельность, преступность, политика, функция.

ORLOV Y. V. THE POLITICAL PERSECUTION AS A SOCIAL AND LEGAL PHENOMENON: CRIMINOLOGICAL ASPECT

In order to determine the social and legal nature, the concept and types of political persecution, as well as realizing a short criminological analysis of the features of its reconstitution the author has studied political persecutions as important in criminology factors and forms of reconstitution of political crime.

The object of the study was political persecution as a social and legal phenomenon. Research methodology is represented by three levels of cognition. Epistemological tools of dialectical determinism are used on the philosophical level. A number of methods of formal logic and comparison, modeling are used on general and scientific level. Not included sociological observation, content analysis of mass media materials, media, litigation, expert evaluations are used on special and scientific level.

Under political persecution the author has suggested to understand activity that is based on using legal and / or illegal diverse, functionally joint measures of impact on a person (or group of people), which are united by political or politically conditioned purpose and which entail social encumbrance and / or cause physical, moral or material damage. This concept encompasses political and legal, political and discriminatory persecution.

In the narrow, behavior understanding political and discriminatory persecution appears as a kind of political persecution that is a manifestation of discrimination of an individual or groups on the basis of their political activity or political views of certain content. Depending on the specific internal determination political and discriminatory persecution is differentiated into instrumentally rational, value and corporate commonly accepted.

Broadly, according to structural and functional sense political and discriminatory persecution is a tool for constructing public and political thought or control in the sphere of political and corporate management, which is used to preserve the stability of the political situation and / or consolidation of political forces and / or provision of its local dominance in the political confrontation.

Keywords: political persecution, discrimination, activity, crime, politics, function.

УДК 351.755(477)

О. Ю. ПРОЦКИХ,

кандидат юридичних наук,

викладач-методист факультету з підготовки працівників ОВС

навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Викладено напрямок удосконалення адміністративної діяльності Національної поліції України, пов'язаний зі створенням досконалих методів і форм правового регулювання та забезпечення ефективності її діяльності щодо встановлення особи.

Ключові слова: встановлення особи, адміністративна діяльність, Національна поліція України

Protskykh, O.Y. (2015), "The issue of identification of a person within the activities of the National Police of Ukraine" ["Pytannia vstanovlennia osoby v diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 126–132.

Постановка проблеми. Для успішного вирішення основних завдань Національної поліції України потрібне оперативне і точне встановлення окремих учасників правових відносин. Це обумовлює необхідність дослідження самого поняття встановлення особи, а також удоскона-

лення методів і форм правового регулювання для забезпечення ефективної діяльності поліції щодо встановлення особи.

Стан дослідження. Для вирішення визначеної проблеми нами проаналізовані праці В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха,

Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, Є. В. Додіна, Д. П. Калаєнова, С. В. Ківалова, О. П. Ключниченка, Л. В. Ковалюк, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, С. О. Кузніченка, О. І. Остапенка, Л. І. Пригари, О. Ю. Салманової, В. П. Тимошука, М. М. Тищенко, В. К. Шкарупи та інших, які присвячені дослідженню питання адміністративної діяльності правоохоронних органів.

Метою статті є оптимізація діяльності нещодавно створеної Національної поліції України, що обумовлює актуальність і важливість глибокого дослідження проблем адміністративно-правового регулювання забезпечення ефективної діяльності її структурних підрозділів щодо встановлення особи відповідно до Конституції України, законів України та підзаконних нормативних актів.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України зазначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, с. 3]. Гарантії забезпечення цієї конституційної норми покладено на правоохоронні органи держави, зокрема на Національну поліцію як центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Крім цього основними завданнями Національної поліції є реалізація державної політики у сфері протидії злочинності та надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги (поліцейських послуг) [2]. Як бачимо, зі створенням нової структури органів внутрішніх справ – Національної поліції – виникає потреба наукового і правового визначення окремих форм регулювання її діяльності. Це стосується як нововведень на кшталт більш точного розуміння поняття термінів «поліцейські послуги» або «публічний порядок», так і тих, що уже тривалий час використовуються у правових механізмах діяльності правоохоронних органів України, але сутність яких має дискусійне значення.

У дослідників історичного розвитку адміністративного права від поліцейського до адміністративного свого часу також виникало питання понятійних визначень. Як справедливо

вказав В. Б. Авер'янов, віддаленість тих чи інших суспільних інститутів від нашого часу зумовлює потребу уточнення наукової термінології. Без з'ясування термінів, які використовувалися поліцейстами, пояснити суть поліцейського права складно [3, с. 13].

У сучасних умовах діяльність Національної поліції щодо забезпечення прав та свобод людини відповідно до законодавства, повинна мати чітку узгодженість із нормами права. У свою чергу нормативне регулювання має створюватися згідно з правилами юридичної техніки щоб бути зрозумілим, конкретно визначати права та обов'язки суб'єктів правовідносин без його суб'єктивного трактування в порядку правозастосування.

Так, Л. І. Пригара висловлює думку, що мова, стиль та термінологія актів правозастосування мають відповідати певним вимогам юридико-технічного характеру та переважно мати форму кліше, за допомогою яких суб'єкт правозастосування точно і однозначно визначає правозастосовні дії, правовідносини, а також формулює судження юридичного характеру [4, с. 16].

Розділ IV закону України «Про Національну поліцію» містить норми, що чітко визначають повноваження Національної поліції, які є «новелою» у порівнянні з нормативно-правовим регулюванням діяльності міліції та інших правоохоронних органів України. Незважаючи на це, як і в діяльності решти правоохоронних органів, успішність реалізації Національною поліцією своїх повноважень при вирішенні конкретних завдань обумовлена необхідністю здійснення дій щодо встановлення особи – фізичної чи юридичної. За таких умов залишається особливо актуальним вдосконалення теоретичного і нормативно-правового регулювання діяльності Національної поліції щодо встановлення особи, без чого неможливою є реалізація багатьох її завдань та повноважень, оскільки встановлення особи є однією з ключових ланок як оперативно-розшукової, слідчо-криміналістичної та адміністративної діяльності Національної поліції України.

Попередні теоретичні дослідження поняття «встановлення особи» на прикладі діяльності міліції сьогодні залишились без особливих змін, так і не отримали свого нормативного закріплення, воно трактується як різновид юридичної діяльності, що полягає в єдності процесів пізнання юридично значущої інформації про особу та її використання в інтересах служби відповідно до Конституції України, законів України та підзаконних нормативних

актів. Об'єктом цієї діяльності є юридично значуща інформація про особу, аналіз якої дає можливість ідентифікувати її з невизначеного кола інших осіб [5, с. 13].

Зокрема, в законі України «Про Національну поліцію» щодо реалізації поставлених завдань у межах своїх повноважень, які впливатимуть на оптимально якісне вирішення питання щодо встановлення особи, прописано у ст. 25 «Повноваження поліції у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення» та у ст. 26 «Формування інформаційних ресурсів поліцією» [2]. На нашу думку, в такий спосіб частково зроблено спробу законодавчо легітимізувати методи та форми діяльності поліції, які ефективно сприятимуть встановленню фізичної чи юридичної особи, що були запропоновані нами у попередніх дослідженнях на прикладах діяльності міліції [5].

Єдиним не вирішеним питанням як в діяльності міліції, так і в діяльності Національної поліції в нормах права є термінологічна незгодженість поняття «встановлення особи». Зараз закон України «Про Національну поліцію» містить в собі такі терміни: «встановлення особи» («установлення особи»), «визначення особи» та «ідентифікація за зовнішніми ознаками».

Так, наприклад, у п. 15 ст. 23 «Основні повноваження Національної поліції» закону України «Про Національну поліцію» зазначається, що поліція вживає заходів для *визначення осіб*, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе. І далі по тексту – *встановлює особу* за невпізнаним трупом.

У п. 1 ст. 32 «Перевірка документів особи» закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що поліцейський може зупинити особу і вимагати пред'явлення нею документів, які посвідчують особу, для *визначення її особи* або документів, які підтверджують відповідне право, для перевірки наявності відповідних прав у випадках якщо особа володіє зовнішніми ознаками схожими на зовнішні ознаки особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи.

У п. 5 ст. 26 закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ, стосовно *установлення особи* невпізнаних трупів та людей, які не можуть надати про себе будь-яку інформацію у зв'язку з хворобою або неповнолітнім віком. І далі у ч. 4 ст. 30 «Види поліцей-

ських заходів» зазначено, що якщо поліцейського неможливо *ідентифікувати* за зовнішніми ознаками, він зобов'язаний пред'явити особі документ, що посвідчує його повноваження.

Відповідно до Словника української мови слова *визначати*, *визначувати*, *визначити* мають такі значення: 1) встановлювати, розпізнавати що-небудь за певними ознаками; 2) розкривати суть чого-небудь, характеризувати, формулювати, робити визначення; 3) виділяти, призначати кого- або що-небудь для якоїсь мети; 4) намічати, накреслювати для виконання; 5) зумовлювати що-небудь, бути причиною чогось [6]. Слово *установлювати* (*встановлювати*) розуміють як визначати, розпізнавати за певними ознаками [6]. Крім того, термін «*встановлення особи*» перекладається англійською, як *identification*. Тобто, як ми бачимо, терміни «встановлення особи» («установлення особи»), «визначення особи» та «ідентифікація особи», що вживаються в законі України «Про Національну поліцію», мають синонімічне значення.

Проте, з токи зору окремих норм права, термін «ідентифікація особи», який отримав нормативно-правове вираження, на відміну від терміна «встановлення особи» має, по суті, більш вузьке смислове значення. Так, закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» у ст. 3 подає термінологічні визначення. Зокрема, термін «*ідентифікувати*» трактується як здійснювати комплекс заходів, який дозволяє виконувати пошук за принципом «один до багатьох», співставляючи надані особою біометричні дані з колекцією шаблонів, що представляють усіх осіб, інформацію про яких внесено до Реєстру. А термін «*ідентифікація особи*» пропонується розуміти як встановлення тотожності особи за сукупністю інформації про неї за допомогою біометричних даних, параметрів [7].

Для більш точного розуміння цих понять Закон уточнює сутність термінів «біометричні дані» та «біометричні параметри». Так, біометричні дані – це сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри – відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук). А біометричні параметри – це вимірювальні фізичні характеристики або особистісні поведінкові риси, що використовуються для ідентифікації

(впізнання) особи або верифікації наданої ідентифікаційної інформації про особу [7].

На відміну від такого нормативного визначення терміна «ідентифікація» закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» зазначає наступне: *ідентифікація* – це отримання суб'єктом первинного фінансового моніторингу від клієнта (представника клієнта) ідентифікаційних даних [8]. У законі України «Про захист персональних даних» мова йде вже про *персональні дані*. Визначення цього поняття наводиться в абзаці восьмому ст. 2, де зазначено, що персональними даними є відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [9].

У законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» зазначено, що *ідентифікація особи* – це заходи, пов'язані зі встановленням органами виконавчої влади особи заявника, який звернувся із заявою про визнання його біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, і не має документів, що посвідчують його особу, або такі документи фальшиві [10].

У проекті закону України «Про єдину систему електронної взаємодії» пропонується розуміння терміна «ідентифікація» в його спеціальній формі «електронна ідентифікація» – процес встановлення тотожності фізичної особи, юридичної особи, фізичної особи – представника юридичної особи, інформаційної або інформаційно-телекомунікаційних системи з використанням ідентифікаційних даних, поданих в електронній формі. Крім того, цей проект нормативного акта пропонує використання поняття «*автентифікація*» – ідентифікація фізичної, юридичної особи, інформаційної або інформаційно-телекомунікаційних системи, а також походження та цілісність електронних даних [11].

Як бачимо, законодавець узагальнено пропонує розуміти ідентифікацію як впізнання особи з використанням характерних лише їй даних або верифікацію наданої ідентифікаційної інформації про особу, що також потребує розкриття змісту спеціальної термінології.

Верифікація (пізньолат. *verificatio* – підтвердження; лат. *verus* – істинний, *facio* – роблю) – доказ того, що вірогідний факт або твердження є істинним. Термін використовується залежно від того, як обґрунтовується істина: базується на приведенні одного доказу або ар-

гументу чи повинна підтверджуватися можливістю багаторазового відтворювання, тобто перевірятися практикою [12]. З англійської слово *verification* перекладається як перевірка, підтвердження, звіряння.

Термін «верифікація» і його спеціальні визначення зустрічаються також у нормативних актах різних галузей права. Наприклад, у Митному кодексі України ст. 47 називається «Верифікація (перевірка достовірності) сертифікатів про походження товару з України» [13]. У законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» зазначено, що *верифікація клієнта* – це встановлення (підтвердження) суб'єктом первинного фінансового моніторингу відповідності особи клієнта (представника клієнта) у його присутності отриманим від нього ідентифікаційним даним [8].

На відміну від існуючих правових засобів запобігання інших видів правопорушень та протидії їм, механізм ідентифікації особи, на нашу думку, досить чітко прописаний саме в законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» і покладений на більш широке коло суб'єктів, які здійснюють таку діяльність. Зокрема, в ч. 9 та 10 ст. 9 «Ідентифікація, верифікація та вивчення клієнтів», зазначено, що суб'єкти первинного фінансового моніторингу під час ідентифікації та верифікації резидентів встановлюють:

1) *для фізичної особи* – прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, номер (та за наявності – серію) паспорта громадянина України (або іншого документа, що посвідчує особу та відповідно до законодавства України може бути використаним на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його видав, реєстраційний номер облікової картки платника податків України (або ідентифікаційний номер згідно з Державним реєстром фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів) або номер (та за наявності – серію) паспорта громадянина України, в якому проставлено відмітку про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків України чи номер паспорта із записом про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків України в електронному безконтактному носії;

2) для фізичної особи – підприємця – прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, номер (та за наявності – серію) паспорта громадянина України (або іншого документа, що посвідчує особу та відповідно до законодавства України може бути використаним на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його видав, реєстраційний номер облікової картки платника податків (або ідентифікаційний номер згідно з Державним реєстром фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів) або номер (та за наявності – серію) паспорта громадянина України, в якому проставлено відмітку про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків України чи номера паспорта із записом про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків України в електронному безконтактному носії; дату та номер запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців про проведення державної реєстрації; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, і номер поточного рахунку (за наявності);

3) для юридичної особи – повне найменування, місцезнаходження; дату та номер запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців про проведення державної реєстрації, відомості про виконавчий орган; ідентифікаційні дані осіб, які мають право розпоряджатися рахунками та/або майном, дані, що дають змогу встановити кінцевих бенефіціарних власників (контролерів); ідентифікаційний код згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, і номер поточного рахунку.

Під час ідентифікації та верифікації нерезидентів суб'єкти первинного фінансового моніторингу встановлюють:

1) для фізичної особи – прізвище, ім'я та (за наявності) по батькові, дату народження, номер (та за наявності – серію) паспорта (або іншого документа, що посвідчує особу та відповідно до законодавства України може бути використаний на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його видав, громадянство;

2) для юридичної особи – повне найменування, місцезнаходження; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, номер банківського рахунку; з'ясовують відомості про органи управління; ідентифікаційні дані осіб, які мають право розпоряджатися рахунками та/або майном, дані, що дають змогу встановити кінцевих бе-

нефіціарних власників (контролерів). Суб'єкту первинного фінансового моніторингу надається також копія легалізованого витягу з торгового, банківського чи судового реєстру або нотаріально засвідчене реєстраційне посвідчення уповноваженого органу іноземної держави про реєстрацію відповідної юридичної особи. Суб'єкт первинного фінансового моніторингу щодо трастів додатково повинен з'ясувати ідентифікаційні дані довірительів та довірених осіб [8].

На відміну від ідентифікації фізичної та юридичної особи в правозастосовній діяльності державних органів у різних сферах суспільних відносин, як і в правоохоронній діяльності Національної поліції України, виникає необхідність встановлення (ідентифікації) особи, яка наділена спеціальними (додатковими) ознаками. Так, у законі України «Про запобігання корупції» названі *особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування* (посадові, службові особи та інші особи – особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, податкової міліції, особи начальницького складу органів та підрозділів цивільного захисту, члени Національного агентства з питань запобігання корупції, члени Центральної виборчої комісії) та *особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування* (посадові особи юридичних осіб публічного права, особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги, особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією) [14].

Крім того, в законах України «Про запобігання корупції», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [15], у Кодексі України про адміністративні правопорушення [16] та інших нормативних актах зазначено значне коло осіб зі спеціальними ознаками – близькі особи, члени сім'ї, виборні особи, суб'єкти декларування, іноземці, особи без громадянства, нелегальні мігранти, біженці, діти, розлучені з сім'єю, особи, які потребують додаткового захисту, особи, які

потребують тимчасового захисту тощо, встановлення яких має обов'язкове значення в правоохоронній діяльності Національної поліції.

Успішність реформування органів внутрішніх справ України, першим кроком якого є створення Національної поліції, на яку покладено повноваження щодо реалізації правоохоронних завдань, обумовлена залежністю вирішення окремих питань правового та організаційно-технічного забезпечення діяльності щодо встановлення особи. Перш за все, виникає необхідність нормативного впорядкування понять, що розкривають термінологічне розуміння поняття «встановлення особи».

Разом з цим необхідно вказати, що встановлення осіб, які наділені додатковими спеціаль-

ними ознаками, потребує отримання поліцією додаткової інформації про таку особу, а це вимагає створення ефективного механізму оперативного отримання необхідної інформації. Цей механізм має включати наявність технічних можливостей доступу до джерел такої інформації, реєстрів правоохоронних органів, інших публічних органів та установ, комунікативних мереж тощо. Наступним необхідним кроком є розробка нормативно закріплених методологічних основ щодо позитивного вирішення питань встановлення особи як сукупності алгоритму дій і тактики діяльності поліції з урахуванням типових ситуацій, що становить предмет подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-viii>.
3. Адміністративне право України. Академічний курс. Т. 1. Загальна частина : підручник / редкол.: Авер'янов В. Б. (голова) [та ін.]. – Київ : Юрид. думка, 2004. – 584 с.
4. Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пригара Леся Іванівна. – Київ, 2008. – 20 с.
5. Процких О. Ю. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції щодо встановлення особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Процких Олександр Юрійович. – Київ, 2012. – 19 с.
6. Установлювати // Словник української мови : Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/ustanovljувaty>.
7. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5492-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.
8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1702-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.
9. Про захист персональних даних : закон України від 1 лип. 2010 р. № 2297-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.
10. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.
11. Про єдину систему електронної взаємодії : проект закону України [Електронний ресурс] // eTransformation : [сайт] / Робоча група з урядової політики в е-урядуванні. – 30.09.2014. – Режим доступу: <http://etransformation.org.ua/2014/09/30/185/>.
12. Верифікація // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Верифікація>.
13. Митний кодекс України : закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
14. Про запобігання корупції : закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
15. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

Надійшла до редколегії 26.08.2015

ПРОЦКИХ А. Ю. ВОПРОСЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

Изложено направление усовершенствования административной деятельности Национальной полиции Украины, связанной с созданием совершенных методов и форм правового регулирования и обеспечения эффективности её деятельности по установлению личности.

Ключевые слова: *установление личности, административная деятельность, Национальная полиция Украины.*

PROTSKYKH O. Y. THE ISSUE OF IDENTIFICATION OF A PERSON WITHIN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The direction of improving administrative activities of the National Police of Ukraine related to the creation of perfect methods and forms of legal regulation and guaranteeing its effectiveness concerning the identification of a person is stated.

It is noted on the necessity of regulatory ordering of the terminological understanding of the concept of «identification of a person». It is stated that the identification of a person endowed with special additional features, requires police to obtain additional information about that person, requiring the creation of a mechanism of operative receiving the necessary information. This mechanism should include the availability of technical capabilities of the access to the sources of such information, registers of law enforcement agencies, other public bodies and institutions, communication networks, etc. There is also the need to develop regulatory consolidated methodological basis concerning the positive solution of the issue of the identification of a person as a set of algorithm of actions and tactics of the police activity on the basis of typical situations that is the subject of further research.

Keywords: *identification of a person, administrative activities, National Police of Ukraine.*

УДК [351.741:004.89](477)

Д. Ю. УЗЛОВ,

*кандидат технических наук,
начальник управления информационно-аналитического обеспечения
ГУМВД Украины в Харьковской области;*

В. М. СТРУКОВ,

*кандидат технических наук, доцент,
заведующий кафедрой информационных технологий и защиты информации
факультета права и массовых коммуникаций
Харьковского национального университета внутренних дел;*

А. Б. ГРИГОРОВИЧ,

*начальник отдела управления информационно-аналитического обеспечения
ГУМВД Украины в Харьковской области;*

А. И. ПЕТРУСЕНКО,

*старший инженер-программист управления информационно-аналитического обеспечения
ГУМВД Украины в Харьковской области;*

С. Н. ДОСКАЛЕНКО,

*инженер-программист управления информационно-аналитического обеспечения
ГУМВД Украины в Харьковской области*

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КРИМИНАЛЬНОГО АНАЛИЗА В РЕАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ (RICAS) ДЛЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Исследована проблема повышения эффективности информационно-аналитической работы в органах внутренних дел путём создания интеллектуального технологического инструментария нового поколения. Проанализировано современное состояние информационно-аналитического обеспечения органов внутренних дел Украины и сформулированы его характерные особенности. Выполнен обзор зарубежных автоматизированных средств информационно-аналитической работы, выделены их достоинства и недостатки. В качестве решения сформулированных проблем предложено использовать геоинформационную интеллектуальную систему криминального анализа в реальном времени – Real-time Intelligence crime analytics system (RICAS). Описаны её назначение, функциональные возможности, методики выполнения криминального анализа средствами системы, преимущества по сравнению с существующими аналогами и новизна.

Ключевые слова: информационно-аналитическое обеспечение, органы внутренних дел, геоинформационная интеллектуальная система реального времени, криминальный анализ, функциональные возможности, новизна, преимущества.

Uzlov, D.Y., Strukov, V.M., Grigorovich, A.B., Petrusenko, A.I. and Doskalenko, S.N. (2015), "Use of Real-time Intellectual criminal analytics system (RICAS) for analytical support of operative and search activities and pre-trial investigation" ["Primenenie intellektual'noj sistemy kriminal'nogo analiza v real'nom vremeni (RICAS) dlja analiticheskogo soprovozhdenija operativno-rozysknoj dejatel'nosti i dosudebnogo rassledovaniya"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 132–139.

Постановка проблемы. Современное состояние информационно-аналитического обеспечения органов внутренних дел имеет следующие характерные особенности:

1) в базах данных ОВД накоплено огромное количество данных о криминально значимых лицах и событиях, измеряемое сотнями миллионов записей, и их количество ежедневно возрастает;

2) обработка этих данных выполняется, как правило, с помощью несложных операций без привлечения наукоемких методов и технологий, что не позволяет осуществлять аналитический анализ по выявлению скрытых или неявных связей между лицами и событиями в имеющихся огромных массивах данных;

3) анализ запросов, которые поступают в подразделения информационно-аналитического обеспечения деятельности органов внутренних дел, показывает, что большая часть из них является запросами на поиск преступлений по аналогии и лиц, совершивших аналогичные преступления. Существующая автоматизированная система обработки таких запросов (интегрированная информационно-поисковая система – ИИПС) позволяет получать списки, размеры которых иногда составляют сотни преступлений и тысячи лиц. Дальнейшая обработка осуществляется вручную путём классификации или кластеризации по каким-либо критериям (предопределённым или заранее неизвестным). Этот процесс является достаточно сложным и трудоёмким, зависит от квалификации исполнителя, не автоматизирован, требует специальных навыков работы с ИИПС и поэтому обладает такими принципиальными недостатками:

1) объективно низкой эффективностью ручной обработки большого текстового массива;

2) невысокой вероятностью выявления в полученном большом текстовом массиве возможных внутренних взаимосвязей между событиями и лицами;

3) невозможностью выявления связей между элементами полученного списка (лицами и событиями) и аналогичными данными, которые не попали в этот список или в явном или

неявном виде хранятся в других массивах данных системы.

Перечисленные недостатки со временем усугубляются тем, что ежедневно объёмы хранящейся информации растут, пополняясь вновь поступающими данными.

Криминальный анализ в своём обыденном понимании является систематическим изучением уровня преступности, концентрации мест совершённых преступлений по видам и иным параметрам. Необходимо различать два вида криминального анализа – аналитический поиск и аналитическое исследование. В то же время эти два вида криминального анализа в зависимости от поставленной задачи всегда будут дополнять друг друга. На данный момент авторам не известны системы криминального анализа, позволяющие в едином пространстве отображения соединить эти два вида анализа. Большинство из них имеют большое количество инструментов для визуального криминального анализа, но инструментов для аналитического поиска у них нет.

Целью этой статьи является исследовать проблему повышения эффективности информационно-аналитической работы в органах внутренних дел путём создания интеллектуального технологического инструментария нового поколения. Для этого, исходя из анализа современного состояния информационно-аналитического обеспечения ОВД Украины, выполним обзор зарубежных автоматизированных средств информационно-аналитической работы и предложим решение сформулированных проблем.

Изложение основного материала. Анализ существующих в этой сфере решений показал, что на данный момент за рубежом существуют автоматизированные системы, которые позволяют частично решать описываемые задачи.

Система *I2* разработана корпорацией *IBM* для решения задач правоохранительных органов. Эта система позволяет отображать данные, имеющиеся в хранилище, создаваемом под оболочкой *I2* в формате хранения продуктов *IBM*, на собственных картах и выполнять анализ связей данных.

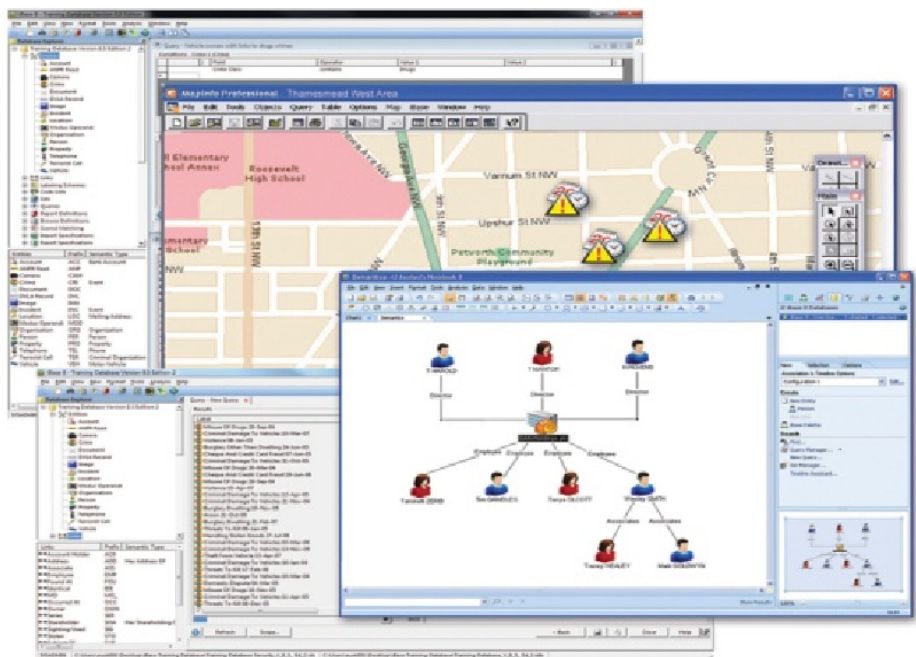

Рис. 1

Система имеет высокие требования к аппаратной части, сложность в разворачивании и обучении, большую стоимость и, самое главное, необходимость перехода на хранение данных в формат продукта, т. е. необходимость отказа от существующей ИИПС ОВД Украины. Вместе с тем система не обеспечивает возможность связать географическое пространство, время и событие в одном визуальном

пространстве отображения.

Система **CRIMEVIEW Server** используется в полицейском департаменте города Глендейл (Калифорния), основана на картографической платформе **ESRI**. Основной принцип – анализ зон с максимальным уровнем уличной преступности. Основное назначение – изменение маршрутов патрулирования в выявленные зоны.

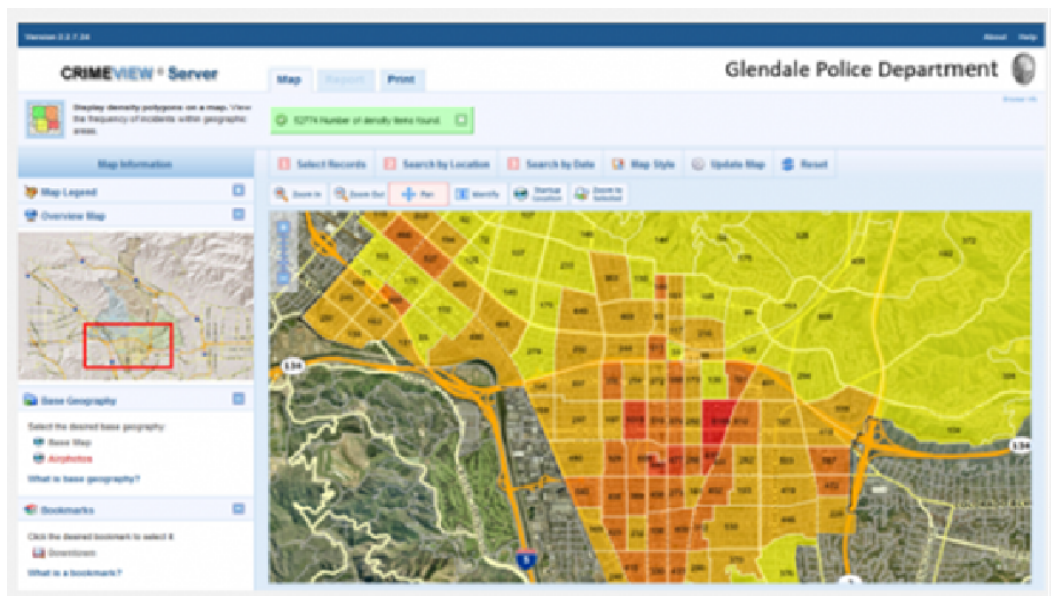

Рис. 2

Система **My Neighborhood Map System** используется в городе Сिएтл (Вашингтон). Основное назначение – визуализация поступающих сообщений о преступлениях и отчётов

полицейских. Состоит из модулей:
 – **911 INCIDENT RESPONSES MAP**,
 – **POLICE REPORTS MAP**,
 – **MONTHLY CRIME STATISTICS MAP**.

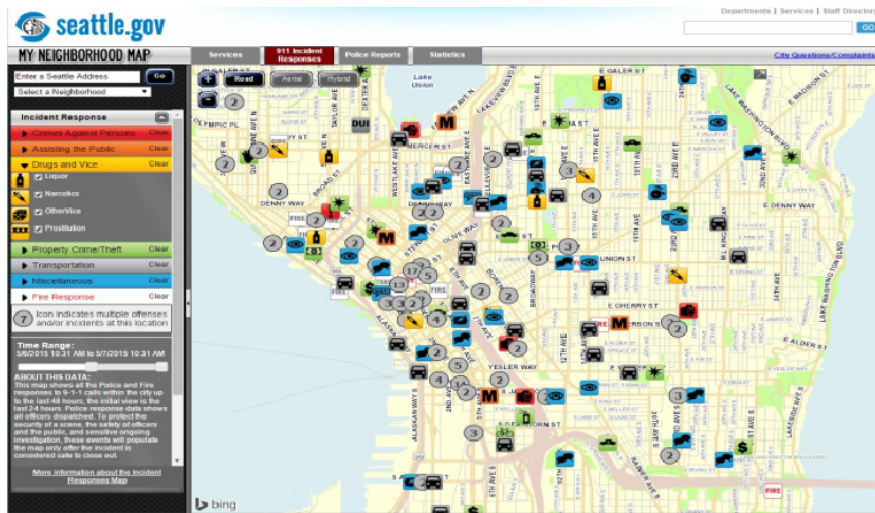

Рис. 3

Система **CRIMEDC** используется в полицейском департаменте города Вашингтон. Основное

назначение – предоставление общественности данных о совершённых преступлениях.

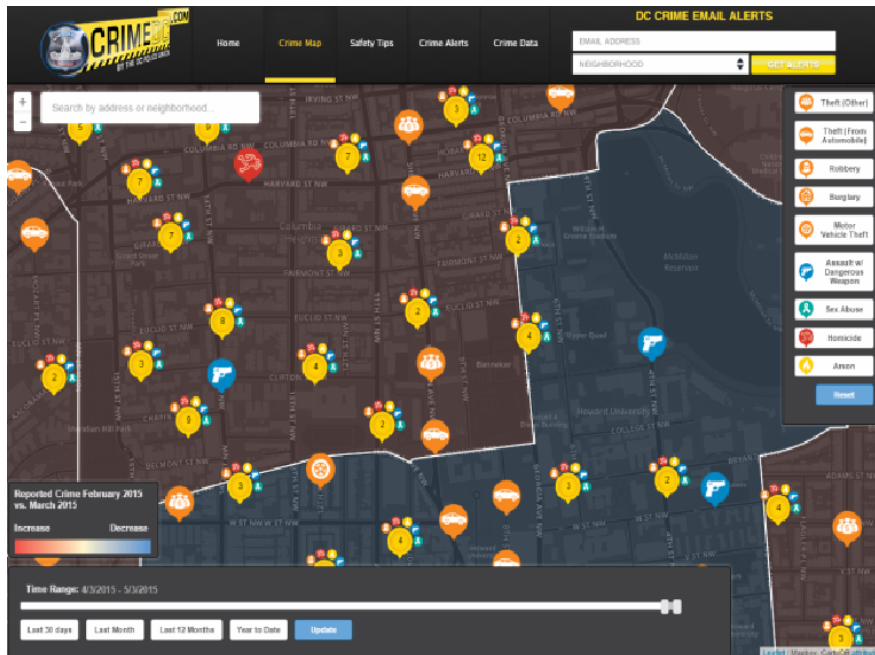

Рис. 4

Большинство рассмотренных систем предлагают решения для **информирования общественности** и, что принципиально важно, предполагают не интеграцию в уже действующие системы, а установку их как независимых систем.

Использование методов и алгоритмов кластеризации и классификации технологии *Text Mining* для выделения криминально значимой информации совместно с технологией *Visual Mining* в режиме реального времени обеспечивает возможность выполнения аналитической работы по профилактике и расследованию преступлений в автоматизированном

режиме на качественно новом уровне [1]. Эта возможность реализована в интеллектуальной системе криминального анализа в реальном времени – **Real-time Intelligence crime analytics system (RICAS)**, которая позволяет связать географическое пространство, время, лица и события в одном визуальном пространстве отображения.

В основу построения системы положены такие факторы:

- любая криминально значимая информация содержит данные о месте совершения преступного деяния, которые могут быть отражены либо в текстовом формате в виде адреса

либо в географических координатах и времени совершения;

- любой субъект или объект преступления имеет привязку к географическим координатам в текстовом формате (адрес прописки, проживания, регистрация предприятия, места работы, регистрация транспортного средства, оружия и т. д.);

- криминальные события, субъекты и объекты могут иметь взаимосвязи, которые легче обнаружить путём анализа визуального отображения в едином пространстве представления (на одной карте). Например, если в месте совершения разбойного нападения проживают лица, ранее привлекавшиеся за аналогичные преступления, то существует большая вероятность совершения ими данного деяния;

- отображение в едином пространстве событий, растянутых во времени (происходящих в разное время), позволяет обнаружить скрытые закономерности визуально.

С учётом этих факторов в представляемой системе программно реализованы адаптированные алгоритмы технологий *Data Mining*, *Text Mining* и *Visual Mining*, *Link Analyzes*, которые обеспечивают выполнение следующих операций с потоками входных данных:

- кластеризация объектов по одному или нескольким признакам, имеющим общие пространственно-временные характеристики;

- создание временной ленты событий для определённого географического места (ретроспективный анализ криминальных событий, произошедших в заданный период времени в районе места исследуемого происшествя);

- группировка объектов и субъектов вокруг события;

- анализ связей лиц, объектов, событий.

Система *RICAS* позволяет выполнять операции анализа, обработки и представления данных на качественно новой технологической основе, выполнена как надстройка (оболочка) существующей ИИПС ОВД Украины и, что принципиально важно, позволяет при её внедрении не удалять старую систему или приостанавливать её функционирование, а просто и безболезненно существенно улучшать её функциональность и эффективность.

Назначение системы:

- повышение эффективности использования информационных учётов в оперативно-розыскной деятельности сотрудников ОВД, досудебном расследовании, деятельности по охране общественного порядка;

- уменьшение времени реакции на поступающую информацию о преступлениях и пра-

вонарушениях и, как следствие, более эффективное их раскрытие по горячим следам;

- профилактика и предупреждение преступлений;

- повышение качества и своевременности управленческих решений руководителей всех уровней ответственности.

На современном этапе развития информационно-аналитических технологий появилось чёткое осознание того, что инструменты криминального анализа, поиска, построения связей, анализа поведенческого профиля и прочих аналитических методик должны быть единой целостной системой, предоставляющей аналитику полный спектр инструментов, необходимых для построения причинно-следственных связей.

Real-time Intelligence crime analytics system (RICAS) – это первая интеллектуальная система криминального анализа данных, которая объединила в едином пространстве отображения основные и наиболее передовые методы и методики криминального анализа и аналитического поиска в реальном времени, что позволяет значительно повысить эффективность и результативность раскрытия преступлений по горячим следам и не раскрытых ранее преступлений.

Аналитическая работа в системе выполняется в автоматизированном режиме: на первом этапе по поступившему в систему запросу с помощью разработанных алгоритмов аналитического поиска автоматически осуществляется поиск, результаты которого отображаются в текстовой форме и на географической карте; на втором этапе оператором в ручном режиме осуществляется визуальный анализ полученных данных и принимается окончательное решение либо системе задаются дополнительные уточняющие запросы.

Система позволяет оператору выполнять многие виды криминального анализа:

- анализ криминальной обстановки (*crime pattern analysis*);

- анализ общего профиля (*generalprofile analysis*);

- анализ конкретного расследования (*case analysis*);

- сравнительный анализ (*comparativ analysis*);

- анализ групповой преступности (*offender group analysis*);

- анализ особенностей профиля (*specific profile analysis*);

- анализ расследований (*investigation analysis*).

Используя все эти виды анализа интегрально, появляется возможность видеть картину целиком – предикативно и постфактум, т. е. систему событий, лиц, объектов, связанных причинно-следственными связями в пространстве и времени.

Поскольку система является надстройкой над существующими базами данных, она может отображать как явно указанные связи между лицами, так и строить визуальные связи между лицами, которые, на первый взгляд, между собой не связаны. Система использует несколько алгоритмов поиска связей. Первый алгоритм – рекурсивный поиск взаимосвязей фигурантов, участвовавших в разных событиях. Второй – визуальный поиск связей. В процессе вывода специальным образом структурированной информации в визуальную среду отображения становятся очевидными связи типа «место совершения – подельник – преступник», «преступление – подозреваемый – подельники».

Инструментарий системы базируется на математических моделях и методах интеллектуального семантического анализа, визуального темпорального анализа, анализа поведенческого профиля, анализа скрытых закономерностей.

Интеллектуальный семантический анализ включает в себя мощное ядро по работе с семантикой. Анализ неструктурированных данных происходит в режиме реального времени. Для унификации поисковых функций и построения поведенческого профиля используется алгоритм классификации или «тегирования», а также антиципационный алгоритм (схема предвосхищения) – цель поиска известна заранее [2].

Семантическое ядро системы позволяет строить сложные поисковые запросы, включающие в себя всевозможные динамические и статические компоненты – ограничение по времени, методу совершения преступления, дислокации и т. д. [3]. Все функции выполняются мгновенно и позволяют максимально быстро визуализировать информацию и выполнять аналитическую работу.

Визуальный темпоральный анализ. Отображение хронологии произошедших событий и временное разграничение позволяют оперативно выявлять скрытые пространственно-временные закономерности между различными событиями.

Анализ поведенческого профиля. Наиболее постоянным и точным с точки зрения психологии преступника является его поведенческий профиль. Он отображает многие параметры деятельности преступника – привычный способ совершения преступления, ме-

ста совершения и прочие мелкие зависимости, которые в совокупности соответствуют одному профилю.

Наличие тех или иных поведенческих признаков с определённой долей вероятности могут свидетельствовать о том, что данный субъект может быть причастен к событию [4]. Из этого принципа формируется так называемый групповой поведенческий анализ. Безусловно, поведенческий профиль преступника никак не может существовать без влияния на других субъектов. Поэтому в криминальной практике часто заметны совпадения по тем или иным поведенческим параметрам у разных субъектов, когда-либо участвовавших в единичных событиях. Анализ группового поведенческого профиля позволяет определять подельников, сообщников без явных связей между собой.

Анализ скрытых закономерностей. Между лицами, каким-либо образом причастными к правонарушению, объективно существуют связи (родственные, по роду профессиональной деятельности, географические – по привязке к месту жительства, месту отбывания наказания и т. п.). Подобные связи существуют также между лицами и событиями, а также между различными событиями. Такие связи могут быть явными, опосредованными и скрытыми [5]. Кроме того, группа преступлений, совершённых одним и тем же лицом, обязательно имеет определённые характерные общие черты, которые явно не зафиксированы. Выявление таких скрытых закономерностей с высокой долей вероятности всегда может идентифицировать связь между преступником и всеми совершёнными им преступлениями [6]. Безусловно, некоторые события могут «выбиваться» из общего потока из-за своей спонтанности или внешних факторов. Однако, исходя из предыдущего принципа, такие проявления можно нивелировать.

В *RICAS* поиск скрытых закономерностей осуществляется, базирясь на интеллектуальном ядре обработки семантики. Семантический анализ является основополагающим, поскольку связи выражаются не всегда явно и их следует искать в контексте.

Выводы. Система *RICAS* разрабатывалась с использованием современных, оптимизированных технологий в веб-пространстве и поддерживает мультиплатформность. Её можно использовать на любых стационарных и мобильных устройствах при наличии защищённого канала связи; интерфейс системы не перегружает пользователя. Исходя из изложенного, предлагаем использовать указанную систему для решения сформулированных в статье проблем.

Список использованных источников

1. Ландэ Д. В. Интернетика : Навигация в сложных сетях: модели и алгоритмы / Д. В. Ландэ, А. А. Снарский, И. В. Безсуднов. – М. : Либроком (Editorial URSS), 2009. – 264 с.
2. Узлов Д. Ю. Використання методів і моделей інтелектуальної обробки неструктурованої криміналістичної інформації / Д. Ю. Узлов // Інтелектуальні системи та прикладна лінгвістика : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Харків : НТУ «ХП», 2014. – С. 13–15.
3. Хайрова Н. Ф. Использование метода компараторной идентификации для динамического наполнения тезауруса оперативно-розыскной деятельности / Н. Ф. Хайрова, Д. Ю. Узлов, С. В. Петрасова // Східно-Європейський журнал передових технологій. – 2014. – № 3/2 (69). – С. 4–8.
4. Узлов Д. Ю. Використання поведінкового профілю для виявлення ознак кіберзлочинності / Дмитро Юрійович Узлов // Використання інноваційних технологій у попередженні злочинів : матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 6 груд. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2012. – С. 161–164.
5. Manning C. D. Introduction to Information Retrieval / C. D. Manning, P. Raghavan, H. Schütze. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 544 p.
6. Westphal C. Data Mining for Intelligence, Fraud and Criminal Detection. Advanced Analytic & Information Sharing Technologies / C. Westphal. – New York : CRC Press Taylor & Francis Group, 2009. – 440 p.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

**УЗЛОВ Д. Ю., СТРУКОВ В. М., ГРИГОРОВИЧ О. Б., ПЕТРУСЕНКО А. І.,
ДОСКАЛЕНКО С. М. ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В РЕАЛЬНОМУ ЧАСІ (RICAS)
ДЛЯ АНАЛІТИЧНОГО СУПРОВОДУ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
І ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ**

Досліджено проблему підвищення ефективності інформаційно-аналітичної роботи в органах внутрішніх справ шляхом створення інтелектуального технологічного інструментарію нового покоління. Проаналізовано сучасний стан інформаційно-аналітичного забезпечення органів внутрішніх справ України та сформульовано його характерні особливості. Виконано огляд зарубіжних автоматизованих засобів інформаційно-аналітичної роботи, виділено їхні переваги і недоліки. Як вирішення сформульованих проблем запропоновано використовувати геоінформаційну інтелектуальну систему кримінального аналізу в реальному часі – Real-time Intelligence crime analytics system (RICAS). Описано її призначення, функціональні можливості, методики виконання кримінального аналізу засобами системи, переваги в порівнянні з існуючими аналогами і новизну.

***Ключові слова:** інформаційно-аналітичне забезпечення, органи внутрішніх справ, геоінформаційна інтелектуальна система реального часу, кримінальний аналіз, функціональні можливості, новизна, переваги.*

**UZLOV D. Y., STRUKOV V. M., GRIGOROVICH A. B., PETRUSENKO A. I.,
DOSKALENKO S. N. USE OF REAL-TIME INTELLECTUAL CRIMINAL ANALYTICS
SYSTEM (RICAS) FOR ANALYTICAL SUPPORT OF OPERATIVE AND SEARCH
ACTIVITIES AND PRE-TRIAL INVESTIGATION**

The problem of improving the effectiveness of informational and analytical work within internal affairs agencies through the creation of intelligent technological tools of the new generation is studied in the article. The authors have analyzed the current state of informational and analytical support of Internal Affairs Agencies of Ukraine and have formulated its characteristic features. The overview of foreign automated means of information and analytical work is performed; their advantages and disadvantages are outlined. As a solution of the formulated problems the authors have offered to use geographic and information Real-time Intelligence crime analytics system (RICAS). Its purpose, functionality, methodical techniques of criminal analysis by the means of the system, advantages compared with existing analogues and novelty are described. The system has used methods and algorithms for clustering and classification of Text Mining technology to isolate criminally relevant information together with the technology of Visual Mining in real time, ensuring the ability to perform analytical work on the prevention and investigation of crimes in the automated mode on a qualitatively new level.

The RICAS allows us to perform the analysis, processing and presentation of data on a new technological basis; it is designed as an add (shell) of the existing integrated information and search system of Internal Affairs Agencies of Ukraine; and that is essential, it allows while its implementation do not delete the old system or suspend its operation, but simply and painless significantly improve its functionality and efficiency. The RICAS – is the first intelligence system of criminal analysis of data, which brings together in one space the main and the most advanced methods and techniques

of criminal analysis and analytical search in real time that can significantly increase the efficiency and effectiveness of solving crimes without delay and previously unsolved crimes.

Keywords: *informational and analytical support, internal affairs agencies, geographic and information intelligent real-time system, criminal analysis, analytical search, functional abilities, novelty, advantages.*

УДК 343.98

Д. Ю. ЧЕТВЕРТАК,

ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ПРИХОВУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

На підставі аналізу слідчо-судової практики надано характеристику особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики приховування злочинів. Визначено основні криміналістично значущі ознаки якостей особи приховувача злочинів та розкрито їх зміст.

Ключові слова: *особа злочинця, приховування злочинів, характеристика особи приховувача злочинів, криміналістична характеристика злочинів, розслідування приховування злочинів, криміналістична методика.*

Chetvertak, D.Y. (2015), "Forensic characteristic of persons covering up crimes" ["Kryminalistychna kharakterystyka osib, yaki vchyniaut prykhovuvannia zlochyniv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 139–143.

Постановка проблеми. Одним із видів злочинів проти правосуддя є приховання злочинів (ст. 396 КК України), які набули сьогодні значного поширення на території нашої держави. Розробка ефективних засобів та методів розслідування таких злочинів передбачає їх криміналістичне дослідження, в першу чергу – криміналістичне вивчення особи приховувача.

В юридичній літературі справедливо відзначено, що особа злочинця зі своєю свідомістю та волею є сполучною ланкою, яка пов'язує причину і наслідок з елементами криміналістичної характеристики. Дії, що виконує злочинець, взаємозалежні від системи внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) факторів, а об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, виконання певних дій, залишені сліди завжди обумовлені особистісними якостями злочинця [1, с. 10; 2, с. 33].

Традиційно до елементів криміналістичної характеристики злочинів відносять характеристику особи злочинця. Не є виключенням і криміналістична характеристика приховування злочинів.

Стан дослідження. Вивченням особи злочинця займалися В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. К. Гавло, В. С. Кузьмічов, М. В. Салтєвський, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та інші вчені. Не висвітленою в криміналістичній літературі залишається методика розслідування приховування злочинів та, відповідно не розкрита характеристика особи приховувача.

Метою цієї статті є розробка основних криміналістично значущих ознак якостей особи приховувача злочинів та розкриття їх змісту.

Виклад основного матеріалу. Аналіз юридичної літератури свідчить, що серед вчених немає єдиної думки щодо визначення того, які ж якості особи злочинця необхідно вивчати з точки зору криміналістики.

Так, М. Г. Коршик і С. С. Степичев, характеризуючи особу злочинця, виділяють такі блоки: 1) демографічні дані; 2) дані, що характеризують суспільне місце підозрюваного; 3) відомості про умови життя підозрюваного; 4) відомості про його стан здоров'я; 5) характер і темперамент [5, с. 16].

М. М. Демідов, визначаючи особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики, вказав на значущі психофізичні властивості та якості, мотиваційні установки, емоційні та раціональні сфери людської свідомості, що відбилися у слідах злочину в процесі підготовки, вчинення і приховання слідів злочину, а також у поведінці після вчинення злочину [6, с. 13]. Зазначимо, що у законі визначенні автор не відобразив соціальну складову характеристики особи злочинця.

Зауважимо, що, розробляючи криміналістичну характеристику особи злочинця, дослідники користуються даними кримінології, кримінального права, судової психології. Так, у кримінології вивчаються такі дані, що характеризують особу злочинця: 1) соціально-демографічні; 2) кримінально-правові; 3) моральні

якості; 4) психологічні ознаки; 5) фізичні (біологічні) характеристики [7, с. 86–87; 8, с. 34–40].

Слід відзначити, що цю інформацію кримінологи використовують з метою профілактики та попередження злочинів. У свою чергу криміналістика, вивчаючи особу злочинця, досліджує аспекти особи злочинця, які важливі для розслідування злочинів (наприклад, залежність способу вчинення злочину від освіти, навичок, соціального стану злочинця тощо).

Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне розглянути структурні елементи характеристики особи злочинця розподілити на три групи: соціальні, психологічні та біологічні (фізичні) ознаки (властивості).

У зв'язку з цим, на нашу думку, найбільш повно поняття особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочинів розкрила О. Р. Лужецька, яка під особою злочинця розуміє типову модель особистості людини, яка вчинила злочин, з притаманними їй біологічними, психологічними і соціальними властивостями, ознаками, що беруть участь у процесі детермінації механізму злочину, зумовлюють особливості його відбивних можливостей та процесу слідоутворення і разом з тим відчують на собі й відображають вплив інших осіб, предметів і процесів, що взаємодіють з ними [9, с. 200].

Водночас О. М. Колесніченко, В. О. Коновалова та В. Ф. Єрмолович слушно зауважили, що конкретний зміст цього елемента криміналістичної характеристики обумовлений набором ознак особи, що специфічні для злочинців, які вчиняють кримінальні правопорушення окремого виду, і важливі для успішного розслідування [10, с. 46; 4, с. 199].

Вважаємо, що для ефективної криміналістичної оцінки особи злочинця принципово важливі відомості не тільки про життєві установки, ціннісні орієнтації, дефекти правосвідомості, особливості антигромадських поглядів, а й інші дані, що характеризують його зв'язки, особливості поведінки до, під час і після вчинення злочину і призначені для ефективного застосування тактичних прийомів, вибору найбільш прийнятних способів профілактичного впливу тощо [4, с. 197–198, 11, с. 98].

Надаючи характеристику особи злочинця, яка вчинила приховування злочину, варто зазначити, що вона включає в себе не тільки окремі загальноприйняті соціальні, біологічні та психологічні дані, а й дані про наявність зв'язку приховувача з особою, яка вчинила приховуваний злочин.

Враховуючи викладене, вважаємо, що криміналістична характеристика особи, яка вчи-

нила приховування злочинів, повинна включати такі дані: стать, вік, соціальний стан, сімейний стан, освіту, зайнятість, злочинний досвід та навички, зв'язки із причинним злочином, мотив, переконання, фізичний стан.

Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що найчастіше приховувачами злочинів є чоловіки – 91,5 %, жінки – лише 8,5 %.

Хочемо наголосити, що вікова категорія приховувачів досить різноманітна. Найчастіше це особи працездатного віку, при чому найбільш криміногенний вік становить від 20 до 45 років. Рідко приховувачами є неповнолітні (3,6 %), які здебільшого приховують корисливі та корисливо-насильницькі злочини – крадіжки, грабежі та розбої.

Матеріали слідчо-судової практики також свідчать, що злочинці найчастіше мають невисокий рівень освіти. Так, 19,2 % приховувачів мають базову загальну середню освіту, 52 % – повну загальну середню, 19,2 % – професійно-технічну та всього 9,6 % – вищу.

Зазначимо, що близько половини осіб, які приховували злочини, перебували у шлюбі. Крім цього, близько третини приховувачів мали на утриманні дітей.

Надаючи характеристику особи приховувача злочинів, вважаємо за необхідне звернути увагу на її соціальний стан, що характеризується рівнем доходу та належністю до певних соціальних груп. Так, приховувачі, які були офіційно працевлаштовані та мали стабільний фінансовий дохід, становили лише 26,5 %. Інші приховувачі не мали стабільного доходу, заробляли на життя тимчасовими заробітками або не працювали. При цьому в матеріалах кримінальних проваджень у 33,7 % випадків було зазначено, що особи, які приховували злочини, мали невисокий рівень соціально-побутових умов життя.

Крім того, необхідно зазначити, що значна частина приховувачів відносилася до так званого кримінального елемента. Так, 41 % осіб мали попередній злочинний досвід та судимості. Найчастіше вони притягувалися до кримінальної відповідальності за корисливі, корисливо-насильницькі, насильницькі злочини та злочини у сфері незаконного обігу наркотичних речовин. Такий досвід, безумовно, впливає на вибір оточуючого середовища, спосіб життя, ціннісну орієнтацію і викликає схильність особи до девіантної поведінки. Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що приховувачу притаманні властивості особистості злочинця тих кримінальних правопорушень, в яких він має кримінальний досвід.

Також непоодинокими є випадки, коли приховувач одночасно з приховуванням злочину вчиняє інші злочини. Як правило, вид такого злочину співпадає з видом злочину, який приховується. Наприклад, двоє злочинців систематично вчиняють крадіжки, але в одному епізоді один зі злочинців не брав участь, але приховував предмет злочинного посягання.

Водночас нерідко приховувач вчиняє кримінальні правопорушення, які безпосередньо пов'язані зі злочиним, який він приховує. Так, В. вчинив вбивство Р. У подальшому В. та К. з метою приховання трупа незаконно заволоділи автомобілем Р. (тобто вчинили злочин, передбачений ст. 289 КК України), на якому перевезли труп потерпілого до річки, де його втопили. Після цього з метою приховати сліди злочину В. та К. знищили автомобіль, підпаливши його (тобто вчинили злочин, передбачений ст. 194 КК України). Потім удвох вчинили крадіжку з домоволодіння потерпілого (вчинили злочин, передбачений ст. 185 КК України) [12].

Слід вказати, що за матеріалами слідчої судової практики особа злочинця досліджуваних кримінальних правопорушень за місцем проживання та за місцем роботи характеризується переважно позитивно, рідше посередньо. Негативна характеристика на приховувача надродить лише у 12 % випадків.

Аналіз свідчить, що у 37,3 % випадків приховування злочину вчинялось особами у стані алкогольного сп'яніння. Зауважимо, що серед приховувачів не було осіб, які мали психічні розлади, але деякі з них перебували на обліку у лікаря-нарколога. Хочемо також зазначити, що особи, які зловживають алкоголем та наркотичними засобами, утворюють групу кримінального ризику (ім притаманна підвищена агресивність, знижений поріг самокритики, розширення кола дозволеного) і мають ступінь імовірності до порушення закону [13, с. 454].

Зазначимо, що характерними рисами досліджуваних злочинів є наявність зв'язків приховувача з особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, що приховується. Аналіз слідчої-судової практики свідчить, що найчастіше приховуються наступні злочини: вбивства (32,6 %), розбої та грабежі (21,7 %), крадіжки (17,4 %), незаконні заволодіння транспортними засобами (10,9 %), умисні тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого (5,4 %), та інші (12 %).

Викладена ситуація обумовлена наявністю стійких соціальних зв'язків приховувача з особою, яка вчинила причинний злочин. Так, у більшості випадків зв'язки між цими особами

характеризуються дружніми чи товарицькими стосунками. Приховувачами найчастіше стають сусіди, куми, давні друзі чи колеги. Однак зауважимо, що незначна кількість досліджуваних злочинів вчиняється також і незнайомими чи випадковими знайомими особами, переважно у день знайомства. Водночас найчастіше приховувачами є особи, які пов'язані спільним побутом з особою, яка вчинила причинний злочин. Такими особами виступають співмешканці, коханці, які, як правило, приховують насильницькі злочини.

Близько у третині випадків приховувачі під час вчинення причинного злочину були безпосередніми свідками вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину. При цьому найчастіше, виходячи зі слідчої-судової практики, приховувачі були присутніми під час вчинення таких злочинів, як вбивство. Непоодинокими є випадки, коли приховувач не є свідком кримінального правопорушення, про це йому розповідають або сам підозрюваний у вчиненні злочину, який приховується, або свідки.

Зауважимо, що приховування злочину відбувається найчастіше одноосібно чи разом з особою, яка вчинила причинний злочин. Однак непоодинокими є випадки, коли злочин вчиняється кількома приховувачами, які здебільшого знають один одного.

Слід відзначити, що переважна кількість досліджуваних злочинів вчинена з ініціативи особи, яка вчинила причинне кримінальне правопорушення. Але, інколи приховування злочину може бути вчинене за ініціативи приховувачів. Крім того, особа, яка вчинила причинний злочин, досить часто звертається за допомогою задля його приховання до знайомих, які вже мали злочинний досвід. Найчастіше така ситуація виникає при приховуванні трупа. Наприклад, А. після вчинення вбивства П. попросив допомогти приховати труп Р. та К., який мав кримінальний досвід. Окрім того, Р. звернулася за допомогою до неодноразово судимого за крадіжки і шахрайство Ж., який і визначив спосіб приховування трупа. Після цього Ж. разом із А., К. та Р. приховали труп П. у каналізації [14].

Слід також вказати, що у переважній кількості випадків приховувач насильницьких злочинів знає потерпілого. При цьому зв'язок приховувача з потерпілим не обов'язково передбачає конфлікт чи неприязні відносини. Іноді приховувачу причинного кримінального правопорушення потерпілий не відомий. Найчастіше така ситуація виникає при приховуванні корисливих чи корисливо-насильницьких

злочинів (крадіжок, незаконного заволодіння транспортними засобами, розбоїв та грабежів).

Даючи характеристику мотивів вчинення приховування злочинів, зауважимо, що в них відображаються ціннісна орієнтація приховувача та стійкість зв'язку з особою причинного злочину.

Відомо, що мотив зумовлюється потребами, інтересами і нахилами злочинця, для задоволення (реалізації) яких він обирає певні суспільно небезпечні (злочинні) форми і засоби, і це є усвідомленою спонукою (прагненням) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльності). До того ж саме мотив злочину зумовлює прийняття рішення діяти так, а не інакше, пояснює психологічні причини скоєння злочину та є істотним елементом складного суб'єктивного процесу [15].

Відзначимо, що у криміналістичній літературі були досліджені мотиви вчинення приховування корисливих злочинів. Так, за результатами дослідження, проведеного В. Ф. Єрмоловичем, мотивами приховування корисливих злочинів зазвичай виступали співчуття до розкрадача, членів його сім'ї при загрозі викриття, користь, небажання бути залученим у процес розслідування, боязнь помсти злочинця, його родичів або співучасників, захист вузьковідомчих інтересів тощо [4, с. 215–216].

Мотивами вчинення приховування злочинів проти життя та здоров'я особи, за результатами дослідження, проведеного Р. С. Белкіним та В. Ф. Єрмоловичем, були користь, почуття жалості, любові, невірне розуміння боргу, страхи

розголосу відомостей про власну непристойну поведінку, помсти збоку винного або його близьких, негативне ставлення до правоохоронних органів [4, с. 216; 16, с. 242–244].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що характеристика особи приховувача є обов'язковим елементом криміналістичної характеристики приховування злочинів.

Результати проведеного нами дослідження свідчать, що найчастіше приховувачі керуються корисливими мотивами, які передбачають отримання приховувачем частини майна, що здобує злочинним шляхом, або отримання іншої винагороди. Крім цього, приховувачі часто діють з мотивів, які пов'язані з дружніми чи близькими стосунками з особою, яка вчинила злочин, що приховується. Це почуття жалості, співчуття, любові. Також численними виступають так звані нігілістичні мотиви (неповага до правоохоронних органів та небажання бути залученим до розслідування). Неподиноками є мотиви страху помсти чи агресії від особи, яка вчинила причинний злочин. Хочемо зауважити, що злочинці часто керуються кількома мотивами одночасно.

Приховувачами злочинів найчастіше є чоловіки від 20 до 45 років, які мають стійкі зв'язки з особою, що вчинила причинний злочин, та керуються корисливими та/або нігілістичними мотивами.

Важливими напрямками подальших досліджень є визначення типових способів, обстановки вчинення приховування злочинів та інших елементів їх криміналістичної характеристики.

Список використаних джерел

1. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.
2. Лысенко В. В. Расследование вымогательства / В. В. Лысенко. – Харків : У-т внутр. справ, 1996. – 192 с.
3. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений / В.К. Гавло. – Томск : Изд. Томск. у-та, 1985. – 333 с.
4. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. – Минск : Амалфея, 2001. – 304 с.
5. Коршик М. Г. Изучение личности обвиняемого на предварительном следствии / М. Г. Коршик, С. С. Степичев. – М. : Юрид. лит., 1969. – 20 с.
6. Демидов Н. Н. Изучение личности преступника в процес се расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Демидов Николай Николаевич. – Волгоград, 2003. – 23 с.
7. Иванов Ю. Ф. Криминология : навч. посіб. / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – Київ : Вид. Паливода А. В., 2006. – 264 с.
8. Криминологія: Загальна та Особлива частини : підручник / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і допов. – Харків : Право, 2009. – 288 с.
9. Лужецька О. Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим [Електронний ресурс] / О. Р. Лужецька // Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України (економіка, право). – 2013. – № 4. – С. 196–201. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvnudpsu_2013_4_31.pdf.
10. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харків : ХЮрИ, 1985. – 93 с.
11. Саїнчин О. С. Розслідування умисних вбивств: теорія та практика : монографія / О. С. Саїнчин. – Одеса : СПД Бровкін О. В., 2012. – 408 с.

12. Архів Індустріального районного суду м. Дніпропетровська, кримінальне провадження № 68069048.
13. Кашкаров О. О. Алкоголізм та наркоманія як фактор детермінації вбивств з сексуальних мотивів / О. О. Кашкаров, О. Б. Шигонін // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 453–457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_4_70.pdf.
14. Вирок Староміського районного суду міста Вінниці від 20 лют. 2008 р., спр. № 1-17-2008 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1651883>.
15. Мотив злочину // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1. А–Г [Електронний ресурс] / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – 672 с. : іл. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/15570417/legal/motiv_zlochinu.
16. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: Криминалистические средства, приемы и рекомендации : пособие для преподавателей, адъюнктов, соискателей и слушателей учеб. завед. МВД СССР. Т. 3 / Белкин Р. С. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. – 407 с.

Надійшла до редколегії 14.07.2015

ЧЕТВЕРТАК Д. Ю. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЦ, СОВЕРШАЮЩИХ СОКРЫТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

На основании анализа следственно-судебной практики дана характеристика личности преступника как элемента криминалистической характеристики сокрытий преступлений. Определены основные криминалистически значимые признаки качеств личности укрывателя преступлений и раскрыто их содержание.

***Ключевые слова:** личность преступника, сокрытие преступлений, характеристика личности укрывателя преступлений, криминалистическая характеристика преступлений, расследование сокрытия преступлений, криминалистическая методика.*

CHETVERTAK D. Y. FORENSIC CHARACTERISTIC OF PERSONS COVERING UP CRIMES

Scientific works of R. Belkin, V. Havlo, V. Yermolovich, O. Luzhetska have been analyzed. Viewpoint of O. Luzhetska has been endorsed, who by criminal personality as an element of forensic characteristic of crimes means a typical model of personality of the human, committed a crime, with its specific biological, psychological and social characteristics, features that take part in the process of determination of the crime's mechanism, stipulate peculiarities of its reflective capabilities and the process of creation of traces and therewith feel and reflect an influence of other persons, things and processes interacting with them. On grounds of the analysis of investigation and forensic practice the characteristic of criminal personality as an element of forensic characteristic of covering up crimes is given. The root of following principal forensically important features of traits of the person covering up crimes has been determined and elaborated: sex, age, social standing, marriage status, education, occupation, criminal experience and skills, relations with causal crime (crime, which is covering up), motive, persuasion, physical well-being. It has been established by research that most of persons covering up crimes are males from 20 to 45 years old, having durable relations with the person, committed a causal crime, and are motivated by lucrative impulses and / or nihilistic motives.

***Keywords:** criminal personality, covering up crimes, characteristic of the person covering up crimes, forensic characteristic of crimes, investigation of covering up crimes, forensic methods.*

КАДРОВА РОБОТА В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

Т. І. ЧАВИКІНА,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри трудового та господарського права

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДСТОРОНЕННЯ ВІД РОБОТИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Розглянуто проблеми правового регулювання відсторонення від роботи державних службовців. Обґрунтовано, що відсторонення від роботи не можна вважати припиненням трудового договору, адже трудові відносини тривають, хоча працівник і не виконує трудову функцію. Надано наукові рекомендації щодо вдосконалення ст. 22 «Відсторонення від виконання повноважень за посадою» закону України «Про державну службу».

Ключові слова: відсторонення від роботи, державний службовець, трудові відносини, призупинення, службове розслідування.

Chavykina, T.I. (2015), "European experience of the formation and development of the right on vacation" ["Pravove rehuliuвання vidstoronennia vid roboty derzhavnykh sluzhbovtziv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 144–147.

Постановка проблеми. Проблематика правового регулювання проходження державної служби є сьогодні, з огляду на сучасні процеси її реформування, гостро актуальною.

Стан дослідження. За різних часів зазначеними проблемами займалася низка відомих фахівців різних галузей права, серед яких: В. Б. Авер'янов, М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, Г. В. Атаманчук, Д. М. Бахрах, Б. О. Безкоровайний, Ю. П. Битяк, В. С. Венедіктов, В. В. Волошина, М. І. Іншин, С. В. Ківалов, В. К. Колпаков, О. О. Лукашова, Г. В. Мальцев, К. Ю. Мельник, О. В. Петришин, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Старілов, К. А. Титов, Ю. О. Тихомиров, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко, В. А. Юсупов, В. А. Яковлев та ін. Проте окремі аспекти проходження державної служби досліджувалися недостатньо комплексно, а також норми трудового права не достатньо аналізувалися при цьому. Це передусім стосується правового регулювання відсторонення державних службовців від роботи.

Метою статті, з огляду на це, є вдосконалення правового регулювання відсторонення від роботи державних службовців на засадах трудового права.

Виклад основного матеріалу. Одразу зазначимо, що закон України «Про державну службу» та Кодекс законів про працю України не визначають поняття «відсторонення від ро-

боти». В юридичній літературі зазначену категорію визначають таким чином. В. О. Процевський визначає відсторонення робітників та службовців від роботи як вивільнення на певний строк від виконання трудової функції з припиненням виплати заробітної плати, викликане, як правило, об'єктивними причинами і застосовуване у виняткових випадках, передбачених у законі, з метою попередження шкідливих наслідків [1, с. 7]. О. В. Смирнов під відстороненням розуміє тимчасове недопущення працівника до роботи з припиненням, як правило, виплати заробітної плати на підставах, передбачених у законі [2, с. 222]. На думку К. Ю. Мельника, відсторонення від роботи – це тимчасове недопущення працівника до виконання трудових обов'язків з метою запобігання негативним наслідкам [3, с. 178].

Серед науковців немає одностайності щодо значення відсторонення від роботи у динаміці трудового правовідношення. Так, Т. О. Нестєрова зазначає, що при відстороненні від роботи припиняється головне в трудовому договорі – не виконується трудова функція, тому, незважаючи на продовження ряду інших прав і обов'язків сторін, все-таки треба констатувати, що відбувається саме призупинення індивідуального трудового правовідношення [4, с. 156]. Відстороненням від роботи С. О. Шерєгов вважає тимчасове одностороннє припинення

трудового контракту підприємцем, який нібито звільняє найманого працівника з працюючих на підприємстві і таким чином позбавляє його можливості отримувати заробітну плату [5, с. 42].

З метою формування власної позиції дослідимо норми трудового законодавства та окремі спеціальні нормативно-правові акти, які врегульовують питання відсторонення від роботи.

Кодекс законів про працю України передбачає певні правила щодо відсторонення працівника від роботи. Так, відповідно до ст. 46 КЗпП України відсторонення працівників від роботи роботодавцем допускається у разі: появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, навчання, інструктажу і перевірки знань з охорони праці та протипожежної охорони; в інших випадках, передбачених законодавством [6].

Вищенаведена норма свідчить про те, що відсторонення від роботи є правом, а не обов'язком роботодавця, а також визначає випадки, коли роботодавець може відсторонити працівника від роботи.

Слід відзначити, що окремі законодавчі акти встановлюють необхідність відсторонення працівника від роботи за певних умов на вимогу уповноважених органів або посадових осіб. Так, обов'язкове відсторонення від роботи працівників у разі появи на роботі у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння передбачено наказом Державного комітету України по нагляду за охороною праці «Про затвердження Правил безпечної експлуатації електроустановок» від 6 жовтня 1997 р. № 257 [7]. Відповідно до п. 6.1.8 Правил керівник робіт зобов'язаний відсторонювати від роботи членів бригади, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Обов'язковість відсторонення від роботи у разі відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів встановлюють закони України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ та «Про протидію захворюванню на туберкульоз» від 5 липня 2001 р. № 2586-ІІІ.

У спеціальному законодавстві з приводу проходження державної служби питання відсторонення від роботи державних службовців врегульовані наступним чином. Так, у законі України «Про державну службу» [8] ст. 22 «Відсторонення від виконання повноважень за посадою» міститься у розділі IV «Проходження державної служби в державних органах та їх апараті». Відповідно до ч. 1 ст. 22 вказаного закону невиконання службових обов'язків, що призвело до людських жертв або завдало знач-

ної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян, є підставою для відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою зі збереженням заробітної плати. Рішення про відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою приймається керівником державного органу, в якому працює цей службовець.

Якщо проаналізувати вищезазначені норми, то тут мова йде про право, а не обов'язок керівника відсторонити відповідного державного службовця від посади. На наш погляд, на невиконання службових обов'язків, що призвело до людських жертв або заподіяло значну матеріальну чи моральну шкоду громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян, має бути негайна реакція, і особа, яка це допустила, повинна бути в обов'язковому порядку відсторонена від роботи. Отже, пропонуємо таку редакцію ч. 1 ст. 22 закону України «Про державну службу»: «У випадку невиконання службових обов'язків, що призвело до людських жертв або заподіяло значну матеріальну чи моральну шкоду громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян, державного службовця, який це допустив, відстороняють від виконання повноважень за посадою зі збереженням заробітної плати. Рішення про відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою приймає керівник державного органу, в якому працює цей службовець».

Частини 2–4 ст. 22 закону України «Про державну службу» передбачають, що тривалість відсторонення від виконання повноважень за посадою не повинна перевищувати часу службового розслідування. Службове розслідування проводиться у строк до двох місяців у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2000 р. № 950 «Про затвердження Порядку проведення службового розслідування стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»). Якщо правомірність рішення про відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою не підтверджується результатами службового розслідування, це рішення скасовується. Відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою у разі вчинення ним корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, здійснюється у порядку,

визначеному законом України «Про запобігання корупції».

Відповідно до ч. 5 ст. 65 закону України «Про запобігання корупції» [9] особа, якій повідомлено про підозру у вчиненні нею злочину у сфері службової діяльності, підлягає відстороненню від виконання повноважень на посаді в порядку, визначеному законом. Особа, щодо якої складено протокол про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, якщо інше не передбачено Конституцією і законами України, може бути відсторонена від виконання службових повноважень за рішенням керівника органу (установи, підприємства, організації), в якому вона працює, до закінчення розгляду справи судом. У разі закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, у зв'язку з відсутністю події або складу адміністративного правопорушення відстороненій від виконання службових повноважень особі відшкодовується середній заробіток за час вимушеного прогулу, пов'язаного з таким відстороненням.

На наш погляд, ст. 22 закону України «Про державну службу» необхідно доповнити ч. 5 такого змісту: «Відсторонення державного службовця від роботи здійснюється у разі появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння та в інших випадках, передбачених законодавством».

Аналіз норм національного законодавства свідчить про те, що такий захід, як відсторонення від роботи, не можна вважати припиненням трудового договору, адже трудові відносини тривають, хоча працівник і не виконує трудову функцію. У випадку ж непідтвердження певних обставин або відпадання необхідності у відстороненні працівник продовжує працювати на тому ж підприємстві або в установі без укладення нового трудового договору.

В юридичній літературі вказується на позитивні моменти призупинення трудових правовідносин. Так, Л. М. Русаль вважає, що інститут призупинення трудових відносин був би дуже корисним у випадку призову працівника на військову службу, направлення на альтернативну невійськову службу, у випадку надання працівнику відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Так, на думку науковця, останній період можна лише умовно назвати відпусткою, в цей період за працівником не зберігається заробітна плата, а виплачується соціальна допомога. Відповідно у такому випадку також доцільно було б застосовувати призупинення трудових правовідносин [10, с. 470]. Б. О. Безкоровайний пропонує

в законі України «Про державну службу» передбачити певну норму: «Державна служба призупиняється, а державний службовець звільняється з посади із включенням його до кадрового резерву державної служби у зв'язку з: 1) призовом на строкову військову або направленням на альтернативну (невійськову) службу; 2) настанням надзвичайних обставин, що перешкоджають продовженню відносин, пов'язаних з державною службою (стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій і епізоотій, масових порушень правопорядку, що створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства); 3) виконанням державних обов'язків у випадках, установлених законом. Після усунення підстав, з якими пов'язувалося призупинення державної служби, державний службовець може бути призначений на відповідну посаду державної служби» [11, с. 11].

Погоджуючись із вищезазначеними пропозиціями, ми від себе пропонуємо доповнити вищенаведений перелік такою обставиною, як «мобілізація державного службовця на час особливого періоду».

В юридичній літературі була висловлена точка зору щодо розрізнення понять «відсторонення від роботи» та «недопущення до роботи». На думку Н. М. Швець, ці словосполучення слід розмежовувати залежно від того, на якому етапі виявлено обставини, за яких законодавством передбачено можливість відсторонення працівника від роботи. Так, роботодавець повинен не допустити до роботи працівника, якщо ознаки його сп'яніння були помічені ще до виконання ним своїх трудових обов'язків, особливо якщо особа працює на підприємствах, в установах чи організаціях, де людський чинник відіграє значну роль або де її праця пов'язана з джерелом підвищеної небезпеки. Відсторонити ж від роботи роботодавець може, якщо нетверезість працівника була виявлена після початку робочого дня або якщо його стан змінився протягом робочої зміни [12, с. 48].

На наш погляд, немає ні теоретичного, ні практичного значення у запровадженні двох практично однакових категорій. Так, більшість науковців визначає термін «відсторонення від роботи» через категорію «тимчасове недопущення до роботи». Крім цього, чи можна зрозуміти, коли відбувається «відсторонення від роботи», а коли – «недопущення до роботи», якщо керуватися логікою Н. М. Швець, у випадку з державними службовцями при невиконанні

ними службових обов'язків, що призвело до людських жертв або завдало значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян?

Як **висновок** зазначимо, що врахування законодавцем розглянутих і наданих нами пропозицій сприятиме вдосконаленню правового регулюванню відсторонення від роботи державних службовців на засадах трудового права.

Список використаних джерел

1. Процевский В. А. Правовое регулирование отстранения рабочих и служащих от работы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Процевский Виктор Александрович. – Харьков, 1981. – 16 с.
2. Трудовое право : учебник / [Н. А. Бриллиантова, И. Я. Киселев, М. И. Кучма и др. ; под ред. О. В. Смирнова]. – М. : Проспект, 2004. – 528 с.
3. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник / К. Ю. Мельник. – Харків : Діса плюс, 2014. – 480 с.
4. Нестерова Т. А. Правовое регулирование трудовых отношений при прохождении службы в прокуратуре как особом классе федеральной государственной службы в России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Нестерова Татьяна Александровна. – Пермь, 1999. – 194 с.
5. Шерегов С. А. Производственная дисциплина и трудовой распорядок в странах с развитой рыночной экономикой / С. А. Шерегов // Трудовое право. – 2002. – № 1 (23). – С. 39–47.
6. Кодекс законів про працю України : закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
7. Про затвердження Правил безпечної експлуатації електроустановок : наказ Держ. ком. України по нагляду за охороною праці від 6 жовт. 1997 р. № 257 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0011-98>.
8. Про державну службу : закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>.
9. Про запобігання корупції : закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
10. Русаль Л. М. Призов або вступ на військову службу як підстава припинення індивідуальних трудових правовідносин за ініціативою третіх осіб / Л. М. Русаль // Митна справа. – 2011. – № 2. – С. 467–471.
11. Безкорвайний Б. О. Динаміка трудових правовідносин державних службовців : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Безкорвайний Богдан Олександрович. – Київ, 2014. – 18 с.
12. Швець Н. М. Відсторонення працівника від роботи за появу в нетверезому стані / Н. М. Швець // Проблеми законності. – 2010. – Вип. 106. – С. 45–52.

Надійшла до редколегії 29.07.2015

ЧАВЫКИНА Т. И. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТСТРАНЕНИЯ ОТ РАБОТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Рассмотрены проблемы правового регулирования отстранения от работы государственных служащих. Обосновано, что отстранение от работы нельзя считать прекращением трудового договора, ведь трудовые отношения длятся, хотя работник и не выполняет трудовую функцию. Предоставлены научные рекомендации по усовершенствованию ст. 22 «Отстранение от выполнения полномочий по должности» закона Украины «О государственной службе».

Ключевые слова: отстранение от работы, государственный служащий, трудовые отношения, приостановление, служебное расследование.

CHAVYKINA T. I. EUROPEAN EXPERIENCE OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE RIGHT ON VACATION

Analysis of the content of international norms about vacation that are specified in the Conventions of the International Labor Organization and acts of the European Union allowed to note two basic tendencies of international and legal regulations in this area. The essence of the first is in the constant raising the level of guarantees of realizing the rights of employees on vacation. The second tendency is connected to the shift from establishing mainly the mandatory rules to dispositive. Collectively-contractual practices of the countries with the developed economy significantly increases the level of guarantees for employees in comparison to the requirements contained in the Convention, and for many countries (especially developing countries) is a benchmark for further progress in the legal regulation of vacations, indicating the perspective tasks for the future.

The feature of the legislation of some European countries is the fact that it provides standards that promote business development through the provision of additional vacation. On this basis, it would be appropriate to implement incentive holidays into the legislation of Ukraine.

European experience in regulating vacation is extremely useful for Ukraine and should be used while adopting a new Labor Code of Ukraine.

Keywords: vacation, the European Union, additional vacation, paid vacation, collective agreement.

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.94

О. В. БАТОЖСЬКА,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ПІХУРЕЦЬ,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільно-правових дисциплін
факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби
з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ЗАВДАНОЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРИ ЇЇ ДОКАЗУВАННІ В СУДІ

Обґрунтовано актуальність дослідження відносин, що виникають унаслідок доказування факту та розміру завданої моральної шкоди у процесі розгляду справи в суді. Проаналізовано проблему відсутності у законодавстві чітких нормативно визначених методик чи розрахунків компенсації моральної (немайнової) шкоди, які б допомогли об'єктивно визначити її розмір та запобігти ситуаціям, коли суди призначають різні суми відшкодування у подібних ситуаціях або коли потерпілим присуджуються надто завищені та необґрунтовані суми моральної шкоди. Сформульовано проблематичні питання сучасної судової практики, пов'язані з визначенням достатнього та еквівалентного розміру компенсації завданої моральної шкоди. Здійснено аналіз національного законодавства, судової практики та доктринальних положень із цього питання.

Ключові слова: моральна шкода, розмір відшкодування (компенсації), методика визначення шкоди, доказування.

Batozhska, O.V. and Pikhurets, E.V. (2015), "Criteria for determining the size of moral damage during its proving in the court" ["Kryterii vyznachennia rozmiru zavdanoi moralnoi shkody pry yii dokazuvanni v sudi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 148–154.

Постановка проблеми. Моральну шкоду традиційно розглядають як завдані внаслідок незаконних дій чи бездіяльності втрати немайнового характеру, що призвели до моральних чи фізичних страждань особи. Незалежно від виду завданого страждання при встановленні факту завдання моральної шкоди потрібно керуватися і критеріями загальнолюдських цінностей. З одного боку, це критерії, що визначають суб'єктивні відчуття потерпілого (наприклад честь, гідність, авторитет) і оцінюються лише ним, ступенем його сприйняття травми та її наслідків. З іншого боку, це критерії, які характеризують зовнішній прояв наслідків пошкодження здоров'я. Тут моральна шкода виражається у порушенні звичного для конкретної людини способу життя, в реальній втраті потерпілим можливості нормально спілкуватись із друзями, знайомими, жити повноцінним життям.

Зважаючи на це, досить проблематичним питанням сучасної практики є визначення повного (достатнього) розміру завданої моральної шкоди, адже немає (та й не може бути) точних критеріїв майнового вираження душевного болю, спокою, честі, гідності потерпілої особи. Будь-яка компенсація моральної школи не завжди може бути адекватною дійсним стражданням, а тому будь-який її розмір може мати суто умовне вираження. Не менш складним для уповноваженої особи є й етап доказування факту та розміру завданої моральної шкоди під час розгляду справи в суді.

У зв'язку з цим вимагає подальшої наукової уваги питання щодо визначення еквівалентних критеріїв розміру моральної (немайнової) шкоди, яка може бути стягнута як компенсація за завдані фізичні та (або) душевні страждання. Проблемним для сучасної правозастосовної

практики є й відсутність будь-яких законодавчо визначених методик чи розрахунків розміру компенсації моральної (немайнової) шкоди. Не встановлено і не існує жодної загально визнаної формули чи моделі, яка допомогла б об'єктивно визначити розмір моральної шкоди та запобігти ситуаціям, коли суди призначають різні розміри компенсації у подібних ситуаціях або коли потерпілим присуджуються надто завищені та необґрунтовані суми моральної шкоди [1, с. 200–228; 2, с. 141–187; 3, с. 713–733; 4, с. 216–243].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чималі наукові досягнення у дослідженні теоретичних та практичних проблем компенсації моральної (немайнової) шкоди були втілені у роботах російського вченого О. М. Ерделевського «Правовое регулирование возмещения морального вреда в гражданском праве» (1995 р.), «Проблемы компенсации за причинение страданий в российском и зарубежном праве» (2000 р.) «Компенсация морального вреда» (2007 р.). Окремі процесуальні особливості етапу доказування відшкодування моральної шкоди були розкриті у кандидатській дисертації О. І. Сліпченка «Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (2008 р.). Моральна шкода як об'єкт дослідження розглядалась також у роботах М. Галянтича, Г. Коваленка, В. Петренка, В. Чернадчука, С. Шимон та інших науковців. Проте, незважаючи на чималий науковий арсенал досліджень у цій сфері, й до сьогодні не достатньо вирішеними залишаються питання, пов'язані зі встановленням об'єктивних та адекватних критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди під час вирішення спорів у суді.

Спираючись на існуючі методики оцінки розміру компенсації спричинених страждань, **метою** нашої статті є вироблення уніфікованого підходу до встановлення еквівалентних критеріїв визначення розміру завданої моральної шкоди при її доказуванні в суді.

Виклад основного матеріалу. Чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [5] не лише зберіг достатньо новий спосіб захисту цивільних особистих прав (компенсація моральної шкоди), встановлений ще законом України від 6 травня 1993 р. № 3188-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій», а й збагатив інститут компенсації моральної шкоди новими нормами (наприклад, ст. 1170 ЦК України передбачає відшкодування

шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно; ст. 1177 – відшкодування (компенсацію) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; ст. 1207 – відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину [5]). Нині позов про відшкодування (компенсацію) моральної шкоди набуває дедалі більшої популярності, що, попри деякі зловживання (особливо за умов нинішньої відсутності мінімального та максимального розмірів такого відшкодування), все ж свідчить про зростання правосвідомості та правової культури громадян, тобто зроблено ще один крок до правової держави, у центрі уваги якої перебуває кожна окрема особа. На сьогодні, крім ЦК України, можливість відшкодування (компенсації) моральної шкоди також передбачають закони України «Про захист прав споживачів», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про авторське право і суміжні права» тощо.

Відповідно до чинного цивільного законодавства підставами настання моральної шкоди можуть бути: 1) фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниження честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ч. 2 ст. 23 ЦК України) [5].

Згідно із загальними умовами деліктної відповідальності обов'язковому з'ясуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправна поведінка заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою заподіювача та його вина (крім випадків безвинної відповідальності заподіювача шкоди). Крім того, не менш важливою обставиною, що підлягає доказуванню у таких справах, є визначення величини і характеру завданої моральної (немайнової) шкоди конкретній особі. Дану обставину суд повинен встановлювати передбаченими процесуальним законодавством засобами і брати до уваги для оцінки дійсної глибини (ступеня) фізичних або моральних страждань та визначення фактичного розміру відшкодування.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає перелік засобів доказування, які можуть бути використані в суді для обґрунтування

заявлених вимог чи заперечень. Зокрема, при доказуванні факту завданої моральної шкоди в суді можуть бути використані всі наявні засоби доказування, передбачені в ч. 2 ст. 57 Цивільного процесуального кодексу України: пояснення сторін, їх представників, третіх осіб, допитаних як свідків, показання свідків, письмові докази, речові докази та висновок експерта [6]. Обов'язковою умовою прийняття та дослідження судом доказів, отриманих із названих джерел, є їх відповідність вимогам належності і допустимості.

Найбільш «улюбленими» для суду доказами про обставини, що мають значення для справи, є письмові докази. Письмові докази у справах про компенсацію моральної шкоди, як правило, підтверджують наявність негативних наслідків, які виникли у зв'язку з перенесеними емоційно-психологічними чи іншими переживаннями. Це може бути витяг з історії хвороби, лікарняний листок, медичні довідки про виникнення захворювання чи інше погіршення стану здоров'я у зв'язку з пережитим хвилюванням, висновки лікарів чи медичних комісій про психологічний стан особи тощо. В документі медичного характеру має бути зазначено, коли та внаслідок чого виникло захворювання, чи могло воно стати наслідком психічних переживань через конкретне порушення прав потерпілого, чи мало місце погіршення загального стану чи загострення хронічної хвороби у визначений період часу тощо. Факт завдання моральної шкоди може бути підтверджений і показаннями свідків, наприклад, щодо відомостей про скрутний душевний стан особи, якій завдано шкоди, про її переживання, хвилювання, зміни в самопочутті, загальному душевному настрої тощо, про зміну способу життя, спілкування, звички, працездатності, втрату ділових зв'язків тощо. У справах про компенсацію моральної шкоди цей вид доказів є найбільш поширеним, адже зміну психологічного стану позивача у зв'язку з негативними емоційно-вольовими переживаннями можуть помітити тільки особи, які мають можливість порівняти стан позивача до події, яка спричинила переживання, та після такої події. Речові докази у справах про компенсацію моральної шкоди, власне, як і в більшості цивільних проваджень, є не досить поширеним видом доказів. Як речовий доказ у суді може бути використаний, зокрема, аудіо- або відеозапис, який містить неправдиву інформацію. Найбільш поширеним є подання таких речових доказів, як фотографії (негативи), які, як правило, фігурують у справах, де відповідачами виступають засоби масо-

вої інформації. Для встановлення наявності та ступеня емоційних страждань можливе й використання висновку експерта.

Доказування факту завданої моральної шкоди та її розміру, як, власне, й наявності причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача, досить часто є обтяжливим та практично неможливим для позивача. У цьому разі суд не в змозі правильно оцінити фізичні, а тим більше душевні, емоційні переживання фізичної особи та визначити еквівалентний розмір компенсації моральної шкоди. Крім того, не менш важливим, але проблемним є врахування індивідуальних особливостей потерпілого, тобто тих обставин, які суд повинен брати до уваги для оцінки дійсної глибини (ступеня) фізичних або моральних страждань конкретної особи і визначення дійсного розміру відшкодування.

Однак при визначенні розміру моральної шкоди судом насамперед слід керуватися ст. 23 ЦК України, роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України (далі – ВСУ), що містяться у постанові «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [7], та враховувати низку інших, започаткованих доктриною, критеріїв обчислення розміру завданої моральної шкоди. Так, відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України при визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди судом враховується характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, а також інші обставини, які мають істотне значення. Крім того, при визначенні розміру відшкодування судом мають враховуватися вимоги розумності та справедливості.

На нашу думку, при визначенні розміру компенсації моральної шкоди суд може обрати один із трьох можливих варіантів щодо ухвалення рішення про задоволення позову.

Перший варіант – взяти за основу суму коштів, яку позивач вказав у позовній заяві. Розмір компенсації у позовній заяві позивач зазначає з урахуванням обставин завдання шкоди, її характеру та наслідків і в процесі розгляду справи обґрунтовує факт її завдання належними та допустимими доказами, а суд, виходячи з вимог розумності та справедливості, враховуючи обставини, що мають істотне значення, визначає еквівалентний розмір компенсації. При цьому сторона повинна надати власні розрахунки суми завданої моральної шкоди. Суд може змінити цю суму або залишити її

такою, як вона зазначена у позовній заяві. Причому суд, змінюючи суму заявлених позовних вимог, може не тільки зменшити, а й збільшити розмір компенсації, заявлений позивачем. У цьому разі він діє на власний розсуд, враховуючи обставини справи та докази, досліджені й оцінені в судовому засіданні

Так, за матеріалами однієї судової справи позивачі вимагали стягнути за рахунок Державного бюджету моральну шкоду, завдану внаслідок умисного вбивства їхнього сина, у розмірі 1 млн грн кожному із батьків. Суд касаційної інстанції зменшив заявлений розмір до 500 тис. грн кожному. Але, на думку ВСУ, який скасував таке рішення і направив справу на новий розгляд, суд касаційної інстанції безпідставно зазначив, що позивачами не доведено обґрунтованість вимог щодо відшкодування моральної шкоди у розмірі саме по 1 млн грн, а також те, що судом не враховано вимоги розумності та справедливості [8]. У наведеній ситуації, як і в багатьох інших подібних спорах, суд фактично самостійно встановлює розмір завданої моральної шкоди, не будучи при цьому фахівцем із розрахунків.

Досить часто суду доводиться спиратися на надані сторонами відомості, які вимагають попередньої оцінки їх достовірності, а це, зважаючи на численні формули та складні економічні розрахунки, може становити неабияку складність і потребувати спеціальних знань. Очевидно, що визначення дійсного розміру завданої моральної шкоди або глибини фізичних, душевних страждань є питаннями, які потребують спеціальних знань та мають бути роз'яснені експертом. Отже, виходячи з наведеного та з урахуванням вимог законодавства, суддя повинен не змінювати (збільшувати або зменшувати) заявлений розмір компенсації, а визначати його, ґрунтуючись на відповідних експертних висновках, враховуючи принципи справедливості та розумності, а також інші обставини, які мають істотне значення для справи.

Другий варіант – під час розгляду справи даної категорії суд має призначити відповідну судову експертизу. На наше глибоке переконання, для встановлення факту наявності фізичних, душевних страждань, їх ступеня, глибини, впливу, а також причинно-наслідкового зв'язку змін психічної діяльності потерпілого і дій заподіювача шкоди тільки юридичних знань недостатньо. Крім того, суду під час визначення грошового еквівалента душевних і (або) фізичних страждань доводиться враховувати низку чинників, що мають винятково психологічну основу. Отже, такі справи вимагають

проведення судово-психологічної експертизи. Висновок експерта у цьому разі дозволить визначитись суду не тільки з дійсним розміром завданої потерпілому шкоди, а й унеможливить зловживання правом при перевищенні суми компенсації. Проведення судово-психологічної експертизи та її висновки фактично зменшать можливість подальшого оскарження судового рішення з мотивів необґрунтованого заниження (завищення) заявленого розміру компенсації.

Дане дослідження здійснюється судовим експертом-психологом відповідно до методики встановлення завданої моральної шкоди та методу оцінки розміру компенсації спричинених фізичних, душевних страждань. Слід зазначити, що ще в 1997 році О. М. Ерделевським була розроблена авторська методика визначення розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди [9, с. 18–19; 10, с. 133–140], яка була взята за основу та зареєстрована наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2010 під номером 14.1.04 у галузі «Психологічні експертизи», тобто яка вже п'ять років як офіційно використовується [11].

Згідно із зазначеною методикою фактичний розмір заявленої до стягнення моральної (немайнової) шкоди визначається за формулою

$$D = d * f_v * i * c * (1 - f_s)^p,$$

в якій: D – (від англ. *damage* – збиток) – розмір компенсації дійсної моральної шкоди, яку необхідно встановити і присудити до відшкодування;

d (те саме) – розмір компенсації презюмованої моральної шкоди;

f_v – (від англ. *fault* – вина, *violator* – той, хто наносить шкоду) – ступінь вини особи, яка завдала моральної (немайнової) шкоди, при цьому $0 \leq f_v \leq 1$;

i – (від англ. *individual* – індивідуальний) – коефіцієнт індивідуальних особливостей потерпілого (суб'єктивного стану), при цьому $0 \leq i \leq 2$. При його визначенні слід урахувати глибину фізичних та душевних страждань. Окремі люди по-різному реагують на одні й ті самі протиправні дії. Коефіцієнт, що дорівнює одиниці, визнається за «звичайною», пересічною людиною. Якщо ж вона занадто реагує на певні обставини, то коефіцієнт має бути більший від одиниці, якщо ж навпаки – правопорушення не вплинуло або суттєво не вплинуло на внутрішній стан потерпілого, – коефіцієнт має бути меншим від одиниці;

c – (від англ. *circumstances* – обставини) – коефіцієнт урахування обставин, що заслуговують

на увагу (об'єктивні фактори), при цьому $0 \leq c \leq 2$. Даний показник стосується обставин, що носять об'єктивний характер, які спричинили інші наслідки для потерпілого, крім душевних страждань (погіршення здібностей або позбавлення можливості їх реалізації, звільнення з роботи тощо). Цьому показнику надається значення від 0 до 2, оскільки кожна особа по-різному сприймає обставини реальної дійсності, що виникли внаслідок правопорушення;

fs – (від англ. *fault* – вина, *survivor* – потерпілий) – ступінь вини потерпілої особи, при цьому $0 \leq fs \leq 1$. Для визначення цього показника необхідно враховувати ступінь вини потерпілого, оскільки вина потерпілого враховується для зменшення розміру відшкодування моральної шкоди тільки у формі грубої необережності;

p – (від *property* – майно) – коефіцієнт майнового становища заподіювача шкоди, який повинен братися до уваги при вчиненні правопорушення з необережності, в межах від 0,5 до 1 включно [1, с. 214–215].

Утім, існують й інші спеціалізовані методики. Так, методика С. Шимон [12, с. 25] бере за мінімум компенсацію у розмірі 5 мінімальних заробітних плат (далі – МЗП); нараховує 10 критеріїв; визначає для кожного з них, залежно від обставин, по три дискретні (переривчасті) числові значення коефіцієнтів (від 1 до 3); визначає відшкодування через послідовне множення 5 МЗП на конкретні значення коефіцієнтів. Максимум розміру відшкодування не обмежений, але мінімум становить 5 МЗП, що суперечить чинному законодавству (ст. 23, 13 ЦК України).

Не менш ґрунтовна універсальна методика К. Дорошенка [13] враховує сім критеріїв визначення моральної шкоди, містить покрокове встановлення факту завдання шкоди; оцінку тяжкості шкоди; визначення відшкодування у межах від 1 до 200 МЗП. Методика С. Антосик та О. Кокун полягає в тому, що при визначенні розмірів відшкодування необхідно виходити з індивідуальної величини сумарного психотравмуючого впливу на постраждалого в результаті протиправної дії. При цьому для визначення розміру компенсації моральної шкоди фізичних осіб слід «використовувати стандартизовану психологічну експертизу» [14].

Безумовно, у підході щодо визначення розмірів відшкодування моральної (немайнової) шкоди, наведеному О. М. Ерделевським, є певні позитивні сторони – пропорційність, зручність, універсальність тощо, але, видно, не позбавлена вона й вагомих вад. По-перше, є не

зовсім обґрунтованими вихідні розміри відшкодування, максимально можливий її розмір, коефіцієнти, що застосовуються, та й сама формула видається занадто складною і громіздкою. Кожна складова формули являє собою ступінь або коефіцієнт та має оціночний характер, що може призвести до значних труднощів у процесі судочинства, сторони можуть оскаржувати кожен множник окремо (що призведе до затягування процесу). По-друге, суду в рішенні доведеться мотивувати кожний коефіцієнт, тобто вичерпно пояснити, чому, наприклад, при врахуванні обставин, що мають значення для потерпілого, коефіцієнт становив 1, а не 0,75 або 1,25 тощо. Адже формула побудована так, що найменше коливання величини коефіцієнта спричиняє істотну зміну розміру компенсації.

Незважаючи на це, вважаємо, що запропонована О. М. Ерделевським методика є універсальною, простою та давно апробованою на практиці. Тому, на наш погляд, застосування такої методики розрахунку компенсації моральної шкоди все ж таки є доцільним та виправданим, бо вже час зрозуміти: методична визначеність краще доцільності вимог позивачів та довільного розсуду суду.

І останній, третій варіант – суд може визначити розмір компенсації моральної шкоди самостійно. Цей спосіб, на жаль, є найпоширенішим на практиці та означає необмежений та суб'єктивний розсуд суду у вирішенні цього питання. Прийняті у такий спосіб рішення можуть виявитися неточними або навіть хибними. Досить часто у подібних судових справах, за подібних обставин судом відшкодовуються суми компенсацій, що відрізняються не тільки в рази, а й на кілька порядків (тобто в десятки разів!). Або не відшкодовуються взагалі. До того ж незрозуміло, як суддя може самостійно визначити «ступінь фізичних і душевних страждань» потерпілого, виміряти його внутрішній світ. Не маючи будь-яких реальних обмежень щодо розміру компенсації моральної шкоди і навіть приблизного її базисного рівня, судді, щоб забезпечити хоч якусь одноманітність у прийнятих ними рішеннях, просто змушені звертати увагу на розмір компенсації шкоди, визначений у раніше розглянутих ними або іншими суддями аналогічних справах. За таких обставин законодавство фактично штовхає суд на шлях формування системи судових прецедентів. При цьому слід відмітити, що прецедентне право в англо-американській правовій системі формувалося не десятиліттями, а століттями, у той час як історія компенсації моральної шкоди

в сучасній Україні досі знаходиться на стадії становлення.

Висновки. Отже, як бачимо, національне законодавство не має чіткої процедури визначення розміру компенсації за завдану моральну шкоду. На нашу думку, визнання певної методики на рівні національного законодавства (наприклад методики професора О. М. Ерделевського) і, найголовніше, запровадження її вже сьогодні на практиці є дуже важливим та актуальним.

Вважаємо, що визначення дійсного розміру завданої моральної шкоди або глибини фізич-

них, душевних страждань є питаннями, які потребують спеціальних знань та мають бути роз'яснені відповідним експертом або спеціалістом у певній галузі знань. Тому суд, приймаючи рішення за цією категорією справ, повинен не змінювати (збільшувати або зменшувати) заявлений розмір компенсації моральної шкоди, а визначати його, ґрунтуючись на відповідних експертних висновках, враховуючи принципи справедливості та розумності, а також інші обставини, які мають істотне значення для справи.

Список використаних джерел

1. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики / А. М. Эрделевский. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – 320 с.
2. Манукян В. И. Моральный вред: право, практика, опыт / В. И. Манукян. – Киев : Истина, 2008. – 283 с.
3. Дзера О. В. Відшкодування моральної шкоди в договірному праві / О. В. Дзера, С. І. Шимон // Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
4. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук. – Київ : КНТ, 2008. – 626 с.
5. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Редакція від 04.03.2015.
6. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18 берез. 2003 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>. – Редакція від 27.02.2009.
8. Постанова Верховного Суду України від 19 груд. 2011 р. [у справі № 6-65цс11] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21438534>.
9. Эрделевский А. О размере возмещения морального вреда / А. Эрделевский // Российская юстиция. – 1994. – № 10. – С. 17–19.
10. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом / А. М. Эрделевский. – М. : Форум – Инфра-М, 1997. – 240 с.
11. Методика встановлення заподіяння моральної шкоди та метод оцінки розміру компенсації спричинених страждань : розроб. Ерделевський О. М. ; зареєстр. наказом М-ва юстиції України від 3 берез. 2010 р., реєстр. код 14.1.04 // Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tmpse.minjust.gov.ua/page/17>.
12. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди : Нормативні акти, роз'яснення, коментарі : станом на 1 січ. 2001 р. / Верховний Суд України ; за відп. ред. П. І. Шевчука. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 622 с.
13. Дорошенко К. В. Моральный (неимущественный) ущерб потерпевшего на производстве / К. В. Дорошенко. – Киев : НИИ СТО Минтруда ; Соцінформ, 2004. – 165 с.
14. Антосик С. М. Відшкодування моральної шкоди: психологічні аспекти / С. М. Антосик, О. М. Кокун // Адвокат. – 1998. – № 4. – С. 17–21.

Надійшла до редколегії 18.08.2015

БАТОЖСКАЯ А. В., ПИХУРЕЦ Е. В. КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РАЗМЕРА ПРИЧИНЁННОГО МОРАЛЬНОГО ВРЕДА ПРИ ЕГО ДОКАЗЫВАНИИ В СУДЕ

Обоснована актуальность исследования отношений, возникающих в результате доказывания факта и размера причинённого морального вреда в процессе рассмотрения дела в суде. Проанализирована проблема отсутствия в законодательстве чётких нормативно определённых методик или расчётов компенсации морального (неимущественного) вреда, которые бы смогли помочь объективно определить его размер и предотвратить ситуации, когда суды присуждают разные суммы возмещения в аналогичных ситуациях, когда потерпевшим присуждаются слишком завышенные и необоснованные суммы морального вреда. Сформулированы проблемные вопросы современной судебной практики, связанные с определением достаточного и эквивалентного размера компенсации причинённого морального вреда. Осуществлён анализ национального законодательства, судебной практики и доктринальных положений по этому вопросу.

Ключевые слова: моральний вред, размер возмещения (компенсации), методика определения ущерба, доказывание.

BATOZHNSKA O. V., PIKHURETS E. V. CRITERIA FOR DETERMINING THE SIZE OF MORAL DAMAGE DURING ITS PROVING IN THE COURT

Actuality of the study of relations arising after proving the fact and size of moral damage within the trial is grounded. The authors have analyzed problem of the lack of clear regulatory methods in the legislation or calculations of compensation of moral (non-property) damage that would help to determine objectively its size and avoid situations when the courts appoint different amounts of compensation in similar situations or when victims are awarded too excessive and unreasonable sizes of moral damage. Problematic issues of modern judicial practices relating to the definition of equivalent and sufficient size of compensation for moral damage are formulated. The analysis of national legislation, judicial practice and doctrinal provisions on this issue is realized.

Based on the existing methodology for assessing the size of compensation for mental suffering, the authors have attempted to develop a unified approach to establish the equivalent criteria of determining the size for moral damage while its proving in the court. In particular, the authors suggest to admit the method of calculating the compensation for moral damage offered by O. M. Erdelevskyi at the level of national legislation and implement it into law enforcement practice. Herewith it is noted that determining the actual size of moral damage or the depth of physical, mental suffering sometimes require special knowledge and explanations by the relevant expert or specialist in a particular area of expertise, so the court deciding on this category of cases should not change (increase or decrease) the claimed size of compensation for moral damage, but determine it based on relevant expert opinions, taking into account the principles of fairness, reasonableness, and other circumstances that are essential to the case.

Keywords: moral damage, reimbursement (compensation) amount, method of determining the damage, proving.

УДК 347.922(477)

О. Г. БОРТНІК,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільно-правових дисциплін
факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби
з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ;

Т. В. СТЕПАНЕНКО,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільно-правових дисциплін
факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби
з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ

**ОСОБЛИВОСТІ РІШЕННЯ СУДУ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ
ТА ІНТЕРЕСІВ НЕВИЗНАЧЕНОГО КОЛА ОСІБ**

Викладено загальні риси рішення суду за позовами в інтересах невизначеного кола осіб. Визначено особливості такого рішення: доведення його змісту до відома всіх потенційних позивачів та особливість його преюдиційної сили. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Ключові слова: позов, захист, невизначене коло осіб, рішення суду, судово преюдиція.

Bortnik, O.G. and Stepanenko, T.V. (2015), "Features of court judgment in cases involving the protection of the rights and interests of general public" ["Osoblyvosti rishennia sudu u spravakh pro zakhyst prav ta interesiv nevyznachenooho kola osib"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 154–160.

Постановка проблеми. Дослідження процесуальних особливостей судочинства в окремих категоріях цивільних справ стають усе більш актуальними з розвитком національного законо-

давства. Вони корисні як для практики, так і для теорії цивільного процесуального права, оскільки виявляють багатство змісту процесуальних норм, особливості їхньої дії в різних ситуаціях.

Ми пропонуємо звернути увагу на особливості судового рішення у доволі новій для судової практики категорії цивільних справ – справ за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб. Діяльність суду щодо розгляду та вирішення цивільних справ завершується ухваленням судового рішення, що складає її основний зміст та значення. Цим визначається особливо важливе місце, що займає у діяльності суду винесення законного та обґрунтованого рішення, а тому особливого значення набувають і питання змісту судового рішення в цивільному судочинстві. Цивільні справи, як зазначалося нами в попередніх публікаціях, характеризуються своєю специфікою, що обумовлюється об'єктом судового захисту, і потребують відповідного дослідження та відображення в цивільному процесуальному законодавстві.

Стан дослідження. В Україні рівень наукових розробок за цією темою є недостатнім. Серед відомих нам наукових досліджень різних аспектів судового захисту прав та інтересів численного кола фізичних осіб деякі особливості судового рішення, зокрема його преюдиціальне значення, у зв'язку з розглядом окремих проблем цього виду судочинства знайшли відображення в роботах Н. С. Батаєвої, С. С. Бичкової, Н. Ю. Сакари, Я. М. Романюка, І. В. Бейцун [1, с. 143–151; 2; 3, с. 115; 4, с. 303–304]. Однак, на нашу думку, преюдиціальністю особливості рішення суду у досліджуваній категорії справ не вичерпуються.

Отже, **метою** статті є визначення процесуальних особливостей рішення суду у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб. **Завданнями**, що допоможуть досягти поставленої мети, є визначення положень чинного законодавства щодо змісту та властивостей судового рішення у цивільній справі, виявлення особливостей дії цих норм відносно досліджуваної категорії справ, формулювання висновків та рекомендацій щодо правозастосування та удосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Судове рішення як акт правосуддя має відповідати вимогам, що закріплені в законодавстві. Так, відповідно до ст. 213 Цивільного процесуального кодексу України рішення суду має бути законним і обґрунтованим. Окрім цього воно повинно відповідати вимогам повноти, визначеності, процесуальної форми, ясності і точності. Проте, незважаючи на наявність загальних вимог, яким має відповідати судові рішення, мо-

жна говорити про своєрідність рішень з тих чи інших категорій цивільних справ. У справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб вона пов'язана, насамперед, із об'єктом судового захисту, суб'єктивним складом спірних правовідносин і характером позовних вимог, а також із нормами матеріального права, які застосовуються судом.

Як зазначено у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 «Про судові рішення у цивільній справі», рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до ст. 2 ЦПК України, вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до таких правовідносин відповідно до ст. 8 ЦПК України, а також правильно витлумачив ці норми. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні і які відповідають вимогам закону про їх належність та допустимість, або обставин, що не підлягають доказуванню, а також якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи [5].

Певні ускладнення правозастосовного характеру, в тому числі при ухваленні й оформленні рішення суду, зустрічаються при вирішенні питання про наявність та сутність суспільного інтересу як об'єкта захисту у досліджуваній категорії справ, оскільки дане поняття є оціночною категорією, яка не визначена в національному законодавстві.

Як слушно вказано в юридичній літературі, ключем до вирішення цього питання може бути звернення до принципів конституційного та міжнародного права. Національне законодавство багатьох країн пострадянського простору ще недостатньо розвинуте, не належним чином застосовується або ж швидко змінюється. Конституційне право, особливо в поєднанні з правом міжнародним, може виявитися доволі дієвим засобом захисту суспільних інтересів. У більшості країн романо-германської правової сім'ї, де судді неохоче реалізують свої дискреційні повноваження при тлумаченні норм внутрішнього права, розгляд ними стандартів конституційного та міжнародного права виявляється ефективним тактичним прийомом для отримання необхідного витлумачення чинного внутрішнього законодавства. Так, особливий інтерес

представляє Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яку все більше використовують юристи в Центральній та Східній Європі для забезпечення належного застосування національного законодавства [6, с. 146–147].

У частинах 2 і 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» вказується, що, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй. Виходячи з положення ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються тоді, коли вони не суперечать Конституції України [7].

Достатньо показним є такий приклад застосування принципів міжнародного та конституційного права в закордонній судовій практиці. *Так, одним із принципів міжнародного права в сфері захисту навколишнього природного середовища «є принцип міжгенераційної рівності, який визнає право майбутніх поколінь жити в сприятливому навколишньому середовищі. ... Цей Принцип визнаний у міжнародному праві через закріплення в договорах, конвенціях та судових рішеннях Міжнародного Суду ООН та загальних принципах права, визнаних цивілізованими націями» [8, с. 7]. На підставі вказаного принципу у серпні 1993 року «Верховний Суд Республіки Філіппіни визнав право на позов групи дітей як представників теперішнього і майбутнього поколінь проти Секретаря Департаменту навколишнього середовища і природних ресурсів з вимогою відмінити видану ліцензію на вирубку лісу та заборонити видавати нові ліцензії» [8, с. 7]. Позов групи дітей був класифікований як груповий позов платників податків, в якому стверджувалося, що позивачами є всі громадяни Республіки Філіппіни, і вони мають право на отримання користі й використання природних багатств, якими є*

незаймані тропічні ліси країни. Діти стверджували, що вони представляють своє покоління, а також покоління, що ще не народилося. Верховний Суд прийняв даний позов й обґрунтував своє рішення концепцією міжгенераційної відповідальності та правом на збалансоване та здорове довкілля, яке закріплено у Конституції Філіппін [8]. У цьому випадку судом було досить широко застосовано його дискреційні повноваження зі звернення до принципів міжнародного та конституційного права.

Слід зазначити, що в зарубіжній судовій практиці у справах про захист суспільного інтересу досить часто суд при ухваленні рішення, здійснюючи судовий розсуд, звертається до загальних принципів права, та міжнародних правових актів. Стосовно вітчизняної судової практики можна сказати, що судді, як правило, дещо уникають використання судового розсуду при тлумаченні та застосуванні правових норм, досить рідко звертаються до положень міжнародних правових актів, що, на нашу думку, не є позитивним явищем.

Як справедливо зазначають Ю. В. Білоусов та М. Б. Рибчак, правильне використання судового розсуду в цивільному процесі сприяє забезпеченню принципу верховенства права, вибору оптимального застосування певної процесуальної норми, ефективності судочинства, виступає гарантією процесуальних прав учасників судочинства, справедливого розв'язання спору або вирішення спірного правового питання [9, с. 108].

Судове рішення необхідно розглядати і як процесуальний акт-документ, що є зовнішнім проявом акту правосуддя. Його форма як процесуального документа повинна відповідати встановленим законом змісту і послідовності, що передбачені в ст. 215 ЦПК України.

Вступна та описова частини судового рішення з категорії справ, які є предметом дослідження, не мають, на нашу думку, будь-якої специфіки, тому доцільно звернутись до аналізу мотивувальної і резолютивної частин судових рішень.

Мотивувальна частина рішення у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб повинна містити встановлені судом обставини та визначені відповідно до них правовідносини, вичерпні доводи, за якими суд визнає правомірність або неправомірність дій відповідача відносно невизначеного кола осіб, суспільних інтересів. Суд дає правову оцінку всім доказам, які надані сторонами. Також тут

суд має вказати, які права, свободи та інтереси громадян порушено відповідачем, якими нормативно-правовими актами ці права закріплено, і зазначити норми матеріального та процесуального права, якими суд керувався при ухваленні рішення.

Важливе значення має правильне оформлення резолютивної частини рішення. Вона повинна містити в собі висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові, вказівку на розподіл судових витрат між сторонами, строк та порядок оскарження рішення, а також набрання ним законної сили.

У резолютивній частині рішення у справі за позовом про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб має міститися вказівка на визнання оспорюваних дій (бездіяльності) відповідача такими, що порушують права та інтереси невизначеного кола осіб, інтереси суспільства, та обов'язок відповідача здійснити певні дії або утриматися від здійснення тих чи інших дій, чи іншим чином усунути допущені порушення прав і законних інтересів невизначеного кола осіб у встановлений судом строк або ж вказівку на відмову у задоволенні позовних вимог повністю чи частково.

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 222 ЦПК України копії повного судового рішення видаються особам, які брали участь у справі, негайно після проголошення такого рішення, а особам, які брали участь у справі, але не були присутні у судовому засіданні, копії повного судового рішення надсилаються протягом двох днів з дня його складання рекомендованим листом з повідомленням про вручення або за їх зверненням вручаються їм під розписку безпосередньо в суді. Проте при ухваленні рішення з досліджуваної категорії справ суду необхідно, незважаючи на невизначений суб'єктний склад на боці позивача, довести до відома всіх потенційних позивачів про рішення, оскільки сутність судового рішення проявляється у впливі на матеріальні правовідносини і полягає в утворенні правової можливості безперешкодної реалізації права чи охоронюваного законом інтересу, тим самим надаючи їм захист. Ефективне функціонування інститутів, покликаних забезпечити захист порушених чи оспорюваних прав, можливе виключно за умови належного ступеня інформованості заінтересованих осіб про результати захисту їх прав у суді.

Як закріплено в спеціальних нормах, що регулюють порядок захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб, зокрема в абз. 2 ч. 9

ст. 25 закону України «Про захист прав споживачів», у разі задоволення позову про захист невизначеного кола споживачів суд зобов'язує відповідача довести через засоби масової інформації до відома споживачів рішення суду.

Ми поділяємо точку зору авторів, які вказують на необхідність закріплення аналогічного положення на рівні загальних процесуальних норм [1, с. 11; 3, с. 114; 10, с. 228]. При цьому ми також погоджуємося з Г. Л. Осокіною, яка вказує, що з метою запобігання зловживань з боку відповідача найбільш оптимальним є таке вирішення даного питання, коли суд сам зобов'язаний опублікувати своє рішення в засобах масової інформації з віднесенням необхідних витрат на відповідача [10, с. 228].

Певний інтерес становить дослідження питання преюдиціальності судових рішень у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб. Згідно з ч. 3 ст. 61 ЦПК України обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Преюдиціальність фактів ґрунтується на правовій властивості законної сили рішення суду і визначається його суб'єктивними і об'єктивними межами. Об'єктивні межі преюдиціальності відносяться до обставин, встановлених судовим рішенням, що набрало законної сили, і включають юридичні та доказові факти, правовідносини, права і обов'язки сторін. Щодо суб'єктивних меж, то преюдиціальність поширюється на осіб, які беруть участь у справі, та їх правонаступників [11, с. 71; 12, с. 55].

Для окремих випадків преюдиції законом встановлено спеціальні правила. Так, відповідно до ч. 4 ст. 61 ЦПК України вирок у кримінальній справі, що набрав законної сили, або постановова суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок або постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою. Інші факти, встановлені вироком суду, в тому числі питання про відповідальність особи, преюдиціального значення не мають. Тобто преюдиціальне значення вироку чи постанови суду для позивача, який у порядку цивільного судочинства звернувся до засудженого з позовом про відшкодування шкоди, завданої злочином чи правопорушенням, не обумовлене участю позивача в раніше вирішеній

кримінальній справі або справі про адміністративне правопорушення. При цьому преюдиціальною силою наділені як обвинувальні, так і виправдувальні вироки (постанови).

Як зазначають науковці, що зверталися в своїх роботах до дослідження особливостей судочинства за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, рішення за вказаною категорією справ характеризується певною особливістю преюдиціальної сили рішення закріплено у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола споживачів. Так, згідно з абз. 3 п. 9 ч. 1 ст. 25 закону України «Про захист прав споживачів» рішення суду, що набрало законної сили, про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів є обов'язковим для суду, що розглядає позов споживача щодо цивільно-правових наслідків їх дій з питань, чи мали місце ці дії та чи були здійснені вони цими особами [13].

Виходячи із сутності позовів про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, можна стверджувати, що таке особливість властива не лише рішенням у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола споживачів, а й іншим рішенням про задоволення позову про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, неперсоніфікованого суспільного інтересу.

Цілком слушною здається точка зору Г. Л. Осокіної, яка зазначала, що особливістю преюдиціальної сили рішення суду за позовом на захист невизначеного кола осіб є те, що, на відміну від загального правила про суб'єктивні межі преюдиції, воно наділено преюдиціальною силою навіть якщо потенційні позивачі – особи з числа невизначеного кола осіб – не брали участь у попередній справі внаслідок невизначеності свого складу на той момент [10, с. 228–229]. Це означає, що конкретна особа при зверненні до суду звільняється від обов'язку доводити, а суд – встановлювати факт здійснення певних дій цим відповідачем. Ці обставини вважаються достовірно встановленими на підставі рішення суду, що розглядав справу відносно невизначеного кола осіб. Конкретній особі залишається довести свою належність до невизначеного кола осіб та розмір майнових вимог.

Отже, об'єктивні межі поширення преюдиціальної сили рішення про визнання дій відповідача такими, що порушують права та інтереси

невизначеного кола осіб, інтереси суспільства, на рішення суду у цивільній справі щодо цивільно-правових наслідків дій відповідача суворо обмежені преюдиціальними питаннями: чи мали місце ці дії та чи були вони здійснені відповідачем. Стосовно суб'єктивних меж преюдиціальності рішення про задоволення позову в інтересах невизначеного кола осіб слід зазначити, що преюдиціальність поширюється на всіх осіб, чийх юридичних інтересів, прав, свобод опосередковано чи безпосередньо стосується це рішення.

На відміну від преюдиціальної сили вироку чи постанови суду у справі про адміністративне правопорушення, якщо у задоволенні позову про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб буде відмовлено, то рішення суду, що набрало законної сили, не має преюдиціального значення для суду, що розглядає позов конкретної особи. Адже в протилежному випадку виникне суттєва проблема – необхідність усунення несправедливості поширення судового рішення на осіб, які хоча й визнають його дію, але не брали участь у процесі.

Як зазначає Н. С. Батаєва, особа, права якої порушено діями (бездіяльністю) відповідача, може звернутися до суду з позовом про захист своїх власних прав та інтересів, доводити в суді, що дії відповідача порушують безпосередньо її суб'єктивні права та інтереси, та вимагати відшкодування завданої їй шкоди [1, с. 144–145]. Оскільки ця особа не брала участь у процесі, порушеному на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, вона не буде оспорювати правомірність дій відповідача щодо невизначеного кола осіб, певної верстви суспільства чи суспільства в цілому або факт здійснення неправомірних дій стосовно невизначеного кола осіб саме цим відповідачем, що встановлено рішенням, ухваленим відносно невизначеного кола осіб, що набрало законної сили. При цьому особі, яка звертається до суду з позовом про захист власних суб'єктивних прав і відшкодування шкоди, завданої діями відповідача, необхідно буде доводити обставини, що підтверджують її позовні вимоги, на загальних підставах.

Одним з наслідків законної сили судового рішення є його виконувальність, під якою розуміють можливість примусового виконання судового рішення незалежно від волі особи, яка є зобов'язаною за цим рішенням. Примусове виконання рішення, ухваленого за позовом на захист невизначеного кола осіб, можливе відразу після набрання ним законної сили. Відповідно

до такого рішення відповідач у залежності від категорії справи повинен припинити дії, які визнані судом такими, що порушують права та інтереси невизначеного кола осіб, або здійснити дії для усунення небезпеки порушення прав та інтересів невизначеного кола осіб. При цьому вважаємо слушною точку зору, відображену в роботах П. П. Колесова та М. В. Руденка, згідно з якою рішення суду, що набрало законної сили, про припинення діяльності, яка порушує інтереси суспільства, зокрема екологічно шкідливої діяльності, є підставою для припинення її фінансування

відповідними банківськими установами [14, с. 141–142; 15, с. 93].

Висновок. Особливості рішення суду за позовом про захист прав невизначеного кола осіб, до яких віднесено доведення його змісту до відома всіх потенційних позивачів та особливості його преюдиційної сили, на нашу думку, є достатньо новими в теорії цивільного процесуального права. Вони сприяють удосконаленню процесуального механізму судового захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб і мають бути враховані як у законодавчій так і у правозастосовній діяльності судів.

Список використаних джерел

1. Батаева Н. С. Судебная защита прав и интересов неопределенного круга лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Батаева Наталья Сергеевна. – М., 1998. – 164 с.
2. Бичкова С. С. Особливості судового захисту прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб [Електронний ресурс] / С. С. Бичкова // Судова апеляція. – 2013. – № 2 (31). – Режим доступу: <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/48705/>.
3. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Сакара Наталія Юрійвна. – Харків, 2006. – 209 с.
4. Романюк Я. М. Актуальні питання реформування цивільного процесуального законодавства України / Я. М. Романюк, І. В. Бейцун // Право України. – 2012. – № 8. – С. 288–305.
5. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 груд. 2009 № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.
6. В защиту общественных интересов / [пер. с англ. Д. Б. Шабельников ; ред. Н. М. Кипнис]. – М. : Юристъ, 2004. – 506 с.
7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах та з загальних питань. – Харків : Одиссей, 2003. – С. 45–52.
8. Опоза и др. против Фунхенсио С. Факторан, Младшего и др. // Вісник Екологічної Адвокатури. – 2003. – № 21. – С. 7–9.
9. Білоусов Ю. В. Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у цивільному процесі / Ю. В. Білоусов, М. Б. Рибчак // Університетські наукові записки : Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2007. – № 4 (24). – С. 100–108.
10. Осокина Г. Л. Курс гражданского судопроизводства России. Общая часть : учеб. пособие / Г. Л. Осокина. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. – 616 с.
11. Плетнева О. Е. Пределы преюдициальности судебного решения / О. Е. Плетнева // Проблемы применения норм гражданского процессуального права : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. К. И. Комиссаров, Ю. К. Осипов. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1986. – С. 66–73.
12. Алиэскеров М. А. Преюдиция в гражданском судопроизводстве / М. А. Алиэскеров // Российская юстиция. – 2005. – № 1–2. – С. 55–57.
13. Про захист прав споживачів : закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
14. Колесов П. П. К развитию учения о процессуальных средствах защиты права и об иске / П. П. Колесов // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве / под ред. М. К. Треушников. – М. : Городец, 2004. – С. 128–144.
15. Руденко М. В. Проблеми представництва прокуратурою екологічних інтересів у суді (теоретичний аспект) / М. В. Руденко // Вестник Академии правовых наук Украины. – 1998. – № 3 (14). – С. 89–94.

Надійшла до редколегії 19.08.2015

БОРТНИК О. Г., СТЕПАНЕНКО Т. В. ОСОБЕННОСТИ РЕШЕНИЯ СУДА ПО ДЕЛАМ О ЗАЩИТЕ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ НЕОПРЕДЕЛЁННОГО КРУГА ЛИЦ

Изложены общие черты решения суда по искам в интересах неопределенного круга лиц. Определены особенности такого решения: доведения его содержания до сведения всех потенциальных истцов и особенность его преюдициальной силы. Высказаны предложения по совершенствованию гражданского процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: иск, защита, неопределённый круг лиц, решение суда, судебная преюдиция.

BORTNIK O. G., STEPANENKO T. V. FEATURES OF COURT JUDGMENT IN CASES INVOLVING THE PROTECTION OF THE RIGHTS AND INTERESTS OF GENERAL PUBLIC

The general properties of a court judgment according to the complaints in the interest of general public are stated. It is noted that the judicial practice in deciding the issue on the existence and nature of the public interest as an object of protection in cases about the protection of the rights of general public there are some difficulties in making and execution of a court judgment, because this concept is an estimated category that is not defined in national legislation. The key to solving this issue could be the application of the principles of constitutional and international law.

It is concluded that while deciding on the category of cases that is studied, taking into account unspecified subjective composition on the side of a plaintiff, the court must provide the judgment to all potential claimants. The ways of providing the promulgation can be imposing the obligation on the defendant to inform consumers about the court judgment through the mass media or the publication of the judgment in the mass media by the court with putting relevant costs on the defendant.

Objective limits of prejudicialness of the judgment about upholding of a claim in the interest of general public are spread on the fact of committing certain illegal actions and whether they have been committed by certain persons. Further a specific person when referring to the court is released from the obligation to prove the implementation of certain actions by this defendant. Subjective limits of prejudicialness of such a judgment are spread on all persons whose legal interests, rights and freedoms indirectly or directly this judgment concerns.

Based on the conducted analysis of the features of the court judgment in cases about the protection of the rights of general public the authors have provided propositions for improving the civil procedural legislation of Ukraine.

Keywords: *complaint, protection, general public, court judgment, judicial prejudicialness.*

УДК 347.626

Н. А. Д'ЯЧКОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільно-правових дисциплін

факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби

з кіберзлочинністю та торгівлею людьми

Харківського національного університету внутрішніх справ;

Ф. А. ТУЧИН,

адвокат

ЗГОДА ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ НА ВЧИНЕННЯ ПРАВОЧИНІВ ЩОДО СПІЛЬНОГО МАЙНА

Досліджено питання правової природи згоди одного з подружжя на вчинення правочинів щодо спільного майна другим із подружжя. Розглянуто проблеми надання такої згоди у різних видах договорів. Надано пропозиції щодо удосконалення практики застосування чинного законодавства.

Ключові слова: *згода одного з подружжя, спільне майно подружжя, правочини подружжя, цінне майно, дрібний побутовий правочин.*

Dyachkova, N.A. and Tuchin, F.A. (2015), "The spousal consent to commit transactions concerning the joint property" ["Zhoda odnogo z podruzzhzia na vchynennia pravochyniv shchodo spilnoho maina"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 160–165.

Постановка проблеми. Сімейне законодавство України ґрунтується на необхідності зміцнення сім'ї, побудови сімейних відносин на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомозі та відповідальності перед сім'єю всіх її членів. Такою є одна з цілей правового регулювання сімейних відносин (ч. 2 ст. 1 Сімейного кодексу України). Для досягнення

цього законодавець керується базовими положеннями, іменованими основними засадами (принципами) сімейного законодавства, зазначеними у ст. 3 СК України. Одним із ключових принципів є вирішення внутрішньосімейних питань за взаємною згодою, оскільки застосування всіх інших основних засад базується саме на такій згоді. Саме згода виконує особливу

службову роль у механізмі регулювання сімейних відносин, виступає характерною ознакою методу сімейно-правового регулювання. У зв'язку з цим виникає необхідність теоретичного осмислення і розуміння згоди як ознаки, що «відтіняє» інші особливості методу сімейного права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні в сучасній науці сімейного права відсутні роботи, присвячені дослідженню згоди як правового інституту, її правової природи, взаємозалежності і взаємозумовленості соціальних і правових ознак, що істотно ускладнює правильне розуміння згоди як сімейно-правової категорії. Деякі питання з цього приводу досліджувалися у працях сучасних українських науковців (І. В. Жилінкової, З. В. Ромовської, Я. М. Шевченко), дореволюційних (Д. І. Мейєра, В. Ф. Маслова) та російських правознавців (М. В. Антокольської, О. О. Чефранової, Г. М. Нечаєвої). Однак єдиного комплексного дослідження щодо правової природи згоди у сімейному праві немає, хоча правильне застосування правових конструкцій, що містять цю категорію, здатне забезпечити ефективний захист прав людини у сім'ї.

Актуальність проблеми обумовлена також і постійним ускладненням сімейних правовідносин, що вимагає відповідної реакції законодавця, який повинен своєчасно реагувати на мінливу ситуацію у суспільстві і потреби суб'єктів сімейних правовідносин, фактична і формальна згода яких має важливе правове значення.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження природи згоди одного з подружжя на вчинення правочинів щодо спільного майна слід звернутися, насамперед, до інституту спільної сумісної власності подружжя, де особливу увагу привертає питання про зміст права власності того з подружжя, хто не зазначений як власник у правовстановлюючому документі. Норма ст. 319 Цивільного кодексу України проголошує, що співвласники володіють, користуються, розпоряджаються своїм майном на власний розсуд, та гарантує їм рівні умови здійснення прав. Тобто і дружина, і чоловік (незалежно від того, на одного з них чи на обох оформлений правовстановлюючий документ) мають рівні права у питаннях володіння, користування та розпорядження своєю власністю (ст. 63 СК України). Однак відповідно до ч. 1 ст. 65 СК України, дружина та чоловік як співвласники спільного майна розпоряджаються ним за взаємною згодою.

На відміну від згоди батьків (усиновителів, піклувальників) на вчинення правочину їхньою

неповнолітньою дитиною, де необхідність згоди викликана недостатністю життєвого досвіду у неповнолітньої сторони правочину та вірогідної дефектності її волі, правова природа згоди одного з подружжя на вчинення другим правочину щодо спільного майна є іншою. Вона полягає в особливому характері права подружжя як співвласників майна. При цьому право кожного з них є обмеженим речовим правом на це спільне майно, у межах якого права одного власника обмежуються правами другого [1]. За допомогою надання попередньої згоди на вчинення правочину щодо спільного майна одним з подружжя закон захищає права того з подружжя, хто не є титульним власником і не бере безпосередньої участі в укладанні договору.

Така згода другого з подружжя є способом реалізації в односторонньому порядку суб'єктивного права, що належить особі. І ця дія зобов'язує лише того з подружжя, хто надав згоду, і не створює обов'язку для інших осіб (другого з подружжя та сторони правочину). Вона являє собою певну зв'язуючу ланку для подальшого виникнення правовідношення, тобто є елементом юридичного складу і нарівні з іншими юридичними фактами слугує підставою для виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у інших осіб. Надаючи таку згоду, один з подружжя формує свою власну волю та виявляє її зовні. Ще Д. І. Мейєр зазначав, що для того, щоб згода визнавалася юридичною дією, вона має бути умовою законності іншої будь-якої дії [2]. Особа, яка надає згоду, має усвідомлювати, що це викличе певні юридичні наслідки. І оскільки той з подружжя, хто таку згоду надає, не є стороною правочину, його згода сама по собі не викликає наслідків цієї угоди, це лише юридичний факт, що є умовою, дотримання якої надає право другому з подружжя вчинити правочин.

Презумпція згоди одного з подружжя, яка існує ще з радянських часів, ґрунтується на самому характері подружніх відносин, заснованих на взаємній довірі та спільності інтересів [3, с. 25]. Тому особа, яка укладає договір з одним із подружжя, не перевіряє, чи згоден на укладення цього договору другий з подружжя, а виходить з презумпції такої згоди.

Однак на практиці зустрічаються випадки, коли, наприклад, через відсутність необхідності отримання письмової згоди вона взагалі не втребовується і другий з подружжя навіть не знає про такі дії. Той з подружжя, що є стороною угоди, укладаючи договір, заздалегідь знає, що згода отримана не була, але діє, виходячи з факту її наявності. У подібних випадках

факт отримання згоди другого з подружжя можна визнати правовою фікцією, оскільки за основу тут береться неіснуючий факт, що визнається існуючим.

Такою ж правовою фікцією визнається не лише факт, коли реально така згода не запитувалася, а й згода, виражена шляхом мовчання. Бездіяльність (мовчання) тут виглядає саме як правова фікція, оскільки з неї не завжди випливає дійсне волевиявлення особи (адже його могло й не бути), але наявність якого зручно вписується у правову конструкцію правочину, для чого необхідна попередня згода третьої особи.

Виникають у процесі реалізації права спільної сумісної власності й інші проблеми. Наприклад, коли нетитульний власник відмовляється надавати згоду на розпорядження спільним майном іншому з подружжя (у багатьох випадках – колишньому чоловікові (дружині)). У такому випадку виникає ситуація, яку вирішити безспірним шляхом, зокрема у межах компетенції нотаріуса, неможливо. До таких же наслідків призводить і ситуація, коли титульний власник, навпаки, не хоче тим чи іншим чином розпорядитися спільним майном, а інший учасник спільної сумісної власності має таке бажання. У будь-якому випадку незгода будь-кого з подружжя (чи з боку титульного власника, чи з боку латентного власника) з конкретними умовами розпорядження спільним майном та недосягнення консенсусу з істотних питань тягне однакові юридичні наслідки – у разі недосягнення згоди жоден з подружжя-співвласників не має пріоритету, всі суперечки вирішуватимуться в судовому порядку.

Непоодинокими є випадки, коли правочин щодо розпорядження об'єктом права спільної сумісної власності подружжя укладається через представника. За таких умов перевіряються лише повноваження представника, і нотаріус або сторона за договором позбавлені можливості встановити факт перебування у шлюбі відчужувача майна, який діє через представника. У такому випадку немає підстав вимагати від особи – власника майна письмової згоди другого з подружжя на укладання правочину, якщо навіть відчужувач фактично перебуває у шлюбі.

Аналізуючи ст. 65 СК України про порядок надання згоди одним із подружжя на вчинення другим правочинів щодо спільного майна, можна зробити висновок, що законодавець виділяє чотири види таких правочинів:

- 1) дрібні побутові правочини;
- 2) правочини, які виходять за межі побутових;

- 3) правочини щодо спільного цінного майна;
- 4) договори, які потребують нотаріального засвідчення та (або) державної реєстрації.

Щодо першої групи зазначених правочинів слід зауважити, що у ст. 65 СК України 2002 року вперше у сімейному законодавстві застосовано поняття дрібного побутового правочину. І хоча критеріїв такого правочину сімейне законодавство не містить, можна погодитися з пропозицією, що «дрібним побутовим правочином, який укладається одним із подружжя щодо їх спільного майна, можна визнати такий, який, по-перше, задовольняє побутові потреби членів сім'ї та, по-друге, стосується предмета, який має невисоку вартість» [4, с. 113–114]. При цьому слід відзначити, що положення про те, що такий правочин, укладений одним із подружжя без згоди іншого, не може бути оспорений у суді (оскільки у ч. 2 ст. 65 СК така можливість надана лише щодо правочинів, які виходять за межі дрібних побутових), суперечить ч. 2 ст. 4 ЦПК України. Відповідно, навіть дрібний побутовий правочин, вчинений одним із подружжя без згоди другого, також може оспорюватися у судовому порядку.

Щодо другої групи вказаних правочинів (які не є дрібними побутовими, але стосуються майна, що має незначну цінність), то для їх вчинення законодавство також встановлює презумпцію згоди другого з подружжя, але прямо вказує, що у разі відсутності такої згоди останній має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним (ч. 2 ст. 65 СК України). І хоча тут виникає своєрідна конкуренція між інтересами сумлінних контрагентів (третіх осіб), які укладають угоду з одним з подружжя, та інтересами другого з подружжя, який безпосередньо не бере участь в укладанні договору [5, с. 25], це правило зумовлене необхідністю забезпечення стабільності цивільного обороту.

Але слід зауважити, що правило ч. 2 ст. 65 СК про право дружини, чоловіка на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її (його) згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового, має кілька недоліків. По-перше, право одного з подружжя одноосібно оспорювати укладені угоди ніколи не заперечувалося, адже кожна особа має право звернутися з позовом про захист порушених цивільних прав. По-друге, невідзначеність поняття «дрібний побутовий правочин» завжди буде давати підстави для його неоднозначного тлумачення. Тому доцільним

видається застосування наведеної норми ст. 65 СК України при визнанні недійсним правочину, укладеного одним з подружжя щодо розпорядження спільним майном, на вимогу другого з подружжя у випадках, якщо буде встановлено, що набувачеві спільного майна було відомо про незгоду другого з подружжя на укладення такої угоди, або якщо відчуження спільного майна було здійснено всупереч волі другого з подружжя (під впливом насильства, омани, погрози тощо). Тобто для визначення правових наслідків угоди з розпорядження спільним майном необхідно встановлювати «факт незгоди» одного з подружжя на укладення угоди другим із них, а не «факт наявності чи відсутності» такої згоди. І якщо не буде встановлено факт незгоди того з подружжя, хто не брав участь в угоді, на її укладення, то не буде й підстав для визнання її недійсною чи застосування інших правових наслідків. Суд визнає угоду недійсною лише у тому випадку, коли третя особа діяла недобросовісно, оскільки усвідомлювала, що чоловік (дружина) контрагента не висловив згоди на вчинення правочину [6, с. 156].

Щодо правочинів, які можуть кардинально змінити майнове положення кожного з подружжя та сім'ї в цілому, зокрема правочинів щодо цінного майна та договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, законом встановлено більш жорсткі вимоги. Згода другого з подружжя у таких випадках має бути подана письмово, а якщо договір потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації – ще й нотаріально засвідчена (ч. 3 ст. 65 СК України).

Як бачимо, цією нормою у сімейному законодавстві вводиться ще одне нове поняття – «цінне майно подружжя». Однак ані юридична наука, ані правозастосовча практика не дають визначення тих критеріїв, за якими те чи інше майно слід визнавати цінним. Ним може бути визнане надзвичайно широке коло об'єктів – побутова техніка, меблі, верхній одяг тощо. А виходячи з того, що гроші також є об'єктом спільної власності подружжя, то правочинами, згода на вчинення яких має бути подана письмово, слід вважати договори не лише з продажу цих речей, а і з їх набуття, оскільки у таких випадках відбуватиметься розпорядження спільними грошовими коштами, що можуть бути визнані цінним майном. І, як слушно відзначається у правознавстві, в цілому така норма «може викликати певні труднощі у відносинах подружжя і значно ускладнювати цивільний обіг» [7, с. 225].

Стосовно нотаріально засвідченої¹ згоди одного з подружжя можна відзначити, що практика її застосування зазвичай не викликає сумнівів. Але складно погодитися з позицією тих вчених, які вважають, що вона не потрібна для угод з безоплатного набуття майна [8, с. 59], оскільки безоплатне набуття майна не стосується вже існуючих правомочностей власника, а один з подружжя вже не здійснює їх і не створює для другого негативних наслідків. На практиці не виключені ситуації, коли один з подружжя набуває у спільну власність майно, яке потребує значних зусиль з його утримання, що, у свою чергу, здійснюватиметься за рахунок коштів і того з подружжя, згода якого на набуття цього майна не витребувалася. Тому доцільним видається застосування правил ст. 65 СК України і щодо угод з безоплатного набуття майна.

При нотаріальному засвідченні згоди другого з подружжя така згода оформлюється шляхом подання окремої заяви (п. 4.2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (далі – Порядок) [9]).

Як вже відзначалося, така заява з вираженням згоди є простим юридичним фактом, у результаті якого не створюються нові права та обов'язки для жодного суб'єкта. У цьому випадку спільне сумісне майно розглядається як неподільна річ, і співвласник надає згоду на відчуження частини у праві власності на цілу річ. Тому згода є простим підтвердженням того факту, що один із подружжя (титульний співвласник) діє за згодою іншого (латентного співвласника). Підсилює висловлену позицію й те, що чоловік (дружина) має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без його згоди.

При цьому волевиявлення одного з подружжя на вчинення правочинів щодо майна, що є спільною власністю, може бути виражене як у загальному вигляді «за ціну і на умовах»

¹ Слід відзначити, що, хоча Цивільний та Сімейний кодекси України одночасно набули чинності, на жаль, за минулі роки їх окремі норми не були узгоджені. Так, ст. 369 ЦК України визначає, що згода співвласників на вчинення правочину стосовно розпорядження спільним майном, що підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. Але ч. 3 ст. 65 СК України встановлює, що згода на укладення одним із подружжя договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена.

на розсуд самого продавця, так і шляхом зазначення прізвища, імені та по батькові фізичної особи, найменування юридичної особи, на відчуження якого дається згода. У такому випадку згідно абз. 2 п. 4.2 Порядку нотаріус при посвідченні відповідного договору зобов'язаний перевірити додержання умов, зазначених у цій заяві. Очевидно, що подібні правила повинні застосовуватися і у випадках, коли у заяві про згоду на розпорядження спільним майном вказані не лише перераховані у Порядку умови, а й інші, наприклад, продажна ціна чи неприпустимість продажу з розстрочкою платежів тощо.

Виходячи з наведеного, можна зробити такі **висновки:**

1. Дрібний побутовий правочин, вчинений одним із подружжя без згоди другого, також може оспорюватися у судовому порядку;
2. При визнанні недійсним правочину, укладеного одним із подружжя щодо розпорядження спільним майном, на вимогу другого з подружжя у випадках, коли буде встановлено, що набувачеві спільного майна було відомо

про незгоду другого з подружжя на укладення такої угоди, або коли відчуження спільного майна було здійснено всупереч волі другого з подружжя, перевага має бути надана інтересам другого з подружжя;

3. Для визначення правових наслідків угоди з розпорядження спільним майном необхідно встановлювати «факт незгоди» одного з подружжя на укладення угоди другим із них, а не «факт наявності чи відсутності» такої згоди;

4. Нотаріально засвідчена згода другого з подружжя потрібна і для угод з безоплатного набуття майна;

5. Правила абз. 2 п. 4.2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України повинні застосовуватися не лише у випадках зазначення у згоді другого з подружжя прізвища, імені та по батькові фізичної особи, найменування юридичної особи, на відчуження якого дається згода, а й у випадках, коли у заяві про згоду на розпорядження спільним майном вказана продажна ціна чи неприпустимість продажу з розстрочкою платежів та інші умови угоди.

Список використаних джерел

1. Чефранова Е. А. Ограниченные вещные права в составе общего имущества супругов [Електронний ресурс] / Чефранова Е. А. // Семейное и жилищное право. – 2007. – № 2. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/d1202.html>.
2. Мейер Д. И. Русское гражданское право [Електронний ресурс] / Мейер Д. И. – Изд. 3-е, испр. ; по испр. и доп. 8-му изд., 1902.– М. : Статут, 2003. – 831 с. – (Классика российской цивилистики) // Классика российского права : [сайт] / Консультант Плюс. – Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/45/page_21.html.
3. Маслов В. Ф. Имущественные отношения в семье / В. Ф. Маслов. – Харьков : «Вища школа» ; Изд-во при Харьков. ун-те, 1974. – 184 с.
4. Семейное право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. – Київ : Юрінком Інтер, 2004 – 200 с.
5. Чефранова Е. А. Имущественные отношения в российской семье / Е. А. Чефранова. – М. : Юристь, 1997. – 168 с.
6. Антокольская М. В. Семейное право / М. В. Антокольская. – М. : Юристь, 1996. – 336 с.
7. Семейный кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Жилінкової. – Харків : Ксилон, 2008. – 855 с.
8. Бабкин С. А. Владение, пользование и распоряжение имуществом, находящимся в общей совместной собственности супругов / С. А. Бабкин. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2004. – 82 с.
9. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом М-ва юстиції України від 22 лют. 2012 р. № 296/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.

Надійшла до редколегії 19.08.2015

ДБЯЧКОВА Н. А., ТУЧИН Ф. А. СОГЛАСИЕ ОДНОГО ИЗ СУПРУГОВ НА СОВЕРШЕНИЕ СДЕЛОК В ОТНОШЕНИИ ОБЩЕГО ИМУЩЕСТВА

Исследованы вопросы правовой природы согласия одного из супругов на совершение сделок в отношении общего имущества другим супругом. Рассмотрены проблемы предоставления такого согласия в разных видах договоров. Даны предложения по усовершенствованию практики применения действующего законодательства.

Ключевые слова: согласие одного из супругов, общее имущество супругов, сделки супругов, ценное имущество, мелкая бытовая сделка.

DYACHKOVA N. A., TUCHIN F. A. THE SPOUSAL CONSENT TO COMMIT TRANSACTIONS CONCERNING THE JOINT PROPERTY

The issue of the legal nature of the consent provided by another spouse to commit a transaction by another spouse concerning the joint property is one of the least studied matters in jurisprudence.

Nowadays, there is no research on the legal nature of consent in the modern science of family, which significantly complicates the correct understanding of the consent as a family and legal category.

The authors of the article deal with the issue concerning the legal nature of the consent within family law as a way to implement the subjective rights unilaterally belonging to a person and how to protect the rights of the spouse who is not a title holder and is not directly involved in the contract. The authors have analyzed difference of parental consent to commit a transaction by their minor child from the consent of a spouse to commit a transaction by another spouse concerning the joint property. It is proved that by providing prior consent to commit a transaction concerning the joint property by one of the spouses the law protects the rights of the spouse who is not a title holder and is not directly involved in the contract. The concept «valuable marital property», which includes also money, is studied; and it is offered to consider agreements to acquire things having significant value as transactions on valuable marital property.

The authors have grounded the conclusion that small household transaction committed by one of the spouses without the consent of another one, can also be contested in a court. To determine the legal consequences of an agreement on joint property disposal must establish «the fact of disagreement» of one of the spouses on concluding the agreement by another spouse, and not «the fact of presence or absence» of such a consent; notarized consent of another spouse is required for agreements of free property disposal, etc.

Keywords: *spousal consent, joint property of the spouses, transactions of spouses, valuable property, small household transaction.*

УДК 347.78(+426.42)

С. Й. ЛИТВИН,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного приватного права, правосуддя та адвокатури

Ужгородського національного університету

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕПРАВОМІРНИМ ВИКОРИСТАННЯМ АВТОРСЬКИХ ПРАВ

На основі аналізу чинного законодавства досліджено умови відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав, та надано обґрунтовані висновки. Сформульовано поняття моральної шкоди та визначено розмір її відшкодування. Зауважено на необхідності закріплення у законодавстві презумпції відшкодування моральної шкоди, завданої автору твору внаслідок будь-якого правопорушення. Зроблено висновок, що суд має уважно дослідити й оцінити всі обставини, які можуть вплинути на розмір відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: *моральна шкода, авторське право, автор, правоволоділець, розмір відшкодування моральної шкоди, порушення права.*

Lytvyn, S.Y. (2015), "Legal basis of moral damage reimbursement caused by illegal use of copyright" ["Pravovi zasady vidshkoduvannia moralnoi shkody, zavdanoi nepravomirnym vykorystanniam avtorskykh prav"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 165–171.

Постановка проблеми. Законодавство України у сфері регулювання авторсько-правових відносин надає авторам творів та іншим правоволодільцям майнових прав на твір досить широкий спектр способів захисту їх порушених прав. Однак стрімкий розвиток у цій галузі відносин породжує чималу кількість питань, які потребують як теоретичного обґрунтування, так і практичного втілення. У сучасних умовах особливого значення набуває такий спосіб захисту порушених прав, як відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав.

Проблема відшкодування моральної шкоди була і є об'єктом уваги юристів-теоретиків та юристів-практиків, оскільки стосується інтересів будь-якого суб'єкта авторських прав, у тому числі спадкоємців та інших правонаступників автора. Це пояснюється тим, що, по-перше, як на законодавчому рівні, так і в наукових дослідженнях відсутнє єдине визначення зобов'язань з відшкодування шкоди; по-друге, відшкодування моральної шкоди взагалі є відносно новим правовим інститутом, який потребує постійних теоретичних досліджень та практичних випробувань; по-третє,

доведення факту завдання моральної шкоди, визначення її розміру й способу відшкодування є непростим завданням; по-четверте, наявність позовів про відшкодування шкоди у сфері авторського права щороку зростає. Сприяє цьому і той факт, що моральна шкода компенсується саме у матеріальний спосіб.

Стан дослідження. Враховуючи загальні досягнення юридичної науки у сфері захисту авторського права, в тому числі результати досліджень таких вітчизняних та зарубіжних цивілістів, фахівців інших галузей права науки, як Е. П. Гаврилов, В. А. Дозорцев, В. І. Жуков, Н. М. Мироненко, В. П. Мозолін, О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький, О. П. Сергєєв, В. І. Серебровський, Є. О. Суханов, Р. Б. Шишка тощо, слід зазначити, що окремі питання відшкодування моральної шкоди залишилися поза їх увагою.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства дослідити умови відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав, і надати обґрунтовані висновки, а також сформулювати визначення моральної шкоди та визначити розмір її відшкодування.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із зазначеної мети цієї статті, вважаємо за необхідне перш за все дослідити та проаналізувати норми українського законодавства щодо можливості відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав. Право на відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок заподіяння шкоди (майнової, фізичної чи моральної), незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства та не містить ніякого майнового елемента [1, с. 15; 2, с. 62], не має економічного змісту [3, с. 16]. Відповідно до ст. 431 Цивільного кодексу України [4] (далі – ЦК України) порушення права інтелектуальної власності, у тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, спричиняє відповідальність, що встановлюється ЦК України, іншим законом або договором.

Традиційно у науці захист авторських прав визначається як сукупність заходів, спрямованих на відновлення або визнання авторських прав і захист інтересів їх правоволодільців при їх порушенні або оспорюванні [5, с. 365]. Згідно із ч. 1 ст. 432 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності. Аналогічне положення містить і ст. 50 закону України «Про авторське право і суміжні права» [6]. Залежно від підстави особа, права якої порушені, обирає відповідний спосіб захисту цивільних

прав із тих, що передбачені ст. 16, 432 ЦК України, ст. 52 закону України «Про авторське право і суміжні права», п. 39 постанови Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 № 5 «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» [7] (далі – Постанова Пленуму ВСУ № 5). Хоча слід враховувати і положення п. 2.2 постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України від 17.10.2012 № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» (далі – Постанова Пленуму ВГСУ № 12), відповідно до яких вибір способу судового захисту прав інтелектуальної власності здійснюється особою, якій належить право інтелектуальної власності. Водночас перевірка відповідності цього способу допущеному порушенню і меті здійснення судового розгляду є обов'язком суду, який має приймати рішення зі справи в межах заявлених позовних вимог та з урахуванням фактичних обставин конкретної справи, беручи до уваги як можливість у той чи інший спосіб захистити порушене право, так і необхідність подальшого виконання прийнятого судом рішення [8]. Також необхідно враховувати і роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [9] (далі – Постанова Пленуму ВСУ № 4).

Отже, одним з найпоширеніших способів захисту авторського права є компенсація моральної шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16, ст. 23, 280, 1167 ЦК України, п. «в» ч. 1 ст. 52 закону України «Про авторське право і суміжні права»). Так, згідно з п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України кожна особа може звернутися до суду з вимогою про відшкодування моральної шкоди, заподіяної внаслідок порушення права інтелектуальної власності. Моральна шкода може бути наслідком приниження ділової репутації фізичної або юридичної особи, а її відшкодування здійснюється грошми, іншим майном або в інший спосіб (ст. 23 ЦК України) [8].

Будучи одним з найвагоміших інститутів цивільного права, моральна шкода, безумовно, заслуговує на розгорнутий аналіз її проблематики, однак зараз ми зупинимось лише на основних аспектах. Право на відшкодування моральної шкоди за порушення авторського права передбачає наявність необхідних, передбачених чинним законодавством умов для відшкодування завданої шкоди, що викладені у ст. 1166 ЦК України: наявність шкоди, протиправна поведінка її заподіювача, причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою порушника та

вина [10, с. 704]. На необхідність встановлення саме цих умов свого часу зверталась увага в п. 5 Постанови Пленуму ВСУ № 4 та в п. 3 Постанови Пленуму ВГСУ № 12) [8; 9]. Доказування наявності перших трьох умов покладається на позивача. При цьому судом застосовується презумпція вини особи, яка завдала шкоду: така особа вважається винною, поки не буде доведено інше [8].

Таким чином, першою умовою компенсації моральної шкоди є наявність моральної шкоди (фізичних і психічних страждань) як такої. На нашу думку, будь-які неправомірні дії відносно прав на твір як об'єкт авторського права є джерелом завдання моральної шкоди, особливо коли це стосується прав автора твору, адже саме через неправомірні дії відбувається применшення загально визнаних прав людини, що найменше знижується її соціальний статус. У свою чергу, саме по собі усвідомлення зниження соціальної самооцінки внаслідок правопорушення автором має бути визнано на законодавчому рівні як достатня умова для твердження про наявність моральної шкоди.

Відомо, що презумпція моральної шкоди прямо не передбачена в законодавстві України. На практиці суди фактично застосовують презумпцію моральної шкоди. Встановлюючи факт неправомірної дії, припускають і її наслідки – моральну шкоду, а в подальшому суд розглядає тільки питання про розмір її компенсації [11, с. 76]. Таким чином, постраждалому достатньо лише обґрунтувати факт наявності негативних наслідків, що виникли в результаті фізичних чи психічних страждань, як складових моральної шкоди для визнання права на її відшкодування.

Існування презумпції моральної шкоди значно спростило б розгляд справи. Доказування в цьому випадку потребувала б не наявність моральної шкоди, а її розмір. У свою чергу, на розмір моральної шкоди впливає ступінь фізичних та моральних страждань.

У літературі неодноразово наголошувалось на пропозиції в усіх випадках порушення особистих немайнових авторських прав покласти на відповідача обов'язок з відшкодування такої шкоди, оскільки це позитивно вплинуло б на статистику порушень прав авторів [12, с. 203], що базується на поширеній в літературі так званій презумпції моральної шкоди – концепції, за якою будь-яким правопорушенням заподіюється моральна шкода, якщо правопорушник не доведе, що така шкода спричинена не була [13, с. 17].

Нам імпонує зазначена пропозиція, і в такому разі варто внести зміни до чинного законо-

давства та, зокрема, прямо вказати на презумпцію відшкодування моральної шкоди, завданої автору твору внаслідок будь-якого правопорушення, що неодноразово пропонувалось [14, с. 77]. Встановлення презумпції завдання моральної шкоди дозволить припустити наявність моральної шкоди, тим самим позбавить позивача від необхідності доведення факту її заподіяння. При цьому пропонується презумпція моральної шкоди не припускає компенсації конкретної суми. Розмір компенсації моральної шкоди повинен відповідати моральним і фізичним стражданям, що необхідно доводити всіма передбаченими законом способами. Зокрема, суд повинен установити, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями вони заподіяні, в якій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з яких підстав він у цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору [8].

Наразі поняття саме моральної шкоди є предметом дискусії серед учених; неоднозначне її сприйняття і практикуючими юристами. Що ж тоді слід вважати моральною шкодою? Через недосконалість правозастосовної практики суди часом обмежуються вузьким розумінням моральної (немайнової) шкоди, не обтяжуючи себе встановленням ступеня тяжкості перенесених душевних (психічних) страждань і не бажаючи творчо підходити до рішень, що виносяться.

У Конституції України [15] в окремих статтях лише згадується моральна (немайнова) шкода (ст. 32, 56, 62, 152), але не розкривається її суть. У ЦК України, як і в Конституції України, відсутнє визначення як майнової, так і моральної шкоди. Законодавець визначає поняття моральної шкоди через перелік обставин, в яких полягає моральна шкода. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи.

Пункт 3 Постанови Пленуму ВСУ № 4 моральну шкоду визначає як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних

фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [9]. Відповідно до чинного законодавства моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків [9]. Такий перелік не є вичерпним, оскільки на практиці суди відшкодовують моральну шкоду також і в інших випадках, наслідком яких є завдання особі фізичних та душевних страждань.

У теорії цивільного права стосовно визначення поняття моральної шкоди, яка заподіяна фізичній особі, існують три підходи. Для першого властиве встановлення факту моральних, психічних або фізичних страждань [16, с. 73; 17, с. 42]. Для другого недостатньо встановлення цих страждань, а необхідним, окрім них, є наявність втрат немайнового характеру або негативних наслідків морального чи іншого немайнового характеру, які виникли внаслідок тих же моральних, психічних або фізичних страждань [18 с. 106; 19, с. 509; 20, с. 137–138; 21, с. 56]. Третій підхід полягає у приниженні честі, гідності та ділової репутації або в моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а також внаслідок порушення інших прав [14, с. 57; 22, с. 102].

Не вдаючись до деталізації дослідження зазначених точок зору, зазначимо, що нам більше імпонує другий підхід щодо визначення поняття моральної шкоди [23, с. 221], оскільки самі страждання не можуть бути оцінені за допомогою будь-якої методики, вони не піддаються точній оцінці, а втрати немайнового характеру можна визначити. Результатом страждань є негативні наслідки немайнового характеру, які й є моральною шкодою. Особа втрачає можливість приймати певні рішення, вчиняти певні дії, продовжувати звичний для неї спосіб життя. Ці зміни змушують її докладати певні зусилля для подальшої організації свого життя.

У свою чергу, зміст втрат немайнового характеру, при відшкодуванні моральної шкоди, слід визначати через поняття страждань. Це означає, що дії заподіювача шкоди мають знайти своє відображення у свідомості потерпілого, викликати певну психічну реакцію. При цьому несприятливі зміни в охоронюва-

них законом благах визначаються у свідомості людини в формі негативного відчуття (фізичні страждання) або переживань (душевні страждання). Змістом переживань можуть бути страх, сором, приниження або інший несприятливий у психологічному аспекті стан. Очевидно, що будь-яка неправомірною дією або бездіяльністю можуть викликати у потерпілого душевні страждання різного ступеня у психічному сенсі.

Однак при встановленні ступеня фізичних та моральних страждань, напевно, потрібен особливий підхід до справ такої категорії, оскільки виникає необхідність у проведенні комплексної експертизи за участю фахівців різних галузей знань: медичних фахівців, біологів, психологів, психіатрів та інших, які у процесі своєї діяльності зможуть розробити певні методики. Адже тільки фахівець у певній галузі знань може дати кваліфікований висновок про дійсні емоційно-психічні порушення, які є наслідком завданої моральної шкоди.

Таким чином, моральна шкода в авторському праві полягає у втратах немайнового характеру автора твору або іншого суб'єкта авторського права на твір, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, викликаних неправомірними діями чи бездіяльністю фізичних, юридичних осіб, які порушують його особисті немайнові права або посягають на виключні майнові права, а також принижують честь, гідність, ділову репутацію автора твору або іншого суб'єкта авторського права.

Протиправність поведінки заподіювача моральної шкоди полягає в порушенні авторських прав потерпілого (наприклад, вчинення дій, передбачених ст. 50 та 52 закону України «Про авторське право та суміжні права») [7]. При цьому не має значення, які саме права порушені – особисті немайнові права чи майнові права автора. Це впливає зі ст. 23 ЦК України, яка пов'язує можливість відшкодування шкоди у будь-яких випадках.

Між протиправною поведінкою порушника і негативними наслідками у вигляді втрат немайнового характеру автора твору або іншого суб'єкта авторського права на твір, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, існує безпосередній причинний зв'язок. Тому якщо останні викликані не самим фактом порушення авторських прав, а певними супутніми обставинами, наприклад, поведінкою порушника у процесі судового розгляду, його спробами затягнути процес, право на компенсацію моральної шкоди не виникає.

Нарешті, необхідною умовою компенсації моральної шкоди є вина порушника. У п. 3 Постанови Пленуму ВГСУ № 12 [8] однозначно наголошується на презумпції вини особи, яка завдала шкоду: така особа вважається винною, поки не буде доведено інше. Отже, умова щодо вини заподіювача моральної шкоди не є необхідною.

Водночас законодавчі положення щодо відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав, не передбачають спеціальних критеріїв визначення її розміру, що негативно впливає на ефективність захисту авторських прав. Для визначення розміру такої шкоди згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України та Постанови Пленуму ВСУ № 4, враховується ряд обставин, а саме: характер правопорушення; характер, обсяг та глибина фізичних та душевних страждань; характер немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо); погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації; ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вона є підставою для компенсації; принципи розумності і справедливості; інші обставини [9].

У зв'язку з тим передбачається можливим для визначення розміру моральної шкоди використовувати спеціальні критерії, запропоновані в Методиці встановлення заподіяння моральної шкоди та методі оцінки розміру компенсації спричинених страждань, яку у 1997 р. розробив О. М. Ердєлевський [11, с. 133–140], що зареєстрована Міністерством юстиції України від 03.03.2010 під номером 14.1.04 в галузі «Психологічні експертизи»¹. Здійснення за таким методом оцінки розміру компенсації спричинених страждань надасть змогу більш точно

¹Див.: Реєстр методик проведення судових експертиз / М-во юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/17>.

виявити глибину душевних (фізичних) страждань у потерпілої особи та унеможливить зловживання правом потерпілих осіб при перебільшенні розміру відшкодування. Однак і судам така методика значно допоможе у випадку претензії від позивача щодо необґрунтованого заниження заявленого розміру відшкодування. Пов'язано це в першу чергу з тим, що суду під час визначення грошового еквівалента душевних і/або фізичних страждань доводиться враховувати низку чинників, що мають винятково психологічну основу.

Водночас суд повинен виходити із принципів розумності і справедливості, а в разі незгоди з висновком експерта – мотивувати власне рішення відповідно до п. 9 Постанови Пленуму ВСУ № 4.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що визначення специфіки умови відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірним використанням авторських прав, як способу захисту авторського права на сьогодні є актуальним питанням, яке потребує подальших досліджень та, безумовно, сприятиме підвищенню ефективності захисту авторського права в Україні.

Моральна шкода в авторському праві полягає у втратах немайнового характеру автора твору або іншого суб'єкта авторського права на твір, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, викликаних неправомірними діями чи бездіяльністю фізичних, юридичних осіб, які порушують його особисті немайнові права або посягають на виключні майнові права, а також принижують честь, гідність, ділову репутацію автора твору або іншого суб'єкта авторського права. Для визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди суд повинен уважно дослідити й оцінити всі обставини, які можуть вплинути на суму такого відшкодування, враховуючи при цьому відповідний висновок експерта.

Список використаних джерел

1. Бесяцкин С. А. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С. А. Бесяцкин. – М. : Городец, 2005. – 64 с.
2. Пешкова О. А. Компенсация морального вреда: Защита и ответственность при причинении вреда нематериальным благам и неимущественным правам / О. А. Пешкова. – М. : Ось-89, 2006. – 240 с.
3. Бойко М. Д. Відшкодування шкоди: правовий аспект : навч.-практ. посіб. / М. Д. Бойко. – Київ : Атіка, 2007. – 328 с.
4. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
5. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации : учебник / А. П. Сергеев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Проспект, 1999. – 752 с.
6. Про авторське право і суміжні права : закон України від 23 груд. 1993 р. № 3792-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.

7. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав : постанова Пленуму Верховного Суду України від 4 черв. 2010 № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/925CB195F3F0BF70C225774200286BFD?CollapseView&OpenDocument&RestrictToCategory=925CB195F3F0BF70C225774200286BFD>.
8. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 17 жовт. 2012 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12>.
9. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
10. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. : у 2 ч. Ч. 1/ за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Київ : Ін Юре, 2004. – 962 с.
11. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом / А. М. Эрделевский. – М. : Форум – Инфра-М, 1997. – 240 с.
12. Иоффе О. С. Основы советского гражданского законодательства / О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 216 с.
13. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации : [учебник]. – 2-е изд., пераб. и доп. / А. П. Сергеев. – М. : Велби ; Проспект, 2006. – 752 с.
14. Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монографія. – 2-е изд., испр. и доп. / В. П. Палиюк. – Киев : Право, 2000. – 272 с.
15. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
16. Малейн Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / Н. С. Малейн. – М. : Наука, 1985. – 166 с.
17. Ромовська З. В. Спирні питання відшкодування моральної шкоди / З. В. Ромовська // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 41–44.
18. Загорюлько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А. И. Загорюлько. – Харьков : Консум, 1996. – 112 с.
19. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – Київ : Ін Юре, 2009. – 952 с.
20. Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві / Р. О. Стефанчук. – Київ : Наук. світ, 2001. – 306 с.
21. Шимон С. І. Коментар до ст. 23 Цивільного кодексу України / С. І. Шимон // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. I / за відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.
22. Рабінович П. М. Моральна шкода та право на її компенсацію: загально-теоретичний підхід / П. М. Рабінович // Право України. – 2002. – № 4. – С. 100–103.
23. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук. – Київ : КНТ, 2008. – 626 с.

Надійшла до редколегії 21.08.2015

ЛИТВИН С. И. ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ПРИЧИНЁННОГО НЕПРАВОМЕРНЫМ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АВТОРСКИХ ПРАВ

На основе анализа действующего законодательства исследованы условия возмещения морального вреда, причинённого неправомерным использованием авторских прав, и представлены обоснованные выводы. Сформулировано понятие морального вреда и определён размер его возмещения. Указано на необходимость закрепления в законодательстве презумпции возмещения морального вреда, причинённого автору произведения вследствие любого правонарушения. Сделан вывод, что суд должен внимательно исследовать и оценить все обстоятельства, могущие повлиять на размер возмещения морального вреда.

Ключевые слова: моральный вред, авторское право, автор, правообладатель, размер возмещения морального вреда, нарушение права.

LYTVYN S. Y. LEGAL BASIS OF MORAL DAMAGE REIMBURSEMENT CAUSED BY ILLEGAL USE OF COPYRIGHT

Based on the analysis of the current legislation the author has studied the terms of moral damage reimbursement caused by illegal use of copyright, and provided reasoned conclusions.

It is noted that the right to reimburse moral damage for copyright violation provides the existence of necessary conditions prescribed by the current legislation for the reimbursement of the caused damage: the presence of damage, unlawful behavior of its performer, the causal relationship between the damage and the illegal conduct of an offender and the guilt. The concept of moral damage is formulated; and the amount of its reimbursement is determined.

It is emphasized on the need to consolidate the presumption of moral damage reimbursement within the law caused to the author as a result of any offence. It is stressed that establishing the presumption of causing moral damage will make possible to assume the existence of moral damage, thereby deprive the claimant of the need to prove the fact of its infliction.

The amount of moral damage reimbursement should meet moral and physical sufferings, that must be proved using all statutory means. It is concluded that the court should carefully examine and evaluate all the circumstances that may affect the amount of such a reimbursement.

Keywords: *moral damage, copyright, author, holder, amount of compensation for moral damage, violation of rights.*

УДК 342.9:347.122(477)(043)

В. І. ТЕРЕМЕЦЬКИЙ,

доктор юридичних наук,

професор кафедри цивільного права та процесу

факультету права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

СУБ'ЄКТИ ВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПЕРСОНАЛЬНИМИ ДАНИМИ

Охарактеризовано суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, та визначено особливості їх правового статусу. Сформульовано авторське визначення суб'єкта персональних даних. Запропоновано поділяти суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, на основні, участь яких є обов'язковою, та факультативні. Обґрунтовано необхідність доповнення ст. 2 закону України «Про захист персональних даних» терміном «неналежний володілець» та визначення його статусу.

Ключові слова: *суб'єкти відносин, пов'язаних з персональними даними; персональні дані; захист персональних даних; неналежний володілець.*

Teremetskiy, V.I. (2015), "Subjects of relations related to personal data" ["Subiekty vidnosyn, poviazanykh z personalnymu danymy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 171–176.

Постановка проблеми. Персональні дані відображають важливі аспекти життя людини, а тому потребують комплексного захисту з боку держави. Використання сучасних інформаційних технологій та телекомунікаційних мереж збільшує ризик несанкціонованого доступу до такої інформації з метою подальшого використання її в якості товару. Очевидно, що інформаційна сфера, яка охоплює обіг персональних даних, є вкрай вразливою та обумовлює наявність негативних наслідків у вигляді втрати та незаконного розповсюдження інформації. За таких умов актуальним є питання ефективної регламентації діяльності суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними.

Стан дослідження. Слід зазначити, що визначення особливостей суб'єктів правовідносин у сфері захисту персональних даних, аналіз окремих аспектів їх правового статусу за законодавством України та співставлення з відповідним міжнародним досвідом були предметом розгляду в працях таких науковців, як І. В. Арістова, О. О. Баранов, Л. В. Борисова, О. І. Брель, А. В. Кучеренко, А. В. Пазюк, В. П. Радкевич, М. В. Різак, К. М. Рудой, І. М. Сопілко, А. В. Ту-

нік, А. М. Чернобай, О. О. Шарібурина, М. Я. Швець. Віддаючи належне результатам наукових досліджень, слід констатувати, що питання обмеження незаконних дій суб'єктів щодо поширення персональної інформації, забезпечення реалізації прав і виконання обов'язків суб'єктами правовідносин у цій сфері, узагальнення зарубіжного досвіду правового захисту персональних даних та визначення можливості його використання в Україні досліджені в науковій літературі фрагментарно і потребують розробки нових підходів до їх вирішення. Тому метою статті є здійснення характеристики суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, та визначення особливостей їх правового статусу.

Виклад основного матеріалу. До суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, ст. 4 закону України «Про захист персональних даних» [1] відносить: суб'єкта персональних даних, володільца персональних даних, розпорядника персональних даних, третю особу, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини). При цьому суб'єкт персональних

даних – це фізична особа, якій належить персональна інформація, тобто без нього відносини, пов'язані з персональними даними, фактично втрачають сенс. Володілець і розпорядник є суб'єктами, які безпосередньо здійснюють обробку та захист персональних даних, а отже на них покладено важливі функції у цих правовідносинах. Слід зауважити, що розпорядник є суб'єктом, участь якого може мати факультативний характер, тобто володілець може взагалі його не залучати до обробки або делегувати функцію обробки та захисту персональних даних на договірних засадах. Третью особою можуть виступати органи влади, діяльність яких потребує використання персональних даних фізичної особи. В основному це центральні та територіальні органи виконавчої влади, а також правоохоронні органи, які використовують відомості про особу для потреб державного управління і забезпечення законності та правопорядку в державі. Уповноважений з прав людини є суб'єктом, який у правовідносинах представляє інтереси держави, а його повноваження переважно спрямовані на забезпечення законності при обробці та захисті персональних даних.

Залежно від ролі, яку виконують усі суб'єкти відносин, пов'язаних з персональними даними, їх можна поділити на дві групи:

– основні, участь яких є обов'язковою. До цієї групи належать суб'єкт персональних даних, володілець персональних даних та Уповноважений з прав людини. Їх участь є невід'ємним елементом захисту персональних даних;

– факультативні, тобто суб'єкти, які можуть не брати участь у вказаних правовідносинах, що не вплине на їх хід та результати, а в разі такої участі їх становище значно обмежене. До них слід віднести розпорядника та третю особу.

Отже, запропонована класифікація дозволяє акцентувати увагу на сутності та правовому становищі суб'єктів правовідносин.

За спрямованістю суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, слід поділити на три основні групи:

1) суб'єкт персональних даних, тобто особа, якій належать персональні дані, та особи, які дають згоду на обробку персональних даних суб'єкта (батьки, опікуни, піклувальники та ін.). До цієї групи доцільно віднести тільки осіб, яким прямо чи опосередковано належать права на персональні дані;

2) суб'єкти, які здійснюють обробку персональних даних, тобто володілець і розпорядник персональних даних. Ця група суб'єктів характеризується тим, що їм не належить право на персональні дані, адже вони лише виконують

певні операції з цими відомостями відповідно до встановленої мети. Вбачається, що до цієї групи також слід віднести третю особу як суб'єкта відносин, пов'язаних з персональними даними, адже фактично вона здійснює обробку відомостей про особу, але з іншою метою;

3) суб'єкти забезпечення захисту персональних даних (наприклад, Уповноважений з прав людини).

З урахуванням наведеного необхідно проаналізувати правове становище суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, з метою всебічного та об'єктивного визначення їх особливостей.

Згідно зі ст. 2 закону України «Про захист персональних даних» суб'єктом персональних даних є фізична особа, персональні дані якої обробляються [1]. У вітчизняному законодавстві не конкретизується становище та особливості фізичної особи – суб'єкта персональних даних, що є приводом для наукових дискусій з цього питання.

Кожна людина з моменту народження отримує комплекс невід'ємних прав і свобод, основними з яких є захист приватного життя та особиста недоторканність. У зв'язку з цим виникає питання: чи впливає вік особи на її становище як суб'єкта персональних даних? Вирішення цього питання можливе через з'ясування особливостей відомостей, віднесених до персональних даних, оскільки відповідні складності пов'язані насамперед із тим, що фізична особа протягом свого життя поступово набуває право- та дієздатність.

Згідно з ч. 1 ст. 12 закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [2] внесення відомостей про народження фізичної особи та її походження, шлюб, розірвання шлюбу, зміну імені, смерть – здійснюється відділами державної реєстрації актів цивільного стану шляхом складання актового запису цивільного стану в електронному вигляді у Державному реєстрі актів цивільного стану громадян та на паперових носіях. Наведене вказує на той факт, що з моменту народження людина отримує такі персональні дані, як дата і місце народження. Зазначена інформація про особу дозволяє здійснити її ідентифікацію, оскільки у вказаному реєстрі також містяться відомості про прізвище, ім'я та по батькові особи. Щодо цих відомостей особа набуває статусу суб'єкта персональних даних з моменту внесення відомостей про її прізвище, ім'я та по батькові до державного реєстру актів цивільного стану громадян, адже з народження дитина записується за персональними даними матері. Оскільки

до настання повної дієздатності дитина не в змозі захищати власні права та інтереси, право захисту персональних даних дітей здійснюється їх батьками, опікунами або піклувальниками.

Тому до моменту вчинення зазначених дій новонароджена особа ідентифікується через персональні дані матері, які містяться в обмінній картці вагітної. Натомість факт народження дитини змінює персональні дані матері, зокрема відомості про склад сім'ї та про стан здоров'я. З урахуванням цього доцільно створити умови захисту матері, яка народила дитину, щодо інформації про дитину до її реєстрації як громадянина. Вбачається, що єдиним дієвим способом такого захисту є суттєве скорочення строку державної реєстрації народження дитини, який відповідно до ч. 3 ст. 13 закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» складає один місяць з дня народження та три дні у разі народження дитини мертвою [2]. Стосовно другого строку слід зазначити, що він є достатнім, оскільки передбачає час на поховання, а у разі необхідності – проведення судово-медичної експертизи. Щодо строку один місяць необхідно зауважити, що він може бути скорочений до п'яти днів, оскільки заяву до органу реєстрації актів цивільного стану може подати чоловік. Скоротивши строк державної реєстрації народження дитини, можна значно зменшити можливість протиправного використання персональних даних матері та прискорити отримання дитиною гарантій захисту її персональних даних.

Суб'єкт персональних даних не має від народження повної сукупності відомостей про себе, але отримує їх протягом усього життя. Таким чином, процес формування сукупності персональних даних є динамічним, адже «інформаційний образ» особистості складається протягом усього життя, а іноді й після смерті. З урахуванням того, що суб'єкт персональних даних не здатен реалізувати свої права в зазначеній сфері від народження, виникає потреба у представництві його інтересів. Тому батькам та опікунам фізичної особи слід надати право здійснювати розпорядження його персональними даними. Мова також може йти про осіб, які за станом здоров'я є недієздатними або дієздатність яких обмежена судом. У зв'язку з цим виникає необхідність включення цих осіб до переліку суб'єктів персональних даних.

Отже, під суб'єктом персональних даних слід розуміти фізичну особу, якій належать персональні дані, що обробляються, або її представників, які від імені цієї особи надають згоду на таку обробку та здійснюють інші пра-

ва щодо захисту персональних даних. Запропоноване визначення необхідно закріпити у ст. 2 закону України «Про захист персональних даних».

Суб'єкт персональних даних є основним учасником правовідносин у сфері захисту персональних даних. Однак у вітчизняному законодавстві не визначеними залишилися деякі питання його правового становища, зокрема щодо віку та громадянства. Отже, суб'єктами персональних даних можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, незалежно від віку, національності та релігійних уподобань. До вказаних суб'єктів персональних даних доцільно віднести також батьків та опікунів фізичних осіб, які за своїм віком або станом здоров'я не мають можливості самостійно реалізувати права у сфері захисту персональних даних.

Важливе значення має дослідження правового статусу таких суб'єктів, як володільць та розпорядник персональних даних, оскільки вони є обов'язковими учасниками правовідносин у сфері захисту персональних даних. Відповідно до ст. 2 закону України «Про захист персональних даних» володільць персональних даних – це фізична або юридична особа, яка визначає мету обробки персональних даних, встановлює склад цих даних та процедури їх обробки, якщо інше не визначено законом [1]. Отже, володільць є важливим суб'єктом правовідносин, який безпосередньо здійснює обробку персональних даних та визначає її мету. Виходячи з положень законодавства, володільців можна поділити на фізичних та юридичних осіб, при цьому фізична особа – це, наприклад, приватний підприємець, який самостійно обробляє персональні дані своїх працівників, а юридична особа – це підприємство, установа чи організація, яка також здійснює обробку персональних даних фізичних осіб [1, ч. 2 ст. 4].

Згідно з ч. 5 ст. 6 закону України «Про захист персональних даних» обробка персональних даних здійснюється для конкретних і законних цілей, визначених за згодою суб'єкта персональних даних, або у випадках, передбачених законами України, у порядку, встановленому законодавством [1]. Вбачається, що таке формулювання є недосконалим, оскільки основою обробки персональних даних є вітчизняне законодавство в цій сфері, натомість згода суб'єкта персональних даних – це основна умова початку правовідносин. Якщо змоделювати ситуацію відповідно до положень вказаної статті, то суб'єкт надає згоду фізичній особі – підприємцю на обробку її персональних даних,

а остання, яка фактично стає володільцем персональних даних, у свою чергу, не може бути володільцем, оскільки не має можливості забезпечити надійний захист персональних даних чи просто не має відповідних повноважень згідно із законом України «Про захист персональних даних» (наприклад, володільець не здійснив обов'язкову Державну реєстрацію бази персональних даних). У такому випадку суб'єкт персональних даних ризикує надати відомості про себе володільцю, який діє поза законом, отже не має відповідних повноважень. Через це постає проблема притягнення такого володільця до відповідальності за неправомірну обробку персональних даних. Сучасний стан законодавства у сфері захисту персональних даних не дозволяє вирішити цю проблему, адже в законі відсутнє визначення такого володільця. Тому слід ст. 2 закону України «Про захист персональних даних» доповнити терміном «неналежний володільець» та визначити його статус. Вбачається, що під неналежним володільцем слід розуміти фізичну або юридичну особу, яка без дозволу на обробку персональних даних здійснює реалізацію складових процесу обробки персональних даних (збирання, накопичення, поширення, видалення або знищення).

Згідно з ч. 2 ст. 4 закону України «Про захист персональних даних» володільцем чи розпорядником персональних даних можуть бути підприємства, установи і організації усіх форм власності, органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, фізичні особи – підприємці, які обробляють персональні дані відповідно до закону [1]. Істотним, хоча і дещо застарілим доповненням нормативно-правового закріплення статусу володільця персональних даних є роз'яснення Міністерства юстиції України від 21 грудня 2011 р. «Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» [3], в якому зазначається: якщо персональні дані обробляються юридичною особою, то володільцем бази персональних даних також є юридична особа. Йдеться про те, що відповідальність у рамках обробки персональних даних повинна нести не тільки відповідальна особа на підприємстві чи установі (наприклад, працівник відділу кадрів), а безпосередньо підприємство в особі керівника. Вбачається, що така позиція законодавця є виправданою, оскільки забезпечення належних умов захисту персональних даних фізичної особи – це, перш за все, завдання юридичної особи, а не конкретного працівника.

Викликає інтерес і правове становище розпорядника персональних даних. У ст. 2 закону України «Про захист персональних даних» розпорядником визнається фізична чи юридична особа, якій володільцем персональних даних або законом надано право обробляти ці дані від імені володільця [1]. При цьому обробку персональних даних володільець може доручити розпоряднику відповідно до договору, укладеного в письмовій формі, а розпорядник, у свою чергу, може обробляти персональні дані лише з метою і в обсязі, які визначені у договорі. Отже, правовий статус розпорядника обмежено договором, укладеним із володільцем персональних даних. Вбачається, що наявність розпорядника персональних даних обумовлена такими чинниками:

– відносно володільця – юридичної особи така необхідність викликана структурними особливостями підприємств, установ та організацій, що використовують персональні дані фізичних осіб. Наприклад, відсутність у структурі підприємства кадрової служби обумовлює потребу залучити до процесу обробки персональних даних розпорядника;

– відносно володільця – фізичної особи основною причиною укладання договору з розпорядником може бути обмеженість ресурсів та фондів для здійснення якісної обробки персональних даних, а також малий штат працівників.

Згідно із законодавством розпорядником може бути як фізична особа, так і юридична, втім існує принципове обмеження щодо обробки персональних даних, володільцем яких є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування. Відповідно до ч. 3 ст. 4 закону України «Про захист персональних даних» розпорядником у такому разі може бути лише підприємство державної або комунальної форми власності, що належить до сфери управління цього органу [1]. Така вимога обумовлена тим, що мова йде про сферу державного управління, а тому обробку персональних даних повинні здійснювати суб'єкти такої ж форми власності, що й володільець.

На підставі розглянутого зауважимо, що правовий статус володільця та розпорядника персональних даних, регламентований вітчизняним законодавством, не в достатній мірі відповідає вимогам законодавства країн Європейського Союзу. Зокрема, є певні суперечності стосовно умов здійснення обробки персональних даних вказаними учасниками правовідносин та нормативно-правового закріплення основ здійснення ними своїх повноважень.

Дослідження суб'єктів відносин, пов'язаних з обробкою персональних даних, вимагає також аналізу статусу третьої особи як учасника цих правовідносин. У законодавстві вказаний суб'єкт визначається як будь-яка особа, за винятком суб'єкта персональних даних, володільця чи розпорядника персональних даних та Уповноваженого з прав людини, якій володільцем чи розпорядником персональних даних здійснюється передача персональних даних [1, ст. 2]. Аналізуючи вказане положення, можна зробити висновок, що третя особа – це суб'єкт, який не обробляє персональні дані, не укладає жодних договорів стосовно них, а лише отримує відомості про фізичну особу використання з відповідною метою. Потреба використання персональних даних такими учасниками правовідносин обумовлена особливостями сфери державного управління та сфери господарювання, які передбачають оперування відомостями про особу. Враховуючи наведене, виникає потреба розмежування третьої особи як представника владно-розпорядчої діяльності та представника господарської діяльності. До представників владно-розпорядчої діяльності слід віднести податкові та митні органи, органи статистики, органи Пенсійного фонду, правоохоронні та судові органи тощо. До представників господарської діяльності належать страхові компанії, банківські та кредитні установи, оператори мобільного зв'язку та ін.

Слід підкреслити, що становище третьої особи у відносинах, пов'язаних з персональними даними, має дві істотні особливості, які визначають індивідуальність цього суб'єкта. По-перше, третя особа отримує відомості про фізичну особу не від самого суб'єкта персональних даних, а від володільця або розпорядника. Завдяки цьому третя особа – єдиний суб'єкт, який може використовувати персональні дані навіть без згоди самої фізичної особи. По-друге, мета обробки персональних даних третьою особою не співпадає з метою обробки таких даних володільцем чи розпорядником, які їх надають. Наприклад, якщо вищий навчальний заклад обробляє персональні дані студентів з метою їх обліку або нарахування стипендії, то органи внутрішніх справ можуть отримати ці дані від закладу та використати їх для ідентифікації особи в рамках оперативно-розшукової діяльності.

Отже, третя особа є факультативним суб'єктом відносин, пов'язаних з персональними даними, тому закріплення її правового статусу в законодавстві є необхідним. Вбачається, що зазначений суб'єкт має важливе значення для сфери державного управління, оскільки персо-

ніфікована інформація здебільшого використовується саме в інтересах цієї сфери, ніж для потреб володільця. Наприклад, роботодавець використовує персональні дані працівника для надання звітності органам виконавчої влади, здійснення відрахувань у фонди страхування та соціального забезпечення тощо.

Виходячи з викладеного, до другої групи суб'єктів слід віднести учасників, які отримують персональні дані від суб'єкта (володільця отримує такі дані від розпорядника) та здійснюють їх обробку відповідно до встановленої мети. Володільцем, розпорядником, а також третьою особою може бути як фізична, так і юридична особа, які згідно із законодавством реалізують свої права та виконують обов'язки.

До третьої групи суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, які забезпечують захист персональних даних, належать володільці, розпорядники персональних даних, треті особи, а також відповідний структурний підрозділ або відповідальна особа, що організовує роботу, пов'язану із захистом персональних даних під час їх обробки в органах державної влади, місцевого самоврядування, а також у володільців чи розпорядників персональних даних, що здійснюють обробку персональних даних [1, ст. 24]. Крім того, фізичні особи – підприємці особисто забезпечують захист персональних даних, якими вони володіють, згідно з вимогами закону. Значними повноваженнями щодо захисту персональних даних закон наділяє Уповноваженого з прав людини [1, ст. 4, 22, 23]. У цілому ця група суб'єктів має на меті забезпечення захисту персональних даних фізичної особи від несанкціонованого доступу, спроб незаконного знищення, видалення та поширення персональної інформації.

З урахуванням наведеного можна зробити такі **висновки**:

1. Закріплене у законі поняття «суб'єкт персональних даних» має багато недоліків, зокрема: невизначеність вікового цензу учасників, відсутність деталізації аспектів їх праводієздатності, неврахування належності таких суб'єктів до громадян певної країни. Відносно володільця персональних даних також виникають суперечності, пов'язані з необхідністю закріплення статусу володільців, які діють поза межами закону. Тому нами висловлені пропозиції щодо виділення такого суб'єкта, як неналежний володільць.

2. Необхідність існування розпорядника персональних даних обумовлена структурними особливостями підприємств, установ та організацій, які використовують персональні дані

фізичних осіб, обмеженістю ресурсів і фондів для здійснення якісної обробки персональних даних, а також малим штатом працівників.

3. Аналіз правового статусу третьої особи до- вів, що цей суб'єкт правовідносин є особливим, оскільки діє на договірній основі та має окрему мету обробки персональних даних особи, яка відрізняється від мети обробки таких даних володільцем чи розпорядником і обумовлена особливостями сфери державного управління

та сфери господарювання, які передбачають оперування відомостями про особу.

Вбачається, що у подальшому перспектив- ним напрямом наукових досліджень є наукова розробка питань, що стосуються дослідження суб'єктів контролю за додержанням законо- давства про захист персональних даних, до яких слід віднести Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та суди.

Список використаних джерел

1. Про захист персональних даних : закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.

2. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : закон України від 1 лип. 2010 р. № 2398-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 509.

3. Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» : роз'яснення М-ва юстиції України від 21 груд. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0076323-11>.

Надійшла до редколегії 13.07.2015

ТЕРЕМЕЦКИЙ В. И. СУБЪЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПЕРСОНАЛЬНЫМИ ДАННЫМИ

Охарактеризованы субъекты отношений, связанных с персональными данными, и определены особенности их правового статуса. Сформулировано авторское определение субъекта персональных данных. Предложено разделять субъектов отношений, связанных с персональными данными, на основные, участие которых является обязательным, и факультативные. Обоснована необходимость дополнения ст. 2 закона Украины «О защите персональных данных» термином «ненадлежащий владелец» и определение его статуса.

Ключевые слова: субъекты отношений, связанных с персональными данными; персональные данные; защита персональных данных; ненадлежащий владелец.

TEREMETSKYI V. I. SUBJECTS OF RELATIONS RELATED TO PERSONAL DATA

Some problems of legal regulation of the subjects of relations related to personal data are considered. Characteristics of the subjects of the mentioned relations are realized and peculiarities of their legal status are determined. It is emphasized that consolidation of only individuals as subjects of personal data, is intended to guarantee everyone in the state, protection of his personal data.

The objective of the article is implementation of the characteristics of the subjects of relations related to personal data, and determining the features of their legal status.

The methodological basis of the paper is a set of general scientific and special legal methods of research. With the help of logical and semantic method and method of ascent from the abstract to the concrete the author has deepened the conceptual apparatus, namely the nature of the terms «personal data» and «improper performer». The system and structural method is used for the classification of the subjects of relations related to personal data. Methods of analysis and synthesis made it possible to determine the problems of legal regulation of subjects of these relations and to develop scientific recommendations on its improvement.

The author's definition of the subject of personal data is formulated. It is found out that the subject of personal data does not naturally have complete set of information about itself, instead gets the information throughout the whole life. This indicates on the evolution of personal data and its transformation in the society.

The author has suggested to share the subjects of relations related to personal data, depending on the legal status and procedural value into basic, which participation is mandatory, and optional, which can not be involved in these legal relations, and in case such a participation their status is significantly limited. The necessity to amend the Art. 2 of the Law of Ukraine «On Personal Data Protection» with the term «undue holder» is grounded; and its status is determined.

Keywords: subjects of relations related to personal data, personal data, protection of personal data, improper holder.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

Ю. В. АЛЕКСАНДРОВ,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНИКІВ СОБАК ПОРІД РІЗНИХ ГРУП

У проведеному автором дослідженні взяли участь власники собак бійцівських порід і собак-компаньйонів. До перших віднесено: бультер'єра, американського пітбультер'єра, американського стаффордширського тер'єра. До собак-компаньйонів віднесено: лабрадора, ретривера, сеттера, лайок, спанієлів та ін. У результаті дослідження знайшли підтвердження висновки психологів, що порода собаки відображає характер її власника. Показано риси і акцентуації характеру, а також вивчено рівень агресії власників собак порід різних груп.

Ключові слова: власники собак, порода собаки, група порід, характер, структура характеру, агресія, агресивна поведінка, акцентуація характеру.

Aleksandrov, Y.V. (2015), "Psychological characteristics of dog owners of breeds of different groups" ["Psykhologichni osoblyvosti vlasnykiv sobak porid riznykh hrup"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 177–182.

Постановка проблеми. Останнім часом з екранів телевізорів та за допомогою інших засобів масової інформації порушується тема агресії собак, навіть у присутності їх власників. Часто власник собаки замість того, щоб зреагувати на цю агресію, подавши необхідну команду, лише усміхається і заспокоює оточуючих. Люди забувають, що агресивна собака – це зброя, а тому і поводитися з нею потрібно, як зі зброєю.

Доволі часто ситуації з собаками бійцівських порід можуть виходити за рамки передбачуваності. Буває, що хазяї таких собак самі носять шрами і садна від своїх улюбленців, і, на жаль, часто приречують до таких наслідків інших, у тому числі страждають і діти [1]. Дресирування собаки – справа недешева і важка, тому мало хто хоче або має час та кошти цим займатися.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведені за кордоном дослідження показали, що саме за рахунок категорії власників собак небезпечних порід складається погана статистика. Вони у 10 разів частіше мають кримінальне минуле, у 6,8 – демонструють агресивну поведінку, у 2,8 – скоюють злочини із залученням дітей і заподіянням їм фізичної шкоди, у 2,4 – здійснюють домашнє насильство, у 5,4 рази частіше скоюють злочини у стані алкогольного сп'яніння [1]. Це американська статистика, української не існує, хоча, теоретично, вона набагато жорсткіша. Закони про правильне утримання собак не виконуються, як наслі-

док – особлива любов до порід, заборонених для розведення в інших країнах, та повна безвідповідальність власників за поведінку собаки. Вони із задоволенням розповідають про агресивні риси собаки та історії її нападів. Наприклад, власник може спеціально нацькувати собаку на когось чи спокійно спостерігати, як собака атакує без дозволу [1].

Тварини можуть бути друзями, компаньйонами, навіть цілителями власників, однак можуть бути також використані і для реалізації їх агресивних, руйнівних інтенцій [1]. Про власника собаки можна судити саме за вибором породи. Собак бійцівських порід заводять, як правило, люди з різними фобіями або заниженою самооцінкою. Останні психологічні дослідження показують, що існує зв'язок між породою собаки і деякими рисами особистості її господаря. Однак далеко не всі риси характеру людини знаходять відображення у тварині.

Дослідники з Лестерського університету (Великобританія) провели експеримент: запитували у людей, яким породам собак вони віддають перевагу, а їх вибір зіставляли потім із психологічним портретом особистості. У самих собак оцінювалася агресивність, те, наскільки доброзичливими або небезпечними вони здаються [2].

Як пишуть дослідники в журналі «Anthrozoos», до найагресивніших порід собак тяжіють люди з підозрим, нетовариським характером [2]. Але водночас учені зазначають, що вибір

породи собаки може свідчити про неприємний характер її власника, однак особливого зв'язку між любов'ю до бультер'єра і схильністю здійснювати антигромадські вчинки виявити не вдалося. Тобто людина, скоріш за все, буде неприємною в спілкуванні, але не стане нацьковувати свого пса. Більше того, дослідники відзначають, що до «неприємним» породам собак віддають перевагу люди з підвищеною сумлінністю, відповідальністю, схильністю дотримуватись правил [2].

Вибір небезпечної або безпечної породи собаки не пов'язаний із турботами про статус (як це зазвичай буває при виборі автомобіля). При цьому молоді люди чомусь вибирають саме агресивних собак – тут можна довго міркувати про молодіжне бунтарство, бажання виділитися або ж відгородитися від зовнішнього світу.

Дослідження, представлені у 2012 році на щорічній зустрічі Британської психологічної спільноти, продемонстрували, як різні породи собак відображають певні аспекти особистості та характеру їх власників [3].

Метою цієї роботи є глибше дослідити характерологічні особливості власників собак. Чим керуються або чим відрізняються, чому одні заводять у своєму домі собак бійцівських порід, а інші – собак-компаньйонів. Упевнені, що через актуальність теми психологія теж повинна торкнутися цієї проблеми, що, можливо, допоможе розібратися з власниками цих собак, а так само і самих порід, бо «який власник – така і собака».

Виклад основного матеріалу. Ми розглянемо питання різниці між двома групами власників собак у таких поняттях, як характер, акцентуація та агресивна поведінка. Для початку потрібно їх охарактеризувати.

Характер – сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які виражають її ставлення до дійсності і виявляються у діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові для даної людини способи поведінки [4, с. 567].

Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми як результат посилення окремих рис характеру [4, с. 573].

Агресивна поведінка, агресія – мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, завдає шкоди об'єктам нападу, приносить фізичну, моральну шкоду людям або викликає у них психологічний дискомфорт. Під агресивністю розуміється властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в сфері суб'єктно-об'єктних відносин [5].

У нашому дослідженні порівняємо власників собак-компаньйонів та власників бійцівських порід за багатьма характерологічними ознаками і визначимо, чи дійсно характер людини впливає на вибір улюбленця.

Будемо вважати, що *об'єктами* дослідження в роботі є характер та агресія, а *предметом* – психологічні особливості власників бійцівських собак та власників собак-компаньйонів.

У дослідженні взяли участь 40 випробуваних віком від 20 до 30 років, з яких 20 є власниками собак бійцівських порід та 20 – власниками собак-компаньйонів.

У процесі дослідження ми використовували такі методики:

- 1) 16-факторний опитувальник Р. Б. Кеттела;
- 2) опитувальник «Акцентуації характеру» Г. Шмішека;
- 3) опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки.

Характер як одна з істотних особливостей психічного складу особистості є цілісним утворенням, що характеризує людське «Я» як єдність. Водночас розуміння характеру як єдності його рис не виключає виокремлення деяких ланцюгів з метою глибшого пізнання його сутності [6, с. 242]. Сила характеру виявляється в енергійних діях, завзятті та активній діяльності, боротьбі за доведення справи до завершення, незважаючи на жодні перешкоди [6, с. 244].

У структурі характеру виокремлюють такі компоненти: спрямованість, переконання, розумові риси, емоції, волю, темперамент, повноту, цілісність, визначеність, силу [6, с. 242]. Отже, характер не є застиглим утворенням, а формується на всьому життєвому шляху людини [4, с. 581]. Він може виявлятися більшою або меншою мірою. Це стосується також і рис характеру, кожна з яких має різний кількісний ступінь вияву.

Розглянувши поняття агресії, можемо зробити висновок, що її слід розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку, і це створило велику плутанину. Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями (злість), мотивами (прагнення образити або нашкодити) і навіть з негативними установками (расові або етнічні забобони) [5, с. 27].

Особливості факторів характеру власників собак бійцівських порід та власників собак-компаньйонів наведено у табл. 1.

За шкалою А «замкнутість» показник першої групи склав $1,8 \pm 1,1$, другої – $3,2 \pm 1,5$. Тобто серед власників собак-компаньйонів можна частіше зустріти людей, які схильні до ригідності, точності, скептицизму, холодності,

відчуженості, речі приваблюють їх більше, ніж люди. Вони люблять працювати самі, уникаючи компромісів, іноді бувають критично налаштованими, твердими та жорсткими. А серед

власників собак бійцівських порід частіше можна зустріти людей більш стриманих, відсторонених, критичних, холодних.

Таблиця 1

Особливості факторів характеру власників собак бійцівських порід та власників собак-компаньйонів

Фактор характеру	Власники бійцівських собак	Власники собак-компаньйонів	T	p
Фактор А: замкнутість	1,8 ± 1,1	3,2 ± 1,5	3,8	< 0,001
Фактор В: інтелект	7,1 ± 1,16	7,4 ± 1,23	0,8	–
Фактор С: емоційна стабільність	6,65 ± 1,8	5,45 ± 2	2	< 0,05
Фактор Е: підлеглість	7,45 ± 1,35	6,75 ± 1,5	1,8	–
Фактор F: стриманість	7,9 ± 1,4	5,6 ± 1,9	4,4	< 0,001
Фактор G: низька нормативність поведінки	6,55 ± 1,6	6,7 ± 1,5	0,3	–
Фактор Н: боязкість	3,2 ± 1,3	6,9 ± 1,8	7,4	–
Фактор І: жорсткість	3,75 ± 1,9	4,25 ± 1,9	0,8	–
Фактор L: довірливість	7,05 ± 1,8	5,35 ± 1,7	3,4	–
Фактор М: практичність	6,6 ± 1,1	5,05 ± 2	3,1	< 0,001
Фактор N: прямолінійність	3,9 ± 1,3	6 ± 1,6	4,2	–
Фактор О: спокій	4,7 ± 1,6	5,65 ± 1,3	1,9	–
Фактор Q1: консерватизм	7,3 ± 1,8	4,3 ± 1,3	6	< 0,001
Фактор Q2: конформізм	7 ± 1,3	6,4 ± 1,2	1,5	–
Фактор Q3: низький самоконтроль	6,5 ± 1	6,3 ± 1,3	0,6	–
Фактор Q4: розслаблення	2,8 ± 1,4	2,8 ± 1,3	0	–

За шкалою F «стриманість – експресивність» показник першої групи склав 7,9 ± 1,4, другої – 5,6 ± 1,9. Виходячи з цього, ми бачимо, що власники собак-компаньйонів схильні проявляти розважливості, розсудливості, обережності, заклопотаності, тривогу за майбутнє, вони більш песимістичні та стримані у вираженні емоцій. Власники ж собак бійцівських порід більш життєрадісні, імпульсивні, запальні, проявляють безтурботність, безрозсудність у виборі партнера у спілкуванні, соціальні контакти для них мають емоційну значущість; вони частіше можуть проявляти експресивність та експансивність.

За шкалою M «практичність – мрійність» показник першої групи склав 6,6 ± 1,1, другої – 5,05 ± 2. Отже, власники собак першої групи мають багату уяву, розвинуту мрійність, вони захоплені своїми ідеями, внутрішніми ілюзіями, легко можуть відмовитися від практичних суджень. Серед власників собак другої групи частіше зустрічаються люди з розвинутою уявою та орієнтацією на зовнішню реальність; вони занурені у внутрішні потреби, піклуються про практичні питання, швидко вирішують практичні завдання.

За шкалою Q1 «консерватизм – радикалізм» показник першої групи склав 7,3 ± 1,8, другої –

4,3 ± 1,3. Серед власників собак першої групи частіше можна зустріти схильних до експериментів, критичних, ліберальних, аналітичних, краще інформованих, вільнодумних людей; у них розвинена направленість на аналітичну, теоретичну діяльність. А серед власників собак другої групи частіше зустрічаються консервативні особи, які проявляють сумніви щодо нових ідей; вони схильні до моралі та моралізації, чинять опір змінам.

Особливості акцентуації характеру власників собак бійцівських порід та власників собак бійцівських порід показано в табл. 2.

За шкалою «застрягаючий тип акцентуації» показник власників собак бійцівських порід склав 0 %, а показник власників собак-компаньйонів – 20 %. Більшість власників собак-компаньйонів характеризує помірна товариськість, занудливість, схильність до моралей, небалакучість. Вони частіше страждають від уявної несправедливості, що призводить до вияву настороженості та недовірливості до людей, чутливі до образ, більш вразливі та підозрілі, мстиві, довго переживають якусь подію, не здатні «легко відходити» від образ, часто виступають ініціаторами конфліктів. Такі люди більш самовпевнені, із сильно розвиненим

честолюбством. Прагнуть домогтися високих показників у будь-якій справі, проявляють велику наполегливість у досягненні своїх цілей

мають жорсткість установок і поглядів. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, образливість, ревності, підозрливості).

Таблиця 2

Особливості акцентуацій характеру власників собак бійцівських порід та власників собак-компаньйонів

Акцентуація	Власники бійцівських собак	Власники собак-компаньйонів	φ емп	р
Демонстративний	0 %	0 %	0	> 0,05
Застрагаючий	0 %	20 %	2,932	< 0,01
Педантичний	0 %	15 %	2,515	< 0,01
Збудливий	25 %	5 %	1,885	–
Гіпертимний	20 %	15 %	0,417	> 0,05
Дистимний	0 %	5 %	1,426	> 0,05
Тривожний	0 %	15 %	2,515	> 0,05
Екзальтований	30 %	20 %	0,754	> 0,05
Емотивний	30 %	15 %	1,151	> 0,05
Циклотимічний	40 %	10 %	2,269	< 0,01

За шкалою «педантичний тип акцентуації» показник власників собак бійцівських порід склав 0 %, а показник власників собак-компаньйонів – 15 %. Серед власників собак-компаньйонів частіше зустрічаються люди, які характеризуються ригідністю, інертністю психічних процесів, довгим переживанням травмуючих подій. У конфлікти вступають рідко, виступаючи пасивною, а не активною стороною. У той же час болісно реагують на будь-які прояви порушення порядку, на службі поводяться як бюрократи, пред'являючи оточуючим багато формальних вимог. Більш пунктуальні, акуратні, особливу увагу приділяють чистоті і порядку, скрупульозні, добросовісні, схильні жорстко слідувати планам, у виконанні чогось неквапливі, усидливі, орієнтовані на високу якість роботи, акуратні, більш схильні до частих самоперевірок, сумнівів у правиль-

ності виконаних робіт, схильні до буркотіння та формалізму. Охоче поступаються лідерством іншим.

За шкалою «циклотимний тип акцентуації» показник власників собак бійцівських порід склав 40 %, а показник власників собак-компаньйонів – 10 %. Серед власників собак бійцівських порід частіше можна зустріти людей, які характеризуються зміною гіпертимних і дистимних станів. Їм властиві періодичні зміни настрою, залежність від зовнішніх подій: радісні викликають у них картини гіпертимії – жадання діяльності, підвищену балакучість, скачки ідей, а сумні – пригніченість, сповільненість реакцій і мислення, у них дуже часто змінюється манера спілкування з оточуючими.

Дослідження фактора агресії у власників собак порід різних груп показано в табл. 3.

Таблиця 3

Дослідження фактору агресії у власників собак порід різних груп

Фактор	Власники бійцівських собак	Власники собак-компаньйонів	t	р
Фізична агресія	7,95 ± 1,1	6,6 ± 3,2	2,9	< 0,001
Непряма агресія	7,2 ± 0,002	6,9 ± 1,2	1,2	–
Дратівливість	6,05 ± 0,6	6,45 ± 2,3	1	–
Негативізм	4,95 ± 0,2	4,32 ± 0,5	3,1	< 0,001
Уразливість	5,31 ± 0,8	4,75 ± 0,6	2	–
Підозрливості	6,8 ± 0,9	5,4 ± 0,9	4,7	< 0,001
Вербальна агресія	9,1 ± 2,8	11,2 ± 2,1	4,2	< 0,001
Почуття провини	6,4 ± 0,5	7,05 ± 0,9	2,4	–

За шкалою «фізична агресія» показник першої групи склав $7,95 \pm 1,1$, другої – $6,6 \pm 3,2$. Виходячи з цього, ми бачимо, що серед власників собак бійцівських порід частіше зустрічаються люди з високим показником фізичної агресії, тобто схильні до застосування фізичної сили проти інших осіб.

За шкалою «негативізм» показник першої групи склав $4,95 \pm 0,2$, другої – $4,32 \pm 0,5$. Тобто серед власників собак бійцівських порід частіше можна зустріти людей з опозиційною манерою поведінки: від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.

За шкалою «підозрілість» показник першої групи склав $6,8 \pm 0,9$, другої – $5,4 \pm 0,9$. Отже, серед власників собак бійцівських порід частіше зустрічаються люди, у яких підозрілість виявляється в діапазоні від недовіри й обережності до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести їм шкоду.

За шкалою «вербальна агресія» показник першої групи склав $9,1 \pm 2,8$, другої – $11,2 \pm 2,1$. Тобто серед власників собак-компаньйонів частіше можна зустріти людей з вираженням негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

Узагальнюючи, зазначимо, що серед власників собак-компаньйонів частіше можна зустріти людей, схильних до ригідності, скептицизму, холодності та відчуженості. Речі приваблюють їх більше, ніж люди. Вони люблять працювати самі, уникаючи компромісів, більш схильні до точності, ригідності у діяльності та особистих установках; іноді можуть бути критично налаштованими, твердими, жорсткими. Власники собак-компаньйонів проявляють розважливність, розсудливність, обережність, схильність до заклопотаності, тривоги за

майбутнє; песимістичні та стримані у вираженості емоцій. А серед власників собак бійцівських порід можна частіше зустріти людей більш стриманих, відсторонених, критичних, холодних.

Щодо особливостей акцентуацій характеру, то більшість власників собак-компаньйонів характеризує помірна товариськість, занудливість, схильність до моралей, небалакучість. Вони частіше страждають від уявної несправедливості, часто виступають ініціаторами конфліктів (пасивною стороною), прагнуть домогтися високих показників у будь-якій справі і проявляють велику наполегливість у досягненні своїх цілей. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, образливість, ревності, підозрілість). Власники собак бійцівських порід характеризуються вищою здатністю до витіснення, демонстративністю поведінки, рухливістю. Це люди з високим показником типу екзальтованості, яскравими їх рисами є можливість захоплюватися, а також усмішливість, відчуття щастя та радості насолоди.

Щодо прояву агресії можемо зробити висновки, що у власників собак бійцівських порід вищі такі показники, як фізична агресія, негативізм, підозрілість та вербальна агресія. Серед них частіше зустрічаються люди, більш схильні до застосування фізичної сили проти інших осіб; вони мають опозиційну манеру поведінки: від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів. Частіше у таких людей підозрілість виявляється в діапазоні від недовіри й обережності до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести їм шкоду. У багатьох власників собак-компаньйонів присутнє вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (проклинання, погрози).

Список використаних джерел

1. Шевченко А. Заведу собі жирафа, або Чому домашні вихованці схожі на своїх хазяїв [Електронний ресурс] / Алевтина Шевченко // Дзеркало тижня. Україна. – 18.01.2013. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/family/zavedu-sobi-zhirafa-abo-chomu-domashni-vihovanci-shozhi-na-svoyih-hazyayiv.html>.
2. Порода собаки отражает характер её владельца [Електронний ресурс] // Diskcoveri. ЖИВАЯ ПЛАНЕТА : [сайт]. – Режим доступу: <http://animalworld.com.ua/news/Poroda-sobaki-otrazhajet-kharakter-jejo-vladelca>.
3. Разные породы собак и характер хозяина [Електронний ресурс] // Raut.ru : [сайт]. – http://ilithome.ucoz.ru/index/raznye_porody_sobak_i_kharakter_khozjaina/0-15.
4. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2000. – 489 с.
5. Бэрон Р. Агрессия [Електронний ресурс] / Роберт Бэрон, Дебора Ричардсон ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1997. – 336 с. – (Мастера психологии). – Режим доступу: <http://mexalib.com/download/30142>.
6. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – Київ : МАУП, 2000. – 256 с.

Надійшла до редколегії 30.06.2015

АЛЕКСАНДРОВ Ю. В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛАДЕЛЬЦЕВ СОБАК ПОРОД РАЗНЫХ ГРУПП

В проведённом автором исследовании приняли участие владельцы собак бойцовских пород и собак-компаньонов. К первым отнесены бультерьер, американский питбультерьер, американский стаффордширский терьер. К собакам-компаньонам отнесены: лабрадор, ретривер, сеттер, лайки, спаниели и др. В результате исследования подтвердились выводы психологов о том, что порода собаки отражает характер её владельца. Показаны черты и акцентуации характера, а также изучен уровень агрессии владельцев собак пород разных групп.

Ключевые слова: владельцы собак, порода собаки, группа пород, характер, структура характера, агрессия, агрессивное поведение, акцентуация характера.

ALEKSANDROV Y. V. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DOG OWNERS OF BREEDS OF DIFFERENT GROUPS

The problem of frequent cases of dogs' aggression against people, including in the presence of their owners is revealed. The owners forget that an aggressive dog – it is a weapon, and it should be treated as a weapon. Data of American unfortunate statistics is provided. The results of the studies point that dog owners of aggressive breeds more often have a history of criminal offences, demonstrate aggressive behavior, commit crimes involving children, have a history of domestic violence, more likely commit crimes while being intoxicated. There is no Ukrainian statistics, although it is even more cruel. Laws about the right way of keeping dogs are not executed.

Concepts of aggression, aggressive behavior, character, accentuation of a character, structure of a character are revealed. The owners of the dogs of fighting breeds and companion-dogs have participated in the author's research. The first group includes such breeds as: Bull Terrier, American Pit Bull Terrier, American Staffordshire Terrier. Companion-dogs include such breeds as: Lab, Retriever, Setter, Laikas, Spaniels and others. The results of the study confirmed the findings of psychologists that a dog breed reflects the character of its owner. Features and accentuation of a character are presented; the level of aggression of dog owners of different groups – fighting and companion-dogs is also studied.

At present, this problem is more and more attracts attention of the public and requires a solution.

Keywords: dog owners, breed of dog, a group of breeds, character, structure of a character, nature, aggression, aggressive behavior, accentuation of a character.

УДК 159.(075)

І. О. ВІДЕНЄЄВ,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБИСТІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І ДЕФОРМАЦІЇ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ СПІВРОБІТНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Визначено найбільш суттєві ціннісно-сміслові бар'єри як індивідуальні перешкоди у професійній самореалізації та показано способи їх подолання в реальній практиці діяльності співробітників підрозділів громадської безпеки органів внутрішніх справ, виявлено найістотніші відмінності в готовності до професійної діяльності як ціннісно-смісловій установки у співробітників підрозділів громадської безпеки в умовах різного професійного регламенту і професійного стажу, показано залежність самореалізації від професійно-сміслових установок і ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: підрозділи громадської безпеки, ціннісно-смістова сфера, професійна діяльність, особистісні трансформації.

Videneev, I.O. (2015), "Personal transformations and deformations of valuable and semantic sphere of the personnel of public order departments" ["Osobystisni transformatsii i deformatsii tsinnisno-smyslovoi sfery spivrobotnykiv pidrozdiliv hromadskoi bezpeky"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 182–185.

Постановка проблеми. У даний час проблема розвитку і використання людського потенціалу розглядається в новому аспекті. Більш

високі вимоги ставляться до самостійності, креативності, ініціативності та підприємливості людини в усіх сферах життя, що викликано

змінами, які відбуваються в суспільстві. Людина входить в життєвий світ, картина якого змінюється надзвичайно швидко. У межах життя одного покоління глибоко перетворюються економіка і технології, політичні пріоритети, соціокультурні відносини і світоглядні засади. Однак стрімка динаміка соціально-економічної ситуації множить і загострює різноманітні кризові явища, які проникають в різні життєві контексти (сімейні, референтні, професійні), загострюючи внутрішні протиріччя між особистістю і зовнішнім оточенням, породжуючи особистісні трансформації. Проблема впливу професійної діяльності на особистісні особливості професіонала на різних етапах набуває нових трактувань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Як показують дослідження, кожна професія становить до особистості свої вимоги, тим об'ємніші і нагальніші, чим складніший і відповідальніший її зміст, чим більше сама специфіка цієї діяльності залежить від соціально-економічної та політичної ситуації в суспільстві. Водночас сама професійна діяльність, будучи значущою для людини, робить помітний вплив на її ціннісні орієнтири, смисложиттєві установки, мотиви діяльності (І. В. Абакумова, К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьев, Л. І. Анциферова, О. Г. Асмолов, О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Л. М. Балабанова, О. О. Бодальов, А. О. Деркач, О. В. Землянська, Н. Е. Мілорадова, В. С. Медведєв) [1].

На підставі аналізу наукових джерел виявлено, що особливий інтерес викликають проблеми особистісних трансформацій і деформацій, які обумовлені професійною діяльністю. При всьому різноманітті робіт у цій галузі дотепер спостерігається невпевненість у трактуванні найбільш базових понять проблеми. Так, категорія «особистісні трансформації» найчастіше трактується або з позицій деструктивних змін (наприклад аддикції, стрес, нарцисизм), або стосовно реабілітаційно-корекційної проблематики. «Найбільш повне позитивне трактування цей термін отримує в горизонті феномена темпоральності, який відрізняється від лінійного, дискретного фізичного часу і являє собою перетворення структури, формації особистості (в тому числі смислової) з однієї форми існування в іншу форму існування за допомогою перетворюючої транзитної роботи» (М. Ш. Магомед-Емінов) [2]. Це визначення дозволяє вийти на нові напрями в дослідженні особистісних змін у різних професійних контекстах, не тільки

розглянути особистісні трансформації з позиції регресії і негативних змін, але й зрозуміти, як у професійному контексті особистість стає більш стійкою, цілеспрямованою і самореалізованою.

До речі, у сучасній психологічній науці сформовано новий науковий напрям, який, розглядаючи це питання, допомагає і виявити, як саме професійний контекст впливає на особистісний, не тільки руйнуючи і деформує його, але й стимулює розвиток ціннісних інтенцій особистості. Такий похід дозволяє здійснити аналіз ціннісно-смислового змісту професійної діяльності і динамічних складових її мотивації, виявити специфічні особливості смислової сфери особистості саме у професійному контексті, з позиції позитивних придбань і негативних втрат [3]. При цьому ціннісно-смисловий зміст професійної діяльності найбільш виразно виявляється в самореалізації, найважливішим показником якої в нашій роботі ми розглядали як міру задоволеності людини процесом своєї праці (Р. А. Зобов, В. Н. Келасьєв).

Мета статті – виявлення особистісних трансформацій співробітників підрозділів громадської безпеки на різних рівнях професійної самореалізації, а так само розгляд особистісних особливостей в єдності динамічних і змістовно-смислових складових ціннісно-смислової сфери та виявлення генезису професійних труднощів як ціннісно-смислових бар'єрів у процесі самореалізації в роботі співробітників підрозділів громадської безпеки ОВС.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення динаміки трансформацій ціннісно-смислової сфери співробітників підрозділів громадської безпеки в роботі використовувалося кілька груп методів. Діагностика була організована за допомогою так званих непрямих і прямих методів вивчення ціннісно-смислової сфери особистості дорослого. Непрямі методи включали анкетування та експертне оцінювання. Психологічна складова діагностики ціннісної сфери була орієнтована на прямі методики діагностики мотивації професійної діяльності, ціннісні і смисложиттєві орієнтації. Використовувалися стандартизовані опитувальники (СЖО, Ціннісні орієнтації – опитувальник М. Рокича). Самооцінка випробовуваних досліджувалася за допомогою двох методик – «Методики визначення рівня загальної самооцінки» (розробленої Г. М. Казанцевим) і методики «Базові (ядерні) прагнення особистості» (розробленої О. І. Мотковим).

Теоретична і практична частини дослідження проводилися кількома етапами:

1 етап – пошуково-теоретичний. Він включав аналіз психологічних та юридичних джерел з проблеми дослідження. На цьому етапі було виділено проблему, сформульовано цілі та завдання дослідження, розглянуто методологічні й теоретичні підходи до проблеми самореалізації з позицій професійного вибору та професійної спрямованості особистості в умовах специфічного контексту діяльності, орієнтованого на підтримку правових норм взаємодії громадян і держави, сформовано інструментарій, розроблено анкети, відібрано діагностичні методики, визначено загальну логіку і деталізовано програму дослідження.

2 етап – діагностико-експериментальний. На цьому етапі було проведено порівняльно-діагностичний аналіз особистісних трансформацій на різних етапах професійної самореалізації співробітників підрозділів громадської безпеки з різним регламентом роботи і професійним стажем, розроблено та апробовано програму подолання ціннісно-смилових бар'єрів у професійній діяльності. Розроблено модель психологічного супроводу та корекції трансформацій ціннісно-смилової сфери співробітників підрозділів громадської безпеки.

3 етап – описово-підсумковий. Він дав можливість узагальнити теоретичні та емпіричні матеріали про особистісні трансформації і виявити генезис професійних труднощів як ціннісно-смилових бар'єрів у процесі самореалізації в роботі співробітників підрозділів громадської безпеки, описати критерії та характеристики психологічної готовності до роботи в підрозділах громадської безпеки.

Динаміка трансформацій особистісної сфери співробітників підрозділів громадської безпеки на різних рівнях професійної самореалізації виявляється у вигляді стійких смисложиттєвих стратегій, що забезпечують можливість пережити досвід зв'язків зі світом в контексті професійної діяльності як стійке ставлення, що включає в себе суб'єктивне відчуття джерела власного досвіду (прийняття рішення, відповідальність, виділення значущих професійних перспектив) [4]. Трансформації ціннісно-смилової сфери особистості включають в себе змістовно-смилові та динамічно-мотиваційні зміни, а також зміни внутрішніх зв'язків і відносин між різнорівневими компонентами і параметрами, що визначають рівень особистісної стійкості і професійної надійності співробітників підрозділів громадської безпеки. Стратегії тра-

нсформацій ціннісно-смилової сфери можна типологізувати як позитивні, що забезпечують високий рівень професійної самореалізації, і як кризові, що ведуть до деформацій і навіть регресу у відносинах з оточуючими людьми та громадськими (соціальними) структурами:

– співробітники з позитивними стратегіями орієнтовані у своїх смисложиттєвих устремліннях на саморозвиток, відрізняються найбільшою структурованістю і послідовністю в ситуаціях особистісного вибору. Вони продуктивні в знаходженні проміжних смислів своїх дій, їм властива активна і просоціальна світоглядна позиція ($r = 0,3$; $p < 0,01$).

– кризові стратегії обумовлені наявністю ціннісно-смилових бар'єрів, які виникають у процесі професійної діяльності, перешкоджаючи самореалізації особистості в цьому найважливішому життєвому контексті. До об'єктивних (інтерперсональних) чинників належать регламент професійної діяльності (було виявлено, що у дільничних та співробітників ДПС він різний) і професійний стаж ($r = 0,4$; $p < 0,01$).

– із суб'єктивних факторів найбільш значущими є: рівень розвитку смислової сфери самого співробітника ($r = 0,4$; $p < 0,001$), особливості його професійної мотивації ($r = 0,4$; $p < 0,001$), ціннісні орієнтації ($r = 0,3$; $p < 0,05$) і загальна спрямованість особистості ($r = 0,383$; $p < 0,01$). При цьому істотним є спрямований вплив з боку професійного оточення, орієнтований на формування відповідних смислових установок як найважливішого каталізатора інтроспективних потреб і, як наслідок, тих його смислових інтенцій, які виводять, з часом, особистість на рівень самореалізації, у формі потреби в саморозумінні ($r = 0,278$; $p < 0,05$), рефлексії ($r = 0,3$; $p < 0,05$), самооцінці ($r = 0,2$; $p < 0,05$) під час аналізу успіхів і невдач у процесі професійної діяльності.

Найбільш часто ціннісно-смилові бар'єри виникають у зв'язку з відсутністю рефлексії ($r = 0,4$; $p < 0,001$) і труднощами у вербалізації самоставлення та екстраполяції особистісного сенсу в новій професійно незвичайній ситуації. Ці бар'єри виявляються в ускладненій смисловій актуалізації співвіднесення зовнішнього об'єкта діяльності з внутрішньою потребою, неможливістю суб'єктивного перенесення смислового змісту однієї ситуації в інші професійні умови.

Висновки. В рамках психологічного дослідження показано трансформації ціннісно-смилової сфери, які ініціюють особистісні зміни залежно від соціокультурної реальності,

рівня самореалізації та перспектив професійного зростання. Основними психолого-педагогічними шляхами підвищення ефективності проведення психологічної підготовки співробітників підрозділів громадської безпеки та успішного формування психологічної підготовленості виступають: удосконалення керівництва психологічною підготовкою; деталізація пла-

нування психологічної підготовки; підвищення уваги до організації та методики проведення занять з психологічної підготовки; облік і адекватна оцінка результатів, що досягаються; кадрове забезпечення психологічної підготовки; поліпшення матеріально-технічної бази психологічної підготовки співробітників підрозділів громадської безпеки ОВС.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М. Психология управления / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Фортуна-пресс, 1998. – 464 с.
2. Магомед-Эминов М. Ш. Деятельностно-смысловой подход к психологической трансформации личности : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 [Электронный ресурс] / Магомед-Эминов Мадрудин Шамсудинович. – М., 2009. – Режим доступа: http://dibase.ru/article/27072009_magomedeminovmsh/4.
3. Абакумова И. В. Обучение и смысл: смыслообразование в учебном процессе (психолого-педагогический подход) / И. В. Абакумова. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 2003. – 168 с.
4. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.

Надійшла до редколегії 18.08.2015

ВИДЕНЕЕВ И. А. ЛИЧНОСТНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ДЕФОРМАЦИИ ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ СОТРУДНИКОВ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В исследовании определены наиболее существенные ценностно-смысловые барьеры как индивидуальные препятствия в профессиональной самореализации и показаны способы их преодоления в реальной практике деятельности сотрудников подразделений общественной безопасности органов внутренних дел, выявлены наиболее существенные различия в готовности к профессиональной деятельности как ценностно-смысловой установки у сотрудников милиции общественной безопасности в условиях разного профессионального регламента и профессионального стажа, показана зависимость самореализации от профессионально-смысловых установок и ценностных ориентаций, личностные трансформации.

Ключевые слова: подразделения общественной безопасности, ценностно-смысловая сфера, профессиональная деятельность.

VIDENEEV I. O. PERSONAL TRANSFORMATIONS AND DEFORMATIONS OF VALUABLE AND SEMANTIC SPHERE OF THE PERSONNEL OF PUBLIC ORDER DEPARTMENTS

The objective of the article is to reveal personal transformations of the personnel of public order departments at various levels of professional fulfillment, as well as consideration of personal characteristics in the unity of the dynamic and content and semantic components of valuable and semantic sphere and identification of the genesis of professional difficulties as valuable and semantic barriers in the process of self-realization within the activities of the personnel of public order departments.

It is indicated that professional activity, including the specificity of the activity of public order police, causes a personal transformations, which significantly affect the characteristics of professional self-realization. Dynamics of transformations of personal sphere of public order police officers at various levels of professional fulfillment is manifested in the form of stable sensitive life strategies, providing an opportunity to experience relations with the world in the context of professional activity as a stable relationship, which includes the subjective feeling of the source of the own experience (decision-making, responsibility and allocation of significant professional prospects).

The author of the study has identified the most significant valuable and semantic barriers as individual obstacles to the professional fulfillment and has shown the ways of their overcoming in the actual practice of the personnel of public order departments within internal affairs agencies; the author has revealed the most significant differences in readiness for professional work as a valuable and semantic setting of the personnel of public order in the conditions of different professional regime and professional experience; the author has highlighted the dependence of self-realization on professional and content attitudes and values.

Keywords: public order departments, valuable and semantic sphere, professional activity, personal transformations.

УДК [159.9.07+351.74]:17.022.1

І. В. ВОРОБІЙОВА,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України (м. Харків),
докторант Харківського національного університету внутрішніх справ;

Я. В. МАЦЕГОРА,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України (м. Харків)

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ

Зроблено спробу пошуку ресурсів для відновлення сприятливого іміджу правоохоронців. Проведене дослідження дозволило виявити особливості сприйняття правоохоронців студентською молоддю. Визначено, що професіоналізм правоохоронців у поєднанні з низькою моральністю і осмисленістю буття сприймається молоддю як небезпека. Ідеальний образ правоохоронця відбиває вимоги сучасного суспільства до гуманізації і психологізації даної професії. На основі отриманих результатів запропоновано перспективні напрямки оптимізації іміджу правоохоронця.

Ключові слова: студентська молодь, реальний образ правоохоронця, ідеальний образ правоохоронця, імідж правоохоронця, оптимізація іміджу правоохоронця.

Vorobyova, I.V. and Matsehora, Y.V. (2015), "Features of perception of the representatives of law enforcement forces by the student youth" ["Osoblyvosti spryiniattia predstavnykiv syl okhorony pravoporiadku studentskoïu moloddu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 186–193.

Постановка проблеми. Заручником змагання між владою та опозицією за прихильність громадськості досить часто стає імідж правоохоронців. Коли напруження такого протистояння зменшується, суспільство задається питанням відновлення довіри населення до правоохоронців. Висока періодичність, з якою опозиція за допомогою засобів масової інформації намагається дискредитувати органи влади, зокрема в особі правоохоронних органів, робить актуальним пошук ресурсів для відновлення позитивного іміджу правоохоронців і формування довірливих стосунків з населенням. Висока динамічність процесів впливу на свідомість населення вказує на те, що в дослідженнях, спрямованих на пошук ресурсів відновлення іміджу правоохоронців, мають брати участь молоді люди – найбільш рухома частина суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що питання іміджу правоохоронця активно розробляються як зарубіжними, так і вітчизняними фахівцями в галузі психології, права, соціології, public relations та іміджології.

На жаль, сучасна громадська думка про діяльність правоохоронних органів у цілому має помітне негативне забарвлення. Адже зростання злочинності, прорахунки та недоліки в діяль-

ності правоохоронних органів, що викликають невдоволення громадян або значний суспільний резонанс, негативний досвід особистих контактів населення з правоохоронцями – все це нівелює позитивний соціальний ефект від професійної діяльності правоохоронців, зумовлює потребу перегляду стратегічних напрямів їх діяльності, пошуку нових підходів до організації та здійснення охорони правопорядку та боротьби зі злочинністю.

Важливою передумовою громадської довіри та підтримки, готовності брати участь у вирішенні правоохоронних проблем західні фахівці справедливо вважають взаємодію правоохоронних органів з пересічними громадянами та їх активне залучення до співпраці, широке ознайомлення населення з основними завданнями та функціями правоохоронців, їх проблемами та причинами виникнення останніх [1].

Однією з умов визнання і довіри є оптимізація іміджу правоохоронця, тому що імідж формується в результаті постійної взаємодії і потребує оцінки з боку громадян. Оптимізація іміджу передбачає діяльність, що спрямована на присвоєння йому конкретних регулятивних характеристик, що забезпечують його дієвість [2]. Саме ці положення і було покладено в основу нашого дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей сприйняття правоохоронців студентською молоддю для визначення перспективних напрямків оптимізації їх іміджу.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяли участь студенти Харківського національного університету внутрішніх справ. Вибір цього контингенту для пілотажного дослідження особливостей ставлення студентської молоді до правоохоронців не є випадковим. Ця вибірка найбільш тісно взаємодіє з правоохоронцями, вона знайома з особливостями їх роботи, має встановлені міжособистісні стосунки з правоохоронцями та, зазвичай, не має необґрунтованих побоювань та причин деста-

нціюватися від них. Крім того, студенти, які навчаються у ВНЗ системи МВС, орієнтуються у завданнях і мають певні уявлення про функції представників органів правопорядку тощо.

Для реалізації дослідження було використано модифікацію семантичного диференціалу для оцінки особистісних характеристик правоохоронців, що розроблена І. В. Воробйовою [3], та процедуру колірному тесту ставлення.

Завданням студентів у цьому дослідженні було оцінити правоохоронців такими, які вони є (реальний образ), і такими, якими вони мають бути для гідного виконання покладених на них обов'язків (ідеальний образ). Результати дослідження наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Уявлення студентської молоді про реальні й ідеальні особистісні риси правоохоронців (в ум. од.)

№	Особистісні характеристики	Образ правоохоронця		Значущість розбіжностей	
		Реальний	Ідеальний	t	p
1	Суспільно спрямований	3,79 ± 1,50	6,25 ± 1,33	6,01	0,01
2	Безкорисливий	3,00 ± 1,72	5,79 ± 1,25	6,43	0,01
3	Справедливий	4,29 ± 1,60	6,29 ± 1,16	4,96	0,01
4	Принциповий	4,88 ± 1,65	5,29 ± 1,49	0,92	–
5	Працьовитий	3,92 ± 1,53	6,38 ± 0,92	6,75	0,01
6	Емоційно стійкий	3,67 ± 1,71	6,50 ± 1,21	6,62	0,01
7	Незворушливий	2,79 ± 1,22	5,58 ± 1,56	6,90	0,01
8	Рішучий	5,29 ± 1,19	6,50 ± 0,59	4,46	0,01
9	Сміливий	4,88 ± 1,33	6,50 ± 0,59	5,45	0,01
10	Наполегливий	5,25 ± 1,42	6,29 ± 0,69	3,22	0,01
11	Високий інтелект	3,83 ± 1,40	6,29 ± 0,69	7,72	0,01
12	Ерудований	3,83 ± 1,31	6,33 ± 0,64	8,40	0,01
13	Професійно компетентний	4,54 ± 1,28	6,22 ± 1,76	3,78	0,01
14	Спостережливий	5,38 ± 1,31	6,71 ± 0,46	4,69	0,01
15	Грамотний	4,54 ± 1,38	6,58 ± 0,58	6,67	0,01
16	Культурний	3,83 ± 1,37	6,25 ± 0,94	7,13	0,01
17	Ввічливий	3,04 ± 1,43	6,00 ± 1,32	7,45	0,01
18	Співчутливий	3,58 ± 1,47	5,79 ± 1,32	5,48	0,01
19	Чесний	4,08 ± 1,28	6,21 ± 1,02	6,38	0,01
20	Скромний	2,42 ± 0,97	4,13 ± 1,29	5,19	0,01
21	Самостійний	5,04 ± 1,43	6,25 ± 0,79	3,63	0,01
22	Цілеспрямований	4,83 ± 0,87	6,29 ± 0,86	5,85	0,01
23	Впевнений у собі	5,38 ± 1,18	6,41 ± 1,25	2,37	0,01
24	Життєрадісний	4,04 ± 1,33	6,00 ± 1,02	5,73	0,01
25	Незалежний	3,54 ± 1,69	5,21 ± 1,72	3,39	0,01
26	Діяльний	4,04 ± 1,49	6,41 ± 0,97	6,53	0,01
27	Ініціативний	4,00 ± 1,29	5,78 ± 1,28	4,79	0,01
28	Сумлінний	3,96 ± 1,39	6,38 ± 1,09	6,71	0,01
29	Акуратний	3,71 ± 1,39	6,17 ± 1,05	6,92	0,01
30	Організований	4,83 ± 1,61	6,63 ± 0,88	4,81	0,01
31	Товариський	5,21 ± 1,32	6,25 ± 0,85	3,25	0,01
32	Прихильний	3,21 ± 1,84	6,29 ± 1,16	6,94	0,01
33	Тактовний	3,38 ± 1,79	6,08 ± 1,32	5,95	0,01
34	Довірливий	2,33 ± 1,17	4,29 ± 1,73	4,59	0,01
35	Доброзичливий	3,17 ± 1,52	6,08 ± 1,35	7,01	0,01

Із наведених у таблиці даних бачимо, що у свідомості молодих людей реальні й ідеальні уявлення про правоохоронців відрізняються майже за всіма позиціями оцінок. Єдиний виняток – оцінка принципності, рівень якої у реальних правоохоронців майже такий самий ($4,88 \pm 1,65$), як і в ідеальних ($5,29 \pm 1,49$), $t = 0,92$, $p \geq 0,05$. Для реального образу представників сил охорони правопорядку характерні середні оцінки практично за всіма шкалами, що, можливо, свідчить про слабку здатність молоді диференційовано оцінити більшість рис цих правоохоронців як через відсутність можливостей спостерігати правоохоронців у ситуаціях, в яких мали б виявитися ці якості, так і через власну недосвідченість в оцінках таких рис. Через це загальна середня оцінка поширилась на всі риси, про які студентам бракувало інформації («ефект ореолу»). Виняток сктановлять оцінки, що є нижчими за середні, за показниками незворушливості ($2,79 \pm 1,22$), скромності ($2,42 \pm 0,97$) і довірливості ($2,33 \pm 1,17$) та середньовисокі показники за рішучістю ($5,29 \pm 1,19$), наполегливістю ($5,25 \pm 1,42$), спостережливістю ($5,38 \pm 1,31$), впевненістю в собі ($5,38 \pm 1,18$) і товариськістю ($5,21 \pm 1,32$). Таким чином, реальний правоохоронець характеризується як достатньо посередня особистість, яка, проте, поміж інших вирізняється спостережливістю, недовірливістю, вираженими волевольними рисами (наполегливістю, рішучістю), деяким зверхнім ставленням до оточуючих (упевненістю в собі, нескромністю, дратівливістю) та вмінням професійно спілкуватися (товариськістю).

Для ідеального образу правоохоронця характерними є високі оцінки майже за всіма позиціями, на фоні яких вирізняються дещо менші показники за скромністю ($4,13 \pm 1,29$) і довірливістю ($4,29 \pm 1,73$) та дещо вищі за спостережливістю ($6,71 \pm 0,46$), грамотністю ($6,58 \pm 0,58$), організованістю ($6,63 \pm 0,88$). Як бачимо, відсутність у свідомості студентської молоді достатніх знань про функції, права та обов'язки правоохоронців ведуть до загальної їх ідеалізації. Втім, навіть небагатий досвід спілкування з охоронцями правопорядку дозволяє молоді виділяти професійно важливі якості, які дозволяють не соромитися, ставити незручні запитання, уточнювати, правильно формулювати запитання для повного з'ясу-

вання всіх обставин правопорушень, вимагати пред'явити документи, показати речі, побачити невідповідності у поведінці будь-якої особи, бути професійно ерудованими та організованими. Як бачимо, студенти усвідомлюють, що спілкування навіть з «ідеальним» правоохоронцем не завжди може бути «зручним», приємним, але це є необхідним для захисту прав людини, суспільного і правового порядку.

Зазначимо, що реальний образ правоохоронця у виборці студентської молоді має варіації. Так, кластерний аналіз дозволив виділити два типи реального ставлення до правоохоронців, які поділили студентську вибірку навпіл – на тих, хто загалом відносно позитивно ставиться до правоохоронців, і на тих, хто їх певним чином «недолюблює». Такі дані наведено в табл. 2.

Відзначимо, що попри те, що студенти відрізняються загальним вектором ставлення до правоохоронців, у їх оцінках є і схожі тенденції. Так, обидві групи досить високо оцінюють такі якості мотиваційно-потребового блоку, як принципність і працьовитість, і таку рису, як спостережливість (когнітивно-пізнавальний блок). Обидві групи дають середні оцінки таким рисам правоохоронців, як ініціативність, сумлінність (діяльнісно-практична сфера) і життєрадісність (екзистенційно-буттєва сфера), та низькі оцінки незворушливості (емоційно-вольова сфера), ввічливості, скромності (моральна сфера). Таким чином, попри сформоване у студентів позитивне чи негативне ставлення до правоохоронців вони не можуть ігнорувати їх реальні професійні якості й існуючі недоліки (чи набуті професійні деформації). Так, при відносно позитивному ставленні студенти вимушені відзначити, що правоохоронці можуть демонструвати дратівливість і неввічливість. Студенти з вираженим негативним ставленням не можуть ігнорувати те, що робота правоохоронця потребує зусиль, повної самовідданості, принципності, спостережливості тощо.

До загальних тенденцій можна віднести і те, що студенти більш негативно оцінюють у правоохоронців риси, що відбивають міжособистісну, моральну, мотиваційно-потребову сфери, і більш високо – емоційно-вольові, когнітивно-пізнавальні та екзистенційно-буттєві характеристики особистості (див. табл. 3).

Таблиця 2

Оцінки особистісних рис при позитивному і негативному типах реального ставлення студентської молоді до правоохоронців (в ум. од.)

№	Особистісні характеристики	Тип ставлення		Значущість розбіжностей	
		Негативний	Позитивний	t	p
1	Суспільно спрямований	2,92 ± 1,00	4,67 ± 1,44	3,47	0,01
2	Безкорисливий	2,33 ± 1,30	3,67 ± 1,87	2,02	0,1
3	Справедливий	3,33 ± 1,23	5,25 ± 1,36	3,62	0,01
4	Принциповий	4,33 ± 1,78	5,42 ± 1,38	1,67	–
5	Працьовитий	3,42 ± 1,31	4,42 ± 1,62	1,66	–
6	Емоційно стійкий	2,83 ± 0,83	4,50 ± 1,98	2,69	0,01
7	Незворушливий	2,67 ± 1,44	2,92 ± 1,00	0,50	–
8	Рішучий	4,58 ± 1,16	6,00 ± 0,74	3,56	0,01
9	Сміливий	3,92 ± 1,08	5,83 ± 0,72	5,11	0,01
10	Наполегливий	4,67 ± 1,61	5,83 ± 0,94	2,16	0,05
11	Високий інтелект	3,00 ± 1,04	4,67 ± 1,23	3,58	0,01
12	Ерудований	3,17 ± 1,11	4,50 ± 1,17	2,86	0,01
13	Професійно компетентний	3,75 ± 1,29	5,33 ± 0,65	3,80	0,01
14	Спостережливий	5,00 ± 1,13	5,75 ± 1,42	1,43	–
15	Грамотний	3,75 ± 1,29	5,33 ± 0,98	3,38	0,01
16	Культурний	3,25 ± 1,22	4,42 ± 1,31	2,26	0,05
17	Ввічливий	2,83 ± 1,27	3,25 ± 1,60	0,71	–
18	Співчутливий	2,92 ± 1,38	4,25 ± 1,29	2,45	0,05
19	Чесний	3,42 ± 1,16	4,75 ± 1,06	2,94	0,01
20	Скромний	2,33 ± 0,89	2,50 ± 1,09	0,41	–
21	Самостійний	4,25 ± 1,48	5,83 ± 0,83	3,22	0,01
22	Цілеспрямований	4,33 ± 0,89	5,33 ± 0,49	3,41	0,01
23	Впевнений у собі	5,00 ± 1,13	6,17 ± 0,94	2,76	0,05
24	Життєрадісний	3,67 ± 1,30	4,42 ± 1,31	1,41	–
25	Незалежний	2,83 ± 1,47	4,25 ± 1,66	2,22	0,05
26	Діяльний	3,33 ± 1,50	4,75 ± 1,14	2,61	0,05
27	Ініціативний	3,75 ± 1,29	4,25 ± 1,29	0,95	–
28	Сумлінний	3,50 ± 1,31	4,42 ± 1,38	1,67	–
29	Акуратний	2,92 ± 0,67	4,50 ± 1,51	3,33	0,01
30	Організований	3,92 ± 1,68	5,75 ± 0,87	3,37	0,01
31	Товариський	4,75 ± 1,60	5,67 ± 0,78	1,78	0,1
32	Прихильний	2,00 ± 0,95	4,42 ± 1,73	4,24	0,01
33	Тактовний	2,33 ± 1,44	4,42 ± 1,51	3,47	0,01
34	Довірливий	1,83 ± 0,72	2,83 ± 1,34	2,28	0,05
35	Доброзичливий	2,25 ± 1,06	4,08 ± 1,38	3,66	0,01

Таблиця 3

Оцінки сфер особистості при негативному і позитивному типах реального ставлення студентської молоді до правоохоронців (в ум. од., рангах)

№	Сфери особистості	Тип ставлення				Значущість розбіжностей	
		Негативний		Позитивний		t	p
		середній бал	ранг	середній бал	ранг		
1	Потребово-мотиваційна	16,23 ± 3,28	3	23,42 ± 4,85	3	4,19	0,01
2	Емоційно-вольова	18,67 ± 2,35	5	25,08 ± 2,87	5	5,99	0,01
3	Когнітивно-пізнавальна	18,67 ± 4,21	6	25,58 ± 3,85	6	4,20	0,01
4	Моральна	14,75 ± 3,57	2	19,17 ± 4,06	1	2,83	0,01
5	Екзистенціально-буттєва	20,08 ± 4,06	7	26,00 ± 3,74	7	3,71	0,01
6	Діяльнісно-практична	17,42 ± 4,78	4	23,67 ± 3,87	4	3,52	0,01
7	Міжособистісно-соціальна	13,17 ± 3,74	1	21,42 ± 3,70	2	5,43	0,01

Таким чином, незалежно від типу реального ставлення, студенти більш високо оцінюють «робочі» якості правоохоронців, ніж їх особистісні якості, які безпосередньо впливають на емоційне забарвлення ставлення.

Враховуючи те, що в реальному ставленні студентів до правоохоронців можна виділити два його типи (відносно позитивне і відверто негативне), обидві групи студентів збігаються в ідеальних поглядах на правоохоронця. Так, кластерний аналіз статистично достовірно дозволяє виділити лише одну групу, яка б опису-

вала ідеальне ставлення студентів до правоохоронців. У свідомості студентів цей ідеальний образ правоохоронця, крім більш вираженого загального позитивного ставлення, відрізняється від реального насамперед місцем у його загальній структурі екзистенційно-буттєвих рис. Так, у реальному образі екзистенційно-буттєві риси мають найбільший 7-й ранг (найбільшу вираженість), а в ідеальному – займають лише середню позицію (4-й ранг). Ці результати наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Реальні та ідеальні оцінки сфер особистості правоохоронців, що надані студентською молоддю (в ум. од., рангах)

№	Сфери особистості	Образ правоохоронця				Значущість розбіжностей	
		Реальний		Ідеальний		t	p
		середній бал	ранг	середній бал	ранг		
1	Потребово-мотиваційна	19,88 ± 5,43	3	30,00 ± 4,33	3	7,14	0,01
2	Емоційно-вольова	21,88 ± 4,16	5	31,38 ± 2,86	6	9,22	0,01
3	Когнітивно-пізнавальна	22,13 ± 5,29	6	31,88 ± 3,09	7	7,79	0,01
4	Моральна	16,96 ± 4,37	1	28,38 ± 4,36	1	9,06	0,01
5	Екзистенційно-буттєва	23,04 ± 4,88	7	30,17 ± 3,31	4	5,92	0,01
6	Діяльнісно-практична	20,54 ± 5,32	4	31,13 ± 4,33	5	7,56	0,01
7	Міжособистісно-соціальна	17,29 ± 5,57	2	29,00 ± 5,00	2	7,66	0,01

Інтерпретуючи ці результати, нагадаємо, що до екзистенційно-буттєвого блоку належать такі риси, як самостійність, цілеспрямованість, впевненість у собі, життєрадісність, незалежність, які насамперед свідчать про самоактуалізацію особистості, її здатність реалізовувати власні потреби і досягати свої цілі. Зазвичай, коли мова йде про екзистенційно-буттєві риси, передбачається, що при самореалізації особистість враховує інтереси інших, але наведений опис «реального» правоохоронця дозволяє за-сумніватися у буттєвому рівні розвитку їх мотиваційної і моральної сфер. За таких умов підвищення рис екзистенційно-буттєвого блоку може свідчити про прагнення самореалізувати власні, подекуди егоїстичні риси. Крім того, підвищення цих рис свідчить і про те, що правоохоронці виконують свої професійні обов'язки на власному ентузіазмі, а не завдяки адекватній професійній підготовці, продуманій загальній правоохоронній системі і матеріальній забезпеченості. Цікаво, що в ідеальних уявленнях студентів правоохоронці зовсім не зобов'язані бути абсолютно безкорисливими (сучасна молодь вважає, що будь-яка праця має гідно оплачуватися (див. табл. 1), а найбільш вираженими у них мають бути саме

професійні риси – діяльнісно-практичної, емоційно-вольової та когнітивно-пізнавальної сфер особистості (див. табл. 4).

Оскільки проведений нами аналіз показав, що для студентської молоді при оцінках правоохоронців має місце ефект ореола, тобто неусвідомлене поширення загального емоційного ставлення на оцінки рис, про які недостатньо інформації, то для уточнення ставлення цієї групи респондентів доцільним є використання процедури колірної тесту ставлень.

Так, ідеальний образ правоохоронця асоціюється зі значно привабливішими кольорами (ранг дорівнює 2,46 ± 1,74), ніж реальний (5,38 ± 2,08), $t=5,27$, $p \leq 0,01$. При цьому зазначимо, що реальний образ на неусвідомлюваному рівні не має вираженого поділу на позитивний і негативний. Так, студенти, які на свідомому рівні демонстрували позитивне ставлення, на неусвідомлюваному рівні використовують для асоціації кольори, ранги яких у колірній розкладці майже такі самі (5,00 ± 2,34), як і в студентів з відверто негативним ставленням до правоохоронців (5,75 ± 1,82), $t = 0,88$, $p \geq 0,05$.

Більш змістовно розбіжності в емоційній оцінці реального й ідеального образу правоохоронців подано у табл. 5.

Таблиця 5

Частота добору різних кольорів, що відбивають реальне й ідеальне ставлення до правоохоронців у студентської молоді (%)

№	Колір	Образ правоохоронця		Значущість розбіжностей	
		Реальний	Ідеальний	ϕ	p
1	Синій	29,17	25,00	0,39	–
2	Зелений	4,17	45,83	3,72	0,01
3	Червоний	25,00	12,50	1,12	–
4	Жовтий	0,00	4,17	1,43	–
5	Фіолетовий	0,00	8,33	2,02	0,05
6	Коричневий	12,50	4,17	1,07	–
7	Чорний	0,00	0,00	0,00	–
8	Сірий	29,17	0,00	3,95	0,01

Як видно з даних, наведених у таблиці 5, реальний образ правоохоронця найчастіше співвідноситься із синім (29,17%), сірим (29,17%), червоним (25,00%), а деколи з коричневим (12,50%) кольорами. Як бачимо, у більшості випадків правоохоронець на емоційному рівні сприймається як пасивний, такий, що прагне до комфорту, недоступний (ізолюваний), спроби «достукатися» до нього спричиняють його роздратування. Частина молоді, яка демонструвала відносно позитивне ставлення до правоохоронців, на свідомому рівні дещо частіше для асоціації використовувала синій колір (41,67%), який у колірній розкладці займав останні позиції. Можна припустити, що зазначена частина студентів сприймає правоохоронців як пасивних. Молодь з відверто негативним ставленням на свідомому рівні в колірних асоціаціях дещо частіше надавала перевагу червоному (33,33%) і сірому (25,00%) кольорам і, відповідно, більш схильна описувати правоохоронців як «недоступних» і схильних до роздратування чи відвертої агресії. Втім, вказані розбіжності не сягнули рівня статистичної значущості. Зазначимо, що таке загальне негативне ставлення до правоохоронців на неусвідомлюваному рівні може свідчити про те, що частина молоді на свідомому рівні намагається «виправдати» правоохоронців, напевно, враховуючи суспільну значущість і важливість виконуваних ними функцій.

Для оцінки ідеального правоохоронця майже 50% опитуваних студентів використовують асоціацію із зеленим кольором, чверть – із синім. На відміну від реального образу для опису ідеального правоохоронця рідше використовуються червоний (12,50%), сірий (29,17%) та коричневий (4,17%) кольори та дещо частіше – жовтий (4,17%) і фіолетовий (8,33%). Таким чином, більшість опитаної студентської молоді

прагнуть бачити у правоохоронцях гідних, порядних та людських особистостей, які здатні до активних дій, а також контролювати свій гнів та утримуватися від агресії.

Для визначення того, з якими сферами особистості співвідносяться ці емоційні узагальнені оцінки реального й ідеального образів правоохоронця, було використано регресійний аналіз, де у якості залежної змінної використовувався ранг кольору, з яким асоціюється правоохоронець, а у якості незалежних – показники сфер особистості, отримані за допомогою семантичного диференціалу:

Негативність ставлення (реал.) = 9,83+0,2
Емоційно-вольові–0,26 Моральні–
0,19 Екзистенційно-буттєві+0,56;

Негативність ставлення (ідеал.) = 0,93+0,24
Емоційно-вольові–0,42 Екзистенційно-
буттєві+0,21 Діяльнісно-практичні+0,57.

Як видно із поданих рівнянь регресії, реальний образ тим негативніший, чим більше в ньому поєднані виражені емоційно-вольові риси з низькою моральністю та низькою здатністю досягати власні цілі своїми силами. Вольовий, незворушний, низько моральний правоохоронець, який не знайшов себе у житті, сприймається сучасною молоддю як неприємний, а можливо, і як загрозливий та небезпечний.

Хоча ідеальний образ правоохоронця, який малоє студентська молодь, насичений позитивними рисами, але поєднання надмірних емоційно-вольових та діяльнісно-практичних рис із нездатністю самореалізуватися, виявити свою індивідуальність можуть зменшити позитивність його сприйняття. На наш погляд, в таких оцінках студентської молоді виявляється надія, що ідеально функціонуючий правоохоронець буде здатен до живого, неформального спілкування. Безумовно розуміючи необхідність для сучасного правоохоронця таких рис,

як емоційна стійкість, незворушливість, наполегливість, акуратність, студенти не бажають бачити його подібним до робота (сухим, безликим), не здатним до індивідуального підходу під час виконання своїх обов'язків. У таких оцінках перш за все виявляється вимога сучасного суспільства до гуманізації і психологізації професії правоохоронця.

Висновки. Проведене дослідження показало, що за відсутності можливості спостерігати певні риси правоохоронців на їх оцінку впливає загальне враження, яке склалося у людини. Втім, навіть коли у людини склалося стійке ставлення до правоохоронців, усвідомлення завдань правоохоронної діяльності, форм і способів її виконання сприяє адекватній оцінці професійних рис правоохоронців. Окрім того, усвідомлення важливості покладених на правоохоронців професійних функцій може вести до намагання виправдати правоохоронців, навіть при загальному негативному до них ставленні.

Попри загальну думку, що розвинені професійні якості сприяють формуванню позитивного іміджу суб'єкта праці, для правоохоронців професіоналізм, який поєднаний з низькою моральністю і низькою осмисленістю буття, сприймається як небезпека. Ідеальний же образ правоохоронця передусім відбиває вимоги сучасного суспільства до гуманізації і психологізації професії правоохоронця. Виходячи з цього, серед можливих заходів, спрямованих на оптимізацію іміджу правоохоронця, позитивний ефект буде мати прийняте в європейських країнах розширення професійних завдань правоохоронців, на яких покладається велика кількість функцій, що прямо не пов'язані з охороною правопорядку. Виконання таких функцій дозволить правоохоронцям демонструвати свою людяність, гуманізм своєї роботи. Певні кроки в цьому напрямку робляться вже зараз. Так, у рамках сучасної реформи

правоохоронних органів передбачено запровадження нового рівня вимог до якості роботи правоохоронців, розширення спектра надаваних ними послуг, поліпшення матеріально-технічного забезпечення. Правоохоронні органи з каральної силової структури повинні перетворитися в повсякденну цілодобову сервісну службу із широким спектром соціальних послуг. На сьогодні патрульна служба є першою, кого торкнулась сучасна реформа.

Позитивний ефект для оптимізації іміджу правоохоронців також буде мати створення інституту добровільних помічників органів правопорядку – інституту, втраченого у нашій країні, але поширеного в громадах Америки та Європи. Виконання частини завдань правоохоронних органів на громадських засадах дозволяє краще зрозуміти сенс правоохоронної діяльності, складності її виконання, здійснювати громадський контроль за діяльністю правоохоронців, підвищити довіру до правоохоронних органів, які тісно співпрацюють зі своєю територіальною громадою.

Проводяться досить цікаві дні відкритих дверей, спрямовані на знайомство підлітків і молоді з функціями й особливостями роботи правоохоронців. Правоохоронці активно надають шефську допомогу інтернатам, дитячим будинкам, переселенцям із зони проведення антитерористичної операції; перші відкликаються на прохання здати кров правоохоронцям, які отримали поранення внаслідок виконання службових обов'язків, зокрема в зоні АТО, та постраждалому населенню тощо. Втім, варто зазначити, не стільки поодинокість таких заходів, як відсутність адекватності у висвітленні такої діяльності правоохоронців не дозволяє представити цей напрямок їхньої роботи як системний, характерний для них, а подекуди взагалі «нагороджується» ярликом показушності.

Список використаних джерел

1. Матюхіна Н. П. Імідж правоохоронних органів зарубіжних країн: проблеми створення та збереження / Н. П. Матюхіна // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – С. 297–302.
2. Политическая имиджелогия : учеб. пособие / под ред. А. А. Дергача, Е. Б. Перельгиной. – М. : Аспект-пресс, 2006. – 400 с.
3. Воробйова І. В. Імідж працівника міліції як чинник розвитку правосвідомості громадян : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Воробйова Інна Вікторівна. – Харків, 2007. – 205 с.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

ВОРОБЬЄВА І. В., МАЦЕГОРА Я. В. ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СИЛ ОХРАНЫ ПРАВОПОРЯДКА СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖЬЮ

Сделана попытка поиска ресурсов для восстановления благоприятного имиджа представителей сил охраны правопорядка. Проведённое исследование позволило выявить особенности восприятия правоохранителей студенческой молодёжью. Выявлено, что профессионализм

правоохранительных органов в сочетании с низкой нравственностью и осмысленностью бытия воспринимается молодёжью как опасность. Идеальный образ правоохранителя отражает требования современного общества к гуманизации и психологизации данной профессии. На основе полученных результатов предложены перспективные направления оптимизации имиджа правоохранителя.

Ключевые слова: студенческая молодёжь, реальный образ правоохранителя, идеальный образ правоохранителя, имидж правоохранителя, оптимизация имиджа правоохранителя.

VOROBYOVA I. V., MATSEHORA Y. V. FEATURES OF PERCEPTION OF THE REPRESENTATIVES OF LAW ENFORCEMENT FORCES BY THE STUDENT YOUTH

The article is devoted to the search for resources to restore the positive image of the representatives of law enforcement forces. The objective of the article is to study the peculiarities of perception of law enforcement officers by the most mobile part of the society – the youth. The study involved students of Kharkiv National University of Internal Affairs. The choice of this contingent for the study is not accidental. This selection most closely interact with law enforcement agencies, it is familiar with the peculiarities of their work, has established interpersonal relationships with law enforcement officers and, as a rule, does not have unreasonable fears and reasons to distance itself from them. To accomplish the study the authors used a modification of the semantic differential to evaluate the personal characteristics of law enforcement officers and the procedure of the color test of relationships. The task of the students was to assess law enforcement officers as they are (real image) and as those they should be for the successful execution of their duties (ideal image).

Conducted studies have shown that in the absence of an opportunity to observe certain features of law enforcement officers the overall impression which has developed by a human being impacts on their assessment. However, even if a person has a steady attitude to law enforcement officers, the awareness of law enforcement tasks, forms and methods of its implementation leads to an adequate assessment of professional skills of law enforcement officers.

Despite the general opinion that the developed professional skills contribute to a positive image of the subject of labor, professionalism together with the low moral and low meaningfulness of being for law enforcement officers are perceived as a threat. The ideal image of a law enforcement officer, primarily, reflects the requirements of modern society to the humanization and psychologizing profession of a law enforcement officer. Based on the obtained results, the authors have suggested possible perspective areas of optimization of a police officer's image.

Keywords: student youth, a real image of a law enforcement officer, ideal image of a law enforcement officer, image of a representative of law enforcement forces, optimization of the image of a law enforcement officer.

УДК 037.011.33(477)-057.30

С. П. ГІРЕНКО,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри психології та педагогіки
факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції
громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ*

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОНФЛІКТНИХ РИЗИКІВ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Проведено теоретичний та емпіричний аналіз конфліктологічних ризиків у професійній діяльності майбутніх працівників патрульної поліції. Визначено соціальні та особистісні джерела виникнення конфліктних ситуацій у службовій сфері. Розглянуто основні теоретичні положення та змістовно-методичні складові педагогічного процесу первинної психолого-конфліктологічної підготовки майбутніх працівників патрульної поліції у вищому навчальному закладі. Зазначено, що ефективним шляхом попередження конфліктних ризиків у роботі працівників патрульної поліції виступає якісна освітня підготовка з метою формування високого рівня конфліктологічної культури, конфліктостійкості, варіативності конфліктної поведінки патрульного.

Ключові слова: конфліктні ризики, конфліктологічна культура, професійна підготовка, психолого-конфліктологічна підготовка, патрульна поліція, моделювання.

Girenko, S.P. (2015), "Modeling of professional conflict risks within the training of future patrol police officers" ["Modeliuvannia profesiinykh konfliktnykh ryzykiv u pidhotovtsi maibutnikh pratsivnykiv patrolnoi politsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 193–198.

Постановка проблеми. Одним із провідних напрямків упровадження глобальних за змістом інновацій в українському суспільстві у 2015 році є правоохоронна система. Увага мільйонів громадян у наш час прикута саме до реформи органів внутрішніх справ, метою якої, як зазначено в Концепції заходів реформування системи МВС, є створення та злагоджене функціонування нової моделі МВС світового зразка.

Першим і досить вдалим кроком у цьому напрямку став запуск роботи нової патрульної поліції в Києві, Одесі та Львові. Перший місяць роботи нових поліцейських вже окреслив низку професійних чинників, аналіз яких дає змогу покращити процес відбору та психолого-конфліктологічної підготовки працівників майбутньої патрульної поліції в інших регіонах України. Виявляється, серед переліку базових компетенцій працівника органів внутрішніх справ здатність протистояти негативному конфліктному впливу з боку суб'єктів та чинників професійного середовища займає одне з провідних місць, знаходячись поряд з комунікативними, когнітивними та соціально-перцептивними здібностями. Невміння деяких працівників нової поліції конструктивно та виважено реагувати на конфліктостворюючу, а інколи – провокаційну поведінку окремих громадян вже стало неодноразовою тематикою резонансних відеоматеріалів, причиною звільнення ряду патрульних поліцейських, які тільки закінчили коштовне навчання. Тому комісії, що здійснюють первинний відбір кандидатів на навчання в нову поліцію, на наш погляд, повинні ретельніше діагностувати та враховувати показники їх емоційної та поведінкової сфер, більше уваги приділяти рівню їх психоемоційної стійкості, конфліктологічної компетентності та особистої комунікативної культури, здатності до варіативного спілкування.

Актуальність проблеми конфліктологічної підготовки майбутніх працівників нової патрульної поліції зумовлена постійним впливом конфліктогенів на їх професійну діяльність, працею в середовищі, насиченому протиборством, агресією та жорстокістю, маніпуляціями, іншими соціально непривабливими, небезпечними для життя і здоров'я стресовими чинниками, психоемоційним опором з боку правопорушників, підвищеними вимогами щодо

дисциплінованості, законності службових дій, високою відповідальністю за недбалість і помилки.

Метою нашої статті виступає науково-педагогічний аналіз конфліктних ризиків у професійній діяльності майбутніх працівників органів внутрішніх справ, педагогічних, методичних прийомів та методів підготовки працівників нової патрульної поліції до дій у конфліктних і стресових ситуаціях, а також педагогічні аспекти формування в них умінь управління конфліктами. Серед інших **актуальними завданнями** поданої роботи вважаємо визначення змісту педагогічних, конфліктологічних та психологічних технологій формування конфліктологічної культури працівників правоохоронних органів, особливостей їх упровадження в навчально-виховний процес, аналіз конфліктних ризиків у професійній діяльності майбутніх працівників поліції.

Стан дослідження. Порушена в нашій статті проблема конфліктологічної підготовки фахівця в системі професійної освіти висвітлюється у низці науково-практичних публікацій в галузях психології, педагогіки та права. Загальні структурно-динамічні та змістові аспекти конфлікту як соціального і психологічного явища розкрито в дослідженнях А. Я. Анцупова, С. В. Баникіної, Н. В. Гришиної, О. В. Дмитрієва, С. М. Ємельянова, А. Я. Кібанова, Г. І. Козирева, Н. І. Леонова, Г. В. Ложкіна, Л. А. Петровської, Н. В. Самсонової, В. А. Светлова, Б. І. Хасана, О. І. Щербакової та багатьох інших.

Науково-практичні аспекти конфліктності та конфліктів у професійній діяльності працівників ОВС розглянуто у публікаціях Ю. П. Аленіна, Г. А. Антонова, О. Я. Баєва, О. М. Бандурки, В. О. Бачиніна, О. В. Бауліна, І. В. Ващенко, В. М. Великого, Н. С. Карпова, О. В. Кришевича, Л. М. Лобойка, О. Р. Михайленка, В. В. Назарова, М. І. Панова, М. А. Погорецького, С. А. Шейфера.

Незважаючи на це, на наш погляд, **не вирішеними раніше частинами зазначеної проблеми** сьогодні залишаються аналіз та систематизація конфліктогенних і стресогенних ризиків, якими насичені не тільки службова діяльність працівників правоохоронних підрозділів, а й механізми практичного моделювання професійно-специфічних конфліктних ситуацій під час їх фахової підготовки з метою

формування у слухачів та курсантів високого рівня конфліктологічної культури.

Виклад основного матеріалу. Постійні зміни в очікуваннях і настроях суспільства щодо роботи правоохоронних органів в Україні потребують, з одного боку, реорганізації різних силових структурних підрозділів МВС (наприклад, створення єдиного українського поліцейського спецназу КОРД або скорочення загальної кількості працівників), а з іншого, вимагають від керівництва реформування змісту і форм роботи правоохоронців, створення принципово нової моделі спілкування з громадянами. Як наслідок цього, очікуваними результатами реформування МВС мають бути запровадження європейських стандартів у діяльність правоохоронної системи, остаточний перехід системи від каральних до соціально-сервісних функцій та побудова ефективної моделі забезпечення прав і свобод людини, громадської безпеки, протидії злочинності та корупції. Змістовою метою реформ є «запровадження європейської системи підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів внутрішніх справ, ... підвищення рівня довіри населення до органів внутрішніх справ, а також авторитету їх працівників, налагодження ефективної співпраці з населенням та місцевими громадами» [1].

Такі масштабні реформи, безумовно, потребують нових орієнтирів у визначенні професійної моделі фахівця-правоохоронця. Її розуміння не тільки надасть можливість вищим навчальним закладам МВС організувати ефективний процес їх кваліфікованої підготовки, а й захистить правоохоронну систему від попадання в її ряди осіб з низьким рівнем особистісної культури (комунікативної, поведінкової та ін.) та неконструктивною мотивацією.

Спрямованість МВС на реальне зближення з громадськістю, сучасні умови професійної діяльності працівників ОВС вимагають, на наш погляд, покращення їх спеціальної комунікативної та інтерактивної (взаємодія) підго-

товки як передумови подолання складних або екстремальних професійних ситуацій. Результатом цього може бути покращення професійно-особистісної компетентності правоохоронців. Одним з різновидів таких складних ситуацій виступає конфлікт. Саме ними насичена службова діяльність правоохоронців різних підрозділів. На думку ряду дослідників, «найчастіше екстремальні ситуації виникають при припиненні хуліганських дій або інших правопорушень, що мають місце на вулицях або в інших громадських місцях, при розгляді побутових конфліктів, затриманні злочинців ...» [2, с. 73].

Ряд сучасних дослідників у галузі права (М. І. Іншин, В. І. Олефір, Л. Ю. Малюга та ін.) підкреслюють важливість психологічної підготовки персоналу ОВС, пояснюючи це низкою чинників, а саме: «перебування працівників ОВС в силу специфіки своєї професії в агресивному комунікативному середовищі та стресових ситуаціях, необхідність володіти методами запобігання їх негативного впливу та саморегуляції своїх психічних станів; ... необхідність вибирати оптимальні шляхи поведінки в конфліктних ситуаціях та застосовувати психологічний вплив дозволить працівнику успішно вирішувати свої професійні завдання» [3, с. 131]. Також у дослідженнях підкреслено, що психологічна підготовка насамперед повинна бути спрямована на: розвиток у працівників ОВС здатності до ефективних дій в умовах високого нервово-психічного напруження, необхідність накопичення досвіду вираженої емоційно не забарвленої поведінки, моделювання ризикованих ситуацій та тренування у способах їх вирішення.

Про конфліктний характер професії правоохоронця свідчать опитування, проведені нами протягом п'ятнадцяти років серед працівників ОВС різних областей України зі стажем роботи від 1 до 24 років (див. табл. 1).

Таблиця 1

Показники оцінки рівня конфліктності професії працівниками ОВС (%)

Рівень конфліктності професії	2001 (n=382)	2003 (n=580)	2006 (n=142)	2008 (n=463)	2010 (n=306)	2012 (n=238)	2014 (n=293)
Високий	68,6	51,3	75,9	51,9	62,2	67,2	71,7
Середній	27,2	42,2	22,3	36,5	27,3	23,0	24,8
Низький	4,2	6,5	1,8	11,6	8,5	9,8	3,5

Дані анкетних досліджень свідчать, що протягом 2001–2014 рр. від 51 % до 76 % правоохоронців уважали та продовжують уважати свою професію високо конфліктною.

Серед внутрішніх конфліктів, які виникають під впливом професії, респондентами відзначені: адаптаційний конфлікт (частіше – в перші періоди професіоналізації, рідше – при

переході в інші підрозділи); конфлікт інтересів; морально-ціннісний конфлікт; конфлікт особистісної нереалізації; конфлікт неадекватної самооцінки; конфлікт не збутих очікувань. Досить часто основою конфлікту стають внутрішні протиріччя між низьким рівнем соціальної захищеності та матеріального забезпечення, з одного боку, та великим обсягом виконуваної роботи працівника, з іншого.

Професійними конфліктними ризиками, на наш погляд, виступають службові ситуації впливу різного роду конфліктогенів на працівників патрульної служби, серед яких переважають:

- вербалізовані образи, категоричні відмови, ультиматуми громадян, керівництва, колег тощо;
- прояви психологічної та фізичної агресії у спілкуванні;
- психологічний опір, маніпуляції, брехня під час контактів із правопорушниками;
- безапеляційність, авторитарність керівництва та необхідність підкорятися наказам при ігноруванні власної думки;
- висока напруженість у роботі при нестачі вільного часу, необхідного для відпочинку і відновлення сил, перебування з родиною та близькими;
- суворі вимоги до дисципліни, обсягу та строків виконання роботи;
- випадки, пов'язані з ризиками для життя та здоров'я працівника;
- критичне, інколи упереджене ставлення до правоохоронців з боку суспільства, ЗМІ, громадян;
- психоемоційне навантаження і тривожність внаслідок відчуття суворої відповідальності за помилки у роботі.

Крім того, майже дві третини опитаних нами працівників ОВС (62 %) зазначили, що їх професійна діяльність негативно позначається на стосунках у родині та періодично призводить до сімейних конфліктів та сутичок, виникнення негативних психічних станів у правоохоронців, що зумовлює зворотний вплив на їх поведінку й діяльність.

Завдання, що стоять перед вищими навчальними закладами в сучасних умовах роботи правоохоронних органів, – підготувати майбутніх фахівців до ефективної діяльності у конфліктогенному середовищі, створити особистісно-психологічне підґрунтя для розвитку і трансформації конфліктологічної культури працівників майбутньої національної поліції. Безперечно, розвиток будь-якої з багатьох особистісних культур фахівця базується на забезпеченні повно-

цінного з точки зору змісту навчально-виховного процесу формування професійно необхідних знань, відпрацювання вміння та навичок.

Моделювання професійних конфліктних ризиків у фаховій підготовці – це систематизований процес організації інтерактивних форм навчання, спрямований на формування вміння та навичок конструктивної поведінки в службових конфліктних ситуаціях.

На думку українського психолога професора О. В. Землянської, щоб відбулося «перетворення теоретичних психологічних знань у знання «практичні», тобто такі, які можна використати в реальних життєвих і професійних ситуаціях, має відбутися складний процес їх трансформації, актуалізації і побудови змістовних зв'язків», формування на рівні професійної свідомості працівника змістовних зв'язків в умовах ефективної взаємодії [4, с. 214].

Формування необхідних та важливих для правоохоронця знань про конфліктогени та стрес-чинники професійного середовища – це досить тривалий процес, що супроводжується не тільки проходженням особистістю певних етапів професіоналізації, але й кардинальними особистісно-психологічними змінами, трансформацією особистісних складових фахівця – мотиваційних, емоційно-вольових, соціально-перцептивних [4], культурних (Н. В. Самсонова) та поведінкових (К. Томас, Н. В. Гришина).

Розвиток конфліктологічної культури особистості до моменту отримання професії розвивається переважно стихійно, під впливом ситуативних випадків життєдіяльності – конфліктних ситуацій, переживання стресових впливів та негативних комунікацій. Систематизований розвиток конфліктологічної сфери фахівця-правоохоронця відбувається на різних етапах професіоналізації – під час навчання, адаптації до професії та професійного зростання. Він передбачає низку трансформацій в особистісній сфері, а саме: формування толерантного ставлення до іншої людини, розуміння та прийняття її права на індивідуальність; розвиток неконфліктного самоставлення, самосприйняття, адекватної самооцінки; аналіз власних мотивів, потреб, когнітивних установок; варіативність стратегій поведінки та стилів професійного спілкування; знання основних конфліктних станів та вміння їх діагностувати; прогностичні уміння.

Система конфліктних взаємовідносин працівника патрульної поліції – це динамічна структура, яка складається з низки компонентів: *комунікативного* (обмін інформацією, моделі конфліктного спілкування, імпульсивність,

відкритість), *управлінського* (психологічний вплив, підкорення, координація дій), *перцептивного* (сприйняття опонента і предмета стосунків), *прогностичного* (передбачення наслідків певного сценарію подій), *емоційного* (емоції та почуття, що забарвлюють стосунки) та *операційного* (стратегії й тактики дій). Вивчення майбутніми патрульними навчальних дисциплін «Стресостійкість» та «Ефективна комунікація» включає формування у них теоретичних знань про зміст і складові конфлікту як явища, ретельного аналізу причин його виникнення під час служби. Слухачі формують уявлення про стратегії й тактики конфліктної поведінки опонентів під час взаємодії, аналізують алгоритми вирішення конфлікту в роботі патрульних.

З метою формування у майбутніх патрульних поліцейських практичних навичок розв'язання та попередження конфліктів тренерами створюються навчально-професійні ситуації, в яких слухачами відпрацьовуються алгоритми конструктивної та максимально раціональної вимірної службової поведінки.

Протягом викладання тренінгу кожен з майбутніх патрульних бере участь не менше ніж у 6–8 різновекторних навчальних конфліктних ситуаціях, що дозволяє йому продемонструвати конструктивні та деструктивні моделі власної конфліктної поведінки.

Серед психологічних технік, які при цьому можуть використовуватись тренером, нами виділені:

Особистісно орієнтовані техніки:

– техніка «Опора на прогрес» (усвідомлення конфліктів, що були позитивно розв'язані у житті, умов та чинників, суб'єктів та обставин, за участю яких відбувався процес їх вирішення);

– техніка «Фантазія про майбутнє» або «Щасливий кінець» (визначення, розуміння слухачем відповідей на питання щодо варіативності можливих шляхів вирішення конфлікту);

– техніка «Шкалування» (визначення та обговорення місця, яке займає на загальній не-

гативній шкалі конфлікт, що аналізується). Тим ми можемо об'єктивно визначити ступінь важливості конфліктної проблеми;

– техніка «Проблема як урок, як друг» (позитивна інформаційна значущість цієї ситуації для майбутнього слухачів. Наприклад: «Уявіть собі, що до Вас за допомогою в подібній ситуації звернувся хтось близький. Як би Ви йому рекомендували поводитись та вирішити проблему?»);

– техніка «Нова назва» (зниження емоційної напруги та свідомо відмова від негативного забарвлення при сприйнятті конфлікту, тобто «все відбувається природно, так, як і повинно бути»).

Комунікативні техніки: «Я-висловлювання», «Вам важливо», «Комплімент», «Ширма», «Стара платівка» та ін.

Поведінкові техніки:

– техніки розвитку раціональної та конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях: «Помилкова поведінка», «Емоційна стійкість»;

– техніки, спрямовані на формування конфліктостійкості та стресостійкості правоохоронців: «Реакція на конфліктоген», «Емоційна стійкість», «Реакція на погрозу», «Маніпуляція», «Шантаж».

За результатами застосування у навчальній роботі з майбутніми поліцейськими вищезначених технік можна зробити такі **висновки**:

– у навчальних групах за короткий час створюється позитивна атмосфера щодо активізації власних ресурсів подолання конфліктів;

– перевагами застосування моделей потенційних конфліктних ризиків у тренінговій роботі є: активне спілкування (діалог) та активне слухання слухачів протягом навчальної гри, систематичне обговорення та аналіз проблем, помилкових дій однокласників, взаємний обмін позиціями та оцінками, розвиток рефлексивних здібностей, здатності ставати на позицію іншого, розвиток умінь групового співробітництва для досягнення спільної мети, формування цінності колективних зусиль для подолання конфлікту.

Список використаних джерел

1. Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовт. 2014 р. № 1118-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://police-reform.org/index.php?id=1416570538>.
2. Організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. С. Венедиктова. – Харків : Вид-во НУВС, 2003. – 273 с.
3. Організаційно-правові засади професійного навчання працівників ОВС : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Іншина. – Харків : НікаНова, 2014. – 536 с.
4. Землянська О. В. Проблема розвитку соціально-перцептивної компетентності керівника / О. В. Землянська // Право і Безпека. – 2014. – № 3 (54). – С. 23–26.
5. Общая конфликтология : учеб. пособие / [Ващенко И. В., Гиренко С. П., Хамалаян Р. А., Антонова А. Г.]. – Харьков : Оригинал, 2001. – 385 с.

Надійшла до редколегії 20.08.2015

ГИРЕНКО С. П. МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТНЫХ РИСКОВ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СОТРУДНИКОВ ПАТРУЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ

Проведён теоретический и эмпирический анализ конфликтологических рисков в профессиональной деятельности будущих сотрудников патрульной полиции. Определены социальные и личностные источники возникновения конфликтных ситуаций в служебной сфере. Рассмотрены основные теоретические положения и содержательно-методические составляющие педагогического процесса первичной психолого-конфликтологической подготовки будущих сотрудников патрульной полиции в высшем учебном заведении. Отмечено, что эффективным путем предупреждения конфликтных рисков в работе патрульной полиции выступает качественная образовательная подготовка с целью формирования высокого уровня конфликтологической культуры, конфликтоустойчивости, вариативности конфликтного поведения патрульного.

Ключевые слова: конфликтные риски, конфликтологическая культура, профессиональная подготовка, психолого-конфликтологическая подготовка, патрульная полиция, моделирование.

GIRENKO S. P. MODELING OF PROFESSIONAL CONFLICT RISKS WITHIN THE TRAINING OF FUTURE PATROL POLICE OFFICERS

Based on the acquired author's experience of conducting trainings in educational disciplines «Stress Resistance» and «Effective Communication» the author has reviewed the content and methodological issues of organization of the process of psychological and conflictological training of future patrol police officers, because conduction of the stated sessions includes formation of their base conflictological training in the form of knowledge and ideas about the strategy and tactics of opponents' conflict behavior during interaction.

The author of the paper analyzes the algorithms for solving the conflict within patrol police officers' work and states that the system of conflict interrelations of a patrol police officer is a dynamic structure that consists of several components: *communication, management, perceptual, prognostic, emotional and operational*. In order to form practical skills in solving and preventing conflicts within future patrol police officers the trainers create educational and professional situations, where the students practice algorithms of constructive and most efficient lawful behavior.

It is emphasized that modeling of professional conflict risks within professional training is a systematic process of organizing interactive forms of learning aimed at fostering skills of constructive behavior within the official conflict situations.

The author defines the teaching and methodical techniques of establishing the conflictological culture used by trainers to create educational and professional situations, where raising the level of their conflict resistance, students practice algorithms of constructive and most efficient lawful behavior.

Keywords: conflict risks, conflictological culture, professional training, psychological and conflictological training, patrol police, modeling.

УДК 316.277.4

О. В. ГОРБАЧОВА,

*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції
громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ЕМОЦІЙ

Визначено соціальні аспекти дослідження емоцій та розкрито механізм їх соціального конструювання. Обґрунтовано вплив символічних систем та культурних практик на формування та способи прояву емоцій, що дозволяє розглядати останні як типові та нормативні стани акторів, продукт соціалізації особистості та соціокультурний конструкт. Наголошено на доцільності міждисциплінарного діалогу, мультикомпонентності емоцій та неправомірності ігнорування їх біологічної складової.

Ключові слова: емоції, теорії емоцій, конструювання емоцій, соціалізація емоцій, «соціологія емоцій».

Gorbachova, O.V. (2015), "Features of the social construction of emotions" ["Osoblyvosti sotsialnoho konstruiuvannia emotsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 198–202.

Постановка проблеми. Тема емоцій постає як одна із ключових для соціальних наук, починаючи з другої половини ХХ ст., що ознаменувало розквіт соціально-емоційного світу як поля дослідження та супроводжувалось так званим «відкриттям емоційності» у соціальних практиках акторів. Разом із тим проблема емоційної сфери залишається однією зі складних не тільки в нових напрямках наукових досліджень (наприклад, «соціології емоцій»), але й у психологічній науці, де традиційно вона і вирішувалась, а багато з висловлених нині положень потребують інших акцентів і детальнішої розробки. Це пов'язано з тим, що переважна більшість дослідників вивчають емоції у різних розрізах реальності: біологічному, неврологічному, психічному, поведінковому, культурному, соціально-структурному тощо, відкриваючи релевантні ним аспекти емоцій. Також пануючі уявлення про розуміння емоцій виключно як сукупності суб'єктивних переживань та відносин, обґрунтування їх біологічної складової та універсальної природи часто залишають без уваги той факт, що емоції завжди вбудовані у більш складні культурні комплекси, а отже, мають культурно-історичні та соціальні фактори впливу, можуть виступати частиною емоційних режимів, соціальних структур та процесів, набуваючи інтерсуб'єктивної реальності. Отже, існує потреба у доробці теоретичних положень щодо аналізу емоцій як комплексного явища, налагодженні міждисциплінарних зв'язків та переосмисленні класичних положень з урахуванням соціального контексту емоційної сфери.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальні положення сучасної концепції емоцій визначені переважно в теоретичних працях психологів С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Л. С. Виготського, В. К. Вілюнаса, П. М. Якобсона, Б. І. Додонова та інших. Більш повне уявлення про психологію емоцій можна знайти в концепціях У. Джемса, К. Ізарда, К. Ланге, Р. Лазаруса, П. В. Симонова, Л. Фестінгера, С. Шехтера. Однак, незважаючи на те, що дослідницькі акценти психологів поступово зміщуються від розуміння емоцій, головним чином, у контексті психофізіологічних змінних до врахування соціальних та культурних передумов формування, прояву та інтерпретації емоційних станів, залишається усталеною практика розгляду емоцій у матриці «стимул-реактивної» взаємодії.

Перші соціальні аспекти дослідження емоцій представлені ще у роботах соціологів-класиків: Г. Зіммель, Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, М. Шелер, Дж. Тернер. Зокрема, Дж. Тернер і Я. Стетс класифікували сучасні

соціологічні концепції емоцій: драматургічні та культурні теорії емоцій (С. Гордон, А. Хохшильд, М. Розенберг, П. Туа, К. Кларк); теорії ритуалів (Р. Коллінз, Е. Саммерс-Еффлер); структурні теорії (Дж. Барбалет, Т. Кемпер, Р. Тамм, Дж. Бергер, С. Риджвей, Дж. Хаузер); теорії символічного інтеракціонізму (С. Шотт, Д. Хейз, П. Берк, Ш. Страйкер, Дж. Тернер, Т. Шефф); теорії соціального обміну (Е. Лоулер, Р. Форд, Л. Молм, Дж. Юн); еволюціоністські теорії (Дж. Тернер, В. Вентворт, М. Хаммонд) [1, р. 23].

Сьогодні переважна більшість учених погоджуються в тому, що мононауковий підхід у дослідженні даної проблематики засвідчив свою неспроможність, що актуалізує необхідність побудови міждисциплінарного діалогу, ґрунтуючись на інтеграції знання таких дисциплін, як нейрофізіологія, психологія, соціологія, культурологія, антропологія, психолінгвістика тощо. Евристичні висновки сучасних досліджень, зокрема «соціології емоцій», ґрунтуються на тому, що емоції являють собою не лише адаптивну психофізіологічну реакцію організму, а й соціокультурний конструкт, продукт соціалізації особистості й рушійну силу суспільних відносин.

Отже, **мета** статті полягає у вивченні соціальних аспектів вияву емоцій та розкритті механізму їх соціального конструювання для більш плідного розуміння смислової компоненти соціальної поведінки акторів.

Виклад основного матеріалу. Особливістю сучасного погляду на феномен емоцій є акцентування його соціальної природи. З одного боку, емоції є результатом соціальних процесів, що потребують наукового пояснення, а з іншого, – «джерелами» соціальних процесів, необхідними для «пояснення самих основ соціальної поведінки», констатує Дж. Барбалет [2, р. 9]. Соціологія емоцій як актуальний напрям вивчення соціальної складової емоцій спрямована на дослідження соціокультурних умов, у яких виникають різні типи емоцій, а також визначення факторів впливу та наслідків емоційних реакцій для окремих індивідів, груп та спільнот і в цьому дисциплінарно межує із психологією емоцій. Такий погляд дозволяє говорити О. О. Симоновій про трансформацію існуючої моделі *homo sociologicus* і включення до неї таких змінних, як почуття, настрої, переживання, об'єднаних терміном «емоції», їх визнання як важливих детермінант соціальної поведінки. Модель *homo sociologicus* як осереддя різних соціальних ролей, як модель переважно раціонального актора модифікується в модель *homo sociologicus affectionalis* [3, с. 295]. У той

час як психологія фокусується на індивідуальних процесах, пов'язаних з емоціями, соціальний аспект їх дослідження дозволяє перенести індивіда в соціокультурний контекст і проаналізувати, яким чином соціальні структури і культура обумовлюють виникнення, протікання і способи прояву емоцій, яку роль відіграють емоції у відтворенні і трансформації соціальних явищ.

Важливо відмітити, що дотепер серед фахівців відсутнє єдине розуміння власне емоцій, а також меж їх співвіднесення із суміжними термінами, такими як почуття, афекти, настрої, переживання тощо. Тому поняття «емоції» вживається у широкому сенсі, поєднуючи всі перераховані феномени. Крім того, під емоціями часто маються на увазі і такі складні явища, як, наприклад, довіра, страждання, горе.

Так, Т. Кемпер пропонує класифікувати емоції на власне психологічні та соціальні. До першого типу належать так звані первинні емоції (*primary emotions*): щастя, страх, гнів, сум, подив, задоволення і відраза. Вони мають універсальний характер та є результатом еволюційного процесу (філогенеза). Вторинні емоції (*secondary emotions*) – почуття провини, сорому, гордості, подяки, любові, ностальгії – набуваються у процесі соціалізації (онтогенезу) та є соціально сконструйованими [4].

Соціологія емоцій відкриває широкий спектр так званих соціальних почуттів. Серед них – упевненість, конформність, сором, ресентимент, мстивість, любов, вина і безліч інших емоцій, які мають психофізіологічне джерело, але набувають соціально-етичного змісту, що робить їх самостійними сутностями, які майже не мають нічого спільного з субстанцією, що їх породила. Дійсно, ні почуття сорому, ні почуття провини, ні презирство не притаманні тваринам та практично не мають нічого спільного із біологічними інстинктами. Не притаманні вони і дітям. Це соціальні конструкти, що набуваються – у міру соціалізації – дорослою людиною як відповідна реакція на відносини з оточуючими у відповідному соціальному середовищі. Ці емоції є безпосередньо включеними у рольові відносини, «сформованими роллю» (за С. Шот), та обумовлені присутністю «узагальненого іншого». Наприклад, індивід здатний усвідомлювати провину без присутності оточуючих, оскільки відчуває відповідальність перед тими чи іншими соціальними приписами та узгоджує власні дії з соціальними очікуваннями.

Положення конструктивізму трактують більшість емоцій як певні артефакти, конструкти, що є завше не наслідком спадкових поведінкових реакцій, а продуктами соціальної діяльності. Адже емоції як типові внутрішні

стани визначаються відповідно до культурних уявлень та узгоджуються із соціальними нормами їх прояву, чого індивіди вчаться у процесі соціалізації та участі у соціальних структурах. Тобто вони є продуктом соціального конструювання реальності, соціальної репрезентації, соціокультурної діяльності і як аспекти системи культурних значень використовуються людьми для розуміння соціально значущих ситуацій та побудови відповідних практик поведінки.

Зокрема, С. Гордон вважає, що походження емоцій – не біологічне, а обумовлене культурою: індивіди навчаються мовних визначень емоцій, форм емоційної поведінки і пов'язують значення кожної емоції з різними типами соціальних стосунків. Наприклад, ревності виникають у відповідь на вторгнення іншої людини у стосунки високої цінності; гнів маркує шкоду, спричинену іншим; горе засвідчує втрату «значущого іншого» тощо. Навіть жести, що говорять про ту або іншу емоцію, мають культурно обумовлений фактор [5, р. 118]. На думку К. Лутц, емоції є завжди міжособистісним, інтерсуб'єктивним, а не індивідуальним феноменом [6]. Соціальний психолог Р. Херрі також наголошує на тому, що емоцій як таких не існує, є лише різні способи емоційного прояву індивідуальних почуттів, дій, оцінок, установок та переконань відповідним фізіологічним способом [7]. У свою чергу, Т. В. Іванова виводить, що емоції не є у чистому вигляді «природним продуктом», а завжди є результатом, з одного боку, впливу культури, її нормативних взірців, а з іншого – здатністю індивіда конструювати емоції та надавати сенс власним переживанням [8, с. 76].

Під час соціалізації дитина засвоює ті емоційні конотації, якими наділені навколишні предмети. Адже ще Г. Блумер наголошував на тому, що речі, люди, відносини з цими людьми самі по собі є нейтральними, істотний вплив на сприйняття навколишнього та емоційні переживання чинить їх символічне значення, основане на системі норм і цінностей, що транслюється відповідним суспільством. Емоції узагальнюються і передаються у процесі соціокультурної взаємодії, завдяки якій формується загальна емоційна мова, а також загальний досвід емоційних переживань, який набагато ширший і різноманітніший за власний досвід людини. Процес соціалізації передбачає засвоєння наявних лінгвістичних емоційних кліше, завдяки чому людина навчається розпізнавати, називати свої емоції, а також керувати ними. Так природна афективність набуває своєї соціокультурної форми. Крім того, соціальний вимір емоцій дозволяє долучити до аналітичної матриці такі

параметри, як соціальні обов'язки і зобов'язання акторів щодо інших, сигнали групової ідентичності, статусно-рольові характеристики або відносини домінування-підпорядкування тощо.

Соціалізація емоцій тісно взаємопов'язана з гендерною соціалізацією, в результаті якої завоюються статево-диференційовані норми емоційно забарвленої поведінки. Так, Г. М. Бреслав проводить ґрунтовний аналіз емоцій як елемента статево-рольової поведінки і розглядає соціалізацію гендерних відмінностей у прояві емоцій. Він зазначає, що в сучасному суспільстві зберігаються статево-диференційовані норми соціальної перцепції, розуміння, переживання і вираження емоцій. Зокрема, форми прояву емоційних явищ у хлопчиків більшою мірою обмежуються, а в дівчаток полегшуються, підкреслюється відмінність і в гендерних нормах експресії («Не реви, як дівчисько») [9, с. 394].

Під час соціалізації відбувається засвоєння відповідних правил «відчущання» (*feeling rules*) та правил «вираження емоцій» (*display rules*). Перші визначають, які емоції та з якою інтенсивністю слід пережити і відчувати в даній ситуації, чи повинні вони бути негативними або позитивними та якою має бути їх тривалість. Другі правила вказують на те, коли і як потрібно виражати емоції [3, с. 308.]. Сукупність подібних норм формує емоційну культуру суспільства, відповідно до якої людина здатна компетентно виражати ситуативно адекватні емоції з урахуванням соціально значущих індикаторів (статус, вік, стать і т. ін.). Тож у процесі соціалізації індивіди вчаться керувати вродженою емоційністю, певним чином трансформуючи її, напрацьовувати способи «роботи з емоціями» з урахуванням соціального контексту.

Отже, незважаючи на те, що носієм емоції є конкретна особистість, емоційні переживання, занурюючись у тканину соціальної взаємодії, набувають рис надіндивідуальних, інтерсуб'єктивних явищ, вони завжди спрямовані на об'єкти зовнішнього світу (емоційне ставлення і предмет, якому це ставлення адресується), а у своїх проявах співвідносяться із нормами соціокультурної системи. Інтерсуб'єктивні значення можуть виявлятися як на когнітивному, так і на емоційному рівнях, що визначають та підтримують соціальні практики акторів.

Висновки. Соціальний аспект розуміння емоційної проблематики оснований на виклику загальноприйнятим уявленням про емоції як вроджені або універсальні відповіді на зовнішні подразники, акцентуючи зв'язок між процесами свідомості і соціокультурними структурами, що дозволяє змінити як методологічні, так і предметні акценти. Розгляд емоцій з позиції соціального конструктивізму дозволяє розкрити їх надіндивідуальну сутність, визначити аспекти системи соціокультурних значень, які використовуються індивідами для розуміння актуальних ситуацій та формування відповідних практик поведінки через «прийняття ролі емоцій». Разом із тим жодним чином не підлягає сумніву той факт, що емоції є мультikomпонентним явищем зі складною структурою, де фізіологічна компонента, тобто біологічний фактор, є критичним елементом у розумінні механізмів виникнення та прояву емоцій у соціальному житті. На наш погляд, це засвідчує неправомірність спроб ототожнення емоцій виключно із їхніми соціальними репрезентаціями через протиставлення об'єктивної та суб'єктивної реальності.

Список використаних джерел

1. Turner J. H. The sociology of emotions / J. H. Turner, J. E. Stets. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 349 p.
2. Barbalet J. M. Emotion, Social Theory and Social Structure : A Macrosociological Approach / J. M. Barbalet. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 210 p.
3. Симонова О. А. Социологическое исследование эмоций в современной американской социологии: концептуальные вопросы / О. А. Симонова // Социологический ежегодник, 2009 : сб. науч. тр. / РАН ; ИНИОН ; Центр социал. науч.-информ. исслед. – М., 2009. – С. 292–331. – (Серия: Теория и история социологии).
4. Kemper T. D. How many emotions are there? Wedding the social and the autonomic components / T. D. Kemper // American journal of Sociology. – 1987. – Vol. 93, No. 2. – Pp. 263–289.
5. Gordon S. L. Institutional and impulsive orientations in selectively appropriating emotions to self / S. L. Gordon // The sociology of emotions : Original essays and research papers / ed. by D. D. Franks, E. D. McCarthy. – Greenwich (CT) : JAI, 1989. – Pp. 115–135.
6. Lutz C. Depression and the Translation of Emotional Worlds / Catherine Lutz // Culture and Depression: Studies in the Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affect and Disorder / A. Kleinman and B. Good (eds). – Berkeley, 1985. – Pp. 63–100.
7. Harre R. An Outline of the Social Constructionist Viewpoint / R. Harre // The Social Construction of Emotions / R. Harre (ed.). – Oxford : Blackwell, 1986. – Pp. 2–14.
8. Иванова Т. В. Социология эмоций с позиций символического интеракционизма / Т. В. Иванова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 891. – Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи; вип. 26. – С. 74–77.

9. Бреслав Г. М. Психология эмоций : учеб. пособие для вузов / Г. М. Бреслав. – М. : Academia, 2006. – 544 с.
Надійшла до редколегії 26.08.2015

ГОРБАЧЁВА О. В. ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО КОНСТРУИРОВАНИЯ ЭМОЦИЙ

Определены социальные аспекты исследования эмоций и раскрыты механизмы их социального конструирования. Обосновано влияние символических систем и культурных практик на формирование и способы проявления эмоций, что позволило рассматривать последние как типичные и нормативные состояния актёров, продукт социализации личности и социокультурный конструкт. Отмечены необходимость построения междисциплинарного диалога, мультикомпонентности эмоций и неправомерность игнорирования их биологической составляющей.

Ключевые слова: эмоции, теории эмоций, конструирование эмоций, социализация эмоций, «социология эмоций».

GORBACHOVA O. V. FEATURES OF THE SOCIAL CONSTRUCTION OF EMOTIONS

It is noted that the second half of the XX century is characterized by the so-called «discovery of emotionality» within the social practices of actors. The ruling idea about understanding emotions only as a set of subjective experiences and relations, grounding their biological component and universal nature is often disregarded the fact that emotions are always embedded in more complex cultural systems, and therefore are the products of social activity. This fact has determined the objective of the research – the study of the mechanisms and specifics of social construction of emotions.

Based on the provisions of the «sociology of emotions», the author has grounded the influence of symbolic systems and cultural practices on the formation, interpretation and methods of displaying emotions. This allows us to consider the latter as typical and normative states of actors, the product of socialization of a personality and socio-cultural construct. Through the category of «secondary emotions» (according to T. Kemper) it is concluded that a wide range of so-called social feelings – confidence, conformity, shame, resentment, vindictiveness, love, guilt and many other emotions – has a psychophysiological source but acquires social and ethical content, making them independent entities of intersubjective reality.

Special attention is paid to the socialization process, during which a person learns the emotional connotations of surrounding objects, corresponding linguistic emotional clichés, rules of «feelings» (feeling rules) and rules of «expressing emotions» (display rules), and learns to recognize, name and manage his/her emotions. Because of this «the natural» affectivity acquires its social and cultural form.

It is emphasized on the feasibility of interdisciplinary dialogue, multicomponent of emotions and illegality of ignoring their biological determinants.

Keywords: emotions, theories of emotions, construction of emotions, socialization of emotions, «sociology of emotions».

УДК 159.9:378.635.174

С. В. ЖИДЕЦЬКА,

помічник ректора Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ЗЕМЛЯНСЬКА,

доктор психологічних наук, професор,

професор кафедри соціології та психології

факультету права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Проаналізовано особливості професійного становлення особистості (професіогенезу) в контексті професійної підготовки у вищих навчальних закладах. Зазначено, що професіогенез можна розглядати як інтеграцію двох процесів – розвитку особистості в онтогенезі (протягом всього життя) та її професіоналізації (з початку періоду професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності). Рушійною силою професійного розвитку особистості є кризи, виходи з яких дозволяють привести у відповідність можливості, потреби суб'єкта діяльності та вимоги конкретних умов професійної діяльності.

Ключові слова: професійне становлення, професійна діяльність, прогресивна сторона професіогенезу, регресивна сторона професіогенезу, професійна деформація, негативні стани, кризи професійного розвитку.

Zhydetska, S.V. and Zemlyanskaya, E.V. (2015), "Features of an individual's professional formation in the process of professional training" ["Osoblyvosti profesiinoho stanovlennia osobystosti v protsesi profesiinoyi pidhotovky"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 202–207.

Постановка проблеми. У контексті сучасного реформування системи функціонування органів внутрішніх справ питання професійного становлення фахівця набувають особливої значущості. Це обумовлено тим, що саме в ході етапу первинного освоєння професії, який припадає на час навчання у вузі, здійснюється процес самовизначення молоді людини, формуються її життєва і світоглядна позиції, засвоюються індивідуалізовані способи і прийоми діяльності, поведінки і спілкування. Актуальною стає проблема виявлення зв'язку і взаємозумовленості двох процесів – розвитку особистості та становлення професіонала.

Стан дослідження. Питання професійної діяльності та її становлення завжди знаходилися в центрі уваги психологічної науки та стали предметом досліджень таких вчених, як О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, В. І. Барко, С. О. Дружилов, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімов, О. М. Кокун, С. Д. Максименко, А. К. Маркова, В. Д. Шадріков та ін. Процес професіоналізації постійного викликає дослідницький інтерес вчених і практиків у зв'язку з його високою соціальною значущістю. Вирішення проблем професійного розвитку (професіогенезу) цікаве і у теоретичному, і в прикладному планах.

Мета статті – проаналізувати особливості професійного становлення особистості у контексті підготовки у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення особистості працівника розглядається нами як процес професіоналізації, що здійснюється протягом усього життя. Професіоналізація виникає як спосіб буття, самореалізації людини, становлення її суб'єктності, що дозволяє самостійно і творчо будувати й розвивати власну професійну діяльність, формувати стійкість до впливу негативних факторів. При цьому професійне становлення можна розглядати у трьох аспектах: 1) як соціальне явище; 2) як процес оволодіння людиною професійною діяльністю, набуття професійно важливих якостей; 3) як систему суспільних інститутів, що регулюють процес засвоєння професійної ролі.

Студентський вік є раннім періодом зрілості, перші роки якого відносяться до періоду навчання у вищому навчальному закладі (18–

24 роки). Він характеризується тим, що людина має велику працездатність, максимально здатна до творчості та оволодіння складними способами інтелектуальної активності. На цей час припадає важливий етап, що характеризується «входженням» людини у професію, становленням майбутнього фахівця та професіонала.

Розглядаючи професійне становлення особи, багато дослідників виділяють стадії, рівні та етапи, які проходить фахівець у своєму професійному зростанні. Однак в науці сьогодні немає загальноприйнятого поділу життєвого шляху професіонала на стадії (етапи).

Скористаємось одним із варіантів, запропонованим Є. О. Клімовим: оптант – стадія вибору професії; adept – людина, що вже стала на шлях прихильності до професії та освоює її; адаптант – звання молодого фахівця до роботи, «входження» в її багаточисленні тонкощі; інтернал – досвідчений працівник, який може самостійно і успішно виконувати основні професійні функції; майстер, авторитет, наставник [1].

На нашу думку, потрібно виділяти такі чотири стадії професійного становлення особи, які, перш за все, розкривають зміст цього процесу:

1. Формування професійних намірів – усвідомлений вибір особою професії з урахуванням своїх індивідуально-психологічних особливостей. Професійне становлення починається з формування професійних намірів, які є рівнодієвими багатьох чинників – престижу професії, потреби суспільства, впливу сім'ї, засобів інформації тощо. Важливу роль у виборі професії відіграє спрямованість особистості на певний предмет праці, що виявляється в інтересах і захопленнях.

2. Професійна підготовка або навчання – освоєння системи професійних знань, умінь і навичок, формування професійно важливих якостей особистості, розвиток схильності та інтересу до майбутньої професії. Це, передусім, навчання у вищому навчальному закладі. Основними психологічними новоутвореннями на цьому етапі є професійна спрямованість, професійно-етичні ціннісні орієнтації, духовна зрілість, готовність до професійної діяльності.

3. Професіоналізація або професійна адаптація – «входження» у професію, її освоєння,

професійне самовизначення, набуття професійного досвіду, розвиток властивостей і якостей, необхідних для кваліфікованого виконання професійної діяльності.

4. Майстерність – часткова або повна реалізація особи у професійній діяльності, якісне і творче виконання професійної діяльності, інтеграція сформованих професійно важливих якостей особи в індивідуальний стиль діяльності. У процесі оволодіння професійною майстерністю все більшу привабливість отримує сама діяльність.

Вчені наголошують на нерівномірності етапів професійного становлення особи, визначаючи його як індивідуальну траєкторію професійного росту [2–5].

Якщо розглядати професійне становлення фахівця високої кваліфікації, то основними стадіями будуть такі: 1) підготовча (довузівська) – пов'язана з вибором професії; 2) початкова (ВНЗ) – під час неї формуються основні професійно важливі вміння та якості особистості професіонала; 3) основна (післявузівська) – період розвитку всіх сутнісних сил особи з метою її повної самореалізації у професійній діяльності. Саме на третьому етапі відбувається становлення особистості професіонала.

У період професійного становлення особистості в процесі професійної підготовки можна виділити декілька рівнів становлення:

1. Адаптивний – стадія пристосування до професійної діяльності, адаптації до нових життєвих соціокультурних реалій; професійна діяльність відбувається за відпрацьованою схемою, творча активність слабка, на побутовому рівні; стимулювання різних форм самостійності і активності; формування навичок самовладання та емоційної саморегуляції; прийняття суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин; знаходження прямих і альтернативних способів рішення життєвих і професійних проблем;

2. Професійно-репродуктивний – стадія освоєння професійних знань і умінь: розвиток потреби у професійній реалізації; актуалізація пізнавальної рефлексії; оволодіння цінностями і сенсами професійної діяльності; розвиток первинних умінь створювати проекти життєвого шляху; розвиток мислення та розуміння;

3. Особистісно-продуктивний – стадія прийняття особового сенсу професійної діяльності: розвиток регулятивних механізмів діяльності, спілкування та творчості; пошук і стимулювання індивідуального стилю професійної діяльності; готовність до професійного вирішення теоретичних і практичних проблем; вироблення адекватної комунікативної поведінки май-

бутнього фахівця у професійній діяльності, на життєвому шляху;

4. Суб'єктно-креативно-професійний – практична реалізація професійного становлення майбутнього фахівця: суб'єктна реалізація особистісно-професійного становлення фахівця; уміння здійснювати необхідну корекцію на основі самоаналізу професійної і життєвої діяльності; посилення ролі професійних знань в особистісному, життєвому і професійному планах; систематизація поглядів і установок відносно життєвого і професійного шляхів; знаходження свого власного індивідуального стилю професійної діяльності; повна готовність до професійної діяльності [6; 7].

Професійну підготовку розглядають як процес управління діяльністю людини з опанування професійними знаннями, вміннями, навичками, розвитку професійних здібностей, професійно важливих якостей (далі – ПВЯ). Професійне становлення особи – це цілісний процес, що динамічно розгортається у часі: від формування професійних намірів до повної реалізації в діяльності. Особистість поступово змінюється, і це призводить до перебудови мотивів навчально-професійної діяльності та формування нових властивостей особи. Професійне становлення припускає використання сукупності прийомів соціальної дії на особу, її включення в різні види діяльності, що мають на меті сформувати систему професійно важливих якостей. В утворенні комплексів ПВЯ беруть участь не лише сукупності властивостей особи, пов'язані з видом діяльності, а й особисті якості, важливі для будь-якого виду професійної діяльності. Це, передусім, самоконтроль, професійна самооцінка, що є важливим компонентом професійної самосвідомості, і дещо більш специфічні: емоційна стійкість, тривожність, ставлення до ризику.

Серед власне особистісних властивостей як універсальна ПВЯ найчастіше згадується відповідальність. Вона розглядається деякими вченими як одна із властивостей, що характеризує спрямованість особистості та впливає на процес і результати професійної діяльності, передусім через ставлення до своїх робочих обов'язків і до своїх професійних якостей.

Вважається, що професія накладає на людину незгладимий слід. Професіонал – це особа, яка розвивається, має високу професійну кваліфікацію і компетентність, різноманітність навичок і умінь, а також високий рівень ПВЯ або особово-ділових якостей, мотиваційну сферу і ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток. Система професійних вимог

для курсантів (студентів) вищих навчальних закладів не заглушає, а ініціює їх здібності до пошуку шляхів життєвого і професійного росту, стимулюючи активність і творчу спрямованість.

Успішність професійного становлення, на нашу думку, визначають такі показники: активність особи; чинник усвідомленості себе як професіонала; здатність до саморозвитку; наявність професійно важливих якостей і здібностей; ціннісно-смісловне ставлення до професійної діяльності; творчий підхід до здійснення професійної діяльності; професійна компетентність; готовність до подолання напруженої ситуації для успішного виконання поставленого завдання.

У цілому професіонала можна охарактеризувати як людину, яка: опановує норми професії в мотиваційній і операційній сферах; результативно і успішно, з високою продуктивністю здійснює свою професійну діяльність; наслідує високі стандарти, має розвинене професійне цілепокладання, самостійно будує сценарій свого професійного життя; має стійкість до зовнішніх перешкод; прагне до розвитку своєї особистості і індивідуальності засобами професії; збагачує досвід професії оригінальним творчим вкладом, сприяє підвищенню соціального престижу своєї професії в суспільстві, інтересу до неї.

Як основні передумови професійного розвитку вибираємо наступні положення: 1) всі люди індивідуальні за своїми психологічними властивостями і якостями; 2) успішність професіоналізації визначається рівнем відповідності індивідуально-психологічних особливостей особи вимогам професії; 3) кожна людина відповідає вимогам ряду професій; 4) рівень співвідношення індивідуальних особливостей і професійних вимог визначає рівень інтересу до професії, задоволеності нею, прагнення до професійного вдосконалення; 5) професіоналізація реалізується протягом всього професійного шляху особистості; 6) професійний розвиток особистості, операційних і психологічних якостей та структур відбувається нерівномірно і різночасно; 7) визначальним у професійному розвитку особистості є характер провідної діяльності та її зміна; 8) ставлення до професії, її освоєння і трудова діяльність детермінуються і коригуються професійними, психологічними, фізіологічними та іншими чинниками, що визначають особливості життєвої і трудової активності людини.

Професійний розвиток особистості (професіогенез) можна розглядати як інтеграцію двох процесів – розвитку особистості в онтогенезі (протягом всього життя) та її професіоналізації

(з початку періоду професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності). Професійне становлення – досить складний процес, що має циклічний характер, прогресивний та регресивний аспекти. Прогресивний аспект професійного становлення особистості пов'язаний, передусім, із формуванням мотивів професійної діяльності і структури професійних здібностей, знань, умінь і навичок. Регресивний аспект характеризується проявом негативного впливу професії на особистість, можлива поява самих різноманітних професійних деформацій або негативних станів. Рушійною силою професійного розвитку особистості є кризи, виходи з яких дозволяють привести до відповідності можливості, потреби суб'єкта діяльності і вимоги конкретних умов професійної діяльності.

Висновки. Професійне становлення – це форма особистісного розвитку людини, розглянута крізь призму його професійної діяльності. Показником професійного становлення є формальні (диплом фахівця, сертифікати підвищення кваліфікації, посада) і неформальні (професійне мислення, уміння застосовувати нестандартні засоби для вирішення завдань, затребуваність праці) критерії. Очевидно, що професійне становлення передбачає не лише вдосконалення трудових навичок, але й самовдосконалення особистості. Порівняння позицій фахівця-початківця і професіонала показує, як змінюється людина: з виконавця стає творцем, від простого додатка знань і навичок приходить до аналізу і критичної оцінки ситуації, а від пристосування – до творчості. Професійна діяльність є необхідним і найтривалішим етапом соціалізації особистості.

Сьогодні підготовчий етап становлення професіонала має особливе значення. Сучасна професійна діяльність відрізняється високою складністю, тому ринок праці потребує висококваліфікованих фахівців, що розбираються у новітніх технологіях. Вважається також, що сучасний фахівець не повинен засереджуватися на своїй вузькій спеціалізації, а має бути різнобічно освічений, оскільки економічна ситуація, що змінюється, часто призводить до необхідності швидкої перекваліфікації, отримання нових навичок або суміжної спеціальності. Тому професійна освіта сьогодні виходить за межі «підготовчого етапу» і поширюється далі, дозволяючи не припиняти навчання упродовж всього життя. Цим завданням відповідає сучасна концепція безперервної освіти, де зазначено, що людина не повинна зупинитися у розвитку, їй слід бути в курсі технологічних новинок і останніх ідей у професійній сфері.

Список використаних джерел

1. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 400 с.
2. Бандурка А. М. Профессионализм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
3. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : монографія / В. І. Барко. – Київ : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
4. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический подход. – Харьков : Гуманит. центр, 2011. – 296 с.
5. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1982. – 189 с.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. – [2-е изд.]. – М. : Аккад. Проект ; Екатеринбург : Дел. кн., 2003. – 336 с.
7. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд, 1996. – 312 с.
8. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія / О. М. Кокун. – Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. – 200 с.
9. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – Київ : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
10. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / [І. В. Жданова, П. В. Макаренко, Н. Е. Мілорадова та ін.]; за заг. ред. І. В. Жданової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2014. – 516 с.

Надійшла до редколегії 01.07.2015

ЖИДЕЦКАЯ С. В., ЗЕМЛЯНСКАЯ Е. В. ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Проанализированы особенности профессионального становления личности (профессиогенезу) в контексте профессиональной подготовки в высших учебных заведениях. Указано, что профессиогенез можно рассматривать как интеграцию двух процессов: развития личности в онтогенезе (на всем жизненном пути) и её профессионализации (с начала периода профессионального самоопределения до завершения активной трудовой деятельности). Движущей силой профессионального развития личности являются кризисы, выходы из которых позволяют привести в соответствие возможности, потребности субъекта деятельности и требования конкретных условий профессиональной деятельности.

***Ключевые слова:** профессиональное становление, профессиональная деятельность, прогрессивная сторона профессиогенеза, регрессивная сторона профессиогенеза, профессиональная деформация, негативные состояния, кризисы профессионального развития.*

ZHYDETSKA S. V., ZEMLYANSKAYA E. V. FEATURES OF AN INDIVIDUAL'S PROFESSIONAL FORMATION IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

The article is devoted to the analysis of the features of an individual's professional development in the process of professional training in higher educational establishments. As the main prerequisites for professional development we choose the following provisions: 1) all people differ according to psychological characteristics and qualities; 2) the success of professionalism is determined by the degree of conformity of individual and psychological characteristics of an individual to the requirements of the profession; 3) every person meets a number of profession's requirements; 4) the measure of the correlation of individual characteristics and professional requirements determines the level of interest to the profession, satisfaction in the profession, commitment to professional development; 5) professionalization is implemented throughout the professional path of individual's development; 6) professional development of an individual, its operational and psychological qualities and structures is uneven and different; 7) the character of leading activity and its change are determining in the professional development of an individual; 8) attitude to the profession, its development and employment are determined and corrected by professional, psychological, physiological and other factors that define the characteristics of life and labor activity of a man.

Professional development of an individual (professional genesis) can be viewed as the integration of two processes: individual's development in ontogenesis (through the whole life) and its professionalization (since the period of professional self-identification up to the end of active employment). Professional formation is rather a complex process, which is the cyclical in nature, the authors outline its progressive (rising) and regressive (descending) stages. Progressive stage of individual's professional formation is associated primarily with the formation of motives of professional activity and the structure of professional abilities, knowledge and skills. Regressive stage of professional development

is characterized by the display of negative impact of the profession on a person; there is a possibility of a variety of professional deformations or negative states. The driving force of individual's professional development is crisis, the outputs of which allow you to match the opportunities, needs and requirements of a subject and the requirements of specific conditions of professional activity.

Keywords: *professional formation, professional activity, progressive stage of professional genesis, regressive stage of professional genesis, professional deformation, adverse conditions, crisis of professional development.*

УДК 159.9:351.743-055

Н. В. НЕЖДАНОВА,

здобувач кафедри клінічної психології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Проаналізовано сутність і теоретичні засади поняття «професійно важливі якості майбутнього фахівця» з урахуванням сучасних професійних вимог до майбутніх фахівців органів внутрішніх справ. Метою статті є аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-публіцистичних джерел, у яких присвячено увагу поняттю «професійно важливі якості». У результаті дослідження, проведеного на основі теоретичного осмислення ряду наукових праць, визначено поняття «професійно важливі якості майбутнього фахівця».

Ключові слова: *професійно важливі якості, майбутній фахівець, компетенція, професія.*

Nezhdanova, N.V. (2015), "Theoretical basis of determining the concept of professionally important qualities of future specialists" ["Teoretychni zasady vyznachennia poniattia profesiino vazhlyvykh yakosteï maibutnix fakhivtsiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 207–211.

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука приділяє важливу увагу вивченню проблеми професійного становлення особистості майбутнього фахівця. Будучи засобом самоствердження особистості в суспільстві, вибір професії стає на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України одним з найголовніших рішень у житті не тільки молодих людей, а й осіб, які змушені змінювати професію за різних обстав. Правильний вибір професії надає майбутньому фахівцеві перспективні можливості самореалізації та набуття відповідного соціального стану.

Зміна традиційних форм професійної самореалізації, сучасна соціально-економічна парадигма розвитку суспільства висуває високі вимоги до майбутніх фахівців і потребує всебічно розвинених і соціально активних особистостей. Роботодавці висувають серйозні вимоги до майбутнього фахівця, які зумовлюють необхідність бути конкурентоспроможним на ринку праці, мати не тільки активну позицію, а й володіти необхідними професійно важливими якостями. Однак, незважаючи на значний інтерес до проблеми професійно важливих якостей, вона залишається недостатньо розкритою, особливо це стосується точного визначення

поняття «професійно важливі якості майбутнього фахівця».

Актуальність дослідження поняття професійно важливих якостей майбутнього фахівця зумовлено також тим, що, незважаючи на розширення багатогранності і простору вільного професійного вибору, негарантований характер зайнятості, а також динамічність і невизначеність структурної зайнятості вимагають наявності відповідних професійно важливих якостей майбутнього фахівця не тільки під час вступу до практичного виконання роботи, але й на початку та у процесі професійного становлення.

Отже, проблема дослідження професійно важливих якостей майбутнього фахівця залишається актуальною, оскільки, по-перше, немає єдиного підходу до визначення поняття «професійно важливі якості», по-друге, зміни в політичній, економічній, духовній сферах суспільства спричиняють зміни в системі ціннісних орієнтацій та вимогах до майбутніх фахівців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням професійно важливих якостей було присвячено увагу провідних українських та зарубіжних учених, зокрема таких, як В. П. Андрущенко, Б. Г. Ананьєв, В. І. Астахова, Г. О. Балл, І. Д. Бех, В. О. Бодров, А. В. Брушлінський,

Н. С. Глуханюк, Р. С. Гуревич, А. О. Деркач, В. Г. Зазикін, Е. Ф. Зеєр, Ф. С. Ісмаїлова, В. О. Кан-Калик, А. В. Карпов, О. В. Киричук, Є. А. Клімов, Н. В. Кузьміна, В. Г. Кузь, Т. В. Кудрявцев, О. М. Леонтєв, А. О. Лігоцький, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, О. Г. Мороз, Г. С. Нікіфорова, К. К. Платонов, С. І. Подмазін, М. М. Поташник, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, С. О. Сисоєва, В. О. Сластьонін, І. С. Собатовська, Т. І. Сущенко, А. Р. Фонарьова, Л. О. Хомич, В. Д. Шадріков, В. М. Шепель, Є. О. Якуба та ін.

Проте, незважаючи на фундаментальність праць названих учених, невирішеним залишається ряд питань як теоретичного, методологічного, так і практичного характеру стосовно професійно важливих якостей майбутніх фахівців органів внутрішніх справ на сучасному етапі розвитку суспільства. Зокрема, враховуючи специфіку сучасної соціально-економічної парадигми України, потребує уточнення суті та поняття професійно важливих якостей майбутнього фахівця.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-публіцистичних джерел дослідити підходи до поняття «професійно важливі якості майбутнього фахівця» та на їх основі дати власне визначення.

Виклад основного матеріалу. Сучасні професії вимагають від майбутніх фахівців самостійності, ініціативності, активності, уміння творчо й критично мислити, готовності до самовдосконалення та оволодіння великим потоком інформації, що постійно оновлюється. Майбутні фахівці мають бути конкурентоздатними, освіченими, самостійними в прийнятті відповідних рішень, гармонійно розвиненими особистостями, які відповідають за результати своєї діяльності.

Психологічні особливості, спрямованість та специфіка діяльності мають свої характерні ознаки, які вимагають від майбутнього фахівця наявності певних якостей особистості, спеціальних здібностей, тобто професійно важливих якостей.

Професійно важливі якості фахівця та способи їх формування розглядались у багатьох соціальних, педагогічних, психологічних дослідженнях. Кожний з дослідників трактує поняття професійно важливих якостей по-своєму, залежно від того, в якому ракурсі розглядається ця категорія особистості.

У психологічній науці існує кілька дефініцій: професійно важливі якості, професійно

важливі особистісні якості, професійно значущі якості, компетенції, компетентність, здібності. Наша стаття присвячена дослідженню поняття «професійно важливі якості майбутнього фахівця».

Також під професійно важливими якостями розуміють індивідуальні якості суб'єкта діяльності, які впливають на ефективність діяльності та успішність оволодіння нею [1, с. 222]. Так О. М. Смірнова стверджує, що професійно важливі якості – це індивідуальні особливості людини, які виступають умовою успішного опанування професією та професійною діяльністю. У контексті розгляду професійно важливих якостей майбутнього фахівця слушним є зауваження вченої, що є якості, які обумовлюють успішність опанування конкретною професією, а є такі якості, від котрих залежить успішність у будь-якій професійній діяльності, тобто професійно значущі якості можуть бути специфічними і неспецифічними [2, с. 109].

На думку В. Д. Шадрікова, під професійно важливими якостями слід розуміти індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності та успішність її освоєння. До професійно важливих якостей він відносить також і здібності [3, с. 66]. Деякі автори доповнюють це визначення тим, що професійно важливі якості «... є стійкими, суттєвими, рівноцінними та можуть бути оцінені» [4, с. 70].

Поняття «професійно важливі якості» регулярно зустрічається в публікаціях, присвячених визначенню поняття «компетенція». Так, Н. В. Фомін до професійно важливих якостей конкурентоспроможного фахівця пропонує віднести професійну компетентність, цілеспрямованість і наполегливість, здатність приймати відповідальні рішення, працьовитість, творче ставлення до справи, прагнення безперервного професійного зростання, саморозвитку та самовдосконалення [5, с. 76].

З точки зору компетентнісного підходу категорії «компетентність» і «професійно важливі якості» є важливими для нашого дослідження, однак це принципово різні дефініції. Так, в англійських країнах існує термін, аналогічний українській аббревіатурі ПБВЯ (у російській мові – ПБК), – Knowledge, Skills, Aptitudes (Abilities, Attributes), and Other characteristics, скорочено KSAO. У перекладі це буквально означає «знання, навички, здібності та інші характеристики», а по суті – знання, навички, здібності та інші характеристики індивіда, що впливають на ефективність його діяльності. Точної

відповідності в перекладі іноземних слів різними дослідниками не спостерігається. Наприклад, масова реалізація компетентнісного підходу, що почалася у Великобританії в 1995 р., чітко виділяє ключові компетенції – *key skills*, серцевинні (активні) компетенції – *core skills* і основні компетенції – *base skills*. З одного боку, *skills* перекладається як «здатність», а з іншого – як «компетенція». Однак варто зазначити, що втрати перекладу іноземних слів створюють різноманітне розуміння і тлумачення термінів.

Слід погодитися з авторами, які зазначають, що компетенція є результатом освіти [6, с. 129]. І як результат навчання компетенція – це будь-яка якість індивіда, яка впливає на ефективність його діяльності [7, с. 34].

Аналіз значної кількості літератури вказує, що більшість дослідників визначають, що, крім знань, умінь і володінь, необхідно ще мати набір професійно важливих якостей та особистісних характеристик для успішного вирішення завдань у певній галузі професійної діяльності [6, с. 130]. На думку інших авторів, професійно важливі якості – це інтегральні психофізіологічні і психологічні утворення, що забезпечують успішність індивіда у певній сфері професійної діяльності [8, с. 104].

З точки зору В. О. Бодрова, під поняттям професійно важливих якостей слід розуміти всю сукупність психологічних якостей особистості, а також цілий ряд фізичних, антропометричних, фізіологічних характеристик людини, які визначають успішність навчання і реальної діяльності [9, с. 201].

У сучасній психологічній літературі процес професійного становлення майбутнього фахівця розуміється як цілісний феномен, який містить компоненти як об'єктивного (престиж професії, його соціальна конкурентоспроможність і т. ін.), так і суб'єктивного характеру (ставлення особистості до професії, до себе як до професіонала, вираженість професійних властивостей, професійно важливих якостей та особистісно-значущих якостей).

У контексті професіографії професійно важливі якості розглядаються як компоненти професійної придатності, тобто такі якості, які необхідні майбутньому фахівцеві для успішного вирішення професійних завдань. Як зауважує О. В. Філатова, внаслідок складності соціально-психологічного феномена «праця» і «професія» до професійно важливих якостей традиційно відносять широкий спектр різних якостей [10] – від природних задатків до профе-

сійних знань, одержуваних у процесі професійного навчання та самопідготовки [11, с. 504].

Так, наприклад, Є. С. Романова та Г. А. Суворова до структури професійно важливих якостей особистості відносять усі основні характеристики особистості: мотиваційно-потребові, когнітивно-психомоторні, емоційно-вольові, потенціал, як систему всіх соціально корисних здібностей, які виявляються у професійній діяльності, – як актуалізованих, так і резервних [12, с. 24].

З точки зору Є. А. Клімова, професійно важливі якості містять також особливості особистості (мотивацію, професійну спрямованість, когнітивну сферу, характер), психофізіологічні особливості (темперамент, особливості вищої нервової діяльності), особливості психічних процесів (пам'ять, увагу, мислення, уяву), а щодо певних видів діяльності – навіть анатомо-морфологічні характеристики людини [13, с. 62]. У свою чергу, В. І. Лазуткін виділяє серед професійно важливих чотири групи якостей: психофізіологічні (сенсорні, сенсомоторні, фізичні, адаптивно-гомеостатичні); психологічні (наприклад інтелектуальні); особистісні (характер, темперамент); соціокультурні (загальний розвиток, професійна підготовка) [14, с. 101].

Деякі автори зазначають, що основою професійно важливих якостей є особистісні якості майбутнього фахівця. Так, аналізуючи особистісні якості фахівця, Л. В. Пляка включає до них комплекс моральних, політичних, естетичних, релігійних, ділових, організаторських якостей, психологічну та індивідуальну спрямованість, а також відносить до них відповідальність, сумлінність, дисциплінованість, почуття обов'язку, спроможність до взаємодії, співробітництва; у широкому сенсі: любов до своєї країни, до людини. На думку автора, перелічені якості є стрижнем особистості, вони переважно формуються у сімейному оточенні і добуваються, «шліфуються» у школі, а потім у вищому навчальному закладі [15, с. 137].

Варто зазначити, що кожна професія має свій набір цих якостей, які є багатофункціональними і становлять набір фундаментальних знань, умінь і навичок професійно-орієнтованих і гуманітарних наук.

Формування підсистеми професійно важливих якостей майбутнього фахівця є складним психологічним процесом, який включає в себе їх функціональне об'єднання, коли вони починають виявляти себе в режимі взаємодії [16–20].

Ураховуючи вимоги часу та згідно з освітньо-професійною програмою підготовки

майбутніх фахівців до професійно важливих якостей, які є одночасно психологічними якостями їх особистості, можна віднести комплекс морально-етичних, дисциплінарних, професійних, ділових та індивідуально-психологічних якостей, що визначають продуктивність діяльності спеціаліста [15, с. 139]. Однак будь-яка діяльність, як слушно зауважує Н. С. Кучеренко, реалізується на базі системи професійно важливих якостей, тому що кожна діяльність вимагає їх певної сукупності, і не просто механічної суми якостей, а закономірно організованої системи, яка виступає як певний симптомокомплекс суб'єктних властивостей, специфічний для тієї чи іншої діяльності, коли між окремими професійно важливими якостями встановлюються функціональні взаємозв'язки компенсаторного і сприятливого типів [21, с. 129].

Підсумовуючи вищенаведене, під професійно важливими якостями майбутнього фахівця пропонуємо розуміти складне системне утворення впорядкованих складових компонентів індивідуальних психофізіологічних і соціально важливих якостей, які детермінують здатність особистості до певної діяльності, ефективність та успішність її освоєння, а в подальшому можливість виконання завдань та функцій майбутньої професії.

Висновки. Вивчаючи проблему професійно важливих якостей, більшість дослідників визначають їх як властивості особистості щодо успішного виконання професійної діяльності. Кожен автор залежно від напрямку дослідження визначає поняття, сутність та зміст професійно важливих якостей особистості, додаючи до них безліч різних дефініцій.

На нашу думку, конкретний перелік професійно важливих якостей для кожної діяльності є специфічним (за складом, ступенем вираженості, характером взаємозв'язку між ними) і має визначатись за результатами психологічного аналізу діяльності.

Проаналізувавши різні підходи до визначення поняття «професійно важливі якості» як загальної категорії, можна констатувати, що професійно важливі якості майбутніх фахівців органів внутрішніх справ є суттєвою частиною загальної категорії, яка є складним системним утворенням підпорядкованих складових компонентів індивідуальних психофізіологічних і соціально важливих якостей, які детермінують здатність особистості до певної діяльності, ефективність та успішність її освоєння, а в подальшому можливість виконання завдань та функцій майбутньої професії.

Список використаних джерел

1. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования / Э. Ф. Зеер. – М. : Изд-во Моск. психосоциал. ин-та ; Воронеж : Модэк, 2003. – 480 с.
2. Громкова М. Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности : [учеб. пособие для вузов] / Громкова М. Т. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 415 с.
3. Шадриков В. Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход / В. Д. Шадриков // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 26–31.
4. Ашеро́в А. Т. Проектная культура будущих инженеров-педагогов компьютерного профиля: сущность понятия / А. Т. Ашеро́в, В. І. Шеховцова // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2007. – № 4. – С. 70–79.
5. Фомин Н. В. Теоретическая модель конкурентоспособного специалиста / Н. В. Фомин // Инновации в образовании. – 2004. – № 3. – С. 4–82.
6. Селезнева А. В. Компетенции и профессионально важные качества будущего специалиста с позиций компетентностного подхода / А. В. Селезнева, В. С. Ончукова // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. – 2012. – № 3. – С. 128–134.
7. Лапаник О. Ф. Формирование профессиональной компетентности у студентов технического вуза (на примере обучения дисциплинам естественнонаучного цикла) / О. Ф. Лапаник // Образование и наука. – 2009. – № 10. – С. 33–39.
8. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – [2-е изд., сокр.]. – СПб. : Питер, 2003. – 586 с.
9. Психологические основы профессиональной деятельности : [хрестоматия] / [сост. и общ. ред. В. А. Бодров]. – М. : Логос, 2007. – 602 с.
10. Филатова О. В. Профессионально важные качества как компоненты профессиональной пригодности [Электронный ресурс] / О. В. Филатова. – [2011]. – [4 с.]. – Режим доступа: <http://elibrary.nubip.edu.ua/12424/1/11fov.pdf>.
11. Психологический словарь / [под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.]. – М. : Педагогика, 1983. – 572 с.
12. Романова Е. С. Психологические основы профессиографии / Е. С. Романова, Г. А. Суворова. – [2-е изд., сокр.]. – М. : МПГУ им. В. И. Ленина, 1990. – 87 с.
13. Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е. А. Климов. – [2-е изд., сокр.]. – М. : Академия, 1986. – 189 с.

14. Учебное пособие по специальному курсу «Психология профессиональной деятельности» / Одинцов. гуманитар. ун-т, Каф. общ. психологии ; [сост. Лазуткин В. И.]. – Одинцово : Одинцов. гуманитар. ун-т, 2007. – 222 с.
15. Пляка Л. В. Зміст професійно важливих якостей особистості майбутнього провізора / Л. В. Пляка // Розвиток духовності та професіоналізму в умовах глобалізації. Ч. I : матеріали V Міжнар. наук.-метод. конф., 5–7 листоп. 2008 р., м. Вінниця. – Вінниця : Едельвейс і К, 2008. – С. 135–139.
16. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України / [І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін.]. – Харків : Акад. внутр. військ МВС України, 2012. – 297 с.
17. Ващенко І. В. Чинники успішності професійної реалізації суб'єкта правоохоронної діяльності / І. В. Ващенко, О. Б. Бугаєнко, Р. В. Баюл // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2005. – Вип. 14. – С. 26–33.
18. Карпов А. В. Психология труда : [учеб. для студ. высш. учеб. завед.] / А. В. Карпов. – М. : Владос-Пресс, 2003. – 352 с.
19. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Харків : Вид-во УЦЗУ, 2009. – 217 с.
20. Фомич М. В. Розвиток професійно важливих якостей фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Фомич Микола Володимирович. – Київ, 2012. – 235 с.
21. Кучеренко Н. С. Професійно важливі якості як основа прогнозування успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю / Н. С. Кучеренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 1, т. 2. – С. 127–131.

Надійшла до редколегії 18.08.2015

НЕЖДАНОВА Н. В. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Проанализированы сущность и теоретические основы понятия «профессионально важные качества будущего специалиста» с учётом современных профессиональных требований к будущим специалистам органов внутренних дел. Целью статьи является анализ отечественных и зарубежных научных, научно-публицистических источников, в которых уделено внимание понятию «профессионально важные качества». В результате исследования, проведённого на основе теоретического осмысления ряда научных работ, определено понятие «профессионально важные качества будущего специалиста».

Ключевые слова: профессионально важные качества, будущий специалист, компетенция, профессия.

NEZH DANOVA N. V. THEORETICAL BASIS OF DETERMINING THE CONCEPT OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF FUTURE SPECIALISTS

The essence and theoretical basis of the concept of «professionally important qualities of the future specialist» are analyzed taking into account modern professional requirements for future professionals of internal affairs agencies.

The objective of the article is the analysis of domestic and foreign scientific, journalistic sources, where the attention is paid to the concept of «professionally important qualities».

It is found out that a change in the traditional forms of professional self-realization, a modern socio-economic paradigm of social development require comprehensive development of socially desirable qualities from future professionals. Serious requirements that create necessity to be competitive in the labor market and to have not only an active position, but also to have the necessary professionally important qualities are imposed to a future specialist.

Different approaches to determining the concept of professionally important qualities are analyzed. This provides the possibility to state that professionally important qualities of future specialists of internal affairs agencies are the part of the general category, which is a complex system formation of the components of individual psychophysiological and socially important qualities that determine the ability of an individual to a specific activity, and in the future – the ability to perform the tasks and functions of the future profession.

As the result of the study, conducted on the basis of theoretical understanding of a number of scientific papers, the author has defined the concept of «professionally important qualities of the future specialist».

Keywords: professionally important qualities, future specialist, competence, profession.

УДК 159.9:34(075.8)

А. Р. ПОМАЦАЛЮК,*здобувач кафедри прикладної психології**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК НА АДАПТАЦІЮ У ВИПРАВНИХ УСТАНОВАХ

Під час дослідження впливу індивідуально-психологічних особливостей засуджених жінок на адаптацію у виправних установах виявлено зниження адаптаційних показників жінок на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Воно полягає в різних проявах дисбалансу у сфері емоцій і в інтелектуальній недостатності.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, індивідуально-психологічні особливості, емоційна сфера, життєстійкість, засуджені жінки, виправні установи.

Pomatsalyuk, A.R. (2015), "The impact of individual and psychological characteristics of female prisoners on adaptation in correctional institutions" ["Vplyv indyvidualno-psykhologichnykh osoblyvostei zasudzhenykh zhinok na adaptatsiiu u vypravnykh ustanovakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 212–216.

Постановка проблеми. Проблема адаптації людини, яка знаходиться в особливих (нестандартних, проблемних, екстремальних і т. п.) умовах, є однією з ключових в сучасній психологічній науці. У рамках цієї проблеми дослідниками розглядаються найважливіші аспекти життєдіяльності людини в умовах, що відрізняються від звичних природних і соціальних середовищних умов [1; 2].

Серед цих досліджень особливе місце займає проблема адаптації людини, яка знаходиться в умовах соціальної ізоляції. Під соціальною ізоляцією в психологічній науці розуміють відокремлення людини або групи людей від звичних умов спілкування з іншими людьми. Одну з форм соціальної ізоляції являє собою позбавлення волі засуджених за злочин.

Виникає необхідність психологічної адаптації людини до цих ускладнених умов і відповіді на питання про її характер та особливості. Вплив на засуджених без урахування їх індивідуально-психологічних особливостей знижує ефективність виховних заходів, породжує конфліктні ситуації, посилює негативний вплив криміногенних факторів.

У зв'язку з цим вивчення індивідуально-психологічних особливостей є важливою передумовою успішного функціонування органів, що виконують покарання. Крім того, важливість психологічних досліджень підвищується у зв'язку із законодавчим закріпленням права засуджених на психологічну допомогу. Таким чином, вивчення індивідуально-психологічних особливостей засуджених – це особлива сфера діяльності психологічної служби, яка повинна сприяти більш успішній ресоціалізації правопорушників, виявленню осіб, які потребують

підвищеного контролю та профілактичної роботи, а також вирішенню конкретних практичних завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що у пенітенціарній психології накопичено певний багаж знань про психологічні особливості осіб, які вчинили злочин. Численні роботи таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Ю. М. Антонян, В. В. Гульдман, М. Г. Дебольський, Г. Х. Єфремова, В. М. Поздняков, Л. Б. Філонов та інші, склали теоретичну основу психологічного забезпечення процесу реабілітації ув'язнених, які відбувають покарання у виправних установах [1; 3; 4].

Соціально-психологічна адаптація особистості – складне явище, пропорційно взаємопов'язане з особливостями прояву індивідуально-психологічних властивостей людини. Цю проблему в зарубіжній психології вивчали такі дослідники, як Б. Беттельхайм, В. Франкл, Е. Гофман та інші [3; 5].

У нашому дослідженні реалізується принцип системності. Робота виконується в рамках культурно-історичного підходу до розвитку психіки (Л. С. Виготського). Зокрема, Л. С. Виготський вважає, що людина володіє особливим видом психічних функцій та вони формуються під час соціальних взаємодій. Іншими словами, Л. С. Виготський стверджував, що вищі психічні функції людини, чи свідомість, мають соціальну природу, їх не можна розглядати поза зв'язком конкретного індивіда з навколишнім середовищем і природою в цілому.

Цей підхід дозволяє проаналізувати основні аспекти проблеми адаптації людини в умовах позбавлення волі, врахувати в дослідженні одночасно і людину, і її оточення.

Таким чином, можна дати таке визначення психологічної адаптації: це процес і результат пристосування людини до середовищних умов на рівні цілісної психіки в системі «людина – життєве середовище» з метою збереження її динамічної рівноваги.

Цілісна психологічна адаптація людини являє собою систему. Моделюючи її структуру, виділяють її психофізіологічний, психічний і соціально-психологічний рівні. Ми припускаємо, що в структурі психологічної адаптації людини в умовах позбавлення волі будуть виявлені деформації певного характеру: очікується зсув показників в обидві сторони від діапазону середньої норми на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Внаслідок дії механізмів соціальної компенсації можливе досягнення нормативних (середніх) показників на соціально-психологічному рівні психологічної адаптації.

Показниками психофізіологічного рівня психологічної адаптації виступили емоційні характеристики психіки. В разі їх надмірної вираженості можна говорити про загострення емоційних особливостей за типом акцентуацій (А. С. Личко; К. Леонгард) [4; 6].

Поняття акцентуації відбиває динамічні характеристики індивідуально-психологічних особливостей людини, ступінь вираженості яких істотно змінюється – від індивідуальних параметрів до крайніх варіантів норми, істотно ускладнюючи адаптацію. Акцентуації охоплюють широкий спектр індивідуально-психологічних особливостей, які розташовуються в трьох основних сферах: спрямованості та інтересів, сфері емоцій і сфері інтелекту [6; 7].

Емоційна сфера містить індивідуально-психологічні особливості, що визначають різні варіації індивідуальності людини (або ступінь акцентуації). До їх числа можна віднести особливості виникнення і динаміки емоційних реакцій, процесів і станів, а також ряд емоційних явищ: сприйняття, переробки, регуляції, реагування.

Психічний рівень психологічної адаптації представлений показниками такої інтегральної характеристики, як інтелект. У теорії розвитку психіки (О. М. Леонтьєва) провідним новоутворенням вищої стадії виникнення психічного є інтелект, який підкреслює когнітивну спрямованість психіки [7; 8]. Інтелект збагачує психіку за рахунок привнесення нових здібностей: оперування цілісними, абстрактними образами, здатності до перетворюючої навколишній світ діяльності на основі встановлення

нових значущих зв'язків і відносин між явищами і досвіду та ін.

М. О. Холодна визначає інтелект як особливу форму «організації індивідуального ментального ... досвіду у вигляді наявних ментальних структур ...» [9, с. 76], де ментальний досвід – система психічних утворень і психічних станів – лежить в основі пізнавального ставлення людини до світу.

Параметри соціально-психологічного рівня психологічної адаптації представлені:

1) інтегральним показником соціально-психологічної адаптації, що включає різноманітні психологічні характеристики особистості (самосприйняття, емоційний комфорт, локус контролю тощо);

2) показниками такої особистісної змінної, як життєстійкість, що являє собою конструкт, який характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість.

Мета роботи – виявлення індивідуально-психологічних особливостей засуджених у виправних установах.

У нашому дослідженні брали участь 90 жінок, які відбувають покарання у виправній установі, віком від 19 до 30 років. Тривалість строків ув'язнення від 3 до 12 років. Дослідження проводилося у Качанівській виправній колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 54).

Для здійснення поставленої мети було використано різні методи:

– особистісний опитувальник К. Леонгарда і Г. Шмішека – для діагностики акцентуації характеру;

– культурно вільний тест інтелекту Р. Кеттелла, що дозволяє виявити рівень загального інтелекту, оцінити переважно біологічно детермінований (вроджений) компонент інтелектуального потенціалу, що не залежить від подальших впливів культурного середовища (виховання, освіти, цілеспрямованого навчання);

– тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтьєва, Є. І. Рассказова), спрямований на вивчення системи переконань про себе, про світ, стосунки з ним, які дозволяють людині витримати й ефективно долати стресові ситуації;

– бесіду [4; 6].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо результати отриманих даних, починаючи з особистісного опитувальника К. Леонгарда і Г. Шмішека. Так, у більшості жінок (87,1 %) було виявлено ті чи інші негативні зміни емоційної сфери, представлені широким спектром

відхиленнь від середніх показників (показники вищі від нормативних за шкалами «Циклотимічний тип», «Збудливий тип», «Дістимічний тип», «Тривожний тип», «Емотивний тип»).

Розглянемо більш детально кожен тип акцентуації. «Циклотимічний тип» акцентуації було виявлено у 30,6 % жінок. Велика частина обстежених цієї групи набрала за відповідною шкалою граничне число балів – 24 (що говорить про високий ризик дезадаптації). Для цієї групи жінок характерна часта зміна гіпертимних і дістимних станів з досить вираженою глибиною переживання полярних емоцій. Людям цього типу властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Їхні вчинки і дії збоку здаються невмотивованими, а поведінка – важко передбачувана. Основною характеристикою емоційної сфери є підвищена афективна лабільність. Більше того, люди цього типу акцентуації характеру важко переживають невдачі, часто думають про власні недоліки, потрібність, переживають почуття самотності, стають замкнутими.

У 26,5 % жінок, які відбувають покарання у виправній установі, переважають емоційні прояви, характерні для збудливого типу. Вони представлені підвищеною запальністю, дратівливістю, некерованістю, схильністю до хамства і брані, до чвар і конфліктів, у яких самі і є активною, провокуючою стороною. Їхній поведінці характерні недостатня опосередкованість, висока імпульсивність і реактивність. Цей тип людей байдужий до майбутнього, цілком живе сьогоднішнім, бажаючи витягти з нього масу розваг.

Близько 22 % досліджуваних мають емоційний дисбаланс, що виявляється у переважанні зниженого тла настрою з тужливим або похмурим відтінком аж до клінічно окресленої реактивної депресії («Дістимічний тип»). З додаткових включень можна відзначити підвищену емоційну збудливість і тривожність. Такі люди мало контактні, небагатослівні. Для них характерні песимістичне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка.

Невелику кількість жінок (а саме 14 %) можна охарактеризувати як людей мало контактних, невпевнених у собі. Схильні до поглибленого самоаналізу, у конфліктних ситуаціях шукають підтримки та опори. З додаткових включень відзначалися ознаки підвищеної емоційної лабільності.

Емоційними особливостями володіють всього 6 % засуджених. Для людей цього типу характерні емоційність, чутливість, тривожність, глибокі реакції у світі тонких почуттів.

Найбільш сильно виражені риси – гуманність, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність, сердечність. У них виявляється висока чутливість, вразливість, податливість, певна м'якосердечність, емоційна нестійкість.

Таким чином, у переважної більшості жінок було виявлено різні прояви дисбалансу, дисгармонічність емоційної сфери. Ці прояви можна пояснити тим, що у досліджуваних відбувається застійність емоційних реакцій, оскільки виправні установи ламають звичний уклад життя будь-якої людини, відриваючи індивіда від рідних, близьких людей, прирікаючи на роки важкого, приреченого існування. Незважаючи на час перебування у даному місці, не можливо звикнути до цього нового середовища, до незвичних умов праці та побуту, до соціального оточення, специфічних вимог режиму відбування кримінального покарання, що підтвердилося під час бесіди із засудженими.

У бесіді з'ясувалося, що умови позбавлення волі всіма без винятку жінками сприймаються вкрай негативно. Як основну деструктивну складову вони виділяли умови соціальної ізоляції. За словами засуджених, в їх середовищі нерідкі міжособистісні конфлікти, що супроводжуються вербальною та фізичною агресією. У багатьох обстежених хоча б одноразово з'являлися суїцидальні думки (понад половини опитаних); у 9 жінок суїцидальні думки згодом оформилися в суїцидальні наміри і дії.

За результатами культурно вільного тесту інтелекту Р. Кеттелла, у 62 % жінок був діагностований знижений рівень розвитку інтелекту. Це може свідчити про схильність до нападок і звинувачень, критики, роздачі рад і засудження. Люди цього типу схильні до роздумування дрібниць, поки проблеми не перетворяться на велику снігову грузу, жорсткі, не вміють виявляти гнучкість. Виражені невпевненість і деяка закритість, відчуття труднощів перед визнанням своїх помилок.

У 20 % жінок IQ відповідав середнім значенням, і тільки 18 % мали значення «хорошої» норми. В останньому випадку це люди більш інтелектуально розвинені, абстрактно мислячі, мають деяку кореляцію з культурним рівнем, а так само з реактивністю.

Можна сказати, що у більшості обстежених засуджених виявлено знижений рівень інтелектуального розвитку (у 62 %), що свідчить про недостатність психологічної адаптації на її психічному рівні.

Результати демонструють, що на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної

адаптації в жінок, які відбувають покарання у виправній установі, простежується досить виражена тенденція до зниження адаптаційних показників.

Результати тесту життєстійкості С. Мадді виявили, що у 74,8 % обстежених засуджених був досить високий рівень життєстійкості, а в 25,2 % – низький рівень життєстійкості.

У 59,2 % випробуваних незалежно від загального рівня життєстійкості показники за субшкалою «Встановлення контролю» були стабільно високі. Поряд з цим показники за субшкалою «Прийняття ризику» були дещо знижені. Такі дані можуть бути пояснені особливостями сприйняття і самосприйняття жінок в умовах позбавлення волі з притаманними їм численними обмеженнями та стресогенними факторами.

Особи, які відбувають покарання у виправній установі, виявляють підвищену вибірковість, як правило, віддаляючись від негативно досвіду, який, можливо, тісно асоціюється у них з місцем ув'язнення. Вони схильні уникати невизначених ситуацій, виявляти побоювання і підвищену обережність. В умовах суворої регламентації життя кожен їх вчинок має старанно вивірятися, оскільки зайва спонтанність поведінки може спричинити за собою санкції як з боку адміністрації, так і з боку середовища засуджених.

У процесі бесіди з жінками з'ясувалося, що умови позбавлення волі забезпечують їм задоволення різних потреб (хоча і в обмеженому вигляді), а саме: зайнятість за рахунок включення у трудову діяльність, спілкування, дозвілля, надання різних видів допомоги, в тому числі і психологічної. Умови позбавлення волі впливають і на вищі психологічні структури особистості правопорушників (ціннісні, смислові): у репліках засуджених часто звучать теми спокутування провини, кращого майбутнього після закінчення терміну покарання, самовдосконалення.

Таким чином, життєдіяльність засуджених, а також адаптація (як безперервний процес) не припиняються, незважаючи на вкрай важкі умови (умови позбавлення волі). Крім цього, соціальна ізоляція, як і численні види депривації, що виникають у випадку позбавлення волі,

носять відносний, а не абсолютний характер. Отже, у засуджених реалізуються основні відносини зі світом (нехай і в обмеженому, зміненому вигляді), характерні для людей, які проживають у звичайних умовах.

Виходячи з цього, ускладнені умови життєвого середовища (умови позбавлення волі) зумовлять специфіку, але не припинення психологічної адаптації.

У першу чергу, негативним деформаціям у структурі психологічної адаптації будуть піддані психофізіологічний і психічний рівні як найменш чутливі до корекції і компенсації з боку позитивних соціальних впливів. На рівні особистісних утворень (визначають стан соціально-психологічного рівня) відбудеться зміцнення адаптаційних показників за рахунок їх більшої чутливості до таких.

Отже, в цій роботі була розглянута проблема впливу індивідуально-психологічних особливостей засуджених на адаптацію у виправних установах. На підставі отриманих результатів можна зробити наступні **висновки**.

Виявлено зниження адаптаційних показників жінок, які відбувають покарання у виправній колонії, на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Воно полягає в різних проявах дисбалансу у сфері емоцій і в інтелектуальній недостатності.

Більшій частині жінок (30,6 %) властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Основною характеристикою емоційної сфери є підвищена афективна лабільність. У 26,5 % жінок, які відбувають покарання у виправній установі, переважають емоційні прояви, характерні для збудливого типу. Вони представлені підвищеною запальністю, дратівливістю.

У більшості обстежених засуджених виявлено знижений рівень інтелектуального розвитку (у 62 %), що свідчить про недостатність психологічної адаптації на її психічному рівні.

У значної частини засуджених (а саме у 74,8 %) виявлено високий рівень життєстійкості, який може свідчити про активізацію особистісних механізмів компенсації та підвищення адаптивних можливостей на соціально-психологічному рівні.

Список використаних джерел

1. Андреева Д. А. О понятии «адаптация». Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество. – 1973. – Вып. 13. – С. 62–69.
2. Зотова О. И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О. И. Зотова, И. К. Кряжева // Психологические механизмы регуляции социального поведения / под ред. М. И. Бобневой, Е. В. Шороховой. – М. : Наука, 1979. – С. 219–232.

3. Ганзен В. А. Системное описание в психологии / В. А. Ганзен, В. Н. Юрченко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
4. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. М. Лактіонов. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.
5. Глоточкин А. Д. Психические состояния человека, лишённого свободы / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1968. – 163 с.
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / [ред. и сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Бахрах-М, 2001. – 668 с.
7. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1993. – 43 с.
8. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 488 с.
9. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. – (Мастера психологии).
10. Гернет М. Н. В тюрьме: очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. – Киев : Юрид. изд-во Украины, 1930. – 264 с.
11. Панов В. И. Экологическая психология. Опыт построения методологии : [монография] / В. И. Панов ; РАН, Ин-т психологии. – М. : Наука, 2004. – 196 с.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

ПОМАЦАЛЮК А. Р. ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ОСУЖДЁННЫХ ЖЕНЩИН НА АДАПТАЦИЮ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

При исследовании влияния индивидуально-психологических особенностей осуждённых женщин на адаптацию в исправительных учреждениях выявлено снижение адаптационных показателей женщин на психофизиологическом и психическом уровнях психологической адаптации. Оно состоит из различных проявлений дисбаланса в сфере эмоций и в интеллектуальной недостаточности.

***Ключевые слова:** социально-психологическая адаптация, индивидуально-психологические особенности, эмоциональная сфера, жизненная стойкость, осужденные женщины, исправительные учреждения.*

POMATSALYUK A. R. THE IMPACT OF INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE PRISONERS ON ADAPTATION IN CORRECTIONAL INSTITUTIONS

Individual and psychological characteristics of prisoners serving sentences in jails are revealed; the impact of individual and psychological characteristics of female prisoners on adaptation in correctional institutions is found out.

In the frames of this problem the most important aspects of human life that differ from traditional natural and social environmental conditions are considered. It is noted that under the social isolation in psychological science we understand «the separation of a person or group of people from the usual conditions of communication with other people». One of the forms of social isolation is imprisonment of convicts for a crime. Holistic psychological adaptation of a person is a system. Modeling its structure, we allocate its psycho-physiological, psychological and socio-psychological levels. Based on these results it was found out the decrease of the adaptive parameters of women who serve their sentence in a prison on psychophysiological and mental levels of psychological adaptation. It lies in different manifestations of imbalance in the sphere of emotions and intellectual failure. Most of the surveyed convicts have reduced level of intellectual development (62 %) that indicates on a lack of psychological adaptation on the mental level. A big number of convicts (namely 74.8 %) have a high level of resilience, which may indicate the activation of personal compensation mechanisms and increase of adaptive capacities on the social and psychological level. Thus, the livelihoods of convicts, including adaptation (as a continuous process), do not stop, despite the extremely difficult conditions (conditions of imprisonment).

***Keywords:** social and psychological adaptation, individual and psychological characteristics, emotional sphere, vitality, female prisoners, correctional institutions.*

УДК 159.923.2

Я. С. ПОСОХОВА,*аспірант кафедри соціології та психології**факультету права та масових комунікацій**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

Проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «ідентичність», зроблено спробу визначення ідентичності правоохоронців. З метою дослідження методологічних, концептуальних і методичних підходів, які обумовили різні тлумачення поняття ідентичності в психологічній науці, обґрунтовано природу ідентичності, зумовлену глибокою потребою людини у визнанні з боку інших, у самореалізації та очікуванні позитивного оцінювання з боку інших. Розглянуто основні погляди дослідників на ідентичність; зазначено, що ідентичність розглядається як один з найважливіших психологічних механізмів особистості та ін. Практична значущість статті полягає в можливості використання результатів теоретичного дослідження у викладанні лекційних курсів із психології та як методологічного підґрунтя емпіричних досліджень різних аспектів ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, особистість, правоохоронці, професійна ідентичність, соціальна ідентифікація.

Posokhova, Y.S. (2015), "The problem of the identity and determining psychological bases of its study" ["Problema identychnosti ta vyznachennia psykholohichnykh osnov yii vuvchennia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 217–221.

Постановка проблеми. Питання ідентичності актуальні не тільки з причини кризи ідентичності сучасної людини, але й у зв'язку з нагальними проблемами особистісного та професійного розвитку. Проблема ідентичності виникає вже тоді, коли в самосвідомості пробуджуються питання: «Хто я?», «Хто ми?». Протягом усієї своєї історії людство давало на ці питання найрізноманітніші відповіді, але тільки сучасність проблематизувала ідентичність як таку. Професійна ідентичність є одним із видів соціальної ідентичності і, як наслідок, виступає в сучасних умовах об'єктом інтенсивного вивчення у вітчизняній та зарубіжній психології. Так, з вивченням професійної самосвідомості й професійної ідентичності вчені пов'язують можливість вирішення низки професійних проблем правоохоронців, що виникають під час здійснення діяльності. Уявлення про себе як професіонала включаються в систему професійних дій, що визначають стиль міжособистісної взаємодії в професійній спільноті. Усвідомлена ідентичність дозволяє, наприклад, майбутньому правоохоронцю не тільки визначити своє місце в соціальному світі, але й на цій основі розвинути систему цінностей і переконань, адекватних вимогам сучасних соціально-економічних умов і динамічному світові професій. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в рамках досліджень самосвідомості й самоставлення.

Для правоохоронної діяльності це питання є особливо актуальним, виходячи з того, що в основі професійного становлення курсанта – майбутнього правоохоронця лежать процеси ідентифікації. Питання полягає в тому, з ким і з ким ідентифікує себе молода особа, котра обирає професію правоохоронця, і які життєві завдання вона планує вирішити через професійну діяльність. Вікова незрілість, ідеалістичні уявлення щодо майбутньої професії (або повна їх відсутність), а в більшості випадків примусове обирання цієї професії (за бажанням батьків та родичів) несприятливо позначаються на результаті професійного становлення майбутнього працівника міліції.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням проблеми ідентичності займалися такі вчені, як В. С. Агєєв, Г. М. Андрєєва, Н. В. Антонова, Е. Еріксон, Д. М. Завалишина, Е. Ф. Зеєр, О. П. Єрмолаєва, Н. І. Іванова, Є. О. Клімов, Є. В. Конєва, В. Ф. Соколова, Л. Б. Шнейдер, В. О. Ядов, Д. Абрамс, М. Б. Бревєр, Х. Р. Маркус, С. Страйкер, Д. Тьорнер та ін. Проте сьогодні деякі автори декларують нові погляди на цю проблему. Так, П. І. Гнатенко і В. М. Павленко здійснили ґрунтовний філософський і психологічний аналіз співвідношення понять «ідентичність» й «ідентифікація» та визначили головну ознаку ідентифікації – процесуальність [1]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що ідентифікація є процесом соціалізації

індивіда, який впливає на розвиток його само-свідомості. Сучасні дослідники І. І. Кальной, С. О. Макеєв, С. М. Оксамитна, О. В. Швачко, А. В. Ставицький у своїх роботах розкривають авторські погляди на поняття «ідентичність». У нашій роботі зроблено спробу зіставити різні тлумачення поняття ідентичності.

Метою статті є теоретичний аналіз різних тлумачень поняття ідентичності у психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. Упродовж кількох століть осмислення ідентичності проходило в межах філософської проблеми тотожності як основної характеристики буття. Розробленням цього питання займалися античні філософи (Парменід, Платон, Аристотель, Плотін, неоплатоніки), представники філософії Середньовіччя (А. Блаженний, Т. Аквінський, М. Кузанський), філософи Нового часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц), представники німецької класичної філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель). У неокласичній філософії проблема ідентичності пов'язується із життям та існуванням людини (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.). У постнеокласичній традиції проблема ідентичності заперечується, на її місце ставиться «інаковість», «відмінність», «множинність» (Т. Адорно, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Е. Левінас, М. Фуко, М. Хоркхаймер та ін.). У постмодерністській традиції розглядається концепція відсутності втрати індивіда як центру і джерела тотожності (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда) [2]. Із другої половини ХХ ст. проблема ідентичності виходить за межі філософії.

У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивались у рамках досліджень самосвідомості, самовідношення, крім того, ідентичність розглядалась як один з аспектів проблеми «Я». Термін «ідентичність» набуває великого поширення, головним чином, завдяки роботам Е. Еріксона, хоча вперше на концептуальному і термінологічному рівнях цю проблему в 1830-х роках порушував В. Гумбольдт.

Отже, звернемося до аналізу терміна «ідентичність». Слово *ідентичність* (*identitas*) походить від класичного латинського *idem*, що означає *той самий*. У буквальному перекладі *identity* має два значення: впізнання й ототожнення. В українській мові слово *ідентичність* з'являється з 60-х років ХІХ ст., до цього періоду вживалося слово *тотожність*, що означає *відповідність, збіг* з ким- або чим-небудь.

У 50-х роках у США Е. Еріксон, який, власне, і ввів цей термін у науковий обіг, розглядав

ідентичність як процес, зосереджений у сутності людини і культури, до якої даний індивід належить [3, с. 340]. Фактично ідентичність – це певна форма відповідності людини і культури. У подальших роботах, де автор розробляє це поняття, воно стало включати такі смисли, як «бути незалежною особистістю»; «володіти послідовністю характеру»; «бути здатним до солідарності з ідеями групи»; «бути у злагоді зі своїм тілом»; «відчувати себе зручно з тим, хто ти є».

Зазначимо, що принаймні два визначення ідентичності, надані Е. Еріксоном, досить точно описують це поняття. По-перше, ідентичність визначається як суб'єктивне відчуття тотожності і цілісності своєї особистості, що виникає спонтанно, несподівано, як пізнання своєї сутності. По-друге, ідентичність розуміється як результат переживання і усвідомлення своєї належності до певної соціальної групи за допомогою протиставлення існування інших груп [3]. І все ж таки термін «ідентичність» використовується Е. Еріксоном у різних значеннях. Він розуміє під ним і свідоме почуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи.

У подальшому цей термін починає набувати ще ширшого спектра значень: самовизначення, самобутність, психофізіологічна цілісність, безперервність досвіду, сталість у часі (відносно або збережена у процесі), психологічна визначеність, саморегульована єдність, тотожність (із самим собою або серед розмаїття інших об'єктів), самість як справжність індивіда, соціокультурна відповідність, самоналежність, самореферентність, цілісність, ступінь відповідності соціальним категоріям, модель розрізнення «Я» від «не-Я», релевантність внутрішнього досвіду зовнішньому.

Зокрема, К. Б. Шнейдер, яка аналізує сучасні дослідження ідентичності, виділила три основних поняття «ідентичність»:

- цілісність особистості як її інтегративна властивість;
- ступінь відповідності людини групі, статі, етносу, роду або іншим категоріям;
- самість, справжність індивіда [4, с. 5].

А ось П. Рікер описав ідентичність, до якої людина здатна прийти за допомогою розповідної діяльності, розповідаючи про себе і про своє життя, назвавши її розповідною ідентичністю. «Протягом усієї розказаної історії, з притаманними їй єдністю і цілісністю (ціле, за Аристотелем, є те, що має початок, середину і кінець), персонаж зберігає свою ідентичність,

яка узгоджується з ідентичністю розказаної історії», – пише П. Рікер [5]. Він вважає, що завдяки розповіді людина здійснює самопізнання, пізнаючи себе не безпосередньо, а лише опосередковано, через знаки, за допомогою яких формується його оповідання. В оповіданні здійснюється інтерпретація самості.

Життєва історія підводить нас, на думку П. Рікера, до двоякого розуміння ідентичності. Це положення дуже чітко зафіксовано П. Рікером: «... традиційно в поняття «ідентичність» змішуються два значення: ідентичності з самим собою (самість) та ідентичності як того ж самого» [6, с. 20]. Ця двозначність відбилася насамперед у психологічних концепціях особистості.

Природу ідентичності у психологічній науці висвітлено Д. В. Колесовим через аналіз співвідношення уявлень про ідентичність в логіці та психології. Змістом ідентичності у психології є переживання індивідом своєї єдності з яким-небудь індивідом чи з групою або власної прихильності до чого-небудь, ідеї, принципу, «справи», тоді як у логіці ідентичність – це висновок про відсутність відмінностей: однаковість, нерозрізненість, повний збіг рис порівнюваних об'єктів, процесів, явищ навколишнього світу. Тобто в логіці ідентичність – це дійсно однаковість об'єктів; у психології – це особлива форма відносин. Таким чином, наголошує дослідник, говорячи про ідентичність, ми завжди маємо на увазі, що однією з її сторін є індивід, а іншою – інші істоти або які-небудь об'єкти, процеси, явища [7].

Т. В. Скибо зауважує, що в психології поняття «особистісна ідентичність» пов'язане з проблемою свободи вибору і самовираження і проблемою формування «Я-концепції» особистості, а ідентифікація розглядається як базовий процес і механізм самопізнання [8, с. 3].

Саме це підкреслює значущість вивчення розвитку особистості в системі процесів самобудови, прагнень індивіда визначитися в самонадлежності, співвіднести свій внутрішній світ із зовнішньою реальністю в умовах трансформації економічного, політичного, інформаційного та соціально-психологічного буття.

Дослідники відзначають також, що багатолітнє виконання однієї і тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, виникнення психологічних бар'єрів, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності. Можна констатувати, що на стадії професіоналізації у багатьох видах професій відбувається розвиток професійних де-

струкцій, особливо це стосується правоохоронної діяльності.

Професійні деструкції – це зміни у структурі діяльності й особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу. Так, А. К. Маркова на основі узагальнення досліджень порушення професійного розвитку людини визначала професійні деструкції як порушення вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, появу стереотипів професійної поведінки і психологічних бар'єрів в разі освоєння нових професійних технологій, нової професії або спеціальності [9].

Незважаючи на те, що саме поняття ідентичності має досить тривалу історію, теоретична розробка і емпіричні дослідження проблеми ідентичності почалася порівняно недавно, в 60–70 роки ХХ століття.

Аналізуючи підходи до вивчення проблеми ідентичності, Г. В. Гарбузова зазначає, що вивчення цієї проблеми в зарубіжній психології ведеться в рамках понять «Я-концепція», «Образ-Я» [10, с. 9]. Так, Р. Бернс розглядає Я-концепцію як систему установок, спрямованих на себе, які включають такі складові: когнітивну, оціночну і поведінкову [11]. А. Ватерман виділяє ціннісні компоненти ідентичності: цілі, цінності, переконання [12].

Г. Брейкуелл розглядає зміст ідентичності з точки зору цінностей як відповідність (невідповідність) соціальним стандартам і нормам [13]. Виходячи з цього, І. А. Николаєва звертає увагу на необхідність вивчення саме «ціннісного виміру» інтенсивності ціннісних відносин (ціннісних оцінок) щодо різних частин своєї ідентичності або персоналізованих «інших», включених у зміст свідомості суб'єкта. Ціннісний вимір – оцінка інтенсивності ціннісних відносин «Я – інші» можлива за допомогою графічної шкали «вище – нижче» [14]. Об'єктами ціннісної оцінки при цьому є всі «інші», складові змісту свідомості досліджуваного. Оцінка напруженості, інтенсивності ціннісних відносин у межах особистісної і соціальної ідентичності суб'єкта дає цікаву перспективу для вивчення структури ідентичності, її різновидів і механізмів формування.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє зробити такі **висновки**:

1. У зарубіжній і вітчизняній науці склалися певні загальні й особливі традиції дослідження ідентичності як психологічного феномена.

2. На підґрунті сучасних досліджень ідентичність може бути визначена як складна психічна

реальність, що включає різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні підстави. Цей феномен поєднує і свідоме почуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи.

Перспективи подальших досліджень. У сучасній вітчизняній науці останніх років з'являються нові цікаві розроблення, наукові і публіцистичні статті з проблеми ідентичності, що є показником актуальності цієї проблеми на сучасному етапі розвитку психологічної науки. З точки зору психології та права, спільним у розумінні особистості є те, що терміном «ідентичність» іменують такий рівень індивідуального розвитку, який характеризується певним поєднанням внутрішніх властивостей психіки і зовнішніх поведінкових проявів. Так, здатність до перетворення власного досвіду як відмітна риса особистості, мабуть, передбачає не тільки

наявність потенційної можливості до змін, але й її практичну реалізацію у діяльності суб'єкта, в іншому випадку – «здатність до перетворення». Однак якщо психологія прагне знайти баланс між зовнішніми і внутрішніми якостями особистості, то юридична наука об'єктивно тяжіє до того, щоб віддавати пріоритет зовнішнім критеріям, у першу чергу всіляким формам особистісної активності у сфері правових відносин.

Таким чином, отримані результати теоретичного дослідження вказують на необхідність подальшого дослідження проблеми професійної ідентифікації правоохоронців, розробки практичних рекомендацій та спеціалізованих психологічних заходів щодо подолання проявів професійної деструкції в курсантів у період їх професіоналізації. Доцільним можна вважати продовження досліджень в означеному напрямку та емпіричного вивчення професійної та правової ідентичності правоохоронців.

Список використаних джерел

1. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. – Київ : Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
2. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная ; отв. ред. Е. Я. Режабек. – Ростов н/Д : Изд-во Сев.-Кавказ. науч. центра высш. шк., 1999. – 161 с.
3. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон. – СПб. : Летний сад, 2000. – 416 с. – (Б-ка зарубеж. психологии).
4. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент / Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та, 2004. – 600 с.
5. Рикер П. Повествовательная идентичность [Электронный ресурс] / Рикер П. // Языковой остров : [сайт]. – Режим доступа: http://sprach-insel.com/index.php?option=com_content&task=view&id=130&Itemid=61.
6. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика / Поль Рикёр. – М. : Academia, 1995. – 356 с.
7. Колесов Д. В. Антиномии природы человека и психология различия (К проблеме идентификации и идентичности, идентичности и толерантности) / Д. В. Колесов // Мир психологии. – 2004. – № 3. – С. 9–19.
8. Скибо Т. Ю. Педагогические условия становления профессиональной и личностной идентичности студентов колледжа : дис. ... канд. психол. наук : 13.00.01 / Скибо Татьяна Юрьевна. – Воронеж, 2004. – 212 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. фонд «Знание», 1996. – 308 с.
10. Гарбузова Г. В. Студенческое самоуправление как средство формирования профессиональной идентичности будущих специалистов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Гарбузова Галина Владимировна. – Ярославль, 2009. – 22 с.
11. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
12. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review / A. S. Waterman // *Developmental Psychology*. – 1982. – Vol. 18, No 3. – P. 341–358.
13. Breakwell G. M. Social Representations and Social Identity [Электронный ресурс] / Glynis M. Breakwell // *Papers on Social Representations = Textes sur les Représentations Sociales*. – 1993. – Vol. 2 (3). – [P. 1–20]. – Режим доступа: http://www.psr.jku.at/PSR1993/2_1993Brea2.pdf.
14. Николаева И. А. Универсальные критерии ценностного и нравственного оценивания и сопутствующие психологические феномены / И. А. Николаева // *Психология нравственности* / отв. ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – С. 67–94.

Надійшла до редколегії 26.08.2015

ПОСОХОВА Я. С. ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ЕЁ ИЗУЧЕНИЯ

Проанализированы теоретические подходы к определению понятия «идентичность», сделана попытка определения идентичности правоохранителей. С целью исследования методологических, концептуальных и методических подходов, которые обусловили различные толкования понятия идентичности в психологической науке, обоснована природа идентичности, обусловленная глубокой потребностью человека в признании со стороны других, в самореализации и

в ожидании положительного оценивания со стороны других. Рассмотрены основные взгляды исследователей на идентичность; указано, что Идентичность рассматривается как один из важнейших психологических механизмов личности и др. Практическая значимость статьи заключается в возможности использования результатов теоретического исследования в преподавании лекционных курсов по психологии и как методологической основы эмпирических исследований разных аспектов идентичности.

Ключевые слова: *идентичность, личностная идентичность, личность, правоохранители, профессиональная идентичность, социальная идентификация.*

POSOKHOVA Y. S. THE PROBLEM OF THE IDENTITY AND DETERMINING PSYCHOLOGICAL BASES OF ITS STUDY

Theoretical approaches to determining the concept of «identity» are analyzed; an attempt to determine the identity of law enforcement officers is made.

In order to study methodological, conceptual and methodical approaches that led to different interpretations of the concept of identity in psychological science, the author has grounded the nature of identity caused by deep human need for recognition by others and self-realization and expecting positive assessment from others. The main views of researchers on identity are studied; it is stated that identity is regarded as one of the most important psychological mechanisms of a personality. According to modern theoretical research the identity means both conscious sense of individual uniqueness (originality) and unconscious desire for continuity of life experience, and solidarity with the ideals of the group. It is indicated that identity is a complex phenomenon, a complex mental reality, which includes different levels of consciousness, individual and collective, ontogenetic and sociogenetic grounds.

It is determined that professional identity is one of the types of social identity and, consequently, acts in modern conditions as the object of intensive study in domestic and foreign psychology. Regarding law enforcement activity it is shown that researchers associate the opportunity to address a number of professional law enforcement officers' problems that arise in the course of their activities, with the study of professional self-awareness and professional identity.

The practical significance of the article is in the possibility to use the results of theoretical research in teaching lectures in psychology and as a methodological basis of empirical studies of various aspects of identity.

Keywords: *identity, personal identity, personality, law enforcement officers, professional identity, social identification.*

УДК 159.9.075

А. А. ШИЛІНА,

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології і психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

Н. В. ГРЕСА,

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології і психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ОПАНОВУЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ АДИКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглянуто особливості опановуючої поведінки як механізму адаптації людини до соціальних умов, що змінюються. Низький адаптивний потенціал особистості припускає використання стратегій адиктивної поведінки, які ще більше посилюють дезадаптацію в суспільстві. Подано структуру опановуючої поведінки осіб з різним рівнем адиктивної ідентичності як регулятивну систему стабілізації особистості.

Ключові слова: *адиктивна ідентичність, адиктивна поведінка, копінг, опановуюча поведінка, студенти з різним рівнем адиктивної ідентичності.*

Shylina, A.A. and Gresa, N.V. (2015), "Factor structure of coping behavior of individuals with different levels of addictive identity" ["Faktorna struktura opanovuiuchoi povedinky osib z riznym rivnem adyktivnoi identychnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 221–227.

Постановка проблеми. В умовах нестабільного розвитку нашої країни збільшується кількість людей, не здатних долати життєві труднощі. Особливо до цього схильні особи з недостатньою сформованістю особистісних якостей, що сприяють подоланню фрустраційних і стресових ситуацій. Подібні обставини часто є чинником ризику виникнення адиктивної поведінки. Це призводить до розвитку адикцій унаслідок неадаптованості особистості, яка пов'язана з нерозвиненістю здібностей правильно сприймати й оцінювати негативні обставини свого життя. У пошуках засобів захисту від перманентної фрустрації такі індивіди часто використовують стратегії адиктивної поведінки, яка може виявлятися, на думку Н. М. Мехтіханової, О. Ю. Єгорова, С. О. Ігумнова, в наркотичній залежності, алкоголізмі, курінні, пристрасті до азартних ігор і рясної їжі, гіперсексуальності, комп'ютерній та ігровій залежності, шопінгу тощо [1]. Це, як відомо, створює ілюзію подолання важких життєвих ситуацій, сприяє зняттю напруги і тривоги, підвищує настрій.

У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення стилів захисної та опановуючої поведінки особистості у важких життєвих ситуаціях, при подоланні яких людина використовує або пасивні механізми, або активні механізми. Особливо актуальною є проблема вивчення стилів опановуючої поведінки осіб з адиктивною ідентичністю, які використовують в основному пасивні стратегії і механізми психологічного захисту, що ще більше посилює дезадаптацію та адикцію цих осіб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процеси подолання людиною важких життєвих подій у психологічній науці прийнято позначати як опановуюча, адаптивна поведінка або копінг-поведінка. Основна функція копіngu, на думку багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, полягає в адаптації людини до вимог ситуації. Проблема співволодіння особистості з важкими життєвими ситуаціями виникла у психології в ХХ столітті. Феноменологія опановуючої поведінки і психологічного захисту широко виведені в зарубіжних теоріях особистості (З. Фрейд, А. Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм та ін.), трансактного аналізу (Е. Берн), у гуманістичній психології (К. Роджерс, К. Коул), теорії соціального научіння (Дж. Роттер), вченні про загальний адаптаційний синдром (Г. Сельє), у когнітивно-феноменологічній теорії (Р. Лазарус, С. Фолкман) та інших. У вітчизняній та російській психології поняття «опановуюча поведінка» розглядали такі учені,

як Л. І. Анциферова, Р. М. Грановська, В. О. Бодров, С. К. Нартова-Бочавер, І. М. Нікольська, Н. Є. Водоп'янова та інші [2]. Найбільший досвід емпіричних досліджень опановуючої поведінки накопичено в медичній психології (В. А. Абабков, І. О. Горькова, Н. О. Русіна, Н. О. Сирота, В. М. Ялтонський), окремі роботи є у віковій психології (Л. І. Анциферова, Л. А. Головей, О. В. Лібін, І. М. Нікольська, Л. О. Рєгуш), психології праці та інженерної психології (В. О. Бодров, Л. Г. Дика, Л. О. Кітаєв-Смик, Ю. В. Постілякова) та в інших напрямках сучасної психології [3]. Все це формує фундамент для нових досліджень і теоретико-методологічного розуміння основ опановуючої поведінки, які спрямовані на пошук причин і виявлення механізмів оптимальних форм реагування та подолання важких життєвих ситуацій, що є важливою умовою збереження фізичного і психічного здоров'я людини.

Незважаючи на те, що аналіз загальних психологічних і психофізіологічних механізмів формування адиктивної поведінки вже неодноразово проводився, можна припускати, що в основі адиктивних розладів лежать загальні механізми, важливим наслідком яких є можливість легкого переходу від однієї форми адикції до іншої, від одного адиктивного об'єкта до іншого, причому нерідко цей перехід може сприйматися оточенням як «одужання». Таким чином, актуальність цієї проблеми, недостатнє її теоретичне та практичне вивчення й обумовили вибір теми нашого дослідження. У ньому під адиктивною ідентичністю ми розуміємо складний соціально-психологічний феномен, що формується у процесі соціалізації особистості на основі унікального індивідуального досвіду й особистісних особливостей, які супроводжуються відходом від реальності за допомогою хімічного і нехімічного адиктивного агента і стійкою, сильною емоційною фіксацією на дію, яка змінила дискомфортний психічний стан [4].

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяли участь студенти 2–4 курсів Харківського національного університету внутрішніх справ та Харківського національного технічного університету (ХПТ). Загальна кількість досліджуваних склала 128 осіб як юнаків, так і дівчат віком від 18 до 23 років. Усі досліджувані були нами розділені на три групи за допомогою методики «Діагностика адиктивної ідентичності».

Досліджувані студенти, котрі набрали за методикою «Діагностика адиктивної ідентичності» від 371 до 555 балів, були нами віднесені до групи з високим рівнем адиктивної

ідентичності – це перша група випробовуваних у нашому дослідженні, кількість яких склала 38 студентів.

Другу групу досліджуваних, із середнім рівнем адиктивної ідентичності, склали ті студенти, котрі набрали за методикою від 181 до 370 балів, їх кількість склала 55 студентів, це найбільша група випробовуваних.

Ті досліджувані студенти, які набрали за цією методикою від 1 до 180 балів, були нами віднесені до групи з низьким рівнем адиктивної ідентичності. У нашому дослідженні це третя група випробовуваних, їх кількість склала 35 чоловік.

У межах психодіагностичного методу обрано такі методики: «Діагностика адиктивної ідентичності» (Короленко, Дмитрієва, Левіна, Перевозкіна, Перевозкін, Самойлик); «Діагностика стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях» (Фетіскін, Козлов, Ма-

нуйлов); опитувальник «Індекс життєвого стилю» (ІЖС); Методика Р. Лазаруса; Мельбурнський опитувальник ухвалення рішень.

Для підвищення надійності та вірогідності результатів дослідження було використано такі методи математичної обробки, як t-критерій Стьюдента та факторний аналіз з подальшою ротацією, який здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS 17.0 for Windows.

У нашій статті показано результати дослідження психологічних особливостей опановуючої поведінки студентів з різним рівнем адиктивної ідентичності за допомогою факторного аналізу. Це дозволило виділити значущі фактори, які відображають особливості опановуючої поведінки досліджуваних студентів з різним рівнем адиктивної ідентичності.

У табл. 1 показано особистісну факторну структуру досліджуваних студентів з високим рівнем адиктивної ідентичності.

Таблиця 1

Факторна структура особливостей опановуючої поведінки студентів з високим рівнем адиктивної ідентичності

Особливості опановуючої поведінки	Фактори			
	1	2	3	4
Відсторонення	0,903	–	–	–
Відхід	0,912	–	–	–
Регресія	–	0,886	–	–
Витіснення	–	0,852	–	–
Конфронтація	–	–	0,968	–
Прокрастинація	–	–	–	0,959

Перший чинник має інформативність 27,51 % і складається з відсторонення (0,903) та відходу (0,912). Цей чинник можна назвати «паліативна поведінка», тобто така поведінка, що дозволяє внутрішньо психологічно пристосуватися до конфлікту в цілях обмеження його нервових, емоційних та інших наслідків.

Цей фактор відображає специфічні стратегії імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях осіб з високим рівнем адиктивної поведінки. Тобто у скрутних ситуаціях їм притаманно діяти так, неначе нічого не трапилося, або переходити до наступного етапу свого життя. Вони не схильні давати іншим людям інформацію щодо справи, можуть віддалятися від оточуючих і відходити від справи.

Другий фактор (інформативність якого складає 25,53 %) містить в собі такі захисні механізми, як регресія (0,886) та витіснення (0,852). Це відбиває схильність досліджуваних студентів з високим рівнем адиктивної ідентичності змінювати рішення суб'єктивно більш складних задач на більш прості та до-

ступні у фруструючих ситуаціях, схильність до витіснення неприємних для себе імпульсів, унаслідок чого бажання, думки та почуття, які викликають тривогу, стають несвідомими. Найчастіше витісняються ті властивості, особистісні якості та вчинки, які не роблять особистість привабливою для себе та для інших. Другий фактор можна назвати «непродуктивні захисні механізми».

До третього фактора (його інформативність 16,95 %) входить конфронтація (0,968), що свідчить про схильність студентів цієї групи використовувати агресивні зусилля для зміни навколишньої ситуації та схильність до ворожості у спілкуванні і ризику у своїй діяльності.

Четвертий фактор складається з прокрастинації (0,959), інформативність і вага якого склала 16,86 %, тобто найменша серед усіх факторів у першій групі. Він характеризує поведінку та активність людини, яка спрямована на постійне відкладання прийняття рішення. Прокрастинація виявляється в тому, що людина, усвідомлюючи необхідність виконання цілком

конкретних важливих справ (наприклад своїх посадових обов'язків), ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці або розваги. Прокрастинація може виступати механізмом боротьби з тривогою, яка пов'язана з починанням або завершенням якихось справ, прийняттям рішень.

У табл. 2 подана факторна матриця опановуючої поведінки студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності.

У табл. 2 подана факторна матриця опановуючої поведінки студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності.

Таблиця 2

Факторна структура опановуючої поведінки студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності

Особливості опановуючої поведінки	Фактори			
	1	2	3	4
Розрядка	0,852	–	–	–
Позитивне мислення	0,807	–	–	–
Заперечення	0,823	–	–	–
Обережність	0,795	–	–	–
Витіснення	–	0,835	–	–
Інтелектуалізація	–	0,831	–	–
Прийняття відповідальності	–	–	0,975	–
Пильність	–	–	–	0,982

У процесі факторного аналізу особливостей опановуючої поведінки студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності було виділено 4 фактори, при цьому на них прийшлося 78,12 % дисперсії результатів. Ці відсотки розподілилися таким чином: на перший фактор прийшлося 33,9 %, на другий фактор – 17,94 %, на третій – 13,37 % та 12,9 % – на четвертий фактор. Як бачимо з таблиці 2, перший фактор склали стратегії імунітивної поведінки в конфлікті: розрядка (0,852), позитивне мислення (0,807), заперечення (0,823) та обережність (0,795).

Це свідчить про те, що групі досліджуваних студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності властиво відновлювати свою психічну рівновагу шляхом перенесення негативних емоцій на предмети, які можна зламати, розбити або зіпсувати. Якщо матеріальний збиток при цьому невеликий, то подібний спосіб «впоратися з почуттями» іноді може бути доцільним. Також розрядка може виражатися в заняттях інтенсивними фізичними навантаженнями, в яких знаходить вихід енергія, пов'язана з негативними емоціями. У конфліктних ситуаціях випробовувані студенти цієї групи також намагаються знайти щось добре, зосереджуються на хорошому, переконають себе, що все буде добре. Іноді в складних ситуаціях вони відмовляються вірити, що все погано, не схильні змінювати точку зору, відмовляються вважати це проблемою. Стратегія «обережність» виявляється у спробах студентів цієї групи не бути необачними і в пристосуванні до цієї ситуації, або вони мо-

жуть просто переглядати поспішно прийняті рішення.

Другий фактор складається з таких механізмів психологічного захисту, як витіснення (0,835) та інтелектуалізація (0,831). Його можна визначити, як «захисні механізми». Діяльність цього фактора може виявлятися у спробах знижувати цінність досвіду, який для студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності є недосяжним або у гіпертрофованій компенсації витіснених бажань та почуттів. Структура цього фактора демонструє наявність захисних механізмів, які використовуються досліджуваними студентами при подоланні складних ситуацій, – один з цих механізмів конструктивний, а другий – деструктивний.

До третього чинника входить тільки прийняття відповідальності (0,975), і це свідчить про визнання своєї ролі в проблемі з супутньою темою спроб її вирішення. Досліджуваним студентам із середнім рівнем адиктивної ідентичності властиво критикувати і докоряти собі. У складних ситуаціях вибачаються або прагнуть усім залагодити. У разі проблеми беруть на себе відповідальність за неї і обіцяють, що наступного разу все буде по-іншому.

Останній фактор складається з показника пильності (0,982). З цього виходить, що досліджувані другої групи з середнім рівнем адиктивної ідентичності схильні до активного спокою, готові до прийняття умов невизначеності і гнучких стратегій ухвалення рішень, що базується на позитивному прийнятті мінливості і невизначеності, що вимагає суб'єктивного вкладу в ухвалення рішення.

У табл. 3 подана факторна структура опановуючої поведінки досліджуваних студентів з

низьким рівнем адиктивної ідентичності.

Таблиця 3

**Факторна структура опановуючої поведінки студентів
з низьким рівнем адиктивної ідентичності**

Особливості опановуючої поведінки	Фактори			
	1	2	3	4
Розрядка	0,845	–	–	–
Фаталізм	0,914	–	–	–
Стимування	0,831	–	–	–
Гумор	0,793			
Уникнення	–	0,838	–	–
Втеча-уникнення	–	0,870	–	–
Інтелектуалізація	–	–	–	0,966
Прокрастинація	–	–	0,953	–

Інформативність першого фактора факторної структури опановуючої поведінки студентів з низьким рівнем адиктивної ідентичності становить 37,63 %. Цей фактор відображає копінг-стратегії в конфліктних ситуаціях. Він включає в себе розрядку (0,845), фаталізм (0,914), стимування (0,793) та гумор (0,831).

Це свідчить про те, що групі досліджуваних студентів з низьким рівнем адиктивної ідентичності властиво відновлювати свою психічну рівновагу шляхом перенесення негативних емоцій на предмети, які можна зламати, розбити або зіпсувати. Якщо матеріальний збиток при цьому невеликий, то подібний спосіб «впоратися з почуттями» іноді може бути доцільним. Також розрядка може виражатися в заняттях інтенсивними фізичними навантаженнями, в яких знаходить вихід енергія, пов'язана з негативними емоціями. У конфліктних ситуаціях випробовувані студенти цієї групи також мають уявлення про невідворотну зумовленість подій у світі. В більшості випадків вони відчують, що повинні просто почекати та прийняти усе як неминуче. Студентам з низьким рівнем адиктивної ідентичності властиво свідомо або напівсвідомо уникати неприємних думок, справ або проблем, вони намагаються забути у складних конфліктних ситуаціях, не дозволяють собі зіткнутися з проблемою впритул. А також можуть намагатися виганяти ситуацію з думок, уникати пошуку причин цієї проблеми. А іноді можуть жартувати з приводу складної ситуації чи ставитися до неї несерйозно.

Другий чинник (інформативність 21,24 %), який включає в себе такі складові, як уникнення (0,838) та втеча-уникнення (0,870), можна позначити як «уникнення складнощів». Даний

чинник відображає прагнення та поведінкові зусилля, що спрямовані на втечу або уникнення проблеми. Наприклад, ці студенти можуть сподіватися на диво, намагатися поліпшити своє самопочуття їжею, випивкою, курінням або ліками. Ці досліджувані студенти можуть прагнути уникати спілкування з іншими людьми, відмовляються вірити в те, що щось важке сталося насправді, або фантазують про те, як би усе могло статися.

Третій фактор має інформативність 15,43 % і включає в себе таку ознаку, як «прокрастинація» (0,953). Він характеризує поведінку та активність людини, яка спрямована на постійне відкладання прийняття рішення. Прокрастинація виявляється в тому, що людина, усвідомлюючи необхідність виконання цілком конкретних важливих справ (наприклад своїх посадових обов'язків), ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці або розваги.

Основу четвертого фактора складає інтелектуалізація (0,953): його інформативність – 15,4 %. Дія цього психологічного механізму виявляється в основаному на фактах надмірно «розумовому» способі подолання конфліктної або фруструючої ситуації без переживань. Іншими словами, особа присікає переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією, за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. При цьому способі захисту нерідко спостерігаються очевидні спроби знизити цінність недоступного для особистості досвіду. Так, опинившись в ситуації конфлікту, людина захищає себе від її негативної дії шляхом зниження значущості для себе й інших причин, що викликали цей конфлікт, або психотравмуючої ситуації.

Висновки. Факторний аналіз дозволив виділити ті особливості опановуючої поведінки, що найбільш притаманні для студентів з різним рівнем адиктивної ідентичності. Так, факторний аналіз показав, що для студентів із високим рівнем адиктивної ідентичності властиво використовувати певні копінги: відсторонення, відхід, регресію, витіснення, конфронтацію та прокрастинацію. Це свідчить про те, що цій групі студентів у скрутних ситуаціях властиво діяти так, неначе нічого не трапилося, або переходити до наступного етапу свого життя. Вони схильні змінювати рішення суб'єктивно більш складних задач на більш прості та доступні у фруструючих ситуаціях, витісняють неприємні для себе імпульси, внаслідок чого бажання, думки та почуття, які викликають тривогу, стають несвідомими. Також вони схильні використовувати агресивні зусилля для зміни навколишньої ситуації та схильні до ворожості у спілкуванні й ризику у своїй діяльності. При ухваленні рішення студенти з високим рівнем адиктивної ідентичності постійно відкладають прийняття рішення. Прокрастинація виявляється в тому, що людина, усвідомлюючи необхідність виконання цілком конкретних важливих справ (наприклад своїх посадових обов'язків), ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці або розваги.

Факторна структура опановуючої поведінки досліджуваних студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності представлена такими копінгами, як розрядка, позитивне мислення, заперечення, обережність, витіснення, інтелектуалізація, прийняття відповідальності, пильність. Тобто цим студентам властиво відновлювати свою психічну рівновагу шляхом перенесення негативних емоцій на предмети, які можна зламати, розбити або зіпсувати. Також розрядка може виражатися в заняттях інтенсивними фізичними навантаженнями, в яких знаходить вихід енергія, пов'язана з негативними емоціями. Іноді в складних ситуаціях студенти відмовляються вірити, що все погано, не схильні змінювати точку зору, відмовляються вважати це проблемою. Діяльність цього фактора може виявлятися у спробах знижувати цінність досвіду, який для студентів із середнім рівнем адиктивної ідентичності є недосяж-

ним, або у гіпертрофованій компенсації витіснених бажань та почуттів. Захисні механізми, які використовуються досліджуваними студентами при подоланні складних ситуацій, є як конструктивними, так і деструктивними.

Факторний аналіз дозволив виділити особливості опановуючої поведінки студентів з низьким рівнем адиктивної ідентичності: розрядка, фаталізм, стримування, гумор, уникнення, прокрастинація, інтелектуалізація та втеча-уникнення. Цим досліджуваним властиво відновлювати свою психічну рівновагу шляхом перенесення негативних емоцій на предмети, які можна зламати, розбити або зіпсувати. Також у конфліктних ситуаціях випробовувані студенти цієї групи мають уявлення про невідворотну зумовленість подій у світі. В більшості випадків вони відчують, що повинні просто почекати та прийняти усе як неминуче. Студентам з низьким рівнем адиктивної ідентичності властиво свідомо або напівсвідомо уникати неприємних думок, справ або проблем, вони намагаються забути в складних конфліктних ситуаціях, не дозволяють собі зіткнутися з проблемою впритул. А також можуть намагатися виганяти ситуацію з думок, уникати пошуку причин цієї проблеми. А іноді можуть жартувати з приводу складної ситуації чи ставитися до неї несерйозно. Ці досліджувані студенти можуть прагнути уникати спілкування з іншими людьми, відмовляються вірити в те, що щось важке сталося насправді, або фантазують про те, як би усе могло статися. Прокрастинація виявляється в тому, що людина, усвідомлюючи необхідність виконання цілком конкретних важливих справ (наприклад своїх посадових обов'язків), ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці або розваги. Дія інтелектуалізації виявляється в основаному на фактах надмірно «розумовому» способі подолання конфліктної або фруструючої ситуації без переживань. Іншими словами, особа присікає переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією, за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. При цьому способі захисту нерідко спостерігаються очевидні спроби знизити цінність недоступного для особистості досвіду.

Список використаних джерел

1. Мехтиханова Н. Н. Психология зависимого поведения : учеб. пособие / Н. Н. Мехтиханова. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 160 с. – (Б-ка психолога).
2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с. : ил. – (Серия «Практикум»).
3. Левченко В. О. Психологические стратегии совладающего поведения как детерминанта личностной успешности подростков : дис. ... канд. психол. наук :19.00.07 / Левченко Вероника Олеговна. – Ставрополь, 2010. – 238 с.

4. Короленко Ц. П. Идентичность. Развитие. Перенасыщенность. Бегство / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева, Е. Н. Загоруйко. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2007. – 472 с.

Надійшла до редколегії 10.06.2015

ШИЛИНА А. А., ГРЕСА Н. В. ФАКТОРНАЯ СТРУКТУРА СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ АДДИКТИВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Рассмотрены особенности совладающего поведения как механизма адаптации человека к изменяющимся социальным условиям. Низкий адаптивный потенциал личности допускает использование стратегий аддиктивного поведения, которые еще больше усиливают дезадаптацию в обществе. Представлена структура совладающего поведения лиц с разным уровнем аддиктивной идентичности как регулятивная система стабилизации личности.

Ключевые слова: аддиктивная идентичность, аддиктивное поведение, копинг, совладающее поведение, студенты с разным уровнем аддиктивной идентичности.

SHYLINA A. A., GRESA N. V. FACTOR STRUCTURE OF COPING BEHAVIOR OF INDIVIDUALS WITH DIFFERENT LEVELS OF ADDICTIVE IDENTITY

The article deals with the peculiarities of coping behavior as a mechanism of adaptation to changing social conditions. Low adaptive potential of the individual permits the use of addictive behavior strategies, which further reinforce the exclusion in society. The article presents the structure of coping behavior of individuals with different levels of addictive identity, as the regulatory system of stabilization of the individual. Under addictive identity we mean a complex socio-psychological phenomenon, emerging in the process of socialization based on the unique individual experience and personal characteristics, accompanied by withdrawal from reality with the help of chemical and non-chemical addictive agent, and stand, a strong emotional attachment to the exposure, changed the uncomfortable mental state.

Factor analysis showed that students with high levels of addictive identity inherent in the use of the following coping: suspension, withdrawal, repression, confrontation, and procrastination. Factor structure of coping behavior of the studied students with a medium level of addictive identity is represented by the following coping: discharge, positive thinking, denial, prudence, displacement, intellectualization, acceptance of responsibility, vigilance. In turn, students with low levels of addictive identity characterized by the following features of coping behavior: discharge, fatalism, deterrence, humor, avoidance, procrastination, intellectualization and escape-avoidance.

Keywords: addictive identity, addictive behavior, coping, coping behavior, students with different levels of addictive identity.

УДК 159.923.2+613.83

Н. Г. ШТЕЙН,

здобувач кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ЗЕМЛЯНСЬКА,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Висвітлено проблему детермінації процесу ресоціалізації наркозалежної особистості, представлено різні погляди науковців на цю проблематику. Розкрито програму дослідження ресоціалізації наркозалежних. Показано, що ресоціалізація особистості детермінується певною системою об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що здійснюють процеси сприйняття і засвоєння соціальної інформації та регуляції поведінки людини. Емпірично уточнено психолого-правові чинники, що сприяють або перешкоджають ресоціалізації наркозалежних.

Ключові слова: наркоманія, залежна поведінка, ресоціалізація наркозалежних, об'єктивні та суб'єктивні чинники ресоціалізації, духовно-орієнтований підхід.

Shteyn, N.G. and Zemlyanskaya, E.V. (2015), "Psychological and legal factors of re-socialization of a drug addicted personality" ["Psykhologo-pravovi chynnyky resotsializatsii narkozaleznoi osobystosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp 227–232.

Постановка проблеми. Проблема наркоманії серед молоді та позбавлення від неї для українського суспільства сьогодні є дуже гострою. Статистичні дані підтверджують, що масштаби і темпи поширення наркоманії в Україні та світі ставлять під загрозу фізичне і моральне здоров'я, майбутнє значної частини молоді і впливають на рівень соціальної стабільності українського суспільства у найближчій перспективі. За даними ООН, у всьому світі кількість людей, які вживають наркотики, зростає і досягає 200 мільйонів осіб на рік.

Стан дослідження. Відсутність достовірних відомостей про психологічні механізми, межі та структуру залежної поведінки є основною причиною недостатньої ефективності заходів ресоціалізації [1–4].

Ресоціалізацією визнається процес освоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, не освоєних або недостатньо освоєних раніше, або оновлених на новому етапі громадського розвитку. За Е. Гідденсом, ресоціалізація – це вид особової зміни, при якій зрілий індивід приймає тип поведінки, відмінний від прийнятого їм раніше [5]. За П. Бергером і Т. Лукманом, крайнім випадком ресоціалізації є таке перетворення індивіда, коли він «перемикається» з одного світу на інший (еміграція, нове віросповідання, висхідна вертикальна мобільність, тривала госпіталізація) [6]. Процеси ресоціалізації в такому випадку нагадують первинну соціалізацію, оскільки повинні радикально по-новому розставити акценти реальності. Основою для ресоціалізації є сьогоднішня, а для вторинної соціалізації – минуле. Н. Смельзер визначає однією з форм ресоціалізації психотерапію, під впливом якої людина намагається розібратися зі своїми конфліктами і змінити свою поведінку на основі цього розуміння [7].

Мета цієї статті полягає у висвітленні проблеми детермінації процесу ресоціалізації наркозалежної особистості, для чого передбачається дослідити програму ресоціалізації наркозалежних та її основні результати, а також емпірично уточнити психолого-правові правові чинники, що сприяють або перешкоджають ресоціалізації.

Виклад основного матеріалу. Програма ресоціалізації була розроблена на кафедрі со-

ціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, пройшла апробацію в Донецькому обласному центрі ресоціалізації (далі – ЦР) наркозалежної молоді «Твоя перемога» (ДООЦРНМ), де реалізується духовно-орієнтований підхід у психокорекції «12 кроків».

На підставі вказаних системних принципів для ресоціалізації наркозалежної особистості був побудований певний ресоціалізаційний комплекс, що включав у себе програму «12 кроків» та різні психотехніки. В основі духовно-орієнтованого підходу в психокорекції «12 кроків» лежить гіпотеза про те, що повернення в суспільство можливе у випадках, якщо відмова від наркотиків та інших психоактивних речовин мотивована самою наркозалежною людиною і доповнюється тривалим реабілітаційним періодом, наповненим духовно-просвітницьким змістом і активною психокорекцією. Відмінною особливістю такого підходу від сучасних психокорекційних і психотерапевтичних підходів є звернення до духовного начала в людині, триєдності його духу, душі й тіла.

На підставі реалізації принципів системного підходу нами було зроблено висновок, що ресоціалізація особистості детермінується певною системою об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що здійснюють процеси сприйняття та засвоєння соціальної інформації і регуляції поведінки людини. До суб'єктивних чинників ресоціалізації ми відносимо такі структурні компоненти самосвідомості, як правосвідомість, особистісне «Я» (особистісну та соціальну ідентичність), самооцінку; ціннісні орієнтації (витіснення наркотиків із системи цінностей індивіда, відродження морально-етичних та сімейних цінностей, формування нових цінностей), мотивацію до відновлення особистості наркоадикта, установки (на формування стійкого неприйняття наркотиків, на здоровий спосіб життя, на розвиток навичок самостійного життя в соціумі і соціально схвалюваних моделей поведінки, на придбання трудових навичок, на фізичну та спортивну активність).

До об'єктивних чинників можна віднести підтримку працівників ЦР, сім'ї, позитивного оточення, державних організацій.

Вибірку дослідження склали 121 клієнт РЦ, які вживали ін'єкційні наркотики, за типом психоактивних речовин (ПАР) – опіоїди. Досліджувані були розподілені на три групи: 1) умовно ресоціалізовані – які пройшли програму реабілітаційного центру, та не вживали наркотики більше року; 2) нересоціалізовані – які пройшли програму реабілітаційного центру, але повернулись до нього протягом року у зв'язку з рецидивом вживання; 3) умовно нересоціалізовані – які проходили програму реабілітаційного центру на момент дослідження.

Методи дослідження. Для дослідження психолого-правових чинників ресоціалізації наркозалежної молоді був використаний такий комплекс методів: усне та письмове опитування (анкетування, есе, інтерв'ю), аналіз щоденникових записів, методи психологічного тестування.

Відповідно до завдань дослідження емпіричне вивчення особистості і поведінки наркозалежних проводилось у трьох основних напрямках:

1) вивчення соціально-психологічних чинників наркозалежності особистості; 2) вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості та поведінки наркозалежних; 3) виявлення психолого-правових чинників, що сприяють або перешкоджають ресоціалізації наркозалежних.

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості та поведінки наркозалежних проводилось за допомогою змістовного та контент-аналізу щоденникових записів і методів психологічного тестування, спрямованих на вивчення правосвідомості наркозалежних (анкетування, методика «Ставлення до права» С. П. Безносова).

Вивчення інтегральних особливостей правосвідомості, які результуються, на думку С. П. Безносова, у ставленні до права, показало такі результати (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості ставлення наркозалежних до права ($x_{cp} \pm \sigma$, балів)

Показники ставлення до права	Групи			t, p		
	1	2	3	1–2	2–3	1–3
Правовий реалізм	9,31 ± 2,11	4,12 ± 1,09	5,05 ± 2,00	2,80*	1,71*	2,20*
П. скептицизм	7,14 ± 3,46	21,30 ± 6,08	17,16 ± 6,09	4,45**	1,90*	3,88**
П. конформізм	14,05 ± 5,80	8,04 ± 5,00	10,03 ± 3,31	2,80*	1,50	1,80*
П. цинізм	8,05 ± 5,77	16,14 ± 8,02	10,08 ± 5,01	3,01**	2,69*	1,80*
П. фетишизм	4,30 ± 4,44	2,02 ± 4,13	3,08 ± 5,11	0,61	0,50	0,38
П. інфантилізм	5,14 ± 2,50	5,06 ± 3,99	14,12 ± 4,11	0,27	3,45**	3,40**
П. ідеалізм	7,11 ± 4,50	4,08 ± 3,00	6,80 ± 3,55	2,21*	2,02*	0,31
П. нігілізм	8,03 ± 3,41	7,02 ± 6,11	12,11 ± 4,07	1,01	3,30**	2,80*

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

Аналізуючи наведені у таблиці дані, можна зробити узагальнення щодо особливостей ставлення до права у групах досліджених наркозалежних:

1. У групі умовно ресоціалізованих наркозалежних переважають правовий конформізм та правовий реалізм, що відображають визнання досліджуваними влади правової системи в суспільстві, підкорення її законам. Спостерігається в цілому позитивне ставлення до права, визнання його основним регулятором поведінки в суспільстві, толерантність до правової системи. Наркозалежні цієї групи не схильні переоцінювати силу і значущість законів, але прагнуть бути обізнаними у правовій сфері, переконані у тому, що неможливо прожити без проблем, не знаючи права, не цікавлячись ним.

2. У групі нересоціалізованих наркозалежних домінують показники правового скепти-

цизму та правового цинізму, що відображають їх різнопланове, але інтолерантне ставлення до правової системи суспільства. Воно виявляється критичним; на думку досліджуваних, закони не здатні виправити недоліки суспільства. Вони схильні орієнтуватись на власні правила, не підкорюватись прийнятим нормам. У них спостерігається відчуття «слабкості закону», недовіра до існуючої у державі правової системи.

Змістовні особливості правосвідомості наркозалежних вивчалися за допомогою авторської анкети, розробленої на основі теорії структури правосвідомості О. О. Гулевич. Для узагальнення отриманих у процесі аналізу результатів, була складена таблиця, де залишені лише відомості про полярні групи наркозалежних. Інформацію було отримано з анкети та з її обговорення.

Порівняльна характеристика окремих компонентів правосвідомості наркозалежних з різним рівнем ресоціалізованості

Умовно ресоціалізовані (1 група)	Нересоціалізовані (2 група)
Оцінка корисності закону	
Закони необхідні для регуляції суспільних відносин і в цілому мають сенс.	Законів дотримуються ті, кому це вигідно або хто не може вчинити інакше. Закони, як правило, несправедливі.
Оцінка необхідності виконання законів у цілому та відносно до наркозалежних	
Усі повинні дотримуватись законів. У випадку конфліктів із мораллю необхідно все одно вчинити за законом. Досліджували в цілому здатні прогнозувати наслідки таких ситуацій. Можливе деяке звуження прав наркозалежних для суспільного блага.	Люди в цілому повинні керуватись моральними нормами та власним розумінням справедливості, а не правом. Досліджували в цілому не здатні прогнозувати наслідки вирішення конфліктів моралі та права. Наркозалежні повинні мати такі ж права, як і інші люди, їх звуження неприпустиме.
Інтерес до правової системи, наміри брати участь в її функціонуванні	
Хотіли б бути освіченими у сфері правового регулювання наркообігу тому що, ці знання можуть бути корисними та вплинути на подальше життя. Готові вивчати нормативно-правові акти та публіцистичні матеріали, але не хочуть звертатись за професійною правовою допомогою.	Хотіли б бути освіченими в сфері правового регулювання наркообігу, однак це цікаві, але марні знання. Готові вивчати нормативно-правові акти та за необхідності звертатися за професійною правовою допомогою.
Рівень та особливості правового розвитку, згода з окремими нормами	
Добре орієнтуються в правових нормах сфери регулювання наркообігу.	Задовільно орієнтуються в правових нормах сфери регулювання наркообігу. Виступають за легалізацію наркотиків. В основному вважають, що мають право на таємницю місця і партнерів по вживанню наркотиків, яку не повинні розкривати правоохоронцям.
Оцінка якості реалізації закону	
Дуже добре обізнані щодо дій, які звільняють від кримінальної відповідальності за злочини у сфері наркообігу, але вважають ці норми не дієвими. Така оцінка дієвості правових норм призводить до нехтування ними. При досить високому рівні обізнаності у сфері правового регулювання наркообігу та досить високому ступені згоди з необхідністю і доцільністю існування таких норм, поведінка все ж на них не ґрунтується.	
Емоційне ставлення до дотримання (порушення) закону	
Порушення закону під час придбання (вживання, виготовлення) наркотиків викликають негативні почуття, але вони однозначно пов'язані з іншими причинами, сам факт правопорушення не викликає майже ніяких емоцій.	
Фактори ресоціалізації у сфері ставлення до права	
Позитивні: толерантність до правової системи держави, свідоме підкорення законам та віра в їх дієвість і силу (правовий реалізм, правовий конформізм, правовий ідеалізм).	Негативні: недовіра до правової системи держави, невіра у її здатність вирішувати суспільні проблеми, налаштованість на порушення закону та свідоме заперечення ролі права в суспільстві (правовий скептицизм, правовий цинізм).

Проведене дослідження психолого-правових чинників ресоціалізації наркозалежної молоді дало можливість одержати теоретичні та емпіричні результати, аналіз яких дозволяє зробити деякі **висновки**.

Визначено соціально-психологічні чинники наркозалежності молоді, серед них: низький рівень інформованості («не думав, що виникне залежність»), «не знав, що це наркотик», «хотів лише спробувати»); індивідуально-психологічні

чинники (дефекти самооцінки; ситуації міжособистісних негараздів, почуття нещастя або безвихідності, груповий тиск, бунтівливість тощо); сімейні чинники (конфлікти з батьками чи у подружжі; незадоволеність шлюбом; відсутність взаєморозуміння; байдужість оточуючих); суспільні чинники (низький рівень життя; поширеність міфів про наркотики).

Емпірично уточнено психолого-правові чинники, що сприяють або перешкоджають ресоціалізації наркозалежних.

У сфері правосвідомості чинниками ресоціалізації наркозалежних виступають: позитивна оцінка корисності закону; визнання необхідності їх виконання; згода на певне обмеження прав наркозалежних; інтерес до отримання правових знань у сфері регулювання наркообігу, переконаність в їх корисності.

Негативними чинниками ресоціалізації наркозалежних у сфері правосвідомості є: низька оцінка дієвості правових норм у сфері регулювання наркообігу, що призводить до нехтування ними; недовіра до правової системи держави; налаштованість на порушення закону та свідоме заперечення ролі права в суспільстві.

Соціально-психологічні чинники, що сприяють ресоціалізації наркозалежних: визнання

себе хворим, бажання одужати; релігійність; критичне ставлення до минулого та до власного досвіду; сформованість системи життєвих цінностей (у першу чергу духовних та сімейних); наявність життєвих цілей та планів; моральний контроль відносно вживання наркотиків; проблемно-орієнтовані стратегії копінг-поведінки.

Перешкоджають ресоціалізації: низький рівень правосвідомості у сфері вживання ПАР; слабка мотивація до відновлення (одужання); неадекватна самооцінка; викривлена система цінностей та переконань (невідповідність реальних та декларативних цінностей, несформованість ціннісних орієнтацій; відсутність системи життєвих цілей та планів); несформованість емоційного та поведінкового самоконтролю; протидія змінам (наявність жорсткої системи психічного захисту та неадекватних копінг-стратегій); слабкий моральний контроль відносно вживання наркотиків; специфіка стилю життя (рентний спосіб життя, егоцентризм).

Уточнений перелік чинників ресоціалізації наркозалежних був врахований для складання відповідної реабілітаційної програми.

Список використаних джерел

1. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2003. – 288 с.
2. Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы : учеб. пособие / Е. В. Змановская, В. Ю. Рыбников. – СПб : Питер., 2012. – 352 с.
3. Мехтиханова Н. Н. Психология зависимого поведения : учеб. пособие / Н. Н. Мехтиханова. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 160 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ : Академвидав, 2003. – 448 с. – (Альма-матер).
5. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; [пер. с англ., науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
6. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
7. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; под ред. В. А. Ядова. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
8. Ядов В. А. Личность как предмет изучения / В. А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов : хрестоматия / сост. А. Л. Свенцицкий. – СПб. : Питер, 2000. – С. 70–75. – (Хрестоматия по психологии).

Надійшла до редколегії 01.07.2015

ШТЕЙН Н. Г., ЗЕМЛЯНСКАЯ Е. В. ПСИХОЛОГО-ПРАВОВЫЕ ФАКТОРЫ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ НАРКОЗАВИСИМОЙ ЛИЧНОСТИ

Раскрыта проблема детерминации процесса ресоциализации наркозависимой личности и представлены разные взгляды учёных на данную проблематику. Раскрыта программа исследования ресоциализации наркозависимых. Показано, что ресоциализация личности детерминируется определенной системой объективных (социальных) и субъективных (психологических) факторов, которые осуществляют процессы восприятия и усвоения социальной информации и регуляции поведения человека. Эмпирически уточнены психолого-правовые факторы, которые способствуют или препятствуют ресоциализации наркозависимых.

Ключевые слова: наркомания, зависимое поведение, ресоциализация наркозависимых, объективные и субъективные факторы ресоциализации, духовно-ориентированный подход.

SHTEYN N. G., ZEMLYANSKAYA E. V. PSYCHOLOGICAL AND LEGAL FACTORS OF RE-SOCIALIZATION OF A DRUG ADDICTED PERSONALITY

The problem of determination of re-socialization process of drug dependent person is highlighted. Psychological and legal factors that promote or hinder the re-socialization of drug addicts are empirically specified.

It is concluded that the factors of re-socialization of drug addicts in the field of legal awareness are: positive assessment of the usefulness of laws; recognition of the need for their implementation; consent to certain restriction of the rights of drug addicts; interest in obtaining legal knowledge in the sphere of regulation of drug trafficking, belief in their usefulness.

Negative factors of re-socialization of drug addicts in the area of legal awareness are: low assessment of legal norms in the sphere of regulation of drug trafficking leading to neglect them; distrust to the legal system of the state; readiness for violations of the law and the deliberate denial of the role of law in the society.

Social and psychological factors that contribute to the re-socialization of addicts are: recognition oneself sick, desire to recover; religion; critical attitude to the past and to own experience; formation of the system of social values (primarily spiritual and family); the presence of life goals and plans; moral control regarding drug use; problem-oriented strategies of coping-behavior.

Low level of legal awareness in the field of using psychoactive substances hinder re-socialization; weak motivation for retrieval (recovery); inadequate self-esteem; distorted system of values and beliefs (inadequacy of real and declarative values, immaturity of value orientations, lack of life goals and plans); unformed emotional and behavioral self-control; resistance to changes (the presence of a rigid system of mental protection and inadequate coping-strategies); weak moral control of regarding drug abuse; specificity of lifestyle (rental lifestyle, self-centeredness).

A revised list of factors of re-socialization of drug addicts has been considered for drawing up appropriate rehabilitation program.

Keywords: drug addiction, dependent behavior, re-socialization of addicts, objective and subjective factors of re-socialization, spiritually-oriented approach.

УДК 159.922.2:316.648.4

Д. В. ШТРИГОЛЬ,

кандидат медичних наук,
доцент кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;

Н. К. ГОРБИК,

слухач магістратури
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

**ДИНАМІКА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ
АНТИЦИПАЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ В ПЕРІОД КРИЗОВИХ ПОДІЙ
У КРАЇНІ**

Досліджено взаємозв'язок антиципаційної спроможності та життєстійкості. Розглянуто зміни життєстійкості за річний період спостереження під час початку кризових подій у країні. Встановлено, що в осіб з антиципаційною спроможністю в період кризи спостерігається підвищення рівня життєстійкості. В осіб з антиципаційною неспроможністю спостерігається зниження рівня життєстійкості, що можна розцінювати як віддзеркалення несприятливого процесу пристосування до критичної ситуації. Отримані результати можна використовувати при диференційованому проведенні профілактичної, психокорекційної роботи та кризисного консультування з урахуванням антиципаційної спроможності клієнтів.

Ключові слова: антиципація, життєстійкість, криза, кризисне консультування, профілактика, стрес.

Shtrygol, D.V. and Horbyk, N.K. (2015), "Dynamics of vitality of people with different level of anticipation ability during crisis events in the country" ["Dynamika zhyttiostiivosti osib iz riznym rivnem antytsypatsiinoi spromozhnosti v period kryzovykh podii u kraini"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 232–237.

Постановка проблеми. Умови сучасного життя справедливо називають екстремальними і такими, що спричиняють розвиток стресу. Це пов'язано з багатьма факторами і загрозами, у тому числі суспільно-політичними, інформаційними, соціально-економічними, екологічними, природними та ін. Тому сучасна психологія виявляє підвищений інтерес до такої інтегративної властивості особистості, як життєстійкість, та факторів, які можуть її підвищувати.

Багаторічні дослідження В. Д. Менделевича довели важливість антиципаційних здібностей людини. Саме вони сприяють суб'єктивній оцінці життєвих подій як психотравмуючих унаслідок розбіжності створеного людиною прогнозу ймовірності ситуації з реальною [1; 2].

Антиципація в перекладі з латині означає передбачення, випередження. Це здатність діяти і приймати ті чи інші рішення з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних майбутніх подій [3]. О. О. Сергієнко розуміє антиципацію як універсальний механізм психічної організації людини, що включає вибірковість і випередження подій при взаємодії з середовищем [4]. Поняття «антиципація» включає в себе минулі, поточні та майбутні події. В цьому сенсі психологічний феномен антиципації має універсальне значення для всіх форм людської діяльності.

У психологічних дослідженнях діяльності людини та її порушень І. М. Фейгенберг розробляв уявлення про випередження як процес імовірнісного прогнозування. У будь-якій діяльності людина передбачає найімовірніші можливості подальшого розвитку подій, включаючи найімовірніші результати власних дій. Таким чином, без імовірнісного прогнозування була б неможлива будь-яка діяльність людини [5; 6].

Дані про те, як співвідноситься антиципація і життєстійкість, відсутні. Дослідження цього питання важливе в сучасних умовах, які характеризуються погіршенням психологічного здоров'я.

Мета дослідження – вивчити динаміку життєстійкості осіб з різним рівнем антиципаційної спроможності в період кризових подій у країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стрімкі зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, та їх змістовий компонент багато в чому визначають процес соціалізації кожного окремого індивіда. Для успішної соціалізації та протистояння стресовим факторам необхідною є здатність до антиципації – здатність людини уявити собі можливий результат дії до її здійснення.

У психології розрізняють два смислові аспекти поняття «антиципація»:

1) здатність людини уявити собі можливий результат дій до їх здійснення, а також можливість уявити спосіб розв'язання проблеми до того, як вона буде реально вирішена;

2) здатність організму людини або тварини підготуватися до реакції на будь-яку подію до її настання. Це очікування (або «випереджаюче віддзеркалення») зазвичай виражається в певній позі або русі та забезпечується механізмом акцептора результатів дії [3].

Найбільш значущими дослідженнями антиципації на сучасному етапі по праву вважаються дослідження В. Д. Менделевича. Спираючись на роботи В. Вундта і Б. Ф. Ломова, він розробив універсальний тест, виділив складові і дав визначення антиципаційної спроможності (прогностичної компетентності) [2].

Під антиципаційною спроможністю розуміють здатність системи в тій чи іншій формі передбачати розвиток подій, явищ, результатів дій. Вона складається з кількох компонентів:

- тимчасова складова презентує хроноритмологічні особливості людини – здатність прогнозувати перебіг і точно розподіляти час;

- просторова складова демонструє здатність передбачати рух предметів у просторі, упереджувати їх, координувати власні рухи, виявляючи моторну спритність;

- особистісно-ситуативна складова віддзеркалює комунікативний рівень антиципації, тобто здатність прогнозувати життєві події і ситуації [2, с. 35–36].

Антиципаційна спроможність певним чином формує ставлення до майбутнього, є інструментом взаємодії суб'єкта з майбутнім і в цьому зв'язку може бути ідентифікована як форма пізнання майбутнього [7].

У діяльності людини практично немає ситуацій, в яких антиципаційні здібності не відігравали б істотної ролі. Прогнози живої істоти покликані оптимізувати результати її дій. Тому вони адекватні саме тим змінним характеристикам середовища, від яких залежить успішність дії [1; 4].

У сучасній літературі антиципаційна діяльність розглядається як значуща для формування різної психічної патології [1; 6].

За даними В. Д. Менделевича, у пацієнтів з невротичними розладами прогностична некомпетентність має статус преморбідного фактора. Спостерігається зниження антиципаційних здібностей за всіма параметрами (тимчасовим, просторовим, особистісно-ситуативним).

Характерними є схильність до моноваріантного типу прогнозування, перевага сприятливих фіналів. Як наслідок, такі люди схильні до образ, розчарувань, криз, мають низьку стресостійкість [1]. Дослідження неврологів показують, що порушення готовності прогнозувати і прораховувати ймовірність майбутніх подій належать до числа провідних факторів в етіології неврозів і остеохондрозів, а низька особистісно-ситуативна антиципаційна спроможність пов'язана з раннім розвитком (до 30 років) шийного та поперекового остеохондрозу [8].

Вивчення прогнозування в системі властивостей здорової особистості є перспективним напрямом наукової діяльності, що дозволить краще розуміти функції антиципаційної спроможності, її взаємозв'язки з іншими індивідуально-психологічними особливостями, можливості розвитку прогностичних здібностей. Такі роботи поодинокі.

Таким чином, у літературі наведено дані вивчення антиципації та її ролі в структурі особистості. Антиципаційні здібності є необхідним елементом регуляції діяльності, поведінки та емоційних станів людини. Вони беруть участь у процесах адаптації особистості до мінливих умов середовища. Тому не викликає сумніву актуальність вивчення та розвитку цієї характеристики для профілактики неврозів, психосоматичних захворювань і розвитку психологічно здорової особистості.

Методика і організація дослідження.

У дослідженні взяли участь 40 студентів Харківського національного університету внутрішніх справ.

Для вирішення поставлених завдань використовували тест «Антиципаційна спроможність» В. Д. Менделевича і тест «Життестійкість» С. Мадді.

За допомогою методики «Антиципаційна спроможність» було сформовано дві групи: 25 досліджуваних з антиципаційною спроможністю, 15 досліджуваних – з антиципаційною неспроможністю.

Щоб простежити динаміку життестійкості у студентів з різним рівнем антиципації, було проведено три дослідження.

Перше дослідження проведено в листопаді 2013 року, друге – у березні 2014 року, третє – у вересні 2014 року.

Для статистичного аналізу використано критерій Ст'юдента і Т-критерій Вілкоксона.

Результати дослідження.

Вивчення життестійкості до початку кризових подій в Україні не виявило суттєвих розбіжностей рівня життестійкості та її компонентів у студентів із різним рівнем антиципації. Для них характерна переконаність щодо можливості впливати на ситуацію, своє життя. Вони задоволені власною діяльністю, здатні долати труднощі й перешкоди та розглядають життя як спосіб набуття досвіду.

Результати вивчення динаміки життестійкості у групи з антиципаційною спроможністю наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Показники динаміки життестійкості у студентів з антиципаційною спроможністю в період кризових подій в країні

Показник	Дослід 1 (листопад 2013 р.)	Дослід 2 (березень 2014 р.)	Дослід 3 (вересень 2014 р.)	T 1–2	T 2–3	T 1–3
Залученість	35,20 ± 1,52	37,28 ± 1,15	39,16 ± 0,75	1,76	3,00**	3,17**
Контроль	33,56 ± 1,36	34,20 ± 1,20	36,36 ± 0,96	0,53	3,43***	2,40*
Прийняття ризиків	19,44 ± 1,30	23,44 ± 1,89	25,36 ± 1,93	3,76***	3,29***	5,09***
Загальний показник життестійкості	86,44 ± 3,52	93,72 ± 3,78	6,33 ± 2,23	2,94**	4,92***	8,14***

Примітка: рівень значущості: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Отже, за цей період у досліджуваних з антиципаційною спроможністю підвищився рівень залученості до життя. Кризові події в країні спричинилися до більшої сконцентрованості на

пошуку чогось цікавого для себе, отримуванні задоволення від власної діяльності. Можна припустити, що така динаміка пов'язана з активізацією установок на подолання стресу за

допомогою більшої залученості у власну діяльність всупереч кризовим подіям. Тому такий спосіб подолання кризової ситуації дозволяє досліджуваним з антиципаційною спроможністю краще переносити тривогу, яку неможливо усунути.

Показник «Контроль» також підвищувався. Це свідчить про підвищення рівня усвідомлення щодо можливості впливати на те, що відбувається. Зростання переконаності у здатності обирати власний шлях також є одним зі способів «протистояння» ситуації, яка склалася.

Показник «Прийняття ризику» також суттєво зростає. Це свідчить про те, що кризові події та ситуація нестабільності і різких змін активізують у досліджуваних здатність і готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху, тобто на свій страх і ризик. Це також є певним способом подолання стресу і можливістю (виходячи з отриманого досвіду)

прогнозувати подальші події, які можуть відбуватися, що, в свою чергу, підвищує рівень життєстійкості.

Також ми спостерігали значне підвищення рівня життєстійкості.

Отже, результати дослідження студентів з антиципаційною спроможністю свідчать про активізацію компонентів життєстійкості, що підвищує їх стресостійкість, перешкоджає ризику появи внутрішньої напруги та є адекватною відповіддю на критичну ситуацію в країні.

На нашу думку, це пов'язано з наявністю у студентів з антиципаційною спроможністю кількох життєвих сценаріїв, варіантів розвитку подальших подій. Це підвищує впевненість у собі, переконаність у змозі впливати на ситуацію, здатність долати труднощі й перешкоди.

Інші результати спостерігалися в групі студентів з антиципаційною неспроможністю (табл. 2).

Таблиця 2

Показники динаміки життєстійкості у студентів з антиципаційною неспроможністю в період кризових подій в країні

Показник	Дослід 1 (листопад 2013 р.)	Дослід 2 (березень 2014 р.)	Дослід 3 (вересень 2014 р.)	T 1–2	T 2–3	T 1–3
Залученість	33,93 ± 1,59	31,0 ± 1,86	27,66 ± 1,56	1,76	4,21***	3,62***
Контроль	30,40 ± 1,65	27,33 ± 1,48	24,46 ± 1,39	2,79**	2,93**	6,06***
Прийняття ризиків	19,13 ± 1,22	14,20 ± 0,98	17,13 ± 0,98	3,83***	2,96**	1,56
Загальний показник життєстійкості	81,46 ± 2,91	71,86 ± 2,99	69,33 ± 2,23	4,40***	1,80	5,41***

Примітка: рівень значущості: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Показник «Залученість» у другому досліді нижчий, ніж у третьому. Показники третього досліді належать до низького рівня. Отже, для досліджуваних з антиципаційною неспроможністю стало характерним відчуття того, що діяльність не приносить задоволення, є даремною.

Показник «Контроль» також суттєво знижувався. Це свідчить про посилення відчуття власної беспорядності у стресових ситуаціях, нездатності впливати на неочікувані проблеми чи ситуації, відчуття невпевненості у власних рішеннях.

Показник «Прийняття ризику» в першому досліді вищий, ніж у другому. Тобто спостерігається зменшення переконаності студентів у тому, що все, що з ними трапляється, сприяє розвитку. Але у другому він досліді нижчий ($14,20 \pm 0,98$), ніж у третьому. Тобто спостері-

гаємо коливання показника «Прийняття ризику» в процесі дослідження. Спочатку він знижується, а потім підвищується, проте не досягає вихідного рівня. Але таке коливання є своєрідним ресурсом для досліджуваних з антиципаційною неспроможністю у «боротьбі» з подіями в країні.

«Загальний показник життєстійкості» поступово знижується. Це, у свою чергу, може негативно впливати на стресостійкість, здатність долати труднощі. Тому студенти з антиципаційною неспроможністю сприймають стресові ситуації більш значущими, ніж студенти з антиципаційною спроможністю.

Результати дослідження можна розцінювати як віддзеркалення несприятливого процесу пристосування до критичної ситуації осіб з антиципаційною неспроможністю. Нездатність

передбачати власну поведінку та хід подій у значущих ситуаціях робить їх «потенційними невротиками». На думку В. Д. Менделевича, така особистість або виключає небажані події і вчинки з антиципаційної діяльності (орієнтуючись лише на бажані), або розчиняє адекватне прогнозування в безлічі малоймовірних прогнозів. У зв'язку з тим, потрапляючи в не прогнозовану, несприятливу і витіснену з «ситуаційного сценарію» життєву колізію, людина опиняється в сум'ятті, їй не вистачає часу, щоб ефективно впоратися з ситуацією [2, с. 35].

Отримані результати можна використовувати при диференційованому проведенні профілактичної, психокорекційної роботи та кризисного консультування з урахуванням антиципаційної спроможності клієнтів.

Висновки.

1. До початку кризових подій в Україні не було виявлено суттєвих відмінностей життє-

стійкості та її компонентів у антиципаційно спроможних та антиципаційно неспроможних студентів.

2. У студентів з антиципаційною спроможністю в період кризи в цілому спостерігається підвищення рівня життєстійкості, залученості до життя, переконаності у здатності впливати на результати свого життя, активізується готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху, тобто на свій страх і ризик. Водночас динаміка життєстійкості осіб з антиципаційною неспроможністю свідчить про зниження рівня життєстійкості. Для них стало характерним відчуття того, що діяльність не приносить задоволення, є даремною, а також відчуття власної безпорадності у стресових ситуаціях, нездатності впливати на неочікувані проблеми чи ситуації. Але зменшення прийняття ризику змінюється підвищенням впевненості у тому, що все, що з нами відбувається, дає певний досвід, знання.

Список використаних джерел

1. Менделевич В. Д. Неврология и психосоматическая медицина / В. Д. Менделевич, С. Л. Соловьева. – М. : МЕДпресс-информ, 2002. – 607 с.
2. Менделевич В. Д. Тест антиципационной состоятельности (прогностической компетентности) – экспериментально-психологическая методика для оценки готовности к невротическим расстройствам / В. Д. Менделевич // Социальная и клиническая психиатрия. – 2003. – Т. 13, № 1. – С. 35–40.
3. Общая психология : энцикл. слов. в 6 т. Т. 1 [Электронный ресурс] / под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕР СЭ, 2005. – Режим доступа: <http://www.insai.ru/slovar/antitsipatsiya>.
4. Сергиенко Е. А. Антиципация как принцип психического развития / Е. А. Сергиенко. – М. : Наука, 1997. – 198 с.
5. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева. – М. : Наука, 1977. – 392 с.
6. Фейгенберг И. Н. Нарушение вероятностного прогнозирования при шизофрении / И. Н. Фейгенберг // Шизофрения и вероятностное прогнозирование / под ред. В. М. Морозова и И. Н. Фейгенберга ; ЦОЛИУВ. – М. : Наука, 1973. – С. 5–19.
7. Ничипоренко Н. П. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования / Н. П. Ничипоренко, В. Д. Менделевич // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 5. – С. 50–59.
8. Демакина О. В. Особенности формирования клинических проявлений остеохондроза поясничного отдела позвоночника в зависимости от параметров антиципационной деятельности пациента : дис. ... канд. мед. наук : 14.00.13 / Демакина Ольга Валерьевна. – Казань, 2004. – 150 с.

Надійшла до редколегії 17.08.2015

ШТРЫГОЛЬ Д. В., ГОРБИК Н. К. ДИНАМИКА ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ АНТИЦИПАЦИОННОЙ СПОСОБНОСТИ В ПЕРИОД КРИЗИСНЫХ СОБЫТИЙ В СТРАНЕ

Исследована взаимосвязь антиципационной состоятельности и жизнестойкости. Рассмотрены изменения жизнестойкости за годичный период наблюдения во время начала кризисных событий в стране. Установлено, что у лиц с антиципационной состоятельностью в период кризиса наблюдается повышение уровня жизнестойкости. У лиц с антиципационной несостоятельностью наблюдается снижение уровня жизнестойкости, что можно расценивать как отражение неблагоприятного процесса приспособления к критической ситуации. Полученные результаты могут быть использованы при дифференцированном проведении профилактической, психокоррекционной работы и кризисного консультирования с учётом антиципационной состоятельности клиентов.

Ключевые слова: антиципация, жизнестойкость, кризис, кризисное консультирование, профилактика, стресс.

SHTRYGOL D. V., HORBYK N. K. DYNAMICS OF VITALITY OF PEOPLE WITH DIFFERENT LEVEL OF ANTICIPATION ABILITY DURING CRISIS EVENTS IN THE COUNTRY

For successful socialization and opposition to stress factors it is necessary anticipation ability, which is the ability of a human to imagine the possible result of the action before its realization. Studying forecasting in the system of properties of a healthy personality is a perspective area of research that will make possible for better understanding the functions of anticipation ability, its interconnections with other individual and psychological characteristics, the possibility to develop forecasting abilities.

The changes of students' vitality with different level of anticipation for the annual period of observation during the beginning of crisis events in the country are analyzed in the article.

The author of the research has found out that before the crisis events in Ukraine there were no significant differences in the level of students' vitality with different level of anticipation. Next the level of involvement in life, awareness of the possibility to influence on occurring events, the ability to take risks has increased within studied people with anticipation ability. This is a certain way of coping with stress and the ability to predict future events that may occur. Dynamics of vitality of people with anticipation failure show a decline of vitality level. Feelings that the activity is not fun, own helplessness, inability to influence the unexpected situations became characteristic for them. But reduction of risk-taking is changed by the increased confidence that everything that happens to us, gives some experience and knowledge. Such a «fluctuation» is a sort of resource for the studied people with anticipation failure to «combat» the events in the country.

Results of the study can be viewed as a reflection of the adverse process of adaptation to the critical situation of people with anticipation failure.

Keywords: *anticipation, vitality, crisis, crisis intervention, prevention, stress.*

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації в науковому журналі «Право і Безпека»

1. МОВИ ПУБЛІКАЦІЙ – українська, російська або англійська.

2. ОФОРМЛЕННЯ. Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах. Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2010» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шифром УДК.

3. СТРУКТУРА ТЕКСТУ. Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

4. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ. До тексту **обов'язково** додаються:

– рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором журналу або його заступником). Матеріали, що надходять, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють у Харківському національному університеті внутрішніх справ (далі – Університет), підлягають також внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі;

– витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

– авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (*вказані відомості підлягають опублікуванню*), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

– анотації, що відповідають вказаним нижче вимогам.

Рецензія та витяг із протоколу, що готуються поза межами Університету, підлягають засвідченню за місцем роботи рецензента чи місцем розгляду статті.

5. АНОТАЦІЇ. Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі подане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Мови. Анотації подають українською, російською та англійською мовами, одна з яких є мовою публікації. Залежно від мови публікації подають звичайні та розширену анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Мовою публікації подають звичайну та розширену анотації. Звичайну анотацію подають також російською мовою (коли мовою публікації є українська або англійська) або українською мовою (коли мовою публікації є російська).

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище, ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою у відповідному паспорті. За відсутності в паспорті англomовного написання використовують правила транслітерації, наприклад, Таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 (розміщена на веб-сайті видання).

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від 5 до 10. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування і перекладу розширених анотацій, що здійснюють фахівці редакції) покладається одноосібно на авторів. З метою прискорення роботи редакції над рукописами статей та забезпечення правильності перекладу розширених анотацій дозволяється подання до редакції уже перекладених анотацій, при цьому переклад належним чином засвідчується.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

6. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ. При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право відхилити подані для публікації рукописи, які не відповідають програмним цілям видання, вимогам Міністерства освіти і науки України, МВС України, містять плагіат, а також повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», на веб-сайті видання, а також на бібліотечному порталі Університету;

– статті, вміщені в журналі, безоплатно розміщуються у відкритому доступі в репозиторії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами;

– в рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозиторіїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозиторіїв, каталогів тощо.

Редагування *Г. Я. Ступницької, П. О. Білоуса, С. С. Тарасової*
Внесення правок, комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, П. О. Білоуса*
Переклад анотацій англійською *Л. О. Осятинської*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 13012-1896 ПР від 28.08.2007.

Підписано до друку 28.08.2015. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 28. Тираж 100 прим. Зам. № 2015-15.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. 50-річчя СРСР, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.